

A

TÖRÖK BIRODALOM

LEIRÁSA,

TÖRTÉNETI, STATISZTIKAI és GEOGRÁFIAI
TEKINTETBEN.

LEGÚJABB KUTFŐK UTÁN

KIDOLGOZTA

FÉNYES ELEK.

MAGYAR AKADEMIAI LEVELEZŐ TAG.

A török birodalom földabroszával.

P E S T, 1854.

KIADJA HECKENAST GUSZTÁV.

Tartalom.

ELSŐ RÉSZ.

A török birodalom általános rajza.

I. Szakasz.		Lap.
Történeti vázlata.		
a) A török birodalom kifejlődése		
550—1389. évig	1—5	
b) A török birodalom fénykora		
1389—1575. évig.	5—26	
c) A török birodalom hanyatlása		
1575—1853. évig	26—195	
II. Szakasz.		
Alkatrészei és kiterjedése	159	
III. Szakasz.		
Népessége nyelv és vallási tekintetben	196—199	
IV. Szakasz.		
A török birodalmi népfajok.		
1. Törökök	199—211	
2. Turkománok	211	
3. Lázok	212	
4. Görögök.	212—214	
5. Arabok	214—224	
6. Abadioták	224	
7. Szerbek	224—229	
8. Bosnyákok.	229	
9. Bolgárok	229—231	
10. Horvátok	231—232	
11. Montenegrinusok.	232—234	
12. Morlások	234	
13. Oláhok	234—237	
14. Koptusok	237—241	
15. Örmények.	241—243	
16. Arnauták	243—245	
17. Tatárok.	245	
18. Druzok	245—246	
19. Maroniták	246—247	
20. Mumenek	247	
21. Kurdok	247—248	
22. Gruzok	248	
23. Magyarok	248—251	
24. Izraeliták	251—252	
25. Czigányok.	252	
V. Szakasz.		
A török birodalmi vallásfelekezetek.		
a) A muhamedánus vagy islam hit megismertetése	253—284	
b) Az örmény egyház	284—286	
c) Romai katolikus egyház	286	
d) Protestans egyház	287	
e) Jakobitus egyház	287—289	
f) Nesztorianus egyház	289	
g) Szubis vagy Szent János egyház	289—290	
Mosaiták	290	

<i>Pogányok :</i>	Lap.
a) Izmaeliták	290
b) Anzariusok	291
c) Jezidák vagy sáttánimádók	291
d) Druzok	291—292

VI. Szakasz.

A török birodalom törvényhozása	293—294
---	---------

VII. Szakasz.

Kormányzati szerkezet	295—299
---------------------------------	---------

VIII. Szakasz. Lap.

Katonai szerkezet; száraz és tengeri haderó	299—304
---	---------

IX. Szakasz.

Közjövdelem	305—306
-----------------------	---------

X. Szakasz.

Nyers és ipartermények. Kereskedelem	306—312
--	---------

MÁSODIK RÉSZ.

A török birodalom felosztása, s az egyes tartományok, s benne fekvő városok és nevezetesebb községek helyirati rajza 313

A)EUROPAI TÖRÖK BIRODALOM.

1. A dunai fejedelemségek. Lap.	
Moldva és Oláhország	314—310
a) Moldvaország	319—328
b) Oláhország	328—340
2. Szerbország	340—366
3. Montenegro	366—364

Közvetlen tartományok.

1. Rumilia	374—402
2. Bolgárország	402—412
3. Bosnyákország	412—415
4. Albania	416—422
5. Macedonia	422—428
6. Thessalia	428—431
7. Szigetek	431

a) Archipelagusi helytartóság	431—435
b) Candiai helytartóság	435—438

B) ÁZSIAI TÖRÖK BIRODALOM.

1. Anatoli	438—443
2. Icsil	443—444
3. Karaman	444—445

Lap.

4. Meras	445—446
5. Sivas	446—447
6. Trapezunt	447—448
7. Csaldir	448
8. Kars	448—449
9. Erzerum	449—451
10. Van	451—452
11. Sersor	452
12. Bagdad	452—454
13. Bussra	454—455
14. Mossul	455
15. Diarbekir	455—456
16. Rakka	456—457
17. Haleb	457—458
18. Tarablus	458—859
19. Akka	459—461
20. Damaskus	461—467

C) AFRIKAI TÖRÖK BIRODALOM.

1. Egyptom	467—473
2. Tripolis	473—474
3. Tunis	474—754

ELSŐ RÉSZ.

A török birodalom általános rajza.

I. SZAKASZ.

TÖRTÉNETI VÁZLATA.

a) A török birodalom kifejlődése 550—1389. évig.

A törökök eredete szintolly bizonytalan, mint a magyaroké. Némellyek mongol, mások tatár eredetűeknek tartják, de a deli testalkat, szabályos arcz, barna haj s fekete szemek arra mutatnak, hogy a törökök is a nagy Scythia, s hihetőleg a kaukazusi törzsokhöz sorozhatók. Török nemzetről már a régi római írók tesznek említést, de hogy ez előde lett volna a mostani töröknek, nehéz lenne megmutatni, mert a régi írók a nomád harczias népeket gyakran nevezik ez általános néven „török“ (rabló), s e megtiszteltetésben a magyarok szinte részesültek.

Hanem a már bizonyos, hogy a törökök 550-ik év táján a középpázsiai sikságokon hatalmas országot állítottak *Gyészabul* nevezetű fejedelmük alatt. Ez különféle népeket legyőzván a perzsákra nézve félelmissé lett. Alatta a törökök gyakran beütöttek a szomszéd perzsák és rómaiak tartományaiba, s igyekeztek Khorazán és Örményországokban megtelepedni. Ez időtől fogva folytonos harczban éltek a perzsákkal és rómaiakkal.

Egyébiránt a törökök a 8-ik század elején kezdtek ismeretesebbekké lenni a történetben, midőn tudniillik az arabok Ázsia délnyugoti, s Afrika északi részein hatalmas országokat hódítanak meg. A kalifák, sőt magok a kisebb arab fejedelmek is törökökből választának testőröket; törökök képezték a hadsereg velejét; s illy viszonyok közt nem csuda, hogy vezéreik csak hamar nagy befolyást nyertek. Néha a reájok bízott tartományokban függetlenekké tévék magukat, s új uralkodói családot alkotának. E független török emirek s kalifákat csak mint egyházi főnököket ismerék el. Egy illy török helytartó, *Achmed*, 868-ban ura lett Egyptomnak; Syria szinte török tartományná vált; s az 1000-ik év táján *Mahmud* helytartó ropant országot alakita az Oxus, Indus és Ganges folyók mentiben, szultán nevet vett fel, s székhelyét előbb Ghazua, később Delhi városba tévé át, s alkotója leve egy nagy birodalomnak, melly 1183-ik évben romboltatott szét. A fentebb említett *Mahmud* szinte vett fel szolgálatába egy török vezért *Szeldcsukot*; jeles tulajdonai, s a görög császár tartományaiban tett hódításai csakhamar *Mahmud* előtt is gyanussá tévék őt. Örömet szabadult volna ő e *szeldcsuki* (így neveztettek el vezérük után) törököktől, de Turkesztánból mindig újabb csapatok érkezvén, a *ghaznavidák* uralkodását kétségessé tették. Már *Szeldcsuk* unokája *Togrul* bég olly nagy hódításokat teve, hogy ő 1037-ben Bagdádön magát minden nyugoti és keleti igazhitű népek szultánjának kiáltotta ki. Az ujonnan állított török birodalom hihetetlen gyorsasággal szaporodott. *Togrul* megbuktatta a *ghaznavidák* országát, s 16 év lefolyása alatt csaknem egész Perzsiát a Tigris vizéig elfoglalá. A görög császárok hiába erőködtek a törökök ázsziabani terjeszkedésének gátot vetni; kiállított seregei mindig megverettek. Végre a vitéz *Romanus Diogenes* császár maga vezeté seregét s eleinte meglehetős szerencsével a törökök ellen, hanem a szerencse megfordulván, a görögök semmivé tétettek, a császár fogságba esett, honnan csak egy milliom arany váltságpénz mellett szabadulhata ki, de hiába, mert utközben megrohantatott, a császári trónról letétetett, s szemei kiszuratván, zárdába csukatott.

*Togrul*t követte az uralkodásban *Abu Dcsacsu*, melléknévvel *Alp Arszlán* (bátor orosz lány), ki a szeldcsuki törökök tekintélyét igen nevelé a görögökön, s lázadókon vett győzelmei és Georgiának meghódítása által, és már épen Turkesz-

tánt akará megrohanni, midőn 1072-ben alattomosan meggyilkoltatott. Fia *Malek Schah Dcselaleddin* végrehajtá atyjának merész terveit, mert Bochara, Turkesztán, Kasgár országokat meghódítván, China határáig nyomult elő. Hadvezérei pedig elfoglalák Syriát és Kis-Ázsiát, úgyhogy alatta, csaknem minden országok, mellyeket a kalifák Ázsiában birtak, egyesítve valának. Egyébiránt ő nem csupán szerencsés hadvezér, hanem a tudományoknak is buzgó ápolója volt; megjavítá a török naptárt, s a jelenlegi török időszámítás most is nevére Dcselaleddinneke neveztetik. Halála után a birodalom, több családbeli tagok közt felosztatván, lassan lassan elgyengült, s a belzavarok, és külföldi támadásai következtében végre a 13-ik században egészen feloszlott.

Azon fejedelmek közt, kik a szeldcsuki birodalmon megosztottak, különösen kiemelendő *I. Ozmán, egy szerencsés hadvezér, s a mostani török vagy ozmán birodalomnak s uralkodó családnak első valódi alapítója*. Ez a 13-ik század közepén először is a Taurus hegyei közt fészkelé meg magát; innen Kis-Ázsia sikságaira leereszkedvén Bithyniát elfoglalta (1289), s az utolsó szeldcsuki szultántól lófarkkal, kaftánnal, karddal és paripával mint hatalom jelképeivel ajándékoztatott meg. *I. Ozmán* egész dühvel rohaná meg a hanyatló görög császárság tartományait; elfoglalta Pontust és Capadociát; az egyptomi kalifától Caramániát mint hűbéri tartományt birodalmához kapcsolta; Bithyniában Brusszánál még egyszer a görögöket összetörte; s már hajókat kezdé építtetni, hogy a szigeteket s partokat is elfoglalhassa, midőn 1329-ben hirtelen meghalálozott. *Orkhán*, fia és utódja *I. Ozmánnak*, még atyja halála éviben elfoglalta Brusszát, s birodalmi székhelyének választá; a következő évben elvette a görögöktől Nicaeát, Nicomediát, később (1335) Gallipolist, s e tengerparti város volt az, honnan a törökök lassan lassan Európában is terjeszkedni kezének. 1335—1338-ig a többi török emireket tette alattvalóivá, kik azonban nehezen tűrték e függést s gyakran kerestek alkalmat *Ozmán* felsőségét lerázhatni, de hiába, miglen *II. Muhamed* alatt (1451) végképen meghódolának. *Orkhán* második fia volt *Ozmánnak*, mert az elsőszülött a magányt s a tudományokat szeretvén, a katonáktól nem becsültetett, ellenben *Orkhánt* csaknem imádták, miután Brusszánál oroszláni bátorsággal tünteté ki magát. E kitüntetést testvérei irigylvén,

meg akarák őt trónjától fosztani, de *Orkhán* őket legyőzte és megölette. Nicaea meghódítása alkalmával *Andronicus* görög császárt philacriai magerősített táborában véletlenül megrohanván, a tábort elfoglalta, s mindent legyilkoltatván maga a lábára megsebesült császár is nagy nehezen menekülhete Philacriába, s ha tengeri hajói vannak, e várost is okvetlen hatalmába keríti. Győzelmei által oly tekintélyt vivott ki magának, hogy *I. Kantakuczenus János* görög császár saját leányát Theodorát adá neki nőül, de evvel csak rövid ideig nyerhettek nyugalmat a görögök, mert a háboru nem sokára kettőztetett erővel tört ki. A fiatal *Szolimán* herceg Orkhán fia, az összes török had fővezérévé neveztetvén, 1357-ben a legelső török hajóhaddal jött Európába. Itt a görögöket Gallipolisnál megverte; Philippolist elfoglalta, s a bolgároktól is szorongatott görögök igen kemény feltételek alatt köthetének békét. *I. János* kénytelen vala még Szolimánt is segítségül hívni a bolgárok s fellázadt konstantinápolyi lakosok ellen, mely alkalommal a győzelmes Szolimán könnyen elfoglalhatta volna a fővárost, mit ez azonban nem tett. Nem illy nagylelkű volt Orkhánnak egy másik fia. Ez egy hadsereggel szinte megjelenvén mindent elpusztított s legyilkoltatott, s olly rémülést szerze, hogy a görögök még a várakat is gyáván elhagyták, s megfutamodtak. Orkhán, ki szultán s padischah czímet vett fel, egyszerűsmind bölcs törvényhozó volt, mi által méltán tekintetik a mostani török birodalom második alkotóául. Ő állította fel a *nagyvezéri, beglerbégi, kaziaszkeri* (fő hadbíró) fő hivatalokat.

Szolimán időközben meghalván, Orkhán utódja *I. Murád* (Amurád) lett, ki Al-Fakit (hódító) melléknévvel 1389-ig uralkodott. Ez meghódítá Drinápolyt (1360), s uralkodói széket Európába tette át. Fő gondja volt a katonai szerkezetet czélszerűbben megalapítani. Seregét keresztény hadi foglyokkal szaporitá; azoktól, kik az adót meg nem fizethették, gyermekeiket elszedette, s azokat Muhamed vallásában s hadi tudományokban neveltetvén, belőlük egy új testőrsereget (jenicseri — új katona) alkotott, mely magva lett a vitézségéről későbbben annyira elhírvült *jancsár* testületnek, mely csak a mi időnkben töröltetett el, mint alább meglátandjuk. *Paleologus János* görög császár a bolgároktól szorongattatván, *Murádtól* kért segítséget, mi meg is adatott, de ez által olly függővé tette magát a török szultántól, hogy minden birtoka csaknem

Konstántinápoly városra szoritkozott. *Murád* már meghódította Thraciát, Macedoniát, Thessáliát, s miután mind a két fejedelmi ház hercegeit, kik atyjaik ellen fellázadtak, Konstántinápolynál megverte s szemeiket kiszuratta, végre a szerbeket akarva hódító fegyverével szétzuzni. Megindult tehát roppant hadával, s a macedoniai szélekhez közel a prisztinai magas rónaságon, az ugynevezett *Rigómezején* Lázár szerb fejedelemmel összetalálkozván, megütköztek 1389. jun. havában, s e nap a szép és nagy szerb birodalomnak örökre véget vetett. Olly nap vala ez a szerbekre, mint a burgundiakra a *Murten* melletti ütközet. Csaknem az egész szerb nemesség itt találta sirját. Maga Lázár fejedelem fogságba esván, a győzelmes *Murád* parancsolatjára lefejeztetett, de *Murádot* is egy szerb hadifogoly orvosa meggyilkolá.

b) A török birodalom fénykora, 1389—1575-ig.

A *Rigómezején* meggyilkolt *Murád* mind Európában, mind Ázsiában olly erős alapra fektette széles terjedő birodalmát, s olly tudományosan szervezé hadát, hogy uralkodása végétől egész két századig törhetlen tulsúlylyal birt az ozmán birodalom a többi országok felett, s különösen a harcztanban a keresztények ez időközben a törökökkel teljeséggel nem vetekedhettek. *Murádot* az uralkodásban *I. Bajazed* szultán követte; egy még nagyobb hódító. Ez először is idősebb testvérét Drinápolyban megfojtatá; majd a görögökre rohant, s Kis-Ázsiának es Göröghonnak még hátra levő részét teljesen meghódítá, Konstántinápolyt ostromzár alá vetette, s hódító befolyását már a szomszéd magyar király hűbéri tartományaival érezteté. Az europai keresztényfejedelmek mindnyájan elismerték szükségét, hogy a muzulmánok hatalma Európában tovább ne terjedjen, s különösen a francziák nem szüntek meg *Zsigmond* magyar királyt biztatni, hogy a harczot kezdje el, s a törököket Európából verje ki. E célból *Zsigmond* csakugyan szép sereget gyűjte össze Buda mellett, de a francziák is nevezetes segítséggel jelentek meg, úgy hogy *Zsigmond* hadát némellyek 100,000, mások 60,000 főre teszik. E sereggel megindulván, Orsovát, Widdint a Duna mellett elfoglalta, s már Nikápolyt kezdé ostromlani, midőn *Bajazed* is 200,000 emberével megérkezett. A harczmező Nikápoly előtti rónaságon te-

rült el, a magyar-francia sereg hátát Nikápoly, a Duna s egy dunai hajóhad fedezé s így történt meg ez a nevezetes nikápolyi ütközet 1396 sept. 20-ik napján. Az előcsapatot s első harczrendet a francziák képezték; 1000 lépéssel hátrább állott a magyar sereg, jobb szárnyon *Laczkovics István* titkos ellensége Zsigmondnak, balszárnyon *Mircse* az oláhokkal, középén ismét magyarok *Gara* nádor, s németek *Cilley* vezérlete alatt, Zsigmond maga is itt tartózkodván. Eleinte a francziák tüzesen megtámadván a törököket, ezek visszanyomattak, hanem a francziák elbizakodottságból be nem várván a magyarokat majd két tűz közé vétettek s tökéletesen szétszórattak. A futamodó francziák a magyarok harczrendére vetvén magukat, ezek is zavarba jöttek. *Laczkovics* magyarjai s az oláhok megszaladván, csak a *Gara* és *Cilley* serege állott férfiasan, de végre a tulnyomó erőnek, kivált midőn a szerbek 5000 főből álló segédhada egyenesen a magyar közép csatarendet rohaná meg, engedni kénytelenítettett, s a harczmezőt a törököknek hagyá. Vesztesége a keresztény seregnek igen nagy vala, jelesül a francziáké. Fogságba esett 25 főrangú francia lovag; a közönséges foglyokból 10,000-et az ütközet után *Amurád* leöletett, a többieket pedig nagy summa váltságpénzért ereszté el. Zsigmond az országnagyaival egy dunai hajóra menekült s a tengereken keresztül Ragusánál szállott ki partra. A török seregek ütközet után megtámadták Szeremet, Szlavóniát, s egész Pettauig mindent elpusztítottak; más oldalról Konstantinápolyt is elfoglalták volna, ha *Bajazedet* e szándékában egy más hatalmas ellenség fel nem tartja. *Timur*, a mongolok fejedelme volt ez, ki már az oroszok s chinaiak ellen szerencsével harczolt, India fővárosát Delhit elfoglalta s roppant zsákmányt nyere, Delhi eleste után 100,000 hindust egy óra alatt lekonzultatott. Majd Ispahán hódolt meg neki, de az őrség ellene fellázadván, a várost ujlag ostrommal veszi be, s 70,000 lakost kardra hányatván, ezek fejeit a várfalakra kupalakban hordatá össze, rémitésül, hogy többé illy lázadást meg ne kísértsenek. Véleménye szerint valamint az égben, ugy e földön is csak *egy* uralkodhata, s hogy ez az *egy* ő legyen, erre minden erejét megfeszíté. Győzelmei közepett *Manuel* görög császár segítségül hívá őt *Bajazed* ellen. Tetszett e felszólítás a vad hódítónak, s rögtön megindult egy roppant sereggel Kis-Ázsia felé. Ennek hallatára *Bajazed* is tekinté-

lyes hadat gyűjte össze, s eleibe ment új ellenségének. A két ellenséges had Örményországban az ancyrai síkságon találkozott, hol hajdan *Pompejus Mithridatest* tönkre zuzá. Közel 2 millió fegyveres állott itt szemközt, s a véres csata reggeli 7 órakor elkezdődván eleinte a törököknek kedvezett a szerencse, de délutáni 4 órakor a tatár zsoldosok a mongolokhoz pártolván át, *Timur* a törökökön tökéletes és fényes győzelmet vön. Több mint 200,000 halott borítá a csatátért, s *Aksala* mongol hadvezér az oroszánilag viaskodó *Bajazedet* is fogságba ejté. Most már tüzzel vassal pusztította *Timur* a török birodalmat, s Brüsszánál a szultán egész háremét kezére keríté. Ebben *Bajazed* nejét, ki *Lásár* szerb fejedelem leánya s kitűnő szép vala, nagyon kedvelte a vad hódító, de miután szerelme nem viszonztatott, kegyelméből kiesett s mint közönséges rabszolganő az asztalnál kelletett szolgálnia. E megaláztatása nejjének annyira felháborítá a kevély *Bajazedet*, hogy magát tömlöczében kivégezte.

Bajazed halálával ennek fiai közt osztotta fel *Timur* a meghódított ozmán birodalmat, kik egymásközt sok ideig veszekedvén, végre egyik testvérnek, névszerint *I. Muhamednek* sikerült az ozmán birodalmat előbbi fényébe visszaállithatni (1413—1421). Tettei közt feljegyzést érdemlenek, hogy a görögöket folyvást félelemben tartotta; a fellázadt török emireket engedelmességre visszahajtá; Bosnyákhonban foglalásokat tett; Oláhországot adófizető tartománynyá tette, s a hűségben megmaradt görögöket nevezetes kiváltságokkal ajándékozta meg. A velenceiekkel folytatott tengeri háboruban az utóbbiak 13 hajót vesztek ugyan, ellenben Kis-Ázsiában *Lampacust* elfoglalták s meg is tartották. Hosszabb uralkodásra méltó, meghalt 1421-ben.

Fia *II. Murád* (Amurád) mindjárt kezdetben két ellenséggel küzdött. Bizonyos *Mustapha*, ki már az előbbi kormány alatt *Bajazed* gyermekének adta ki magát, görög fogságából kiszabadulván, Murádnak testvérével újra zavarokat csinált, de két év folytában mindketten szerencsésen legyőzettek. Mivel pedig a görögök a két trónkövetelőt segítették, Murádnak egész boszuját magukra vonták, mellynek következtében a görög császárság maradványa elpusztítottatott s maga Konstantinápoly is ostrom alá vétetett, de elfoglalása nem sikerülvén, helyette Macedoniát, Epirust s Morea félszigetét hódította meg.

Az epirusi király *Castriota János* csak akkor vette észre *Murád* jövetelét, mikor már ez Croja főváros előtt állott. Ellenállás mit sem használván, kénytelen volt magát megalázní, a porta (így nevezetik a török szultán udvara) felsőségét elismerni, s kezesekül saját fiait átadni. Ezek körülménytétven izlám hitben s hadi tudományokhan neveltettek. A legifjabb *György*, törököknél *Skanderbég* (Sándor herceg), későbben nagy hirre s dicsőségre emelkedett.

A törökök már *I. Muhamed* idejében gyakran csipkedték a magyar korona tartományait. Így 1419-ben *Ikacs* basa a temesi bánságot pusztítá, de Temesvárnál *Péterffy Miklós* temesi gróf által megveretett s megöletett. *Zsigmond* király hasonlóul nagy győzelmet vivott ki a törökökön october 4-én Nissza és Nikápoly közt, s ennek következtében Bosznýákhon északi részébe *Twartkó* visszahelyezteték. 1420-ban *Losonczy István* szörényi bán, kinek *Mircse* oláhországi vajdát kellett volna segiteni *Dániel* vetélytársa s a törökök ellen, megveretett (augustusban) s *Mircsével* együtt a csatapiacson maradt, mire a törökök elboríták Oláhországot s innen Erdélybe rontának be. *Csák Miklós* erdélyi vajda megütközött ugyan sept. 20-án Hátszegnél a törökökkel, de vesztett, s a szászok földé pusztítását valamennyire csak az pótolá ki, hogy *Péterffy Miklós* Temesvárnál másodszor szétzuzá a török hadat. Következő évben más oldalról t. i. a székely föld felől rohanták meg a törökök Erdélyt, mellynek hírére *Zsigmond* király maga lement Erdélybe, előbb megparancsolván *Csák Miklós* vajdának, hogy a nemesek közül minden harmadik, s a parasztok közül minden 10-ik fegyvert fogjon a törökök ellen, minek az a jó következése lön, hogy sikerült Zsigmondnak Muhameddel 5 évi fegyvernyugvást kötni, s *Dániel* oláhországi vajdától a hűségi hódolatot elfogadni.

Murád alatt szinte nem szűnván meg a törökök a magyar birodalmi tartományokat háborgatni, *István* szerb fejedelem s unokaöccse *Brankovics György* mint utódja szerződést kötött *Zsigmond* magyar királylyal, mellyben a magyar király felsőségét elismerte Szerbország, olly feltétellel, hogy a törökök ellen Magyarország részéről védelmeztetnék. E kegyuri jogot Oláhország irányában szinte felakarván tartani *Zsigmond*, Erdélyben sereget gyűjtött s 1426-ban a törököket Oláhországból szerencsésen kiszorította, s *Radul* helyett *Dániel* vajdát

visszahelyezé. A törökök Galambos várát Szerbországban elfoglalván, ennek visszavételére Zsigmond mintegy 30,000 emberrel megindult s már az említett várat körülkeríté, midőn 1428-ik május havában *Murád* is hirtelen ott támad, szinelve Zsigmonddal két évi fegyverszünetet köt, s midőn ennek következtében a magyar had a Dunán visszavonula, ezt hit-szegőleg megrohanja, nagy részben lekonzultatja, Szerbhont kegyetlenül pusztítja, s Brankovics Györgyöt a magyar királyi felsőségtől elvonván, terhes békefeltételekre kényszeríti.

Zsigmond elhunytával ujabbán megtámadták a törökök Magyarországot. 1438-ban *Murád*, *Mezelbég* és *Vlád* oláhországi vajda vezetése alatt Erdélybe berontottak, Szebent 8 napig hiába ostromolván, Medgyest elpusztíták, Szászvárost megrohanák, és Brassó külvárosait felégetvén a töröcsvári szoroson át 70,000 keresztény foglyot vittek ki magukkal. *Albert* választott magyar király alatt, s ennek halála után a magyar korona feletti viszályokat használva, több ízben berontottak a törökök Szerb, Oláh, Erdély s Magyarországekba, s az egyenetlenkedő magyar nemesség hanyagsága miatt csupán a tiszta lelki hős *Hunyady* Jánosnak tulajdonithatni, hogy már *II. Murád* egész Magyarországot meg nem hódítá. Így 1442 martius 18-án Erdélyországban Szent Imrénél *Lépes György* erdélyi püspök serege szétveretett ugyan, mellyben maga is elesett, de ellenben *Hunyady János* Kemény Simonnal összefogva *Mezelbéget* a Kenyérmezőn kegyetlenül megverte, több ezer magyar foglyot megszabadított, s a vöröstoronyi szoroson átmenvén, nemcsak *Vlád Drakula* oláhországi vajdát, hanem *István* és *Illés* moldvai vajdákat is a magyar király iránti hódolatra visszatéríté. 1442-ben a hős *Hunyady* ujabb babérokat fűzött homlokára, mert *Brankovics György* szerb despota és saját költségén 32,000 zsoldost fogadván, e sereggel a Szerbországban parancsoló *Izsák* basát Zlatnicza folyó mellett meggyőzte, Nissza és Sophia közt több basákat egyenként szétriasztott s Philippolisig nyomulván, visszajövet a Balkán hegység szorosai közt Kunoviczánál a török fősereget tökéletesen megverte s magát a török fővezért *Hasszán* béget *Murád* sógorát elfogta. E szerencsés táborozás annyira felbátorítá *Ulászló* magyar királyt s különösen *Julian* cardinált s pápai követet, hogy ezek több szomszéd fejedelmek segítségével most kivihetőnek gondolák a törökök Európából kiűzését. Azonban az ígért segítségék pa-

pirosan maradván, *Ulászló* is az 1444-ik szegedi országgyűlésen 10 évi békét kötött a törökökkel, de e békekötést ugyan ez országgyűlés megmásolván, háborút üzent a Kis-Ázsiába távozó *Murádnak*. A magyar sereget, mellynél a király is jelen vala *Hunyady János* vezetése, s már Várnán túl Konstantinápoly felé nyomult, midőn meghallá, hogy a pénzszomjas genuai hajósereg parancsnokai *Murád* hadát Európába áteresztették, s ez hatszoros erővel készül a magyar sereget megrohanni. Erre *Hunyady* Várna mellett fogadá el az ütközetet, melyet a genuaiak s velenczeiek hűtlensége, a magyar nemesség hanyag felfegyverkezése, a lengyel testőrség heveskedése s végre az oláhok rablási ösztöne miatt elveszített (1444. nov. 10-én), s mellyben a királyon kívül igen számos országnagyai találák sirukat. — A várnai veszedelem után könnyen elfoglalhatta volna II. Murád a védetlen s királytalan Magyarországot, de véletlenül egy olly férfi állott útjába, kitől ő legkevesebbet látszott tartani. *Castriot* *György* vagy a törökök által *Skanderbégnek* nevezett legifjabb epirusi királyi herczeg volt ez, kiről már fentebb emlékeztünk. *Skanderbég* a zsarnok kegyét annyira megtudá nyerni, hogy vele titkosabb terveit is közlé, s vezérlete alá hadsereget adott. Midőn azonban a magyarok ellen küldetett, atyja örökségét az epirusi királyságot czélozván alattomban visszaszerezni, hirtelen leveté álarczát, s a helyett, hogy a magyarokkal harczolna, még inkább Hunyady Jánossal szövetségi frigre lépett, a török sereget szándékosan megveretni engedé, s az elesett rumiliai basa titoknoka által az epirusi basának hamis levelet iratott, hogy Epirust *Skanderbégnek* adja által. A basa, rosztat nem sejdítvén, engedelmeskedett, *Skanderbég* pedig Croja fővárosba bemenvén, ott magát epirusi királynak kiáltotta ki (1443). *Murád* több ízben próbálta őt legyőzni és megboszulni, de hiába, *Skanderbég* mindig szerencsésen harczolt, s végre is béke erejénél fogva atyai örökségébe visszahelyeztetett. Meghalt 63-ik évében mint igen híres hős és hadvezér, ki egyszersemind olly bámulatos testi erővel birt, hogy a legnagyobb ökör fejét kardjával egy csapással ketté hasítá. Az öreg *Murád* is elhunyt (1451) 85-ik évében, már előbb Muhamed fiát az *Ozmán* fegyverével kétszer körülövedzván, hogy ez a keresztények elleni irtóháborút folytatni meg ne szűnjék.

Követte az uralkodásban fia, II. Muhamed (1451 —

1481). Ez midőn thronra lépett még csak 22 éves és sem keresztény, sem muzulmán nem vala, mert anyja, a szerb des-pota leánya gyenge ifjuságában keresztény vallásra oktatá, holott atyja s hazája az izlám hithez lánczolak. Így magyarázható meg az, hogy Muhamed a muzulmánok (törökül igazhivők) feje, a koránt nyiltan gunyolta, bort ivott, s a prófétát szidalmazta. Roppant sasorra csaknem alsó ajkáig nyult le, e mellett nagy testi erővel és szép műveltséggel bírt. Így beszélte a deák, görög, arab, perzsa és török nyelveket; a tudósokat szecrete és pártfogolta, csakhogy általuk ő is magasztaltassék. Különben mindenféle kéjérvet rabja, kegyetlen és önző. Uralkodását mindjárt avval kezdte, hogy két testvérét, egy 18 évest s egy 6 hónapost meggyilkoltatott, de az utóbbi helyett idegen gyermek csusztattatván be, ez megszabadult s keresztény vallásban neveltetett, s Fridrik császár udvarában kitünő tiszteletben élt s ott is végzé földi pályáját. Hadi működéseit megindítván, először a caramaniai fejedelmet s Athene várost támadá meg, melly utóbbi földig romboltatott, mi megtörténvén, komolyan feltette magában, Konstantinápolyt minden áron elfoglalni.

Itt ez időben *XI. Constantin Paleologus* császár uralkodott, ki meghallván Muhamed ellenséges készüléteit, *Leontaras* követét hozzá küldé, hogy kérjen felvilágosítást e hadikészületek felől s igyekezzék a békét továbbra is fentartani; de követe be nem eresztetett. Most már védelmi intézkedéseket kellett tennie. A császári kincstár üres volt, a városi gazdagok pedig megtagadák segedelmüket. Velence, a római pápa s több keresztény fejedelmek ígértek ugyan segítséget, de ez akkor érkezett, midőn már Konstantinápoly romokban hevert. Csupán 6000 görög és 3000 olasz katonát lehetne összegyűjteni, melly csekély számú sereg arra is elégtelen volt, hogy a városhalakon a legszükségesebb pontok megrakassanak. És mivel illy körülmények közt az örök felváltása lehetlenné vált, ezeknek ételt is a városhalakon kellett készítnie. A kikötő előtt *Justinianus János* genuai hajós czirkált 2 hajójával, mellyek a szegény szorongatott császárnak később nagy szolgálatot tévének. Ellenben 400 török hajó akart a kikötőbe benyomulni, minek meggátlására, a bemenet egy roppant nagy lánczczal záratott el, s így váratott aggodalmak közt az ellenséges támadás. A száraz török had némellyek szerint 300,000 főből állott, s ez a vá-

rost 1453. apr. 5-én egészen bekeríté, miután a császár Muhamed ajánlatát, miszerint Konstantinápoly helyett Peloponezus adatnék cserébe, visszautasítá. A törökök még ez időben ágyukkal s ezek öntésével nem igen tudván bánni, erre olaszok s más keresztények ajánlák fel szolgálataikat; jelesül öntetett egy 400 fontos roppant ágyu, mellynek vitelére 800 ökör és 200 ember szükségelteték, de az első próbálövésnél szét pattant s többeket agyonsújtott. Ápril 17-én a város erősen lövöldöztetett, de csekély sikerrel. *Justinian* mindenütt jelen levén a réseket tüstént kiigazította, s az ellenfél ágyuzását erőteljesen viszonzta. Most Muhamed aknák által kísérté meg a falakat felvettetni, de ellenaknákkal minden igyekezete füstbe ment s a fellobbantott aknák romjai közt számos török lelé halálát. Legnagyobb akadályul szolgált a lánczczal elzárt kikötő, mellyen keresztül az ostromlottak élelemszereket kaptak. Így csupán 4 liguriai hajó 150 török hajó szeme láttára folyvást élelmet hordott a városba. Két dolog azonban igen veszedelmes kimenettel hatott a harczra. A császár tudniillik a r. katolikus segédcsapatokaak, mint igen jó katonáknak elsőséget adott a görögök felett. E miatt ezek megboszonkodván, kötekedni kezdettek, és egy *Gertuka* nevű görög a török táborba átszökvén, a város szorult körülményeit Muhamednek felfedezé, olly feltét alatt, hogy ez neki nőül egy török herczegnőt s mellé császári jegyajándékot adjon. Ennek következtében a szultán általános rohamot parancsolt (1453. máj. 29-én). Az első roham szerencsésen visszaveretett, de a másodiknál a vitéz *Justinian* elesett, a görögök futni kezdenek, s olly nagy lön a tolongás, hogy ebbe a császár is besodortatván, harczolva és sebekkel megrakva halva rogyott le szeretett országáért. Muhamed annak, ki először tüzi fel zászlóját a várfalára Európában egy uradalmat, a győztes ostromló seregnek pedig a városban 3 napi zsákmányt ígért. Eleinte személy és kor különbség nélkül mindenki legyilkoltatott, s a vér, igazán szólva, patakokban folyt; később azonban *megfontolva* történt a kegyetlenség. A gazdagok nyársra huzattak, s kint padra huzattak, hogy kincseiket fedezzék fel; a nők megszépíttettek; a templomok, s köztök a város fő ékessége a gyönyörű Zsófia egyház kiraboltatván, istállókká fordítottak; a ritka becsü könyvtárak megsemmisíttettek; minden művészi emlék, melly emberi erőszaknak ellen nem állhatott, összetöre-

tett. A városnak azon része, mely még ostrommal be nem vétetett, kegyelmet nyert s ebben a keresztény egyházak meghagyattak. Állítás szerint Konstantinápoly ostrománál 40,000 ember veszett el, 60,000 pedig rablánczra fűzetvén, eladatott. A kipusztult város újbani megnépesítésére Muhamed 5000 török családot telepítet meg Kis-Ázsiából. Mind ezt fölülhaladta a görög császári család rettentő sorsa. Az első vérnapok multával a császárnő leányaival együtt a győztes tigris eleibe hurczoltatott, s itt nyilvános erőszak után legyilkoltatott; a harczban elesett császár feje láncsára tűzetvén, egész birodalomban széthurczoltaték; *Irene*, a legszebb hercegnő eleinte annyira elbájolá a vad zsarnokot, hogy tőle több napokig el nem válhatott, de végre egy lakoma alkalmával gyönyörű hajánál fogva megragadván, e szavakkal: „*igy szokott Muhamed szeretni*“ fejét ketté hasítá. Az áruló *Gertukát* maga eleibe vitetvén, egy hercegnőt mutata be neki illy szavakkal: „*Ime, ugymond, itt áll az ígért jutalom, de mivel neked keresztény bőröd van, ezzel pedig török hölgyet nem ölelhetsz, tehát előbb lehúzatom bőrödet, s aztán fogadd jutalmadat.*“ Mint mondá, megtörtént. Mondják azt is, hogy a városban elrejtve talált roppant kincsek hallatára, a keresztények ellen ingerült boszúval mondá: miszerint illy roppant summának egy hatoda is elég lett volna arra, hogy a törökök Európából kiűzessenek.

Ezek megtörténvén, Muhamed a *trapezunti* kis görög császárságra fordítá figyelmét, mely neki adót fizetett ugyan, de különben független vala. Négy heti ostrom után *Comnenus Dávid* császár mind magát, mind fővárosát Trapezuntot feladá, de kegyelmet nem nyert, mert több hercegekkel együtt Konstantinápolyban (törökül *Stambul*), mely az ozmán birodalom fővárosává emeltetett, lenyakaztatott. Morea is meghódolván, az egész görög császárság a török birodalomban felolvadt.

Már most Magyarország meghódítása volt sorban. Szerb, Bosnyák, Oláh, Moldvaországok mindnyájan elismerték a török felsőséget, de Magyarország kulcsa, az erős Nándor-Fejérvár (Belgrád) büszkén állott még, s így ezt akará Muhamed legelőbb is kezére keríteni. Megindult tehát roppant seregével Bulgárián keresztül Belgrád felé (1456). E hirre a megfélemllett magyar király Cilley tanácsára Bécsbe futott, mi a hős Hunyady Jánost még jobban ösztönzé ellenkészületeinek megkettőztetésére. Belgrád parancsnokságát barátjára *Ország Mi-*

hályra bizta; a Száva mellett minden intézkedést teljesített, a Dunára hajókat gyűjtött, s *Capistran János* ferenczi szerzetes által keresztháborút hirdetett. Csupán *Szilágyi Mihály* Hunyady sógora és *Koroghy János* macsói bán hoztak magukkal gyakorlott katonákat, a sereg többi része keresztes polgárokból és parasztokból állott. *Ez a sereg, Hunyady Jánostól s Capistran Jánostól vezényeltetve, mentette meg a török uralomtól 1456 júl. 14., 21. és 22. dicsőteljes napjain Belgrádot, s az egész országot, és a győzni szokott Muhamedet Sophiáig visszakergette.* A nagy Hunyady Jánosnak pedig e győzelme utolsó volt, mert 1456. aug. 11-én Zimonyban Magyarország s az egész keresztény világ mély bánatjára torokgyulladásban meghalálozott.

Mátyás király erélyes kormánya alatt szinte folytatták a törökök ellenei szakadatlan támadásaikat. 1459-ben Szerbiába berontottak, a *végszendrői* (Smederovo) magyar őrsereget a Mátyás által despotának kinevezett kath. vallásu *Thomasse-rics Istvántól* elárultatva, feladásra kényszeríték; Golubáczt s csaknem az egész Szerbiát elfoglalták, s rablánczon 200,000 lakost hurczoltak el. 1462-ben az oláhországi vajdát *Vlád Drakult* kergették ki, s helyébe vajdának *Radult* állították. Drakul Mátyáshoz pártfogásért esedezvén, ez már hadsereggel akara Oláhországba benyomulni, midőn Radul is hozzá folyamodott s hivatalábani megerősítését kérte azon okbul, mert Drakul kegyetlensége miatt magok a bojárok is nem szenvedhetik, melly vád bebizonyulván, Drakul Budára fog-ságba vitetett, Radul pedig a vajdaságban megerősítettet. Következő évben (1463) Muhamed Bosnyákországba berohanván, ezt és Herczegovinát elfoglalta, Thomasse-rics István bosnyák királyt fogságba ejtette. Más oldalról egy török basa Szeremben kezdte pusztítani, de Pongrácz és Szokol magyar hadvezérektől visszaveretett. Mátyás becsületbeli dolognak tartván Bosnyákhont mint hűbéri országát a törökök ellen megoltalmazni, e célból Bosnyákországba becsapott, a törököket szétverte, Jaicza várát elfoglalta, s 15,000 keresztény rabot megszabadítván, még december végeig egész Bosnyák-országot visszahódítá, Zápolya Imre boszniai kermányzónak, s egyszersmind Horvát és Dalmátországok bánjának nevezetvén.

A velenceiek a törökökkel szinte folytonos (16 évig) harcban élvén, több és különféle fordulatok után végre a

szultán és a velencei köztársaság közt megtörtént a békekötés, oly formán, hogy Velence Skutarit, Lemnos szigetét és Taenarus hegyfokot a töröknek átengedé s e mellett a fekete tengereni hajózhatásért évenként 8000 aranyat fizetend. — E béke nagyon boszontá Mátyás királyt, látván, hogy ezentul a terjeszkedő törököt csak neki kelletik fentartania. És valóban a törökök nem szüntek meg folytonosan csipkedni a magyar birodalmat. Majd Szerbiában és Szeremben, majd Szlavóniában, majd Oláh és Erdélyországokban tettek pusztításokat; de Erdélyben rosszul jártak, mert *Báthori István*, *Kinisy Páltól* segítettve a 43,000 főnyi török hadat, 1479. oct. 13-án, az ugynevezett *Kenyérmesőn* Szászváros mellett teljesen összetörte, s az egész török tábort zsákmányul kapta.

Majd a fekete tenger mellett fekvő Kaffa városát (hajdan Theodosia) akarta Muhamed hatalmába keríteni, de a velenceiek visszaverték. Felbőszülve ezen, megtámadá Negrepontét s Chalcis fővárost ostrommal bevév. Calabriai Otranto elfoglalásánál az elesett törökök vérváltságául 11,000 olaszt lekonzultott, s a 80 éves püspököt keresztül fűrészelteté. Később roppant hajóhadat szerelvén fel, Rhodus szigetét akará meghódítani, de a sz. János lovagjai, s ezek nagymestere *Aubusson Péter*, oly vitézül védték magukat, hogy Muhamed nagy veszteséggel kénytelen volt visszavonulni. Végre Olaszországot újra meg akará rohanni s egyuttal Egyiptomot is elfoglalni, de Kis-Ázsiában 4 napig tartó kólika véget vete eseményteljes életének (1481. máj. 3-án). Harmincz éves uralkodása alatt 2 császárságot döntött el, 12 országot és 200 várost foglalt el. Sirjára e felírást tétette: „Olaszországot és Rhodus szigetét szerettem volna meghódítani.“ Szerencsés tulajdonai, messzeható nagyravágyása, renditlen bátorsága nagy fejedelemsé képezhatték volna; ha embertelen kegyetlenségei, aljas hitszegései, bujasága s minden törvényekkel való daczolás szörnyeteggé nem aljasítják.

Halála után a megürült thrón felett fiai *II. Bajazed*, és *Gemes* (Cziczime) czivakodtak. Az utóbbi, ki mellett szólt az elsőégi jog s a népszerűtet, Bajazed által legyőzetvén, Syriába, majd Egyiptomba innen Rhodusba menekült, keresztény hitre térvén Franciaországban s később Olaszországban a pápánál mint fogoly élt, s tartásáért Bajazed 30,000 arany évpénzt fizete a pápának.

Bajazed atyja hódítási vágyát örökölvén, Caramaniát meghódítá, de Egyptommal káros békeszerződésre lépett. Szinte nem volt szerencsés a perzsák s velenceziek ellen folytatott háborújában; csupán egyik basája verte meg Bosznyákhonban Mátyás király seregét, s győzelme jeléül több szekér lemet-szett fület és orrot küldött Konstantinápolyba. Egyébiránt Bajazed köszvényes ember létére nem kedvellé a tábori életet, s inkább orvosi könyvekkel foglalkozott, melly miatt a törökök előtt gyűlöletessé tevén magát, fia *Selim* 74 éves korában megfosztá trónjától s Demotica városba száműzetvén, utközben méreggel mult ki.

I. Selim (1512—1519), hogy császári székét megerősít-hesse, előbb testvérét czélozta lesujtani. Az öregebb testvér 2 ütközetben legyőzetvén, elfogatott és megzsinegeltetett; a második, ki már atyja ellen titokban a jancsárokkal szövetkezék, futásban kerese menedéket, de Rhodusban elárultatván, szinte megfojtatott; egy harmadik már elhunyt testvérének pedig 7 kiskoru fiát ölette meg.

Selim most már Ázsiára s Afrikára fordítá szemeit, s először is *Ismael* perzsa fejedelmet rohaná meg, mivel az általa meggyilkoltatott idősb testvére gyermekeit befogadá. Azonban nagyobb biztosítása végett a magyar és lengyel királyokkal, valamint a velenceziekkel békét kötött s úgy indult Ázsiába Ismael véletlenül támadtatván meg, Taurisnál ütkö-zetre került a dolog, mellyet a perzsák elvesztettek ugyan, de segédc csapatokat várván, Selim tanácsosabbnak tartotta visszavonulni. Hátrálásában *Aladulus* capadociai fejedelemtől meg-rohantatván, sok kárt szenvedett, minek megboszulására később (1514) Capadociát meghódította, fejedelmét lenyakaz-tatta, s fejét győzelmi jelképekül a velencezieknek küldé aján-dékban. Ezután az egyptomi kalifa támadtatott meg, de ő a támadást be nem várván, egy kicsiny, de válogatott mameluk sereggel Selim eleibe indult, itt Damaskus és Aleppo közt ütkö-zetre kerülván a dolog, ezt az egyptomiak elvesztették, s maga a kalifa, leesvén lováról, összetapostatott. Egyptom (melly ez időben igen hatalmas volt, s hozzá tartozott Arábia, a szent föld) egy mameluk szultán alatt uj erőket gyűjtött, de hiába, a tö-rökök mind Cairót a fővárost, mind az egész országot meg-hódíták. *Tamambejur* szultán a Niluson tul igyekezett volna magát még fentartani, de szolgája által elárultatván, Selim-

hez vitetett, ki őt kintpadra huzatá, hogy elásott kincseit fedezze fel, s midőn semmi kincz nem használt, rongyokban öltöztetve, egy rühes tevére ültetett; s miután a városban széthurczoltatott, megzsinegeltetvén, felakasztatott. Egyptom meghódítása után Rhodus elfoglalásához készült Selim, mert a rhodusi lovagok Egyptomnak segítséget adtak. A döghalál azonban elűzé őt Konstantinápolyból, s ugyan azon helyen, hol atyját megéteté, iszonyu kínok között 46 éves korában ki-mult.

Fia II. Szolimán (1520—1566) legnagyobb fényre és hatalomra emelte a török birodalmat. Ő szép tulajdonaira nézve vetélkedett mind azon jelesb fejedelmekkel, kik e korban az europai trónokon ültek. A történetben *kanuni* vagy törvényhozó melléknéven, s a keresztényektől *dicsőségesnek* vagy inkább a *keresztények esküdt ellenségének* neveztetik, melly elnevezést mennyire érdemlé meg, mindjárt látandjuk.

Gondos nevelést kapván, a státuskormányzat minden titkaiba be volt avatva, azonban minden tudományos műveltsége mellett gyanakodó, babonás és olly hiu volt, hogy halvány arczát pirosítóval szépiteni nem restelte. Igazságszeretetét avval bizonyítá be, hogy vagyonát mind azoknak visszaadá, kik ettől atyja által megfosztattak. A törvényszékek tekintélyét visszaállította, és csak vagyonos férfiakra bízá a helytartói méltóságokat; „mert, ugymond, azt akarom, hogy a helytartók olyanok legyenek mint a csendes folyamok, mellyek mindenfelé áldást terjesztenek, nem pedig rohanó vizek, mellyek mindent magukkal ragadnak.“ *Gazelibég* Syriában s Egyptomban lázadást kezdvén ezt Szolimán vezérei által leverette, Egyptomban a mamelukok uralkodásának véget vetett, s a perzsák fejedelmével békét kötván, minden figyelmét s erejét Europa, különösen pedig Magyarország ellen fordítá.

Szerencsétlenségre Magyarország e korban haldokló félben volt. Egy gyenge, csak élvezetek után kapkodó, s vesztegető király (II. Lajos) alatt, a magyar főurak nagy részben a szent hazai szeretetből kivetkezve, mindenféle kicsapongásokban torkig merültek, a haza veszedelemben forogván sem katonáskodni, sem fizetni nem akartak, s a helyett, hogy a tornyosuló iszonyu veszélynek gátot építeni igyekeztek volna, csak egymással veszekedtek. A királyi kincstár folytonosan üres volt. Illy állapotban jön egyszer a hír, hogy *Szolimán* roppant se-

reggel Szerbországba beütvén, Szabácsot, s az ország kulcsát Belgrádot ostrommal bekeríté. A két vár parancsnokai a veszedelmet hallván, már előbb Budára szaladtak a hátralevő zsold kifizetését sürgetők. Héderváry Ferenczet Belgrád parancsnokát II. Lajos kitette ugyan hivatalából s helyébe Báthory Andrást nevezé, de Héderváry által be nem eresztetett, míg követelése ki nem fog elégítettetni; azonban Héderváry fontos helyét a legnagyobb veszedelem idején elhagyván a várat *More Mihály* és *Olatrus Blaskó* vezérletére bizta. Illy körülmények közt Szolimán 1521. máj. havában mind Belgrádot, mind Szabácsot megszállá. Kevés napok mulva More Mihály egyik parancsnok a törökökhöz szökvén át, az őrsereg maga választotta magának parancsnokul *Morgai Jánost*. Mind ez, mind a vár élelmezője *Bajnai Both János* gyorsfutárokkal kértek Budáról pénzt és segítséget. Ugyanis az őrsereg csak 700 emberből, magyarokból és szerbekből állott, s még ekkor olly lelkesedett vala, hogy megesküdött a várat utolsó lehelletig védeni. Szabácson a megszállott Szvolyok Balás és István várparancsnokok helyett *Logodi Simon* vezérlett. Azonban Szolimán mind inkább tüzesen ostromoltatá a bekerített várakat, s miután a szegény ostromlottak sehonnan nem kaptak segítséget, végre Szabács vára rohammal bevétetett. A hős *Logodi Simon* és vitéz bajnokai mind egy lábig a várfalon hullottak el dicsőségesen azon hazáért, melly őket elhagyta. Valóban fájdalmas részvétet költ bennünk az illy jeles hazafiak sorsa, kik életükkel, vérükkel szeretnék a hazát, az uralkodó családot megmenteni, csaknem azok akaratja ellen és mind hasztalanul. Belgrád szinte vitézül védte magát a bajnok *Morgai* alatt, de fájdalom, a magyar és szerb őrsereg közt vallásbeli villongás törvén ki, a szerbek nem akartak tovább harcolni, s így *Belgrád* is szerződés mellett 1521. aug. 29-én a töröknek átadatott, ki szerződés ellenére az egész őrsereget lekonzolta. Szolimán mind Belgrád, mind Szabács falait kiigazítatván, s még jobban megerősítettén, *Balibég* vezénylete alatt 40,000 főnyi tartalék sereget hagyott itt, s evvel Konstantinápolyba visszatért.

Magyarország kulcsai Belgrád és Szabács már török kézben lévén, a magyaroknak mindent el kellett volna követni, hogy ezek visszafoglaltassanak, de mint mondtam, nem volt többé a magyar olygarchákban honérzet. Csak külföldi

segedelem utáni járással, haszontalan beszéddel s országgyűléskedésekkel telt el a drága idő, pedig az országgyűlés által hozott törvényeknek s intézkedéseknek a nemesség nem engedelmeskedett többé. Így történhetett meg azon státuscsin, hogy Horvátországban több várak, melyek a török veszélynek inkább kitéve valának, mint *Knin*, *Seradin*, *Zeng*, *Clissa*, *Crupa*, *Likka*, *Jaicza*, *Osztrovicza* Ferdinand ausztriai főhercegnek adattak által, azon mentségből, mikép ez által a királyi kincstár sokat meggazdálkodik, s hogy ezen várak messze esnek, s épen úgy fekszenek, hogy általuk Istria és Friaul is fedeztetik. A fenemlitett várak mind ausztriai katonasággal rakattak meg. Illy hiábavaló intézkedések, a törökök részéről több ízben megkísértett becsapások után végre eljött a vészteljes 1526-iki év, melly Magyarországot királyával együtt eltemette.

Junius 12-én *Nádasdy Tamás* Ferdinand főherceghez, s a német rendekhez küldetett segítséget kérni. Ugyan e napon országgyűlés hirdettetett Tolnára júl. 2-ára, de az elaljasodott nemesség nem mozdult. Majd elhatározták, hogy az egész országban *véres kard* hordassék szét, jelélül, hogy az ország nagy veszedelemben forog. Ezalatt a törökök, mint már ez jun. 30-án Budán tudva volt, 200,000 emberrel a Száván átkelvé, Péterváradot körülkeríték. A nádor, ki még Pécsen vesztegelt, sietve pénzt és gyakorlott katonákat kért, panaszkodván, hogy hozzá tanulatlan paraszt ujonczok küldettek. *Tomori Pál* kalocsai érseknek csak 1000 lovasa és 500 gyalogja volt készen; a nemesség sem a nádor, sem Tomori felszólítására nem mozdult, okul adván, hogy ők csak a király személyes vezénylete alatt szállhatnak ki táborba. *Szalkay* primás tanácsára a király csak ugyan elhatárázta magát személyesen a táborba menni. Csepel szigetében júl. 22-én vett végbucsut nejétől, s 2500 gyalogsággal, 200 nehéz és 1000 könnyű lovassal Szolimán elibe indult, s aug. 6-án Tolnára érkezett. Első volt, ki hozzá csatlakozott, *Zápolya György*, az, kit előtte ministerei mint hűtlent mindig gyanúsítottak, hozván magával 1000 lovas és 200 gyalogot; *Gnojenszky* lengyel 1500 lovassal jelent meg. *Zápolya János* gyorsfutárral értesíté a királyt, miszerint 40,000 emberrel utban van, s kéri, hogy megérkeztéig a király döntő csatába ne ereszkedjék. Ez alatt a törökök Péterváradot elfoglalván, Ujlakot kezdék ostromlani;

mire a király 20,000 főre szaporodott seregével *Broderics* tanácsa ellen aug. 14-én Mohács felé megindult. *Broderics* okos tanácsát, hogy *Zápolya* várassék be, csak *Perényi Ferencz* váradi püspök támogatá, tréfásan nyilvánítván, hogy ő e 20,000 embert mindannyi vértanuknak tekinti, kik a keresztény hitért el fognak hullani, s canonizatiojukért *Broderics*nek Romába még egy utat kell tenni. A magyar sereg Mohácsra érkezvén, újra haditanács tartatott. Most már a király is *Broderics* mellé állott, látván, hogy 200,000 főnyi török sereggel s ennek 200 ágyuival a parányi magyar had, melynek csak 80 ágyuja volt, meg nem mérkőzhetik. De a nádor és *Tomori*, támogatva a sereg harczvágjától, sürgették a megütközést, s midőn aug. 26-án *Batthyáni Ferencz* horváth bán, *Tahy János*, *Bánffy János* és a zágrábi püspök 3000, Aczél István 300 lovassal segítségre érkeztek, többé a lelkesedést nem lehet visszatarítani, bár hivatalosan jelentetett, hogy *Zápolya* seregével már Szegednél áll. Augustus 29-én reggel az egész magyar sereg harczrendbe állíttatott, oly formán, hogy a jobb szárnyat *Batthyáni* és *Tahy*, a balszárnyat *Perényi Ferencz* vezérlették; középen állott *Tomori*, háta mögött a király, körülvéttetve udvarnokaitól, kik közül a magyarokat *Tarczay Miklós* és *Korlátkövy Péter*, a lengyeleket *Trepka András*, acseheket *Schlik István* vezérlék. Épen mellette fogtak helyt a püspökök leghüségesebb s legvitézebb embereiktől kísérve; hátul állottak *Majláth*, *Horváth* és *Czetricz* udvari főlovászmesterek; majd 1000 vasas az ország zászlójával, melyet *Drágfy János* tartott. Ez előszámlált tömeg körül tartózkodtak végre a huszárság híres főnökei, mint: *Raskay Gáspár*, *Török Bálint* és *Kállay János*. *Tomori Pál* csekély hadvezéri tudományát mindjárt avval bebizonyítá, hogy a magyar sereg előtt félkört képező dombokat meg nem raká, s így *Szolimán* elfedve, minden mozdulatait s intézkedéseit észerevétlenül teheté. Délutáni 3 órakor az ütközet megkezdődött. Nagy török lovas csapatok vonultak el a dombok mögött, melyek tövében különösen Földvár felől ágyuk valának kiszégezve. Egy csapat török lovasság meg akarván a magyar harczrendet keríteni, *Raskay*, *Török* és *Kállay* huszárai által visszaveretett, s ugyan akkor az első sorban álló magyar ágyuk egyszerre elsüttetvén, az egész magyar had a törököt megtámadá. Kevés csatázás után a törökök szinleg visszavonultak, s

egy nyílást hagyván, ebből minden ágyuikkal borzasztó tüzelést kezdtek a magyar sereg jobb szárnyára s közepére. Erre a jobb szárny hátrálni kezdte, holott a közép hadtest folytatá támadását, melyet a törökök egész 10 lépésnyi távolsáig nyugottan bevártak, s ekkor minden ágyui megdördülván, az előnyomlut magyarság nagy veszteséggel visszalöketett. Mind ezek daczára Tomori seregét összeszedvén, a törököt ismételve megrohanta, de e roham is szerencsétlenül ütven ki, az ütközet másfél óra alatt teljesen elveszett. A 13,000 fő gyalogságból talán 4000 menekülhete meg; minden ágyu, s az egész tábor elfoglaltatott. Elestek a királyon kívül, ki futásában a Csele patakban lovastul belefuladt: *Tomory Pál* fővezér, *Ssal-kay László* esztergomi érsek, *Perényi Ferencz* váradi, *More Filep* pécsi, *Paksi Balás* györi, *Csaholyi Ferencz* csanádi, *Paly-na György* boszniai püspökök; továbbá *Zápolya György* főzászlós, *Drágfy János* országbíró, *Ország Ferencz* főkamrás, és igen számos nemes urak és közlegénység.

A mohácsi veszedelem után *Szolimán* egyenesen Budára indult; ezt és Esztergomot elfoglalta. Marótnál 25,000 főnyi menekülő beszánczolt lakosságot ágyuk segedelmével összekonczoltatott; Budát a várost felgyújtatta, de a királyi várat épségben hagyá; végre Pestnél a Dunán átkelvén a Tisza és Duna közt fekvő földet kegyetlenül pusztított, s 200,000 mindennemű kőru személyt magával fogságba hurczolván, Magyarországot elhagyta.

II. Lajos halálával a magyar királyi trón üresedésbe jöven, ennek elnyerésére két vetélytárs kelt fel, u. m. *Zápolya János* erdélyi vajda és *I. Ferdinánd* császár és ausztriai főherczeg. Ez utóbbi új koronáját megtartandó, Brandenburgi márkgróf vezénylete alatt sereget küldött Budára. Ellenben Zápolya János Szolimántól kért pártfogást, neki évenkénti adófizetést ígervén. Ennek következtében egy nagy török sereg újra elfoglalá Budát, s innen a Duna mentiben épen Mátyás napján 1529-ben Bécs alá szállott. Itt Szolimán tábort ütött, s szent István tornyából 25,000 török sátozhat meg számlálni, melyek közt a császári pompás sátor aranyozott tornyocskákkal ékesítve, különösen feltűnt. Bécs környéke 18 mértföldnyi kiterjedésben elpusztított; s sept. 24-én a törökök felégeték a város előtt fekvő karthausi zárdát, a hidat s minden kül védpontokat, s a Dunát hajósereggel elzárták. Közel 4000

ember, köztök szerzetesek, apácák, nők, kik a városból menekülni akartak, a czirkáló török lovas csapatok által elfogatván, lenyakasztattak. De minden erőködés, melly a város bevételeire irányoztatott, megsemmisült; 22 roham veretett olly vesztességgel vissza, hogy többé Szolimán katonái nem akartak mozdulni. Illy körülmények közt szerződéssel kívánt a város birtokába jutni, vagy elmeneteleért 400,000 tallér sarczot követelt; de miután feleletül nyéré: hogy a pénztár kulcsát sehol sem találják, táborát felgyújtatá, s áldozatul több száz foglyot lángok közé dobattván, Bécset elhagyta, monda szerint 80,000 fő vesztességgel.

Azonban *Szolimán* hatalma, s gyakori hadi szerencséje olly nagy figyelmet s aggodalmat ébreszte az europai keresztény fejedelmekben, hogy valahára komolyan kezdtek szövetekezni, s harczy készületekhez látni. A háborura jó alkalmat szolgáltatott *Tunis*, hol két testvér czivakodék a trón felett, kik közül egyik *V. Károlyhoz*, másik *Szolimánhoz* folyamodott segítségért. A pápa, Velence, Spanyolország *V. Károly* pártját támogatták, ellenben Franciaország *Szolimánhoz* szegődött. Eleinte változó szerencsével folyt a harcz; de végre Sz. Maura mellett a keresztények hajóselege meggyőzetett, s Olaszország több oldalról megtámadva, Velence felette súlyos békekötésre kényszerítettet. Ugyan ez évben (1538) Szolimán a *kalifák* főegyházi méltóságát egyesítette a nagy szultáni trónnal, és *padischah* vagy *császár* czímet veve fel.

A johannita lovagokkal, kik Rhodus szigetét 212 évi birtoklás után *Szolimánnak* átadták (1522), ujabban meggyült a baja a szultánnak, mert a német császártól Malta szigetével ajándékoztatván meg, innen folytonosan üldözték a török hajókat s háborgaták a kereskedést. Ezt megboszulandó, *Szolimán* eltökélette a lovagokat Maltából is kivenni. Nagy erővel megtámadta a szigetet, az erősített pontokat ostrom alá vette, s már a legvégsőre szorítá a maltai vitézeket, midőn a Spanyolországból megérkezett segítség a török hajóseleget elűzte. E kudarczot annyira szégyenlé a győzelemhez szokott *Szolimán*, hogy a visszatérő hajóknak csak éjszaka engedé meg a konstantinápolyi kikötőbe bevezetneti.

Magyarországban az egyik király Zápolya János meghalálózván, özvegye *Isabella*, s kisdéd *Zsigmond* fiának gondnokai a *Ferdinánddal* kötött szerződés ellenére a kis *Zsig-*

mondot magyar királynak kiálták ki, s hogy czélukat elérhessék, Szolimánhoz folyamodtak, ki örömet elvállalá a kegyuraságot s a szükséges intézkedéseket megtéteté. *I. Ferdinánd* hasonlóul az *Isabella* keziben levő Budát hatalmába kívánván keríteni, Rogendorf Wilhelmet Buda ostromlására leküldé. Azonban Szolimán, adott szavához hű, a belgrádi basát Muhamedet s Ustapha béget Buda felszabadítására, a nikápolyi basát Muhamedet, Péter moldvai vajdával együtt Majlátnak Erdélyből kiűzésére rendelte; maga pedig egy tartalék sereggel Magyarország felé indult. Az említett basák Török Bálinttal egyesülve Buda alá megérkeztek, s az ostromló csapatokkal csaknem naponként csatáztak. Perényinek Török Bálint alattomban izent, hogy igyekezzék az ostromló táborból legalább a magyarokat a reájok váró veszélyből megmenteni; mellyre nézve Perényi Rogendorfnak is tanácsolta, hogy szakítaná félbe az ostromot, de ez késedelmezvén, az osztrák-magyar sereg csaknem egészen körülfogott (1541. aug. 22.), Pestrei átvonulása alkalmával a Dunában temérdek embert, s hátrálás közben minden ágyutelepeit 36 ostrom s 150 tábori ágyukkal egyetemben elvesztett. A lovasság s a magyar csapatok megmenekültek. I. Ferdinánd Bécsét féltvén Linczbe szaladt, ott a német császársági segédseregeket bevárando. A győzelmet követő napon Szolimán is megérkezik, s mindjárt parancsolatot ada, hogy a fogságba esett német katonák lekonczoltassanak. Isabella kényszerítettet kisdedét Martinuzius, Petrovics, Török, Verböczy, Batthyáni Orbán főemberektől kísérve Szolimán sátorába küldeni, ki a gyermekkirályt megnézte, megajándékozta, aztán anyjának visszaküldte, de az említett öt főurat magánál kezesekül megtartotta. Nyolcz napi alkudozás után, végre elvettetett a koczka Magyarország jövő sorsa felett: *Buda, september 2-dn a törököktől elfoglaltatott; Magyarország nagyobb része török szandschakáttá jelentetett. Isabella kapta Erdélyt s Magyarország részét a Tiszáig; vele mehettek Martinuzius, Petrovics és Batthyáni; budai kadi (bíró) lett Verböczy, azaz a törököktől megszállott részek bírója, Török Bálint végre mint áruló kém Konstantinápolyba hurczoltatott, s a 7 toronyban végsé életét.* Így jutott Magyarország s fővárosa török kézre, mellyből csaknem folytonosan tartó csatázás, leirhatlan szenvedések és nyomoruságok után csak a 18-ik század folytában szabadulhata meg végképen.

A nagy Szolimán, miután még keleten Tauriát, Bagdád-ot és Mesopotamiát, Scio szigetét meghódította volna, utoljára még is Magyarországon találá halálát, azon országban, melyre oly temérdek szerencsétlenséget hárított. Ugyanis 1566-ban Magyarországot több oldalról megtámadtatván, maga, 200,000 főnyi seregével egyenesen Bécs meghódítására indult. Azonban utközben hírért viszik, hogy Szigetvár parancsnoka *Zrinyi Miklós* alvezérei egyik basáját Siklósnál tökéletesen összetörték; mi őt annyira felbosszantá, hogy először is Szigetvár megsemmisítését tűzé ki célul. Ennek következtében 1566. aug. 5-én megszállá Szigetvárt, de minden erőködése daczára többször ismételt rohamok után sem veheté be, s harag által előidéztet gutaütésben 76 éves korában elhunyt. A nagyvezér titkolá serege előtt Szolimán halálát s még utoljára sept. 7-én rohamot parancsolt, melyben *Zrinyi Miklós* mint egy második Leonidas harczolva vérzett el, s kevés számra olvadt serege is utolsó lehelletig küzdve lelé halálát. Ez ostrom 20,000 emberébe került a töröknek, s messzeható kevély terveit aránylag csekély erővel semmisíté meg.

II. Szolimán mind háboruban, mind békében *nagynak* mondható. Igen munkás, szavához hű, igazságos, de e mellett kegyetlen, szerencséjére sokat bizó, s csaknem a vakmerőségig bátor volt. Midőn egyszer egyik vezére jelenté, hogy a Dunán lehetetlen hidat verni : ő egy selyem zsinórt küldé vissza avval az izennettel, hogy ha a hid készen nem leend, a küldött zsinórral fog megfojtatni. Roppant birodalmában erős rendet tartott, kerületekre felosztotta, melyekből mindeniknek bizonyos számú katonaságot kellett kiállitania. A tartományok jóvedelmének meghatározott részét katonái tartására fordítá, s így nem csak serege élelmezéséről gondoskodott, hanem abban a rendet s fegyelmet is fen tudá tartani. Ő állította fel először a *kapudán-basai* (főadmiralis) méltóságot. Általjában minden tekintetben Szolimán volt legnagyobb minden török uralkodók közt. Alatta a török birodalom a Nilustól a Dnieper vizéig, s a Tigris eredetétől a budai szigetekig terjedt. És mind a mellett, hogy buzgó muzulmán volt, még is szereté a tudományokat, s a mértanban, történelemben nagyobb jártassággal bírt, mint akármellyik elődei közül. Azonban családilag nem vala szerencsés. Egy czirkasziai hölgytől *Mustapha*, egy orosz rabnőtől *Rokszoláne*, *Selim*, *Bajazed* és *Zeangir* gyermekeket

nemzé. Mustaphát Rokszoláne incselkedése következtében az aleppoi táborban megölette. Ezen Zeangir elkeseredvén, atyja ellen szórt szidalmak közt magát törrel kivégzé; s majd utána Bajazed is meggyilkoltatván, nem maradt más hátra, mint

II. *Selim* (1566—1574). Ez a török birodalom fényét és hatalmát fentartotta, ámbár inkább a háremben és ivásban lelte gyönyörűségét, mint a táborozásban. 1568-ban II. Maximilian császárral s magyar királylyal 8 évre békét kötött a *status quo* alapján; Szigetvár a törököké maradt. Majd az oroszokat támadá meg; de a Volga mellett megveretett s csufosan vissza kellett vonulnia. Ezután Cyprus szigete meghódítását tűzé ki célul, mely szigetet a velencziek birtak, s tőle a töröknek 8000 arany adót fizettek. Állítólag e háborúra egy spanyol rablójó szolgáltatott okot, mely török zsákmánnyal rakottan Cyprusban talált menedéket. Ezért a velencziek hűbéri birtokuk elvesztésére ítéltettek, s a sziget megtámadtatott. A nagyvezér roppant erővel kiszárván (1570), Nikotia fővárost rohammal elfoglala. Velenczének ígértek ugyan segítséget a pápa és Spanyolország, s mintegy 200 különféle hajót össze is szedtek, de vezérjei egymással egyenetlenkedvén, midőn egy tengeri vihar őket meglepte, visszatértek. Következő évben Cyprus legerősebb vára Famagusa is megadta magát. Parancsnoka, a derék *Brigadin*, bizonyos költött szín alatt több alvezérekkel, kötött szerződés ellenére borzasztólag megkínóztattak, s végre megölettek. (Bőrük lehuzatván, kitömetett, s több keresztény fejekkel Konstantinápolyba küldetett). Végre egy szövetséges keresztény hajósereg csakugyan tengerre szálott *Don Juan d'Austria* admirál vezénylete alatt; Sicilia mellett összeszedvén magát, Corfu szomszédságában elhajózván, a török hajóhadat oct. 7-én 1571. a lépantói öbölben találta. Kemény ütközetre került a dolog, melyben a keresztény hajósereg tökéletes fényes győzelmet nyere. A kapudán basa halva maradt, 130 török hajó elfoglaltatott, 25,000 török megöletett, 4800 elfogatott s 12,000 keresztény rabszolgá szabadságát visszanyeré. Csupán kis része menekülhete meg a török hajóhadnak, s ez is véletlen eset által. E nagy győzelem feletti örömben elfelejték a keresztények azt használni, s végre Velencez terhes békére kényszerítettett, és Cyprus török kézben maradt.

A törökök csakhamar gazdag kárpótlást nyertek elveszi-

tett, de már újra szervezett hajóhadukért, Afrikában. Jó alkalmat adott erre Tunis, mely Spanyolországnak fizetett adót, s most a tunisi uralkodó család tagjai közt egyenetlenség tört ki. Egy párt ezek közül Konstantinápolyban keresett támogatást s talált is. Hosszas és bátor védelem után végre elveszté Spanyolország koronájának e szép gyöngyét, melyet I. Károly (mint romai császár V.) foglalt el, mely jelen perczig török hűbéri ország. Tunis meghódítása után Selim minden oldalról békében élhetett; de nem soká élvezheté e nyugalmat, mert 1574-ben megfutotta földi pályáját, melyet többnyire háremében kéjelgések közt végzett el.

c) A török birodalom hanyatlása (1574—1853).

II. Selim halálával azon jeles szultánok sora is megszakadt, kik az ozmán trónt ékesíték, s a török birodalmat nagyobbíták. Utódai nem neveltették többé fegyverben, s nem szoktattak hozzá, hogy a hadi munkálatok veszélyeit s kellemtelenségeit tűrhessék. Inkább elkényeztetve háremből léptek trónra, hogy azt kéjelgéseik s különféle szenvedélyeik által bemocskolják. A katona, uralkodója példáját követte, s azon vad bátorság, mely a török harczost ellenségei előtt oly féltelmessé tévé, a fegyelemmel együtt ellágyult. A közben nyert szerencsés eredményeket inkább a keresztények egyenetlenségeinek köszönhetik, s azon körülménynek, hogy tulnyomó erejüket gyenge országokra veték. II. Selim utóda

III. *Murad* (Amurad 1574—1595) külső szép alakja s ocsmány jelleme által tünteté ki magát. Fösvény és vérszomjas, mindjárt uralkodása kezdetén öt testvérét, s még atyjának két terhes nejét meggyilkoltatá, hogy trónját biztosabban megtarthassa. Háremében 400 szép hölgyet tartott, s 32 gyermeket nemzett. A perzsák ellen változó szerencsével folytatta a háborút. Eleinte több tartományokat elvett tőlök, de ezeket állandóul meg nem tarthatá. A török fővezér *Ozman* basa 1585-ben Tauris mellett megvesztegette a perzsa főparancsnokot, de az árulás kitudatván, haszonra fordittatott, s a törökök cselbe ejtetvén, *Ozman* maga, két beglerbéggel s 70,000 török katonával áldozatul esett. A II. Maximilian császárral s magyar királylyal 8 évre kötött békeszerződés vége felé járván, *Nyáry István* Konstantinápolyba küldetett egy új egyességet

kieszközlendő; a minthogy a fegyvernyugvás nyolcz évre (1581. jan. kezdve) meghosszabbított. Daczára azonban e fegyvernyugvásnak, az apróbb csatázások nem szüntek meg. Különösen a bosnyákországi basa volt nagyon nyughatatlan, s a szegény Horvátországot folyvást bántotta. Így 1593-ban Sziszeket vette ostrom alá, melyet *Gyurák Balázs* kanonok férfiasan védelmezett. Segítségére siettek *Erdődy* és *Eggenberg* cs. k. tábornok, s a törököket megtámadván, egészen összezuzták (1593. jun. 12.). Elestek maga a boszniai basa, továbbá Mehemed, Herczegovina szandschakja s a szultán rokona, 40 bég és 12,000 ember, részint a csatában, részint üldözés közt a vízben fuladtak, s e mellett számos hajó, ágyu és tábori szer s eleség maradt zsákmányul. E szerencsés győzelmet nem használták a magyarok, mert még mindig a fegyvernyugvással kecsegtették magukat, s már a császári követ készülöben volt, hogy a szokott évi adót Konstantinápolyba viendi. Hanem itt igen felboszankodtak e veszteségen, s végre *Sinan* nagyvezér rábeszélte a szultánt a hadüzenetre, mit úgy is régen akart. *Báthori Zsigmond* erdélyi fejedelem parancsolatot kapott, hogy seregét a császáriak ellen indítsa, mit ez, titkon a császárral tartván, különféle szín alatt nem teljesített. A törökök pedig Horvátországban kezdték meg a táborozást, s itt Sziszek várát, melyet 2 kanonok vitézül védett, rohammal bevették, melyben az egyik parancsnokoskodó kanonok hősileg elesett, másik elfogatott. Maga a nagyvezér elfoglalta Veszprémet (1593. oct.), majd Palotát s evvel seregét téli nyugalomra vitte. October végén *Pálffy*, *Hardegg*, *Zrinyi* és *Nádasdy* Komáromnál egy magyar-német sereget gyűjtván össze, Székes-Fejérvár ostromára siettek, s a segítségül megérkező budai basára akadván, ezt 10,000 ember veszteséggel megselezstották, de fájdalom győzelmüket nem tudák felhasználni. Jobban értett ehhez *Tiefenbach Kristóf*, ki *Pálffy Miklóssal* kezett fogva felhasználta a törökök téli táborozástóli vonakodását, s november elején Szabadkát, majd Divény, Fülek, Somoskö, Hajnácskö, Hollókö, Kékkö, Buják, Szécsény, Drégely várakat elszedte a törököktől. Nem illy szerencsésen folyt le az 1594-iki év a magyarokra nézve, mert *Sinan* nagyvezér tatárokkal megerősített roppant hadával Esztergomot az ostrom alul felmenté, aztán a Győr mellévonuló magyar-német sereget megtámadván, azt Óvárig visszanyomá, minek következtében

Győr, s később Pápa is feladta magát, de Komárom oct. 20—28-ikáig sikertelenül ostromoltatott. Ellenben *Báthori Zsigmond* erdélyi fejedelem a törököktől elpártolván, nyíltan a Rudolf császárrali szövetséghez szegődött, s az e tárgybeli szerződés Prágában 1595. jun. 28 án aláíratott, miután a szerződő feleknek hitelesen tudomására esett, hogy *Murad* török szultán jan. 5-én meghalálozott. E szerződés főpontjai valának: közös háboru a törökök ellen s közös béke, Moldva és Oláhországot is beleértve; Zsigmond férfi maradékainak örökösödése az erdélyi fejedelemségben a magyar király felsősége alatt; férfi örökösök nem létében Erdélynek a magyar koronárai visszaszálása, stb.

II. Murad uralkodását nevezetessé tette még a jancsároknak több ízben történt fellázadásai, melyeket leginkább fősvénysége által idéze elő. E lázadások következtében a jancsárok nagy szabadalmakra tettek szert, melyeket ők a későbbi uralkodók alatt is öregbiteni, s felhasználni tudtak. Muradot követte a trónon 27 éves fia

III. *Muhamed* (1595—1604). Ez uralkodását, atyja példáját követve, azon kezdé, hogy 18 férfi testvéreit megfojtatott, s atyjának 10 nejét, kik érdekes állapotban voltak, tengerbe hányatá. A magyarországi háboru szerencsétlenül kezdetett meg a törökök részéről. *Mannsfeld* cs. k. tábornok s *Pálffy* vezénylete alatt a magyar-német sereg elfoglalta Párkányt (1795. jul. 24.), s az Esztergom felszabadítására siető budai basát összetörte 14,000 török s 37 ágyu vesztességgel; majd Esztergom és Visegrád is kézre került. Más oldalról *Mihály* oláhországi vajda *Báthori Zsigmond* erdélyi fejedelemtől, s a székelyektől segítettve *Sinan* török vezérrel verekedett, Gyurgyovot elfoglalta; *Borbély György* erdélyi tábornok pedig a temesvári basát foglalatostkodtatván, Facset, Világos, Borosjenő, Lippa várakat a töröktől visszanyeré; valamint Horvátországban Petrinia, Somogyban Babócsa *Zrinyi György* és *Auersperg* vitézségük által keresztény kézbe kerültek. Az 1596-ik év is először szinte szerencsésen kezdődött a keresztényekre, mert Vác, Hatvan visszafoglaltatott; de *Muhamed* szultán maga állván élére seregének, Egert árulás által elnyeré, s oct. 26-án Mező-Keresztesnél a *Báthori Zsigmond* által segített Maximilian főherczeg hadával megütközött. Eleinte megszalasztotta a keresztény sereg a törököt, s tőle 43

ágyut elvett; de az üző lovasság a táborban talált prédára rohanván, s a jancsár és testőrcsapatok a feloszlott lovasságot megtámadván, olly zavarba hozták, hogy a keresztények táborukat s minden ágyúikat hátrahagyva Kassára szaladtak. 1597—1604-ig változó szerencsével folyt a háboru a török és II. Rudolf közt. Hogy a törökök ez időszakban kevés eredményt mutathatnak fel, oka az, mert a perzsákkal voltak elfoglalva; ellenben II. Rudolf is szerencsésebb lett volna, ha az erdélyországi zavarok nincsenek, hol a vizeszü Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem előbb hatalmáról önkényt lemondván, később még két ízben újra elvállalá a fejedelemséget, mi folytonos harczot s borzasztó inséget hozott Erdélyre; különösen *Basta* cs. k. vezér kegyetlenségei mai napig emlékezetben vannak. — Egyébiránt III. Muhamed nem sokat gondolt már a háboruval, hanem a harem gyönyörei közt kéjelgvén 1604. január havában pestisben meghalt, miután legidősb fiát megfojtatá és saját anyját tengerbe löketé. Követte őt az uralkodásban kiskoru fia.

I. Achmed (1604—1617). Az atyjától öröklött perzsa háborut folytatta, de kevés szerencsével. Ellenben II. Rudolf-fali harcza egy körülménynél fogva kedvező fordulatot vön a törökre nézve. Ugyanis az erdély és magyarországi protestánsok s nagy részben a katolikusok is Rudolf császár és magyar király ellen azon okból, mivel ez a protestánsokat üldözteté, s a császári idegen tábornokok az országban nagy sarczolásokat tévének, fellázadtak, s *Bocskay István* erdélyi fejedelmet főnöküknek választák. Bocskay, hogy magát erősíthesse, a törökökkel szövetkezett, bár ennek soha sem hitt, s azért mindenkép igyekezék elhárítani, hogy magyar vár török kézre ne kerüljön, vagy ha valamelly várat be kelletik venni, oda dolgozott, hogy ez közösen török és magyar sereggel rakassék meg. Ennek ellenére a törökök Esztergomot magok elfoglalták, hanem Érsekújvár kirekesztőleg magyar őrsereget kapott. A fényes porta célját a Bocskayvali szövetkezés igen előmozdítván, Bocskait Magyarország királyának nevezé, s Budára meghívá őt a királyi jelvények átvételére. E méltóságot ő el nem fogadá, hanem a Budára való felmenetelre még is elhatározta magát, hogy a törökökkel jó egyetértést fentarthassa. Elindult tehát egy derék sereggel, s Rákos mezején táborni ütven, nehányad magával a budai török várba felment; de ismervén a

muzulmánok ravaszságát és hitszegéseit, előbb végrendeletet csinált, s meghagyta *Homonnai Bálintnak*, hogy ha rajta Budán valami szerencsétlenség történék, a szegény két oldalról zaklatott magyar nemzetet el ne hagyja, hanem hiven szolgálja, mint eddig. Bocskaynak baja Budán nem történvén, minden idejét, fáradságát a II. Rudolffali kibékülésre fordítá, mi hosszas és ismételt alkudozások után, főleg Mátyás főherceg közbenjárására az ismeretes *bécsi békeszerződéssel* meg is történt. Ez bevégeztetvén, Bocskay azt is kieszközlé, hogy II. Rudolf, a török szultán és Bocskay mint erdélyi fejedelem s magyar részek ura közt (oct. 20. 1606.) a *zsitvatoroki béke* 20 évre (1607. jan. 1. kezdvén a számítást) hasonlóul megkötetett. Ennek következtében Rudolf kötelezé magát, hogy Konstantinápolyba 200,000 forintot küldend oly feltétellel, hogy e summa utoljára fizetessék, s egy török követ Rudolfnak is vigyen ajándékot Prágába. A kölcsönös megajándékozás minden harmadik évben ismételtessék; s mindenik uralkodó egymásnak a császári czimet kölcsönösen megadja; a régi várak felépíttethetnek, hanem ujakat építeni ne legyen szabad; a budai basa, és a győri cs. k. várparancsnok kölcsönösen ügyeljenek fel, hogy a seregek ne raboljanak, s a portyázók megbüntettessenek, stb: Annyi haszna legalább volt a zsitvatoroki békekötésnek, hogy ez által a német császár és magyar király végképen megszabadult a töröknek fizetendő szegyezteljes évenkénti adótól. A bécsi és zsitvatoroki békekötések után *Bocskay* meghalálózván, miután örököszt nem hagyott, az erdélyi fejedelemség felett újabb zavarok törtek ki. Végre *Rákóczy Györgyöt*, *Bethlen Gábor*, török segítséggel fejedelmi székétől megfosztván, magát választatá meg fejedelemnek, s a zsitvatoroki béke 1615. dec. 1- napján husz évre ujolag megerősíteték, de e békét *Achmed* nem soká élvezheté, mert 1617-ben mértéktelen élettől elgyengülve, meghalálózott, még életében Lippa, Solymos, Tótvárad, Vepres, Facset, Mardsina, Arad, Szerencs, Monostor várakat Bethlen Gábortól visszkapván. — Testvére és utóda

I. Mustapha, a hét toronyban sokáig rabságban levén, eszében annyira megzavarodott, hogy őt ismét vissza kellett vinnie, s hat holnap mulva (1618) Achmed fia lépett a trónra.

II. Osman (1618—1622). Tizennyolcz éves korában vette

át a kormányt, de ezt rövid ideig viselheté, mert a perzsák és lengyelek ellen a háborút szerencsétlenül folytatván, még pedig a jancsárok hibája által, az engedetlen s lázongó hadcsoporthoz rendbe akará hozni, hanem e merészség neki életébe s trónjába került. Ugyanis egy nagy bucsumenetet rendezett Mekkába, hova utközben a homok sivatagok közt a jancsárok nagyobb része legyilkoltatott volna. Ezek ezt észrevevén menni vonakodtak, s előbb kérelemhez folyamodván, miután ez nem használta, a szultán legkedvesebb három kegyencei fejeit kérték, s ez szinte megtagadtatván, pártot ütöttek, s *Ozmánt* trónjától megfoszták. Először a 7 toronyba zárattott, s az ott fogva ülő eszelős *Mustapha* vitetett a trónra, kinek parancsolatjából később megfojtatott. Első eset volt ez a hatalmas nagyur letételére a jancsárok által, de majd gyakrabban ismételtetett. Egy év múlva *Mustapha* trónjától ujlag megfosztatván, *Achmed* másodszülött fia foglalá azt el.

IV. Murad (1623—1640). Ez legelőször a volt szultánt *Mustaphát* fojtatá meg, majd a jancsárokat vevé szorosabb fenyték alá, a 65-ik jancsár odát (a jancsárok 196 odára vagy zászlóaljra osztattak fel), mellynek egyik közvitéze *II. Ozman* ellen kitört lázadás alkalmával egyenesen a szultánt támadá meg, mind egy lábíg lekonzoltatta. Ez okból később is, midőn a jancsár odák szerdánként gyertya-illetményeiket kivették, a 65-ik oda szinte felszólított részlete átvételére, de a felszólításra senki sem felelvén, második felszólításra egy jancsár tiszt következő szavakkal válaszola: „Hagyd őket elnémulva; hagyd őket megsemmisülve.“ A 15 éves új szultán különben nagylelkű, vitéz, igazságos, csak hogy kegyetlen volt. Így egyszer egy kereskedőt, ki a császári palotát látcsővel szemlélgeté, megfogatott, s a palota ablakai elibe kiakasztatta. Jó idő múlva első volt a török szultánok közt, ki seregével ismét táborba szállott, s a testgyakorlatokat is a jancsárokhoz hasonlólag szorgalmasan folytatá. Európában a kozákoktól elfoglalta *Azsó* erős várát, s *Ázsiában* is a perzsák kezeiből kiragadá *Bagdád*ot, s már úgy tetszett, hogy ő leend az, ki a török birodalom meggyengült erejét újra visszanyeri, de 31 éves virágzó korában testi gyönyörbeni kicsapongásai miatt 1640-ben idő előtt kimult. Követte őt testvére

I. Ibrahim (1640—1648), ki sokban hasonlita hozzá, csak hogy nála még kegyetlenebb s kicsapongóbb volt. Az uralkodás

terheit nagyvezérére hagyá, ő maga kéjelgések közt tölté napjait. Kormányá korszakát nevezetessé teszi a magyar király s német császárral kötött *szőnyi* békeszerződés (1642). Candia szigetén, haszontalan ürügy alatt a főbb városokat a velenceiektől elvétette (1645), kik kárpótlásul Dalmáthont akarták elfoglalni, hanem sikertelenül. Azonban könnyelműsége által olly gyűlöletessé tevé magát Ibrahim, hogy 1648-ban az ulemák (török lelkészek) nagy tanácsa végzésileg trónjától megfosztván, a mufti (főpap) parancsolatjára megfojtatott. Utódja, a legidősb kiskoru fia

IV. Muhamed (1647—1687), csak 9 éves volt, midőn szul-tánná kiáltatott, s azért helyette nagyanyja, s több basák és tanácsosok uralkodtak. A velenceiekkal kezdett háboru még most is folyvást tartott, s a nagyvezér *Muhamed Kiupruli* minden erejét összeszedte, hogy ez uttal Candia szigete teljesen meghódíttassék. Azonban a véres tusa több évekig húzódott, mert nem lehete ezt egész erélylyel folytatni, miután vagy a *szerailban* (császári palota) történtek minduntalan ármányos mozgalmak, vagy az erdélyországi örökös zavarok kényszeríték a nagyvezért ereje megosztására, hogy a feltolakodó fejedelmi vetélytársakat leültethesse, s a segítségre rendelt ausztriai cs. k. seregeket visszaverhesse. Ugyanis Rákóczy teljességgel nem akarván a fejedelemségről lemondani, a török őt fegyverrel támadta meg, s Kolosvárnál tökéletesen megverte, az ütközetben maga Rákóczy is elesvén. Ez alkalmat jónak találta a nagyvezér arra, hogy Nagyvárad, Erdélyország kulcsa szinte török kézre kerüljön; mellynél fogva a várat Ali basa által 50,000 emberrel ostromoltatván, azt 1660. aug. 28-án hosszas és vitéz védelem után elfoglaltatta. Később a török által pártfogolt Barsai Ákos helyett az erdélyiek Kemény Jánost választván fejedelmül, s ez segítséget II. Leopold császárnál keresvén s találván is, e miatt a béke a két császár közt felbomlott. Kemény Szászváros melletti ütközetben meggyőzetett s lováról leesvén, összetiportatott; a nagyvezér pedig Magyarországon kezdte meg táborozását s itt Érsekujvárt, Nyitrát, Nógrádot elfoglalván, végre *Montecuculi* ellen a szent gothárdi ütközetet, mellyben a francia és németbirodalmi segédcsapatok főszerepet vittek, elvesztette (1664. aug. 10.); s ennek következtében Vasvárnál (1664. aug. 10.) egy, 20 évre kötött fegyvernyugvás jött létre, mellyben meghatározottat, hogy Nagy-

várad, Érsekújvár török kézben maradjanak; Erdélyt mind a török, mind a császári seregek kiürítsék; s az erdélyi fejedelmi szék megürültével az erdélyi rendek szabad választási joga sértetlenül fentartassék.

A vasvári béke után a nagyvezér végre (1667) minden erejét Candia meghódítására fordíthatta, melyet *Morosini* velencei főadmiral, és *Montbrun* tábornok védelmeztek. Az ostromlottak XIV. Lajostól 7—8000 emberrel segítettve csaknem két éven keresztül minden erőködéseit meghiusíták az ostromlók-nak. Azonban 1669-ben részint erőszak, részint csel következtében Candia megadta magát. Felszámították a történetírók, hogy Candia meghódítása a töröknek 200,000 emberébe és 12 milliom tallérába került. *Voltaire* azt mondja: hogy Candia ostrománál a törökök, haditudománybani tulnyomóságukat a keresztények felett fényesen bebizonyíták. A legnagyobb ágyuk, melyeket csak Europa látott, az ő öntödéjükből kerültek ki. Az ostromárok ásásánál az egyenvonalokat legelőször ők használák, s a keresztények ezt tőlök tanulták.

Majd Lengyelországnak kellett a fényes porta sulyos kezét éreznie. IV. Muhamed személyesen indult (1672) Lengyelország ellen, hol ekkor *Visnioweczky Mihály* uralkodott. Elszedte tőle Ukraníát, Podoliát, Volhíniát, az erős Kaminecz várát, s a béke csak 20,000 tallér évenkénti adó mellett kötött meg. *Szobieszky János* nem akarta e gyalázatos szerződést megismerni, s nemzetét megboszulandó, következő évben (1673) a törököt Choczin mellett tökéletesen összezuzá. Az ismételve meggyőzetett törökök kénytelenek voltak becsületes és méltányos szerződésre lépni (1676).

Az orosz czár *III. Fedór* ellen folytatott háboruban szintem voltak szerencsések a törökök, mert Ukraníát, a kozákok földjével együtt az oroszoknak kellett átengedniök (1680).

Azonban nagyfontosságú események ismét Magyarországra vonták vissza Muhamed figyelmét. *Tököly Imre* a magyar elégiületlenektől, s XIV. Lajos francia királytól pártoltatva, fegyverrel kelt fel I. *Leopold* törvényes király ellen, s Magyarország üdvét hibásan a török kegyuraságába helyezvén, segítségért a fényes portához folyamodott. *Kara Mustapha* nagyvezér, 140,000 főnyi jól felszerelt sereggel meg is indult a lázadók támogatására (1683). A béke felbontását palástolni akarván, több javaslatok közt azt követelék, hogy Magyaror-

szág az 1657-iki állapotba helyeztessék vissza, s évenként 40,000 tallér adót fizessen; s miután ez megtagadtatott, seregével Belgrádnál Magyarországba betört. A császár hada ekkor csak 40,000 főből állott, s mindenben nagy fogyatkozást szenvedvén a külhatalmakat kérte föl segítségre, s jelesül Szobieszky János lengyel királylyal kölcsönös támadó s védő frigyet kötött, minek későbbben, mint alább látandjuk, elhatározó befolyása lett a császári birodalom végsorsára. Kara Mustapha tartóztatlan folytatá utját Magyarországon keresztül, s 1683. jul. 4-én Bécs falai alá érkezett. Leopold családostól székhelyét elhagyván, Linczbe menekült. Borzalom és ijedség fogta el a város lakosait, s még ez éjjel 6000 előkelő polgár követte a császárt. Lotharingiai Károly herczeg mint fővezér a törököktől visszanyomatván, miután Bécset őrsereggel megrakta, Morvaországba sietett a lengyel sereget bevárandó. A bécsi őrség mintegy 14,000 emberből állott, mellyhez még 5000 fegyveres polgár csatlakozott, a hős *Stahrenberg*től vezényeltetve. A megérkezett török utját a lángba boruló városok, faluk, kastélyok füstjei, s a szerteszét heverő meggyilkoltak hullái hiven kijelölék. A bécsi őrség a külvárosokat hirtelen leégette, s a mi még megmaradt, azt a törökök tevék hamuvá, kivévén egy váracska, melly még az első bécsi ostrom alkalmával épült. Kara Mustapha az ostromárkokat tüstént megásatá, s az első bomba jul. 6-án repült a városba. Egy templomban tűz ütven ki magát, ez az épületet tornyával együtt elhamvasztá; hanem a gyújtogató, egy 16 éves ifjoncz felfedeztetvén, a nép által darabokra tépetett. Julius 14-én az első rohamot kísérték meg a törökök, de nagy veszteséggel visszaverettek. Augustus eljén már fenyegetőleg mutatkozott az élelemhiány, s az elharapódzó vérhas is sok áldozatot kívánt. A törökök, kik mind szülességgel, mind puskaporral bőven el voltak látva, a vár falait kezdték aláaknázni. Augustus 25-én fellobbant egy akna épen a császári várbástya alatt, s az egész várost megrendítvén 5 ölnyi széles rést nyitott meg, mellyen a benyomulni akaró törökök csak nehezen verethettek vissza. Az ostromlók újabb aknákat ásásához fogtak, de az ostromlottak is minden erőből igyekeztek a várfalakon ejtett csorbákat kijavítani. Egy toronyból kilövetett röppentyű értesíté a lotharingiai herczeget, mikép a város végső szorultságra jutott; mire a törökök újabb rohamokat kísértének meg, de ismételve

visszaverettek, bár a végveszély, s ezzel az aggodalom per-
czenként növekedett. Végre sept. 1. és 2. napján eljött a sza-
badulás órája. Ugyanis Linczből gyorsfutárokat küldö Leopold
minden keresztény udvarhoz rögtöni segítséget esdeklendő ; s
mivel a köz veszedelmet mindnyájan érezték, bajorok, szá-
szok, francziák, angolok, svédek, különösen a hős *Szobieszky*
vezénylete alatt lengyelek siettek a szorongatott várost fel-
szabadítandók, s miután Csehországban egyesültek, Bécs alá
nyomulván olly elszántsággal rohanák meg a törököket, hogy
ezek táborukat, ágyuikat, málháikat a keresztényeknek hagy-
ván, futásban kerestek menekülést. A lengyelek, bajorok, szá-
szok csuda vitézséggel harcoltak ; s következő éjszakán a nagy-
vezér sátorában Szobieszky János lengyel király pihente ki ma-
gát. Gyorsfutárok vágattak Linczbe a császárért, ki mondhatlan
örömkialtások s könyhullatások közt tére vissza megmentett,
ámbar szörnyen összerongált székvárosába. E nagy veszteségért
a nagyvezér a budai basát, kit meg is öletett, s Tökölit okolá,
de e mentség mit sem használa a szultánnál, mert selyem zsi-
neggel kivégezteték. Azonban a keresztények is igyekeztek győ-
zelmüket használni, s nem sokára több magyar várak elfogla-
lása lön a jutalom. — *Péter* orosz czár pedig a krimiai tatáro-
kat hódítván meg, az erős Oczakov várat hatalmába kerité.

1684-ben I. Leopold császár, a lengyel király, s a velen-
czei köztársaság közt egy kölcsönös véd-szövetség kötöttvén meg
a törökök ellen, úgy látszott, hogy a reá következő években a
török félhold fénye végképen el akar homályosulni. Lotharin-
giai Károly herczeg a cs. k. seregek fővezére 1684-ben elfog-
lalta Visegrádot, Vácznál egy 26,000 főnyi török sereget ösz-
szetört, Pestnél ismét az ellenség lovasságát szalasztá meg, s
már Buda ostromához fogott, mellyet azonban a kiütött ragá-
lyos betegségek miatt abban kellett hagynia. Az 1685-ik év
hasznlókép szerencsésen kezdődött a császáriakra nézve, mert
a török porta megfontolatlanul *Tököly Imrét* Nagyváradon el-
fogatván, Drinápolyba hurczoltatta, min a magyar felkelők s
különösen *Petneházy* annyira felboszonkodtak, hogy I. Leo-
polddal kezét fogván, ez csaknem egész felső Magyarországot
váraival, s még Szolnokot is hatalmába kerité ; *Caprara* pedig
Érsekújvárt rohammal bevévén, utána Esztergomot szabadítá
meg az ostromtól. Végre elérkezett azon szerencsés év, melly-
ben Magyarország fővárosa Buda is, mellyet a török ezelőtt

160 évvel ármánynyal foglalt el, visszakérült törvényes ura hatalma alá. A Buda bevételét célzó szándék egész Európát felvillanyozván, a cs. k. sereg soha sem nyert még annyi önkényes harczost Spanyol, Francia, Angolországokból, mint ez uttal, s az összes keresztény had 1686-ban 80,000 német külhoni és 20,000 magyar fegyverest számlált, melly harmadfél hónapi ostrom után szeptember 2-án Budát rohammal el is foglalá. Ez ostromnál különösen kitüntették magukat: a fővezér lotharingiai herczeg; a fentebb említett spanyol önkénytesek s brandenburgiak; Gábor atya ferenczi szerzetes (a magyaroktól tüzes Gábornak hivaték) a tűzagnak ásásában, s tűzéségben; Petneházy Dávid hajduival, ki először lépett fel a bástyára; végre a magyar lovasság, melly Eszterházy nádor, Pálffy és Batthyáni vezénylete alatt a segítségre sietett török csapatokat diadalmasan visszaverte. Buda elfoglalása után Pécs, Szeged, Siklós, Kaposvár, Simontornya várakból szinte kiűzetett a török. 1687-ben a magyarokra nézve siralmas mohácsi veszedelem boszultatott meg ugyancsak Mohácsnál, hol a török aug. 12-én egy ütközetben teljesen megverte, s 80 ágyuját és minden hadi szereit elvesztette. Ezen év babérai közé tartozik még Eszék, Valkó, Pétervárad, Karlovicz, Ujlak, Posega, Kosztainicza, Palota, Eger és Erdély elfoglalása, mellyet fővezér lotharingiai herczeg seregével megszállott, s 1687. oct. 27-én a balásfalvi táborban Apaffyval s az erdélyi rendekkel egy szerződést aláíratott. — Ennyi sok veszteséget a jancsárok a szultán hanyagságának tulajdonítván, trónjától megfosztották s helyébe ültették testvérét

III. Szolimant (1687—1691). Ez hosszas fogságában munkálatlanul élván, s fő szenvedélyétől a vadászattól is megfosztatván, lassanként elhervadt s 1691-ben elhunyt. Benne nem hiányoztak sem a munkásság, sem az észtehetség, s minden gyanuskodása mellett sem vala kegyetlen. Alatta a töröknek szinte nem kedvezett a szerencse, mert 1688-ban elveszett Székes-Fejérvár, Caraffa elfoglalta Lippát és Lugost, a cs. k. főereg rohammal bevév a nagy fontosságú Belgrádot (1688. aug. 11.), Veteráni Oláhországban egész Nikápolyig nyomult, a badeni örgróf pedig Bosznia fővárosát Banyalukát felégetvén és Zvornikot őrséggel megrakván, már a főhad épen Nissa felé vala indulóban, midőn hire jött, hogy a francziák Philipsburgot elfoglalták s a német birodalom nyu-

goti tartományait fenyegetik, mire a császári sereg nagyobb része tüstént Németország felé vevé útját. 1689-ben a szultán által ajánlott béke el nem fogadtatott, hanem előbb Szigetvár elvétetett, s a badeni örgróf Nissához közel Patasnál a szeraszkirt annyira összetörte, hogy ez 100 ágyut és tényleg zsákmányt veszte. Egy második csata következtében meghódolt Nissa, aztán Viddin, s a császári seregek egész Prisztináig nyomultak előre. Azonban 1690-ben megfordult a szerencse, mert történetesen a nagyvezéri méltóság egy erélyes férfiura (Mustapha Kuprogli) ruháztatván, ez Tökölit 16,000 emberrel Erdélynek indította, maga Nissát és Viddint kerítvén be. A császáriak minden pontot akarván védeni, sokat elvesztettek. Tököli az erdélyi hadat a zsernesti csatában, hol Teleki Mihály is halva maradt, meggyőzte, s a fejedelmi széket újra elfoglalá. Ennek elűzésére a badeni örgróf tüstént Erdélybe ronta, de ez alatt a törökök elfoglalák Viddint, Nissát, majd Lippát, Lugost, Karansebest, és Nagyváradot ostrom alul felszabadíták. Más oldalról a nagyvezér Belgrádot rohammal visszavevé, s még ezen felül Eszék, Brod, Orsova, Posega, Velika is török kézre kerültek. Szerbországból a császáriak kiszorítottván, velök 30,000 szerb család költözött ki *Csernovics Arszen* ipeki érsek vezénylete alatt a magyar korona földjére, s itt I. Leopoldtól egy 1690. aug. 21-én kelt szabadságlevéllel ajándékoztattak meg. 1691-ben elhagyta a szerencse a török fegyvereket, mert aug. 21-én a császári had fővezére Badeni Lajos fényes győzelmet vön a nagyvezéren Szalánkemén mellett, mellyben a hős nagyvezéren kívül 145 ágyut vesztett a török.

Még a szalánkeméni csata előtt III. Szoliman meghalván, követte őt legfiatalabb testvére

II. *Achmed* (1691—1695), ki a császáriak elleni háborút változó szerencsével folytatván, csakhamar elhalt s utóda lön

II. *Mustapha* (1695—1702), egy tüzes és vállalkozó férfi, ki más körülmények közt az ozmán birodalmat hatalom s tekintély főbb polczára emelte volna; de trónját elfoglalván, a császári kincstárt üresen, s a törökök bátorságát ellankulva találta. Csak erőködéssel tudott egy sereget összegyűjteni, mellynek élére maga állott, hogy harcosai bátorságát evvel is növelje. Szerencsétlenségére azonban ellenese épen *Eugen* herczeg lett, Európának e korbéli legnagyobb vezére. Fővezérségét e

herczegnek fiatal kora miatt az idősb cs. k. tábornokok irigy szemmel nézték, különösen Caprara gunyosan nyilatkoztatá, hogy e fiatal ember még Bécs alá vezeti a törököt. Maga a császár aggodalomtéljesen legnagyobb ovatosságot ajánla a herczegnek. A török sereg Belgrádnál, a császári had Vörösmart mellett táborozott. Itt hallá meg Eugen, hogy a szultán egész seregével sietett menettel Szegednek tart, hol nagy mennyiségű élelemszerek valának felhalmozva. Egy haditanácsi ülés után Eugen tüstént indulót fuvata, a török hadat Zentánál (sept. 2. 1697.) épen akkor érte utól, midőn az a Tiszán átköltözködni akart, s már fele a jobb partra szállott. Eugen e perczet használni kívánván, a Tiszán levő egyetlenegy hidat ágyuival szörnyen lövette, s a hátramaradt török sereget tüzesen megtámadtatá. A törökök e véletlen támadásra megrémülvén, zavarba jöttek, s az összekötő hidat megfutamlottak terhe alatt leroskadván, a Tiszának rohantak, s a jancsárok hősies védelme daczára, a szultán tulsó partról könnyes szemekkel nézte, mikép tétetik tönkre hadának legjobb része. 25,000 török, köztök a nagyvezér, több basák és agák maradtak a csatapiacson; 162 ágyu, 83 zászló, 7 lófark, s az egész tábor zsákmányul esett a császáriaknak. A nagyvezér becses hivatalpecsétjét, melyet ezek mindig nyakukon függve hordanak, Eugen Leopold császárnak maga nyújtá át, s az egész birodalomban ünnepélyek rendeztetek e fényes győzelemért. A török sereg maradványa Belgrádba huzódott, a keresztény had ellenben Boszniában tett foglalásokat. Ez időben a hős Eugennek az irigységgel kelle küzdenie. Ugyanis a zentai ütközet előtt a bécsi főhadi tanácstól parancsolatot kapott, hogy a fő török sereggel csatába ereszkedni ne merészeljen. Eugen gyanítván a levél tartalmát fel sem bontá, hanem megütközött, s ezért több tábornokok sürgeték, hogy Eugen haditanács eleibe állíttassék, de Leopold azt válaszolá: „hogy ilynemű engedetlenségért Istennek tartozunk hálával, nem hogy érte megbüntetnénk.“ — Az orosz-török háboru szinte nem volt kedvező a törökre nézve, mert az orosz seregek Besszarábiába s Bolgárországba nyomulván, maga Konstantinápoly megrémült. Végre megkötetett a béke egy felől a török, másfelől Ausztria, Oroszország, Velence, s a lengyelek közt 1699. január 26-án Karlovicznál. Ebben Ausztria visszanyerte egész Magyarországot, Erdélyt, Horvátországot, az egy temesi

bánság kivételével; az orosz kapta Azov várát, Velencze Moreát, és a lengyelek Podoliát Kaminecz várával együtt.

Most már nyugalomban élt Mustapha egész 1703-ik évig, midőn új lázadás tört ki. A török nép hadat kívánt a muszka ellen, s miután a szultán nem engede, a katonaság, sok polgári fő tisztviselők fellázadtak a szultán, a mufti és nagyvezér ellen. Mustapha a népet lecsendesíteni akarván nagyvezérét dobta áldozatul, kit megfojtatott, de ez által csak rövid időre nyeretett meg a csend. Ekkor mintegy 20,000 fegyverest hódított maga részére pénzzel és hízolgésekkel, de a vészorában ezek is a pártütökhöz szegődven hajborzasztó mézsárlások következtek be, s Mustapha a 7 toronyba zárátván a megürült trónra testvére lépett

III. Achmed (1702—1730). A török birodalom, mely már 1575-ik évtől számítva alapjaiban megrendült, de azért hatalmáért még változó szerencsével küzdött, a karloviczi békekötéstől kezdve láthatólag hanyatlott és sebes léptekkel közelite a végenyészet felé. A követett kormányrendszer következtében a legszebb ázsiai és európai tartományok elpusztultak és népetlenek lettek. A török fegyvereket mindenütt fanatizmus és rombolás követvén, alattuk minden műveltség, ipar és tudomány megszűnt. Korlátlan zsarnokság lévén a török kormány alapelve, ez minden statusintézkedésben híven visszatükrözött, megsemmisíté az alattvalók jóllétét s boldogságát; és a köznyomor végetlen sorát méltólag befejezé a pénzsomjas basák és hivatalnokok telhetetlensége, minek következtében százezerenként költöztek ki a zaklatott keresztény lakosok, más államokban boldogabb jövődöt keresendők. Ide járult, hogy az erőszakoskodások közepette a basák is igyekeztek függetlenek lenni, és a fényes porta parancsolatait csak akkor teljesíték, ha azokat maguk hasznára jónak láták. A császári székvárosban a jancsárok játszották az urat. Találkozott egy merész és erélyes uralkodó, ki őket korlátozni, s megfenyíteni akará, mindjárt lázadás lett az eredmény, melyet rendesen trónváltozás követett.

Egy illy elhatározott, jótakaró fejedelem volt *III. Achmed*. *I. Péter* orosz czár példáját követve, ő is szelidekké s műveltekké akará képezni nyers és tudatlan török hiveit; de nem mosolygott neki a szerencse. Mindjárt kezdetben a jancsárok csapatait fékezte meg, s igyekezett befolyásos főnökei-

ket eltávolítani, mi azonban nem erőszak, hanem csupán ovatosság által vala kivihető.

Elválasztotta tehát őket s a tartományokban fontos, sőt nagyobb hivatalokat adott nekik, mint a fővárosban birtak. A tartományokból pedig az illy főnököket a székvárosba hívta, hol a reménylett fő hivatalok helyett selyem zsinór lett jutalmuk. Azonban csakhamar nagy veszélyben forgott, melyből csak hű testőrserege menthette meg. Különben könnyű volt kegyét megnyerni, s gyakran a legalsó néposztályból, sőt idegenek is (például egy francia mészáros fia) a legfényesb méltóságokra emeltettek, honnan ép olly hamar lebuktak, mint oda felemeltettek. Miután magát a trónon eléggé erősnek gondolá, a civilisatio alapköveit kezdé letenni. Kereskedési és ipar törvényeket hozott; a tudományokat és szép művészeteket pártoltá, miben hathatósan gyámolított tudományos készületségű nagyvezére által, ki maga is több latin munkákat arab nyelvre fordított. Egy muhamed vallásra áttért magyar, nem csekély ellenmondás nélkül, az első könyvnyomdát felállítá; idegen művészek hivattak be, s Achmed örömet állit tudományos academiát is, ha az elemek meglettek volna; valamint a császári családbelieket is hiába ösztönzé, hogy önműveltségük kiképzésére külföldre utazzanak.

A tudatlan s tulbuzgó mufti nagy ellenese volt, s második akadályá jótékony terveinek XII. Károly svéd király vala.

Ezen fiatal hős Dániát, s Lengyelországot békére kényszerítvén, az oroszokat is megverte Narva mellett, de utóbb ezektől a Pultavai csatában annyira összetöretett, hogy csak kevés meghittjeivel török földre menekült, s itt vendégszeretőleg fogadtatván, kiadatását az oroszoknak e szavakkal utasítá a szultán vissza: „*a korán tiltja, hogy menekültek és szerencsétlenek ellenségeik dühének és bosszúvágyának átszolgáltassanak.*“ És most nagyban szerepelt a megvesztegetések harcza. A szultán anyja *Valida* (igy neveztetik mindig s gyakran hatalmas befolyást gyakorol az állami dolgokra), s a szultán kegyencze svéd részen, a nagy vezér s más főhivatalnokok orosz párton állottak. Ez utóbbiak elveszték hivatalaikat, s az oroszok 2 éves békeszerződésnél többet nem nyertek. Azonban XII. Károly talált módot, hogy a béke felbontassék, s 1710-ben újra kiütött a háboru. Az oroszok nagy erővel előre nyomultak, s Moldva és Oláhországok hospodárjai is hozzájuk állván, attólle-

hete tartani, hogy az összes török birodalmi kereszténység fegyvert ragadand. Csak I. Péter merész vigyázatlansága, hogy idejekorán a Pruthon átkelt, s hadát az éhségnek tévé ki, mentette meg a törököket. A nagyvezér bekeríté az orosz sereget, s ennek csupán az éhség vagy fegyver közt lehetett választása. Katalin, az okos és ovatos nő megmenté a czárt, nagy ajándékok, és Asow várnak visszaadása által kieszközölván a békét (1711). Még eleséget is szolgáltatott a török a kiéhezett oroszoknak, és fedezetet a tatárok megrohanásai ellen. XII. Károly előterjesztései sikertelenek valának; s a béke nagy pompával megkötetett, miután azt a szultán jóváhagyá, s egész birodalmában békeünnepélyeket parancsolt. Általános elégtelenség terjedt el e béke miatt a török nép közt, s midőn Péter a szorultságában tett ígérétét nem hiven teljesíté, a nagyvezér kiesett a császári kegyelemből, s már épen az orosz háboru kitörendő vala, midőn Péter a békefeltételek pontos teljesítését ígéré. — Ausztriának a spanyol örökösödési hábotruját, Achmed nem akará felhasználni arra, hogy az elveszteet várakat s tartományokat visszanyerhesse. Inkább a velencei köztársaság ellen tétettek e korban (1714) roppant hadikészületek. A velenceiek, szövetségesei intéseinek nem adtak hitelt, s mindig azt gondolták, hogy a török készülétek a mai vitézek ellen vannak irányozva, kik háborura valóban elég okot szolgáltatának. De csakhamar megjelent a porta részéről a hadüzenet a velencei köztársaság ellen, azon ürügy alatt, mintha ez a török kereskedelmi hajókat kifosztogató rablóhajóknak Corfu szigetén menhelyet adott volna. Egyuttal a velenceiek által birtokolt Morea királyság mind vizen, mind szárazon nagy erővel megtámadtatott. Hirtelen megtétettek az ellenkészületek; az europai keresztény fejedelmek segítségül hivatnak; Korinthus és Napoli di Romania erélyesen védelmeztettek; de a török tulhatalom győzött, mire a görögök árulása is sokat tett. Több kegyetlenségek után, mellyek Morea meghódítását követték, s miután több ezer keresztény család rabszjira füzetett, következő évben Corfu is megtámadtatott, s csak nagy erőfeszítéssel lehele megtartani.

Azonban valahára a keresztény hatalmasságok is siettek Velence védelmére. Ausztria, Spanyolhon, Portugal, a pápa seregeket és hajókat küldtek. Megkísértetett a békés kiegyezkedés, mellyben Ausztria a karloviczi békére hivatkozék. A

porta felelet helyett mindenik fellépő hatalmasságnak hadat izent, s ez 1716-ban elkezdődött, ámbár a törökre nézve rossz jellel, miután ellene a seregek fővezerségét a győztes Eugen herczeg vevé át. És csakugyan úgy történt, mint előre lehetett volna jósolni; a török nagy sereg aug. 5-kén Péterváradnál tönkrezuzatott; a nagyvezér több ezerekkel együtt elesett, az egész török tábor, a hadi pénztár s iroda, az ágyuk, a temérdek málha és élelmiszer a keresztényeknek esett martalékul. Déli 12 órakor Eugen herczeg már a nagyvezér sátorába lépett, melly előtt 100 keresztény fő karókra huzva, s egy császári tiszt hullája összevagdaltva taláztatott. Ez némileg keseríté a roppant nyereséget, melly nem kevesebb volt, mint 149 ágyu, 156 zászló, 5 lófark, 5 milliom pénzben, s 3 milliom drágakövekben és ékszerekben. E győzelem után Temesvár, erélyes ostrom következtében szinte meghódolt; melly alkalommal a segítségre siető török hadból 6000 oláh a császári sereghöz átpártolván, bosszúból családjaik kiirtattak.

Következő évben Eugen Belgrádot ostromolván, a segítségre jött török hadat előbb megverte, s aztán a várat elfoglalta. Illy veszteségek a portát kibékülésre kényszeríték. Ennélfogva *a béke 1718. jul. 21-kén Passaroviczban* megkötött 22 pontban, mellyek következtében Ausztria megkapta az ugynevezett kis Oláhországot az Olt vizéig, Szervíának és Boszníának egy részét, a temesi bánságot Temesvárral együtt; az erős végvárat Belgrádot; a velenceieknek jutott Dalmáthion s Albániának kis része, csekély kárpótlás Morea királyságért, mellyet Törökország megtartott. Különösen nevezetes e békeszerződés 11-ik pontja, melly így szól: *a romai kath. egyház és szerzetesek javára a mi ígéreteket, kibocsátványokat, védleveleket az előbbi szultánok engedményeztek, mind azokat a mostani török császár is helybehagyandja, olly formán, hogy a r. kath. igazhitű keresztények mind azon templomaikat, mellyeket eddig birtak, továbbra is sértetlenül megtarthatják, ezekben az isteni tiszteletet háborítlanul végezhetnek; a szerzetesek védlevelei, és kiváltságai ellen senki, rang és személy különbség nélkül nem véthet, azokat pénz s más követelésekkel nem zsarolhatja; hanem a nagyuri kegyelmet teljes épségben élvezhetik, s. t. b.* Ez a pont a később következő békeszerződésekben sem töröltetett el, és így alapját képezheti a török birodalmi r. katolikusok követelendő jogainak.

Azon új erőteljes állás, melyre Perzsiát *Nadioschah* felemelé, *III. Achmed* szultánt is háboruba keveré (1729), mely csak utóda kormányja alatt végeztethetett be a porta rövidségével. A szükséges hadköltések újabb adóztatást szülvén, ez nyughatlanságot, sőt lázadást idézett elő, melynek elnyomására a Skutariban tartózkodó szultán Konstantinápolyba sietve visszatért. Hiába igyekezett majd egyik, majd másik pártot maga részére vonni; hiába áldozá fel főhivatalnokait; mind ezek daczára kényszerült trónjáról lemondani, s a 7 toronyba zárátván, követte őt *II. Mustapha* fia.

I. Mahmud (1730—1754). A szegény *Achmed* egészen visszahuzódva végzé földi pályáját, a nélkül, hogy valaki megkísértette volna kiszabadítani. Ő egy okos, a statusdolgaiban nagy jártassággal és finom tapintattal bíró fejedelem vala. Ellenben a pompát s multságokat mértéken túl kedvelte, annyira, hogy e miatt az állam iránti kötelességeiről is megfeledkezék, és a feje felett tornyosulni kezdő veszélyt gondatlan élvezetei közt észre sem vette, s elhárítása végett elmulasztá azon ellenintézkedéseket, melyeket az okosság parancsola. Szelidsége, emberszerető jelleme végett jobb sorsra lett volna méltó, mind a mellett hogy a földi kincseket, véleménye szerint a hatalomnak ez alapköveit nagyon szerette. Meghalt 74. éves korában szélhűdés következtében 1736-ban.

I. Mahmud, a trónról letaszított nagybátyját, *Achmedet* is használta tanácsadásra szorult helyzetében, melybe őt lázadások, s a pártok egymással dühös czivakodásai vitték. Okos engedés idejében, s a fenyegető veszély előli kitérés biztosíták őt uralkodói székében. Alatta fejeztetett be a perzsa háboru (1736), a török birodalmat tekintve súlyos feltételekkel, melyek Perzsiát régi állásába, melyben *IV. Murad* alatt volt, visszaállíták. Alig végezheté be *Mahmud* a perzsa háborut, már Oroszország üzent hadat a Pruth melletti lealáztatást megbosszulandó, azon ürügy alatt, miszerint a fényes porta felsőségét elismerő krimiai tatár fejedelem Oroszországot megbántá, s ezért mind eddig elégtétel nem adatott. Ausztria a közbenjárói szerepet magára vállalván, hosszas sikertelen alkudozás után, maga is belekeveredett a háboruba, mely 1736—1739-ig dühösködött. Az oroszokat vezérelte *Münich* gróf, egy evang. német eredetű orosz tábornok, merész de szerencsés működéseiről ismeretes; az ausztriai sereget pedig

Lascy tábornagy, ki Asov várát elfoglalta. München a krimiai tatárok földjére rontván, itt iszonyu nehezségekkel küzdve (például az ellenség ágyutüze alatt kelle egy megmászhatlan-nak tartott vársánczon keresztül hatolni) ostrommal bevév Pérekovot és Oczakovot, hol 20,000 főnyi török őrség feküdt; aztán a Dnieperen átkelven a Pruth folyóig, azon pontig nyomult, hol I. Péter bekerítetett. E helyen München is csaknem úgy jára mint I. Péter, és csupán a besánczolt török seregre tett vakmerő megrohanás mentheté meg az orosz hadat. Győzelmi elbizottságában München a Dunán is átkelt, s a török birodalom szíve irányában intézé a csapást, midőn a körülmények győzelmes hadmenetét feltartoztaták.

Az ausztriai sereg, több német birodalmi hadosztályokkal erősítette, Seckendorf gróf tábornagy vezénylete alatt először Nissát elfoglalta; de ismét elveszté. Utódja Vallis gr. tábornok Graczká mellett meggyőzetvén, az ausztriaiak minden eddigi foglalásaikból kiszorítottak, s még Belgrád is elveszett. A megrémült Ausztria sietett a *belgrádi békeszerződést* megkötni, melly által eddigi birtokait Oláh, Szerb, Bosnyákországokban a töröknek engedvén, a magyar birodalom határai a török szomszédságában olly formán jelöltettek ki, mint azok maiglan állanak. E béke *Mária Theresia* akaratjára kötött meg VI. Károly véleménye ellen, mert a bölcs koronörökös nő előre látá, hogy a majdan kitőrendő örökösödési harczok alkalmával tanácsos leendő a császári birodalmat legalább egy oldalról fedeztetve tudni. Ausztria békét kötven, Oroszország is kényszerült példáját követni, melly békeszerződésben (1739) Anna orosz czárnő a lerontott Asov várát megtartá, de Oczakovat s a többi elfoglalt földeket a töröknek visszaadá. Ezek története után meglehetősen nyugalomban élhetett Mahmud, míg 1754-ben meghalálozván, követte testvére.

III. Ozman (1754—1757). Uralkodása alatt a Franciaországgal sokáig tartott egyetértés megszakadt, miután ez állam Ausztria, s Oroszországgal Poroszhon ellen szövetségbe lépett. Mindazáltal II. Fridriknek sehogy sem sikerült a portát egy Oroszország és Ausztria ellen kezdendő háborúra rávenni. Csak később.

III. Mustapha (1757—1774) lépven trónra, éledt fel újra a török féltékenység Oroszhon irányában, tápláltatva a helyreállított francia befolyástól, különösen a *bári szerződéstől*

fogva, melly Lengyelország alakját tetemesen megváltoztatá. Ennek folytán a porta hadat üzent Oroszországnak (1768), Lengyelország szabadságát és függetlenségét II. Katalin ellen védelmezendő. Az orosz követ Konstantinápolyban a 7 toronyba záratott, mire II. Katalin is az ellenségeskedést egész birodalmában trombita és dob szó közt kihirdetteté. A tatárok, a porta alattvalói, s mintegy védfalak az orosz ellen, Ukraníába és Szerbországba beütvén, mindent elpusztítottak; de csakhamar Oroszországhoz csatlakoztak, melly őket szép ígéretek által meg-tudá nyerni. A két harczoló állam főszeregei Oláh és Moldvaországban táboroztak; a török sereg, egy hadjáratlan nagyvezér alatt, czéltalan ide-oda menetek, s a Dnieper folyóni átkelés után 14 napi időközben 28,000 embert vesztvén, a Dunán visszavonult. E veszteség fejébe került a nagyvezérnek; de utóda még szerencsétlenebb volt Romanzov orosz tábornagy ellenében. Eleinte ugyan a Lengyelorszáig terjedt, s az orosz seregben is uralkodó dögmirigy miatt kénytelenek valának az oroszok visszahuzódni; de 1770 aug. 1. napján megtámadván Romanzov Kagul vizénél Halil basát, ezt annyira tönkre zuzta, hogy a törökök 40,000 embert, 143 ágyut, 7000 tábori és paraszt szekeret vesztenek. Panin orosz tábornok pedig véres roham után Bendert, Dolgorucki a krimiai félszigetet hódítá meg (1771). Asov örséggel megrakattott, s egy orosz hajóhad a fekete tengerre szálla ki. A törökök még több csatákat is vesztvén, Halil basa fejével lakolt, s a fényes porta megköté a híres *kucsuk-kajnardsi* békeszerződést (1774-ben), melly azonban Mustapha utóda.

Abdul Hamid (1779—1789) uralkodása alatt erősített meg. E békét nagy áldozattal kelle a török birodalomnak megvásárolni. Régibb hódítványaiból sokat elveszített; miután Egyiptomban és Syriában is Ali bey győzelmesen folytató pártos harczát. Ellenben Oroszország kapott 4½ milliom tallért, Asovot, jelentékeny területeket a Dnieper mellékén, s Krimíában; a tatárok függetleneknek nyilatkoztattak. Bukovina pedig 1777-ben Ausztriának engedteték át.

Egyébiránt mind ezen események következései valának egy előre kidolgozott tervnek, melly II. Katalin czárnő, és München tábornagy által készült Pétervárott, s melly *görög terv* neve alatt ismeretes a történelemben. Ugyanis az orosz czárnő II. Katalin már régen célba vette a törökök Európából ki-

üzetését, s a régi görög császárság visszaállítását; és gondolataiban szándéka sikerültéről biztos levén, az épen született unokáját *Constantin* névre keresztelteté, hogy ez által is a görög császárokkal összeköttetést eszközölje, s a görögöket terveinek megnyerhesse. A mostani Görögország lakosai már ekkor intést és biztatást kaptak függetlenségi harczuk megkezdésére; most tehát a terv kivitele volt sorozatban. Egy orosz hajóhad a keleti tengerről kiindulván, a földközi tengeren keresztül a görögországi partokra vitorlázott. Moreában csapatok szállítottak ki szárazra, s e parasztokból álló csoport fellázítatván, az orosz hajóhad, a lázadást támogatandó, eredményre várakozék. A dolog azonban nem ment úgy, mint reménylétett. Mert a görögök a meglepett törököktől elfoglalák ugyan Misistrát, s mindent, mi csak török vagy török érzelmű volt, lekonczoltak, s Koron várost is ostrom alá vevék; de midőn ez magát tovább védelmezé mint gondolák, az oroszok, rémülésükre a görögöknek a navarini kikötő felé visszahúzódtak s Modon előtt ütöttek táborn. A görögök készületlenek, az oroszok pedig csekély számmal levén, csakhamar bekövetkezett az egyenatlenség borzasztó következményeivel. És midőn a törökök s arnauták megérkeztek, mindenki futásban kerese menekvést. Patras, Tripolicza, s az egész környék egy hajmeresztő bosszu színhelyévé lön; csaknem az egész Morea legyilkoltatott, vagy lakói rabszolgaságra hurczoltattak, annyira, hogy az 500,000 főnyi népesség 200,000-re olvadt-le.

A Görögországban ért szégyent, tengeren igyekezének az oroszok lemosni. Orloff gróf admiral vezénylete alatt a hajóhad egyesülvén, felkeresé a kapudánbasát, s vele Chios szigetnél megütközék (1770). Mind a két fél admiral-hajói egymásba kaptak; a török hajó meggyújtatván levegőbe repült; vele az orosz is. A két admiral kevés legénységgel megmenetvén, a bekövetkezett éj és rémülés véget vete az ütközetnek. Innen a török hajóhada szűk és veszélyes *csejmei* öbölbe húzódván, egy orosz szolgálatban álló angol által tüzgolyóval felgyújtatott, s úgy szolván egészen megsemmisített (1770. jul. 7.). Borzasztó volt ez égést látni, melly alkonyattól reggelig tartott; Athenében meghallatszott a moraj, és Smyrnában megrendült a föld; magok a távol álló orosz hajók, mint vihar közben ide s tova hanyattak. A kevés számú megmenekült törökök minden görögöt az ázsiai parton leöldöstek, s a

falukat, városokat porrá égették. E győzelem rettegéssel tölté el Konstantinápolyt, s már a kikötő előtt vélte az ellenséget, mely azonban a dardanellai szoroson nem merészelt átmenni, annyival inkább, mert az orosz is, különösen betegség által sok legénységet veszíte.

Míg az oroszok Krimia meghódításával, s Jenikale elfoglalásával bajlódtak, s Romanzov a nagyvezért sumlai táborában bekerítve tartá: ez alatt Konstantinápolyban lázadás tört ki, mely III. Mustaphát megbuktatá, s a 44 évig raboskodó Abdul Hamidot ülteté trónra. De Oroszországban is bizonyos *Pugacsev*, ki magát III. Péternek adá ki, nem csekély mozgalmat gerjeszte, különösen Kasan, és Orenburg helytartóságokban, és sikerült neki a dóni kozákokat, s a kalmukokat maga pártjára vonni. Michelson győzelme az ál Pétert vérpadra vitte. Ez esemény, együttjárva a Moszkauban dühösködő dögmirigygyel, s a kitörendő lengyel zavarokkal, sietteté a fenemlített kucsuk-kajnardsi békeszerződést (1774. jul. 24).

Az uj szultán, *Abdul Hamid* (1774—1789), ki e békekötéssel kezdé meg uralkodását, a hadseregnek nem vala kegyencze, s örömetst Selimet, Mustapha fiát ültette volna trónra. Több basák és bégek pártot ütven, igyekeztek magukat függetlenekké tenni; és e pártos mozgalmak csak nehezen valának elfojthatók. Oroszország követelései mind inkább sürgető és elbizakodott alakot öltének; s mindenkor uj engedményekkel csilapittattak le. Igy például Krimia, Taman szigete és Kuban orosz tartományokká lettek. Készült ugyan a porta háborúra, de az által, hogy a fenemlített tartományokat elfoglalni engedé, csak aléltságát árulá el.

Illy körülmények közt II. Katalin, a tettszomjas Potemkintől izgatva, eljötnék gondolá az időt, melyben a még fel nem adott görög tervet végrehajthatja, s azért II. József császárral Chersonban összejövén (1787) vele szövetségre lépett s uj harczi készületeket tön. Ez felébredzté alvásából a portát, s 1787. aug. 24-kén Oroszország ellen hadat üzent. Az orosz kormány kitérőleg mentegetődzött s Ausztriával még szorosabban szövetkezék. Azonban Poroszország fenyegetett érdeke, károsan hatott a szövetséges hatalmak működéseire. Ugyanis Potemkin mindjárt kezdetben Oczakovot hat hónapi ostrom után rohammal bevév, mely alkalommal nagy kegyetlenségek vitettek végbe (1788. dec.). Hamarébb meghódolt Bender

(1789. nov.); de ezen várak elfoglalásánál, veszélyesebb következésű volt a törökre azon győzelem, melyet Macsin mellett Repnin tábornagy a török nagyvezéren nyert. Az ausztriai 200,000 főből álló sereg Lascy tábornok vezénylete alatt, s II. József császár kíséretében, a hadüzenet napján (1788. febr. 9.) több pontokon betört a török birodalomba, s ez oldalról több történt, mint Oroszország részéről, holott a harcz tulajdonképen ezt illeté. És ámbár az ausztriai sereg a Lugos mellett történt (1788. sept. 20.) éjjeli megrohanás, s a betegségek által sokat veszite, mindazáltal egészben nem vala a táborozás szerencsétlen; mert Laudon több erősségeken kívül elfoglalta Belgrádot (1789. oct. 8.); a főszereg elvette Szabácsot, Choczimot; Coburg herczeg megszállá Bukarestet, és Szuvarov orosz tábornagygyal egyesülve megverte a törököt Foksánnál (1789. jul. 31.), és később Martinyesti mellett, mire téli szállását Oláhországban vevé. Belgrád eleste után az ausztriai sereg Laudon alatt Szerb, Oláh és Moldvaországokba előre nyomult; de a gyengélkedő II. József seregét kénytelen levén elhagyni, ennek igen leverő hatása lett a katonákra, kik szeretett fejedelmük körében ritka vitézséggel s kitartással harcolának. 1790-ben nyugodtak a fegyverek, mert Angolhon és Poroszország a reichenbachi szerződésnél fogva szövetkeztek (1790. jan. 1.) s a porta integritását biztosíták, mi végett béke feltételeket közlöttek. II. József császár, s utána nem sokára Potemkin is meghaláloztak; Repnin orosz minister békére hajlandó; II. Katalin serege végre Lengyelországban szükségeltetett. Ennyi körülmények összejövetelével II. Leopold a törökkel *békét kötött Szisztóban* 1791-ben, melyben a porta csupán Ó-Orsovát engedé át Ausztriának. Oroszország pedig az angol és porosz kormányok közbejárását visszavetvén maga lépett *Jászvárosban (Jassy) a portával békeszerződésre* 1792 dec. 30-kán, melynek erejénél különben is roppant birtokát öregbité a Dnieszter és Bug folyók közt elterülő földdel. Sokat sietteté e békét Ismail erős vár (Besszarábiában) elbukta, melyet Suvarov rohammal veve be 1790. dec. 22-kén, s hol monda szerint borzasztó kegyetlenséggel 5000 minden nemű kőru törököt konczoltak le orosz katonái.

III. Selim (1789. apr. 7. — 1807.). A fenemlitett békeszerződések megkötése után, úgy látszott, mintha a béke áldásait sokáig élvezhetendi; mert a francia forradalom, szom-

szédai figyelmüket nyugotra fordítá, miglen Bonaparte Egyiptom elfoglalásával a törököt is besodrá az általános európai háboruba. Selim szerette a csendet és nyugalmat; az európai műveltség iránt rokonszenvvel viselteték, s ezt birodalmában is igyekezék meghonosítani; főleg pedig a katonai szerkezetet óhajtotta új alakba öltetni, s rendes seregek állítása által a pártos jancsárokat mellőzhetni. Igaz, hogy e nagyszerű tervek kivitelére hiányzottak a szellem s az erkölcsi erő, melyek segedelmével I. Péter orosz czár hasonló helyzetben reformjait végrehajtá, míg III. Selim ezek áldozatja lön. Alatta az ozmán birodalomban a zavar legnagyobb fokra hágott; egy basa sem akart többé engedelmeskedni; többen közülök, például a viddini basa valóságos háborút folytatott uralkodójával. A janinai basa egész államot állíta, mely csak nevéleg vala függő a portától. A turkomani helytartók Kara Ozman és Csapan Oglu követték a janinai basa példáját. Valamint a birodalom délkeleti részein is egy új ellenség támadt, tudniillik a *vahabiták* pártja, mely *Abdul Vahab* muhamedánus arab hittudós és reformáló tanításaihoz állván, hirtelen olly kiterjedést nyere, hogy még Mekka és Medina szent helyen is a vahabiták kezére kerülván, az ó muhamedánus vagy izlam hitet végveszély fenyegeté. Vallási fanatismustól áthatva, egész dühösséggel kerekedett fel (1804) Arabia pusztaságairól a vahabiták vad csoportja, s a Tigris és Eufrat melléki tartományokat mindenütt elboriták. A porta egész erejét megfeszíté ez új valláspárt terjedését elnyomni, de ez csak II. Mahmud alatt sikerülhete, mint alább meglátandjuk.

Egyiptomban már régebben a mamelukok gazdálkodtak; de midőn Bonaparte 1798-ban ide áthajózáván, Cairót elfoglaltá, s Syria felé nyomulván Perzsiát sőt a keletindiai országokat fenyegeté, a porta is, angol sugallatok után hadat üzen. a francia köztársaságnak (1799 sept. 10.). Nagyobb erőt kifejtendő, szövetségre lépett Oroszshonnal 8 évre (1798. dec. 23), aztán Angliával (1799. jún. 5.); s egy török és orosz hajóhadosztály egyesülve elfoglaltá a joniai szigeteket, melylyek szerződés következtében török felsőség alá adattak. Nápolyországban s a pápa birtokában a régi helyzet visszaállítását török csapatok segíték; de az angolok segedelme nélkül Egyiptomot soha sem lett volna képes a porta visszafoglalni (1801). Egyébiránt nem csekély féltékenységgel tekinté a tö-

rők az angoloknak Egyiptombani hosszas maradását; miután az előzményi pontok Londonban Egyptom visszaadását, s a török terület sértetlenségét már 1801. dec. 1. megalapították. Azonban a Párisban kötött (1802. jun. 25.) török-francia békeszerződés visszaállította a jó egyetértést Franciaországgal, mely részéről elismeré a török felsőséget a joniai szigetek felett, s biztosította a porta birtokai épségét; a fekete tengeren szabad kereskedés az angoloknak és francziáknak egyenlő jogok mellett megnyitván.

Ezek megtörténvén, a fényes porta békében élt, miglen 1806. év nyár szakán Franciaországtól Oroszhon ellen, s megfordítva Oroszhontól Franciaország ellen háborura nem izgatták. Moldva és Oláhországok belügyeibe történt orosz beavatkozás végre okot szolgáltatott arra, hogy az oroszoknak had üzentessék (1807. jun. 5.); ámbár maga a porta kevéssel ezelőtt a joniai szigeteket az oroszoknak engedé át (1806. oct. 1.) Ez a háboru mindkét ellenfél részéről kevés erélylyel, és buzgósággal folytatották; mindazáltal a szerbek, kik még 1804-ben fellázadtak, az orosz táborozás által némi könnyebbséget nyertek; de a török és orosz közt kötött *bukaresti békeszerződés* (1812) nem sok hatással volt a szegény szerbek sorsára, mely igen hősies harczok után mikép fejlődött ki s állapította meg, alább a második részben Szerbhon leírásánál bővebben meglátandjuk.

Az orosz hadüzenet után annyi political belátása volt a portának, hogy a fekete tenger esatornáját különbség nélkül minden idegen hajó előtt elzárá; s midőn e rendszeréhez szorososan ragaszkodnék, az angol követ elhagyá Konstantinápolyt, s Duckworth angol admirál hajóseregéhez ment, mely 1807. febr. 18-án a dardanellai szorosokon erőszakkal átevezvén egy török hajóosztályt felégetett. Azonban a törökök ellenintézkedései következtében, Sebastiani francia követ tanácsától támogatva, Duckworth kényszerítettett (mart. 2.) a dardanellai szoroson ismét visszamenni, mit tetemes veszteséggel eszközölhetett. Erre mártius 20-án Fraser angol admirál Egyiptomban Alexandriát elfoglalá; Sinjarin orosz admirál pedig Tenedos mellett a Seid Ali basa által vezényelt hajóhadat győzé meg, s egy másik török hadosztály Lemnos szigetnél tétetett tönkre (1807. jul. 1.). A zavar, melyet illy nagy szerencsétlenségek a portánál okoztak; és Selim intéz-

kedései az európai lábra állítandó seregek ügyében (melly ujitások azonban minden belzavar után félbeszakítottak), alkalmat szolgáltatának a jancsároknak régi mindenható befolyásuk megkísértésére. A mufti s vele több főhivatalnokok a szultán ellen szövetkeztek, s miután leghivebb ministerei megfojtattak, 36 óra alatt a trónváltozás bevégeztetett (1807. máj. 29.). III. Selim lemondván, fogságba hurczoltatott, s Abdul Hamid legidősb fia

IV. *Mustapha* foglalá el a trónt, melyet csak egy évig tudott megtartani. Ez az újabb katonai reformokat eltörölte, s mint előde a francziával látszott tartani, ámbár az orosz háboru igen léhán folytattatott. Azonban csakhamar megtetszett, hogy a trónváltozásnál nem az állam, hanem csak a pártos és kevély jancsárok nyertek. *Mustapha Bairaktar* viddini basa tehát magára vállalá, hogy ellenforradalom által (1808. jul.) III. *Selimet* trónjára visszahelyezze, s IV. *Mustaphát* megbuktassa: de mielőtt ezt tehette volna, *Selim* a szultán parancsolatjára megöletett, s hullája a szerályt ostromló felkelő seregeknek e falakon keresztül kidobaték. Erre *Mustapha Bairaktar* IV. *Mustaphát* trónjától megfosztottnak nyilvánítá, s helyébe fiatalabb testvérét kiáltatá ki szultánnak.

II. *Mahmud* (1808—1839). Mig az új császár neve a nép nagy meglepetésére kihirdettetik, ez alatt *Mustapha Bairaktar* a hő tiszteletben tartott császári szerályt ostrommal elfoglalá, s IV. *Mustaphát* fogságra ítélé. II. *Mahmud* 1808. aug. 11-én övedztetett körül az *Ozmán kardjával* az *ejubi török szentegyházban*. Hálája jeléül *Mustapha Bairaktart* nagyvezérnek nevezé. Ez igen erélyes férfit levén, a török birodalom elkorhadt rendszerébe új életet és élénkséget akara bevinni, mely czélból először is a jancsárok féktelenségét megzabolázandó, európai lábra szervezett rendes seregeket (*szejmen*) állított. Ez által a jancsárok teljes haragját magára vonván, és az ósdiak önzését alapján megrendítván, borzasztó forradalom idéztetett elő 1808. nov. havában. A jancsárok, bitorlott szabadalmakért iszonyu dühösséggel harcolának (nov. 14 és 16-án) *Konstántinápolyban* az ujan szervezett rendes katonákkal. IV. *Mustapha* fogságában meggyilkoltatott. Mind ezek daczára a nagyvezér elveszté a harczot, s hogy vérszomjas ellenségeinek hatalmába ne kerüljön, löporos raktárba tüzet vetett, s magát levegőbe repítetté. E borzasztó napok alatt a

császári szerály is leégett, s csak nov. 21-én tért valamennyire a nyugalom vissza. Az új rendes katonák eltöröltettek, s a jancsárok győzelmüket kitörő örömmel ülék. Most már Mahmud minden párt által egyaránt elismertetett szultánnak,

II. Mahmud uralkodása legnevezetesebb korszakát képezi a török birodalom történetének. Felvilágosodott, erélyes és bátor fejedelem lévén, az elődei által megkezdett reformokat ingadozás nélkül folytatá, s bel és küllelenségek által megtámadt roppant birodalmát kevés kivétellel csonkitlanul ereszté át utódának.

Uralkodása kezdetén, az ausztriai császári követ közbenjárására megköté az angolokkal 1809. jan 5-én a békét; a felázadt szerbek ellen folyt a harcz; s az orosz háború is csak 1812-ben végezhetett be a *bukaresti békekötés* által, melyben Beszarábiát, s Moldvaországnak Pruth vizéig terjedő részét, valamint Ázsiában a Kaukázus mellékén a Kur folyón túl eső földeket az orosz kapta meg. Szerbország, melyről az orosz a bukaresti békében megfejtkezett, 1816-ban ismét török uralom alá hajtattott. A vahabítákat pedig Ibrahim basa, az egyiptomi helytartó fia 1818-ban, a vahabíták fővárosa Drehiéh környékén megvervén, egészen legyőzte. Az orosz és török közt támadt újabb egyenetlenségek, melyeket főleg Czerni György meggyilkoltatása idézett elő, 1817-ben kiegyenlítették az által, hogy a porta a Duna torkolatait Oroszországnak engedé át. De mindezeknél vészteljesebb bonyodalmak következtek most, melyek könnyen az egész török birodalom szétporlását idézheték elő, s melyek közt első helyen áll

A görögországi szabadságháború. II. Mahmud uralkodása kezdetén, mint már láttuk, gyakori palotaforradalmak, a basák engedetlenségei, jancsárok féktelensége s mindenféle zavarok és bellázadások következtében, a hajdan hatalmas török félhold, melytől egész Europa reszketett, teljes feloszlásnak indult. E gyengeséget a török birodalmi elnyomott keresztény nemzetek legjobb alkalomnak vélték használni, s fegyverrel elvesztett függetlenségüket, szabadságaikat, fegyverrel visszafoglalni. Annyival inkább, mert az európai török birodalom lakói tulnyomólag az orthodox óhitű vallást követvén, a szinte óhitű orosz kormány pártfogására, s ha nem nyílt, legalább titkos segítségére biztosan számítottak. Így körülmények közt jött létre a *hetaeria* titkos szövetség, mely-

nek czélja vala a régi Görögország, és a dunai fejedelemségek Moldva és Oláhországok függetlenségét fegyverrel kivívni. E Párisban keletkező titkos társaság 1814-ben Bécsben megújított, s *muzzák bardtja* címét vevén fel, tagjai közt igen tekintélyes férfiakat számlált, mint például Capodistria grófot orosz főhivatalnokot, Ignáczt óhitű érseket, stb.

Azonban az összeesküdtek az általános felkelés napját még nem határozták el, midőn ez legalább részben véletlen körülmények közbejöttével, kitört. Ugyanis II. Mahmud a szétporlásnak indult birodalmát erélyes intézkedésekkel ujabban össze akarván forrasztani, a vén pártütőt *Ali* janinai basát is engedelmességre akará hajtani. Ez már 30 néhány év óta csak névvel vala a porta alattvalója; különben független zsarnok, ki Albania déli részét, Epirust, Livádiát s Macedoniának egy részét, mint saját országát kormányozá, vagy is inkább zsarnokilag kizsákmányolá. Tekintélyes hadsereget, és roppant kincseket gyűjtven, a szultánok sem merték hatalmában háborítani; midőn egyszerre II. Mahmud fermánt ada ki (1820. végén), mellyben *Ali* janinai basa száműzetik, helyébe *Pasó* basa neveztetik, a durazzoi, lepantoi, trikalai helytartóságokra is *Ali* kegyeltjei helyett más basák neveztetvén. A nagyuri fermánnak sikert szerzendő, megindult Macedoniából a török fősereg, s egyuttal parancsolat ment a skutari basához, hogy csapatait szinte *Ali* ellen indítsa meg. A megszorult *Ali*, miután fővárosa Janina a török seregtől elfoglaltaték s maga egy szigetben levő 200 ágyuval védett fellegrvárba vonula, régi elenségeihez a *szuliotákhoz* (görög népfaj), kiket ő egykor honukból kikergete, folyamodott segítségért, kincseinek fele részét nekik ígervén jutalmul. Ez ajánlatot a szulioták nem akarák elfogadni a ravasz vén basától; de a hetaeria főnökeitől tanácsot kérve, csakugyan fegyvert ragadtak, a törököket megtámadák, s nem sokára az agrafai *pelikárok* is hozzájuk csatlakozván, a majdan kitörendő görög szabadsági háborúra az első koczka elvettetett.

Mig a porta a pártütő *Ali* basa, s az őt segítő *pelikárok* legyőzésével küszködött, az alatt birodalma északi részében ujjabb lázadások törtek ki. Az oláhországi hospodár Szuczo Sándor 1821. jan. 10-én meghalván, bizonyos *Vladimiresco Tódor* bojár s azelőtt orosz szolgálatban kapitány, nyíltan fellázadt, s fegyveres csapatokat gyűjtven, kijelenté, hogy ő nem

a fényes porta, hanem a görög családokból neveztetni szokott hospodárok ellen fogott fegyvert, kik a dunai fejedelemségeket szentelenül kizsarolják; s hogy ő honi oláh vagy román családokból kér jövendőre hospodárokat tétetni. Alig hogy ez Oláhországban történik, más oldalról ismét (mart. 7-én 1821) *Ipsilanti Sándor* herceg, orosz tábornok és czári szárnysegéd Beszarabiából Moldvaországba tör be fegyveres csapatokkal; s Jászváros fővárosba bevonulván, felszólítást intéz a török biródomi keresztény népekhez, mellyben őket felhívja, hogy fegyvert ragadjanak függetlenségük visszanyerésére, s ő harczosaival oda fog sietni, hol közre munkálása szükségeltetik. Jászvárosban az ott lakó törökök szám szerint 30-an a városon kívül lefejeztettek; egy csapat felkelő oláhság pedig a galaczi törököket gyilkolá le. Illy kihágások ellen a moldvai hospodár Szuczo Mihály, nem hogy intézkedett volna, hanem inkább a zsoldjában álló arnauták is Ipsilanti seregéhez csatlakoztak. E sereg 5000 főre szaporodván, evvel Ipsilanti Oláhország felé megindult, s apr. 9-én a fővárost Bukarestet elfoglalá, miután *Kaminak Szaca* hospodári zsoldban álló arnauta főnök 1500, és *Vladimiresco*, bár a görögöket jobban gyűlölte mint a törököket 1600 emberével hozzá csatlakozék. Itt újabb kiáltványokat bocsáta ki a török biródomi keresztény népekhez, s bizton várá Oroszország nyilvános vagy titkos segítségét; midőn villámsujtólag veszi a hirt, hogy a lajbachi fejedelmi gyűlésen levő orosz czár Sándor a dunai fejedelemségekben kitört lázadások ellen határozottan s erélyesen nyilatkozott. Illy körülmények közt a készülő törökök ellen magát a sikágon nem reménylven fentarthatni, a hegyek felé vonult s Tergovistba tévé főhadiszállását; Vladimirescot pedig a főváros fedezésére Bukarestben hagyá. Végre május elején a törökök megkezdték működéseiket. A brajlai (Ibrail) basa 6000 emberrel Galacz városát szállá meg, hol a török katonák, legyilkolt hitsorsosait megboszulandók, többféle pusztításokat és kegyetlenségeket követtek el. Innen Foksán felé indula egy csapat, de ez tovább Jászvárosba nem merészle menni, miután a törökök azon hiedelemben votak, hogy a felkelők az oroszok által segítettnek. Más oldalról a szilistria-i basa Bukarestet 12,000 emberével kardcsapás nélkül foglalta el; mert Vladimiresco a török sereg jövetelét meghallván, Pitest felé visszahuzódott, de itt saját emberei által megkötöztetvén, s

Ipsilantinak kiadatván, Tergovistban haditörvényszéki ítélet következtében lenyakasztaték. — Ipsilanti Tergovistban sem tartván magát eléggé erősnek, 10,000 főnyi seregével az Olt vize mellett fekvő Rimnik városához vonult vissza, s ott egy régi zárdát megerősítettén, támaszpontul e helyet választá. A török sereg közeledtével Kaminak Szava, arnautáival mindjárt a törökhöz pártolt; s egy 3000 főnyi török előcsapatot megtámadó oláh hadosztály a csata közben egyszerre futásnak eredvén, Ipsilanti is elhagyá Rimniket s kevés számra olvadt csapatával Erdélyországban kerese menekvést; hol felső parancsolatra befogattatván, a munkácsi várba záratott, s evvel az oláh forradalomnak vége lön.

Az oláh-moldvai eseményeket II. Mahmud meghallván, igen felindult, s miután ezeket orosz befolyásnak, s az óhitű papoknak tulajdonítá, felette szigorú rendszabályokhoz nyult. Kallimachis Sándor ujan kinevezett oláhországi hospodár, mivel az oláh lázadást sokáig titkolá, lefejeztetett; a konstantinápolyi patriarchának egy pásztori levelet kelle minden óhitű egyházközséghez küldeni, melyben a pártütők fejei kiátkoztatnak, s a hívek engedelmességre, hűségre intetnek; a nagyvezér és mufti hanyag hivataloskodásaik miatt hivatalaikból kitétettek; egy rendkívüli diványgyűlés végzésbe hozá, hogy minden muzulman hite s hazája védelmére fegyvert ragadjon. — Az új nagyvezér hivataloskodása véres jelenetek közt kezdődött. A konstantinápolyi görög patriarcha épen husvét vasárnapján (apr. 22.) az oltártól elhurczoltatván, főpapi öltözetében a templom ajtaja elibe felakasztatott; a görög egyház hívei megrémülvén, szétfutottak, vagy elrejtkeztek, de nagy rész legyilkoltaték; a drinápolyi óhitű érsek más 3 püspökkel, és a nissai érsek a konstantinápolyi patriarcha sorsára jutottak.

Midőn a szulióták az öreg Ali basát támogatandók, a török ellen fellázadtak, még akkor a tulajdonképeni Görögországban minden csendes vala; de Ipsilanti herczeg felhívása martiusban ide is megérkezvén, közönséges lett a felkelés; különösen Morea félszigetben Mauromichalis és a patراسي érsek Germanos vezénylete alatt az egész népség fegyvert ragadott. A meglepett törökök a kerítetlen helyekről mindenütt a számos váracs-kákba futottak; melly várak lehető rossz állapotban valának ugyan, de rendetlen csapatok ellen még is sokáig tarthatók; a

minthogy ezek későbbben inkább éhség, mint fegyver következtében estek el. Morea az erősített helyeken kívül rövid idő alatt egészen megtisztult a törököktől. Még hamarabb rendezheték magukat az archipelagusi fellázadt görög szigetek, hol kevés vagy épen semmi török nem lakott, s ezelőtt is saját beligazgatással bírván, ha adójukat pontosan megfizették, sem török kormány, sem a basák nem sokat gondoltak velők. Hydra, Spezzia, Spara szigetek merész hajósai kereskedőhajóikat hadihajóknak szerelvén fel, rövid idő alatt olly tekintélyes hajó hadat állítanak ki, hogy az archipelagusi vizeken tulnyomóságukat megtarthaták, a dardanellai bemenetet őrizheték s a szaloniki kikötőt zár alatt tartván, szorongatott testvéreiknek a szárazon mindenütt segítségükre siethettek. És hogy működéseiket egy terv szerint intézhessék, Hydra szigeten ideiglen kormányt nevezének. — A macedoniai s thessaliai görögök eleinte nem követték Morea példáját, hanem a konstantinápolyi patriarcha gyalázatos kivégeztetését meghallván, ők is fegyverre keltek. Macedoniában a szeresi érsek, Thessaliában a magnesiai érsek a földnépét mindenütt felláztaták, s meglehetősen számu fegyverest gyűjtének össze, de ezek a törökök által csakhamar szétűzettek.

Moreában is lassan folytak a hadi munkálatok, különösen a számos főnökök egyenetlensége miatt, kik csupán saját tervük után dolgoztak, s főleg a törököktől megszálott erősített helyeket keríték be. Már csüggedés kezdte köztök elharapózni, midőn Ipsilanti Demeter herczeg, Sándornak testvére közibök érkezvén uj lelkesedést, és szép summa pénzt hozott. Ipsilanti fővezérnek választatván, a várak ostromai erélyesebben megkezdettek. Monembasia volt az első hely, melly magát szerződéssel a görögöknek feladá; de a szerződés daczára a törökök kifosztatván, csaknem félmeztelenül egy Szamos sziget közelében fekvő lakatlan szigetre vitettek, hol éhen veszttek volna el, ha a szamosi francia consul rajtok nem könyörül. Épen illy hitszegést követének el a görögök Navarino bevételénél, hol a törökök nem és korkülönbség nélkül mindnyájan legyilkoltattak. Most Morea fővárosát Tripoliczát kezdék a görögök ostromlani, hova közel 30,000 török népség menekült. A város, bár csekély erősségei valának, hónapokon keresztül vitézül védé magát; de october elején éhségtől kényszerítve capitulatio mellett meghódola. Azonban midőn már

nehány ezer török a várost elhagyá, a hitszegő görög csapatok Kolokotronis vezénylete alatt már oldalról a városba rohtának, és mindenkit kegyetlenül lekonzoltak, kivevén a szép nőket és gyermekeket, kikre még rettenetesb sors várt. Monda szerint Ipsilanti e gyalázatos vérengzések ellen ugyan erőlyesen tiltakozék, de böszült csapatjait fékezni nem tudá.

Tripolicza elfoglalása után a főkormány helye ide tétett, s Argosba országgyűlés hirdettetvén, egy 50 főből álló ideiglenes kormány állittatott. Ez követeket küldé Orosz, Francia, Angol, Ausztria kormányaihoz segítségért esedezendő. Két hadosztály pedig Ipsilanti és Kolokotronis vezényletei alatt Livadiába utasítottak, hogy a forradalmat itt, valamint Theszaliában és Macedoniában is fegyverrel támogassák; de mielőtt ez történnék, nem csak Moreából, hanem a többi görög tartományokból is követeket hívtak össze, kik gyűlésüket *Piada* helységben tarták, s itt 1822. jan. 12-kén *függetlenségi nyilatkozatot* bocsátának közre, s az ujszülött Görögországnak köztársasági kormányformát adtak, a végrehajtó hatalmat egy az országgyűléstől választandó s 5 főből álló kormányra bízván. Elnökévé e kormánynak herczeg Maurocordato Sándor, alelnökévé Kanakaris Anasztáz választatott.

Mig azonban egy rendszeres állam első alapköveit leteheték a görögök, addig erős harczok valának kivivandók. Epirusban az öreg Ali basa Lithoricza fellegrvárában oroszláni bátorsággal védé magát; a szulioták, s a livadiai felkelők változó szerencsével folytaták az elkeseredett harczot, melly utóbb a görögöknek annyira kedveze, hogy a törökök csak Lepanto és Vonicza várait tarthaták meg. Ellenben Macedoniában a törökök lettek hatalmasabbak. Itt Chalkis félsziget minden helységei fegyvert ragadtak a porta ellen, s már Salonik fővárost fenyegeték, midőn az itteni basa tulnyomó erővel kirohanván, az egész tartományban pusztulás és vérpatakok kísérek lép-teit. Kaszandra félsziget rohammal bevétetvén, a meggyilkoltakon kívül 3000-en vitettek rabszolgaságba; Kyclonia virágzó város kipusztittatván, földig hamuvá tétetett. Általában a kiírtó háboru a görögök és törökök közt nem csupán Európában, hanem a szigeteken, és Ázsiában is megkezdődött. Smyrna város, Szamos, Cyprus, Rhodus szigetek borzasztó kegyetlenségek színhelyeivé lőnek. Candia (Creta) szigetben a csend sokáig megmaradt; de a basa minden papot, szerzetest befo-

gatván, s a fegyverek beadására parancsolatot adván; itt is közönséges lett a felkelés. A szfakióták bevehetlen várakat csináltak bérczes vidékeikből, s innen ki ki rohanván, ostromzár alatt tarták a várakba menekült törököket, kik előbb a candiai érseket, kaneai püspököt több görögökkel együtt kinzás közt kivégezték.

De a tengeren is folyt a tüzes csata, csakhogy itt a görögök elvitázhatlan tulsulyt fejtének ki. Május második felében egy török hajóhad 2 sorhajóból (86 és 74 ágyuval), 3 fregátból, 2 brigből álló Konstantinápolyból kiindulván Mitylene szigetre evezett. Illy nagy hajókkal a görögök hajói nem mérkőzhetvén, a hydrai tengerikormányshék tanácsára kis tengeri háboru határoztatott; mellynek következtében a török hajóhadat méhenként számtalan kisebb nagyobb hajó, dereglye, csónak dongá körül; s midőn a török admiral veszélyesnek látá helyzetét, egy nagy sorhajót Konstantinápolyba küldve vissza segítséget kérendő. De alig vált el a sorhajó a török hajóhad tömegétől, már minden oldalról körülfogatván megtámadtatott, s rövid harcz után tüzgömb segedelmével 900 emberével levegőbe repítettett. — Később nagyobb hajósereg szerveztetvén fel Konstantinápolyban, ez 3 sorhajóval, 4 fregáttal, 20 kisebb hadhajóval juliusban ismét kievezett, de nem nagy eredményt eszközölhete, mert Szamos, Rhodus mellett elvitorlázván a moreai szorongatott várak (Koron, Modon, Patras) élelmezése után, néhány apró elfogott görög gályák kíséretében a konstantinápolyi kikötőbe october végén visszatért.

Mint fentebb látók, a görög nemzetgyűlés minden europai udvarnál segítségért és pártfogásért esedezék; minnek azonban semmi eredménye nem lön. Anglia és Ausztria nem tagadák meg ugyan részvétüket a szegény görögök sorsa iránt, de magasabb érdekek nem engedheték meg, hogy százados politikájakat a keleti kérdésben megváltoztassák. Mind a két udvar meggyőződött arról, hogy a török birodalom szétbomlásának nem ők, s nem is a törökországi keresztények, hanem egy most is tulhatalmas szomszéd hatalmasság veendi legtöbb hasznát, mellyhez vallási érdeknél fogva a törökbirodalmi keresztények legnagyobb része rokonszenvvel kapcsoltatik. És így a keleti igen fontos és sok hasznot hozó kereskedést nem is emlitve, Angliát keletindiai birtokainak megtarthatása,

Ausztriát pedig sajátságos helyzete, ugyszólván kötelezik, hogy a török birtokok csonkítlan megőrzésére mindent elkövesse; mellynélfogva nem csoda, hogy a görög forradalmat nem jó szemmel tekinték, mert méltó aggodalmuk lehetett miszerint a görögök példáját a többi törökbírodalmi népfajok is követendik. Illy nézetekből mind a két udvar igyekezete oda ment ki, hogy a törökországi keresztények sorsa javíttassék s biztosíttassék ugyan, de a török terület épségben maradjon, s az orosz-török háboru megakadályoztassék. — De a világ bámulatára, s a görögök nem kevés rémületére még a pétervári udvar is határozottan kárhóztatá a görög forradalmat. Ipsilanti herczeg az orosz hadsereg soraiból kitöröltetett; s az orosz consulok utasítást kaptak, hogy a görög lázadást lecsilapítani igyekezzenek, s e rendszabályról az orosz követ hivatalosan értesíté a portát. Ez azouban nem akara sok hitelt adni e kijelentéseknek, miután történetből Capodistria grófnak egy levele jött kezébe, melly nem igen látszott összehangzani a hivatalos nyilatkozatokkal. — Egyébiránt a konstantinápolyi vérengzések felvilágosítására az összes europai udvarok egy jegyzéket adának át a török kormánynak. A felelet fenhargon vala irva; s mivel az orosz követ több személyes bánalmak iránt panaszkodott, minden diplomatiai összeköttetést félbeszakita; majd kormánya parancsolatjából jul. 18-kán egy ultimatumot ada be, a feleletre 8 napi határt szabván. Ebben 4 rendbeli követelés szorgalmaztatik, ú. m. a konstantinápolyi lerontott görög egyházak ujani felépítése; a hibás és ártatlan keresztények közti különbségtétel a török kormány részéről; a török seregeknek a dunai fejedelemségekből való visszahívása; végre a fekete tengereni orosz kereskedésnek zaklatásoktól biztosítása. A török porta felelete, mellyben többek közt visszatorlásul egy orosz patriarchának I. Péter által történt lefejeztetése is előfordul, az orosz követet ki nem elégitván, azt át sem vevé, hanem minden hivatalos működését megszüntetvén, aug. 14-kén Konstantinápolyból elutazék. Most már általános volt a hiedelem egy orosz-török háboru kitöréséről; de az orosz udvarnál az angol és ausztriai diplomatia által hatalmasan gyámoltott békepárt főnökének Nesselrode grófnak sikerült Sándor czárt békésb érzelmekre birni. Más oldalról a két közbenjáró udvar a portánál is mindent elkövetett, hogy makacs állásából engedjen: minek következ-

tében ez csakugyan ráállott az orosz udvar követeléseire, s ez iránt a végrehajtó fermánok kibocsátattván, e tárgyban dec. 2. egy diplomaticai jegyzék adatott át lord Strangford konstantinápolyi angol követnek. Sándor czár pedig békés érzelmeit tanusítandó, megparancsolá, hogy a volt moldvai fejedelem Szuczo Mihály birodalmából kitakarodjék; továbbá hogy az Ipsilantival harczolt s Oroszországba menekült felkelők a határszélekről a birodalom belsejébe vitessenek, s őrizet alatt tartassanak. Illy kölcsönös megelőző tények következtében 1822-én januar elején minden aggodalom egy orosz-török háboru iránt megszűne.

Ez időtájban egy új bonyodalomtól szabadult meg a porta, melly neki sok gondot okozta. October elején tudniillik tudósíttaték, hogy egy tekintélyes perzsa sereg Örményországba minden előleges hadüzenet nélkül berontott, s itt Topra Kaleh várost elfoglalván, már Erzerumot, s egy másik perzsa hadosztály Bagdádöt fenyegeti. A kitörendő orosz háboru esetére Ázsiából 100,000 fegyveres szállítatván át Európába, a segítségért folyamodó basáknak nem lehet seregeket küldeni, hanem az angol barátság menté meg a portát a fenyegető veszélytől. Az angol udvarnak volt annyi befolyása a teheráni udvarnál, miszerint Feth Ali schah ellenparancsolatot küldé Abbas Mirza és Muhamed Ali kir. hercegekhez mint vezérekhez, hogy az előnyomult perzsa seregeket vonják-vissza, mi meg is történt.

1822. elején a porta nagy készüléteket teve a görög forradalom elnyomására, s ez évi táborozás eleinte szerencsésen is kezdődött. Ali janinai basának csapata már 500 emberre olvadván le, s kegyencze Caretto olasz születésű mérnök Kurschid basa ostromló seregéhez szökven-át, Ali, a tovább nem védelmezhető fellegvárat elhagyá, s magát egy erős löporos toronyban fészkelvén meg, elhatározá, hogy végső esetben kincseivel együtt levegőbe repülend. Azonban görög eredetű neje, Basilika rábeszélé az öreget, hogy Kurschid basával egyességre lépjen. Kurschid esküvel erősíté, hogy sem személyének, sem kincseinek bántalma nem leend, mire Ali helyét elhagyván egy szigetre költözött, hol azonban nem Kurschid, hanem Mehemed basa által megtámadtatván, kísérvével együtt lekonczoltatott; feje, kincseivel Konstantinápolyba küldetvén. Ali basa buktával, kit a porta a görög lázadás fejének s

fő okozójának tartott, a görög lázadás elnyomása bizonyosnak látszott a török előtt; annyival inkább, mert a dec. 2-ki jegyzékben tett ígéretnek pontos betöltését a közbenjáró udvarok sürgetésére, a seregeknek Moldva s Oláhországokból kihuzása, s nem görög, hanem oláh családbeli hospodárok (Stourdza és Ghika) kinevezése által valahára teljesítvén, az orosz-török háboru félelme elenyészett, s a felkelő görögök saját erejükre utasítottak.

1822. február elején, miután Korinthus, éhség következtében magát a görögöknek feladá, a görög kormánysszék Píadából e régi hellen városba tétetett át. Itt a kormány nagy erélyességet fejtet ki. A beligazgatás rendszeresítésére czélszerű intézkedések tétettek; Európának minden szegleteiből ide özönlő idegen önkéntesekből Normann vürtembergi tábornok vezénylete alatt egy zászlóaly állítatott *philhellen* nevezet alatt; a fegyverfogható népség 16 éves kortól 60-ig fegyverre szólítatott; a kiköltözöttek jószágvesztés alatt visszahivattak; s végre a török várak élelmezésének megakadályozására, a görög partok ostromzár-alattiaknak nyilatkoztattak, melly rendszabály azonban a külhatalmak hajói által épen meg nem tartván, sikertelenné lön.

A török hajóhad, miután Petrasnál 5000 fegyverest partra szállított, Konstantinápolyba visszatérvén: a görögök most egy olly merész csapást hajtának végre, hogy ha ez kitartólag gyámolittatik, kiszámíthatlan következése lett volna. Mintegy 50 görög hajó Szamos szigetből jöve, mart. 24-ki éjjelén Szkió szigetnél megjelent, hol már több ezer ember várta a parton. Négyezer szamosi fegyveres Logothetis vezénylete alatt partra szállván, minden hegyormokról tűzzel loboga fel. E jelre a sziget minden helységeiből özönlének a lakosok, s kevés idő alatt 30,000 fegyveres gyült egybe. E sereg, ellentállás nélkül megszála a sziget fővárosát, mellynek török őrsege a fellegvárba vonula vissza, a város előkelő lakosi közül 80 kezeszt vivén magával. A falusi görög lakosok erre megtámadván az üresen maradt török lakházakat, ezeket kirablák, a török mosékat megfertőztetik, nem gondolván meg, milly borzasztó boszut és szerencsétlenséget idéznek-elő ez által saját nyakukra. A szultán megértvén Szkió szigetnek illy váratlan lázadását, haragjában dühös lön, s megparancsolá a kapudánbasának, hogy minden rendelkezhető hajóit összeszedvén a vakmerő szkioiakat

példásan fenytse meg. Mire a kapudán basa apr. 5-kén 7 sorhajóval, 10 fregáttal, s több apróbb hajókkal Konstantinápolyból kiindulván, miután Csezménél 15,000 boszu és vérszomjas ázsiai muzulniánt fedezetre veve, apr. 11-kén Szkio előtt termett. A görögök védelmüket elhanyagolván, s a fegyverfogható népet is fel nem fegyverezvén, a csekély számú görög hajók futásnak eredtek, s maga Logothetis nem bizván a város megvédelmezésébe, hajóra szállott, a szerencsétlen szkioiakat magukra hagyván. Szkio, a forradalom előtt egész Archipelaguson legvirágzóbb sziget, hol a művészet és tudomány ápolást, és 160,000 görög népesség gyönyörű égalj alatt általános jóllétet talált, néhány nap közben romok és holt testek büzhödt tanyájává lön. A törökök itt nem mint harcosok, hanem mint vadállatok léptek föl. A férfi nem kor különbség nélkül legyilkoltatván, a nők és gyermekek rabszolgaságba hurczoltattak. Az összes népességből 20000 megmenekülhetvén, 40,000 rabszija füzetett és 100,000 lekonzultatott; városok és faluk hamuvá porlasztatván.

E könnyű, bár rettenetes győzelem után a török hajóhad Szkio és Cseme közt horgonyozván, két hős görög, u. m. *Kanaris Konstantin* és *Pepinis György* a szkioi vérengzést megboszulandók, egy a történetben ritka vakmerő tette határák el magukat. Előbb életüktől s családaiaktól ünnepélyesen búcsút vevén 43 hajóssal két tüzhajóra ültek, s apr. 19. éjelen észrevétlenül a török hajóhad közé lopódtak. Itt először is Pepinis a kapudánbasa 80 ágyus hajójához tüzkoszorút alkalmazván, ezt röppentyükkel és gránátok özönével halmozá el. A megrémült törökök mindenkép igyekeztek e tüzkádó mivől megszabadulni, de e közben Kanaris tüzkoszoruját az admirali hajóra vetvén, ez tüstént lángra lobbant, s 3 negyed-órai égés után 2000 légénységgel iszonyu ropogás közt levegőbe repült. A halálosan megsebesült, s koinpra vitetett kapudánbasa, egy lezuhanó árbocz által agyonsujtaték. Két sorhajó, s még egy frégát a megégéstől csak nagy erőfeszítéssel mentetheték-meg, míg a két vakmerő görög hajós életveszélyes tette után a köz zavarban s ijedségben bántatlanul ellillant.

Azonban Candia szigete csaknem hasonló sorzra jutott mint Szkio, bár nem illy borzasztó kimenetellel. Egy 46 hajóból álló egyiptomi hajósereg Candia partjaira 3000 válogatott fegyveres-csapatot kiszálítván, miután a fő vezénylőt Baleste

francia tiszteket görög katonái cserben hagyák s megfutamlának, ez a sziget belsejébe nyomult, a róma vidékeket elpusztította, s a szfakiókákat, kik egyedül nem tevék le a fegyvert, hozzáférhetlen bérceikbe viasszasorítá.

De Macedoniában, Theszaliában, Epirusban és Livadiában is tüzesen folyt az élet-halál harc. A szulioták hőiesen védelmezék magukat a Kurschid szeraskier tulnyomó serege ellen; s ámbár végre kénytelenek valának magukat feladni; még is nagy hasznót hajtottak az által, hogy Kurschid basát hónapokig feltartóztatván, vele a Macedoniából nagy erővel betörő Dramali basa nem egyesülhete. De később mind a szulioták, mind a macedoniaiak legyőzetvén, julius elején Dramali basa Macedoniából 30000 emberrel dél fele vevé utját, a thermopylei szoroson, melyet eddig Odiszeus görög főnök vitézül védett, áttört; Baeotián, Atticán keresztül az Isthmusnak tartott; azon seregosztályokat, melyek a megarai szorost védelmezni akarák, megverte; Korinthust, honnan a görög nemzetgyűlés rémulve szétfuta, kardcsapás nélkül elfoglalta. Ugyan ekkor a kapudánbasa hajóhada Patrásnál 8000 fegyverest partra szállítván, ezek pusztítás és rablás közt Morea északi tengerpartjai felfelé az Isthmusnak tartottak Dramali basával egyesülendők. A görög ügy most már menthetlenül elveszni látszott; miután sehol sem volt egy sereg, melly az előrenyomuló Dramali basát Moreában feltartóztathatná, holott az egész görög forradalom ereje e félszigeten alapult. És ekkor Kolokotronis, a vad hegyi rablók főnöke menté meg a hazát. Szokás szerint a többi csapat vezérekkel összeveszvén, eddig a maga kezére dolgozott; de hallván a mondottakat, Patras ostromát hirtelen félbeszakítá; minden embereit összeszedvén Argoshoz közel erős állást vön, s a bérceutakat, melyeket Korinthusból Morea belsejébe vezetnek, fegyveresekkel megraká. Dramali basa, ki a szorongatott Nauplia felszabadítása végett az argosi rónaság felé vevé utját, azon vigyázatlanságot követte el, hogy seregét hadi szerekkel gazdagon, de élelemmel szegényül látá el. Az elpusztított vidékeken sem a lovak sem a katonák eleséget nem kaphatván, csakhamar borzasztó inség látogatá meg hadseregét. Már emberei saját lovaikat emészték föl, midőn Dramali basa elhatárzá Korinthuszhoz visszamenni, itt a hajóhadtól élelemszereket veendő. Azonban a hegyi utak valamint előtte, úgy háta megett is rakva valának Kolokotronis

fegyveres csapataival. Illy körülmények közt természetes, hogy a török sereg hátrálása Korinthusig, a gödrökben s bokrokban lesben álló görög lövészek öldöklő golyói közt csak roppant veszteséggel történheték meg. 2000 ló, 150 teve, s minden hadikészlet és málha a görögöknek maradt zsákmányul. E győzelem után nem sokára Nauplia is a görög seregek által elfoglaltatván, egész Moreában csupán Patras, Koron és Modon várak és városok maradtak török kézen.

Ugyan ez időtájban Görögország más részeiben is nem csekély szerencsével harczolának a görögök. Livadiában herczeg Maurocordato május elején a philhellének zászlóalyával, 2 rendes görög zászlóalylyal, 1800 rumiliotával Missolonghi várost választá hadiműködésének sarkpontjául. Innen Epirusba szándékozott betörni, s miután 500 pelikár, továbbá a vitéz szuliota főnök Bozzaris Márk 600 emberével, és Gogo albaniai rablófőnök hozzá csatlakozának Arta ellen megindult. Azonban Gogo által tervei elárultatván, midőn már Artához közel jára, innen 6000 arnauta és 1200 török lovas hirtelen kirohant, Maurocordatot megtámadta, s a véres csata már 2 óráig folyván egyszerre csak e szavak valának hallhatók: „Gogo szalad, be vagyunk kerítve“; és valóban Gogo kirendelt állását egy dombot elhagyván, e résen a török beronta, a görög harczrendet kettészakítá, mindenki futásban kerese menekvést. A philhellének és a rendes zászlóalyak, kik férfiasan megállottak, nagy részben összevagdaltattak; Normann tábornok haláloson megsebesüle; s Maurocordato csak nehezen és nagy veszteséggel viheté vissza seregét Missolonghiba. Most már Omer basa Missolonghit akará bevenni, de ez hónapokig vitézül védvén magát, miután a Reschid basa által megkisértett utolsó roham se sikerüle (jan. 7. 1823), az ostromot félbeszakítván, 4000-re leolvadt seregével Artába visszatért. Így az 1822-ik év is elégszerencsével végződött a görögökre nézve; és csak azt említjük még meg, hogy a már említett két merész hajós Kanaris és Pepinis, a Szkio mellett végrehajtott hős tettüket ujabban sikerrel ismétélék, mert a Tenedos szigetnél horgonyozó török hajóhad közé csel által belopódzván, mind a kapudánbasa, mind a kapudánbey sorhajóját meggyújták, s az utóbbit 1600 legénységgel levegőbe repítették.

Azon reménység, mintha az európai fejedelmek a görög függetlenségi harczot elősegitenék, mióta a Korinthusból el-

szaladt nemzetgyűlés meghatalmozottjai a veronai congressus által visszautasítottak, füstbe menvén: most már világos volt, hogy a kis görög nemzet csupán saját erejére támaszkodva vivhatja ki szabadságát, vagy ujlag el kell fogadni a török jármot, melynek lerázására kicsiny és nagy élete feláldozásával megesküvék. Szerencsétlenségre azonban a hosszas szolgaság épen a legerősebb keblekben nyomá el azon magasztos érzelmeket, melyek egyedül képesek valami nagyot és rendkívülit teremteni, mint például: a szabadság és nemzeti jólét iránti önzéstelen lelkesedés, a jog és méltányosság iránti érzelem, minden aljas szenvedélyektől tiszta kebel. A rablók főnökei, kik a fellázadt népség élire állottak, elszántan tárak ki kebleiket az ellenség öldöklő golyóinak; de jutalmul követelék is, hogy a felszabadított hazában tetszés szerint gazdálkodhassanak. A községek előjárói azt gondolák, hogy minden szabadság abban áll, ha-ők a török hatóságok alkalmatlan ellenőrsége alul felmentetnek; s azért azon adót, melyet eddig a töröknek fizettek, most is szigoruan behajtván, azt az említett főnökökkel testvérileg megoszták. Mind ketten nem sokat gondoltak avval, hogy rendes kormány alakul, hogy törvények hozatnak; csakhogy ők ezeknek akkor engedelmeskedtek, midőn ezek saját kívánságaikkal megegyeztethetők valának.

Az új nemzetgyűlés, mely 1823. apr. havában Astros helységecskében gyűlt össze, először is a végrehajtó kormány elnökévé, az önként lemondott Maurocordato helyébe a majnóták vitéz főnökét Mauromichalist nevezé. Mauromichalis után legnagyobb befolyással bírt a szilaj Kolokotronis. Enyers és féketlen harcos, kibén az önzés és hiuság még erősebb vala a veleszületett török gyűlöletnél, kormány alelnökévé tétetett, csakhogy kiengesztelve, munkásságát a honnak szentelje. Az ügyes, tanult, és ravasz Maurocordato meglegedék a főtitkári állomással, azt gondolván, hogy a két tanulatlan főnök mellett, kik írni sem tudtak, a kormány gyeplőjét még is kezében tarthatja; de erősen csalatkozott. Minden czélszerű rendszabályok, kérelmek, fenyegetések daczára, miután senki nem engedelmeskedett, a hadi működések s felfegyverzések lassan és hanyagul folytak; s valóban Görögországot ez időben csak a török birodalom zavart állapotja menté meg.

Ez évben (1823) Szeid Mehemed szeraskiér nyitá meg a táborozást Macedoniában. Nagy erővel Theszaliába berontván,

az ellenszegülő kis görög csapatokat szétveré, s borzasztó pusztítások után Livadiába Atheneig nyomult, honnan a lakosság Salamis szigetre menekülván, Gouras 300 emberével a fellegvárba zárkózott. Hanem a nyugoti vidékeken, s Epirusban szerencsétlenül harczoltak a törökök. Az itteni bérczes hegyek harczszerető lakói, nem csak hegyeiket tudák hónapokon keresztül megvédeni az előnyomulni szándékozó skutari és janinai basák ellen; hanem olykor olykor Theszalia rónaságaira is lecsaptak, szorongatott testvéreiket segitendők. És e harczban különösen említést érdemel a karpanissi török tábornak éjjeli megrohanása (aug. 21-kén), midőn a vitéz Bozzaris Márk 350 emberével az egész török hadat szétriasztá, de fájdalom egy sáncz bevételénél maga is golyó által halálosan megsebesülván, barátjai karjai közt, kiket végperczében a hazáértiszent harcz folytatására buzdita, hős lelkét kiadá. Végre a hegyi lakosok ellenállása megtöretvén, sikerült Mustapha basának Missolonghi falai alá 15,000 főnyi ostromló sereget vinni; de ez ostromot 59 nap mulva nov. végén ismét félbeszakítá, miután a szulioták háta megett minden közlekedést, s élelemszállítást megakadályozván, katonái a legnagyobb inségre jutottak, s télre haza oszlani kezdtek. Missolonghi ostrom alul felszabadulván, Maurocordato itt a nyugoti Hellas részére ideiglenes kormányt állita föl; s a városba Európának minden szegletéből tódultak a görög nemzet barátjai, kik közt első helyen említendő a nemes lelkű Byron lord Angolhon koszorú költője, ki pénzét, lángesze kincseit s fájdalom életét is azon nemzetért áldozá fel, mellyért már zsenge korában fellelkesült. Megérkezte után rövid időre halálos betegségbe esvén, 1824. apr. 19-kén kiadá lelkét, melly egy vala e földön a legnemesbek közül.

A moreai kormánytagok korlátolt észtehetségét, s megrogzött önzését a segélyért kiáltó Missolonghinak gyémolitás nélküli maradása, napfényre hozta. Midőn a török seregek Athene s Missolonghi ellen utban voltak, ők Tripoliczában személyes czivakodásokkal vesztegeték a drága időt. Maurocordato, ki a görögök közt legtöbb belátással birt, Kolokotronis fenyegetései következtében Hydrába menekült; s itt nem szüne meg a sziget bátor hajóseit azon hajóhad felszerelésére buzdítani, melly Missolonghi védelmére meg is jelent. Maurocordato távoztával a kormány Tripoliczából Salamis szigetre

tevé át lakását, állítólag azért, hogy a harczszínhelyhez közelebb legyen, de minden munkássága abban pontosult, hogy néhány száz embert az athenaei fellegrvárba küldé, s a város gazdagabb lakóitól 90,000 piaszter hadiadót zsarola, melly lélekismeretlen elpazaroltatott. Aztán Nauplia fellegrvárába zárkóztak, hol az ifjabb Kolokotronis parancsnoksága alatt, bátorságban hívék magukat. De most már a törvényhozó tanács, melly a végrehajtó kormányt eddigi vándorlásaiban mindig kísérté, vonakodott ezt tenni, s Argosban foglalá széket. Erre a két tanács közt heves viszátkodás tört ki. A törvényhozó tanács a végrehajtó hatalmat keserü szemrehányásokkal és vádakkal halmozá el, mellyekre ez akkép válaszola, hogy fegyveres csapatot küldé Argosba az országos levéltár elfoglalására, s a törvényhozó tanács szétkergetésére. Ez azonban sereget gyűjtött, s a Kolokotronis fia által vezérelt csapatot nyugodtan bevára, mit ez látván, nem merészelt erőszakhoz nyulni, hanem időt engede a törvényhozó tanácsnak, hogy a veszélyes szomszédságból eltakarodjék, s Spezzia sziget közelében Kranidiban üsse fel tanyáját, mellyet a sziget hajóhada s ágyutelepei biztosan fedezének. Innen bocsátá ki villámszózatát a kormánytanács ellen, mellyben az eddigi tagokat hivatalaíkból elmozdítván, helyeíkbe elnökül Kondoriottis Györgyöt, s mellé tanácsnokokul Panajovicsot, a művelt Kolettist és Londost nevezé ki. Erre Nauplia, honnan a régi kormány Tripoliczába vonult vissza, mellyet azonban Kolokotronis Panos folyvást fegyveres erővel megszálvá tartott, szárazon és vizen ostrom alá véteté. A régi kormánytagok eleinte megadáék magukat, de cselekedetüket csakhamar megbánván, fegyvert ragadtak, csapatokat gyűjtöttek, mellyek azonban könnyü szerrel szétüzetvén, másodszor meghódolának, s Nauplia kapuit az ország fegyveresei előtt feltárák.

Szerencse vala a görögökre nézve, hogy belső villongásaikat a törökök felhasználni nem tudák. A szeraskier ugyan elment Albaniába katonákat toborzandó, de az önkénytesek látván, hogy az oroszlánbarlangba sok ut visz ugyan, de kevés vezet vissza, nem akartak menni, s így az egész nyár csekély csetepatékkal tele el. Ezt látván a szultán, Egyptom hatalmas kormányzójához Mehemed Alihoz folyamodott segítségért, s fiát a vitéz Ibrahimot Morea basájává nevezvén, ez 1824-ben meg is kezdte roppant készüléteit. A kapudán basa,

Ibrahimot támogatandó apr. 28-án 2 sorhajóval, 6 fregáttal, 10 corvettel, több apró hajókkal és 16,000 főnyi fegyveressel Ipsara (Psara) szigetet akará megfenyíteni, melly maga több kárt okozott a török hajóhadnak (innen származtak Kanaris és Pepinis), mint a többi görög szigetek összesen véve. Az ipsaraiak várták a támadást, s 3000 helybeli fegyveres a sziget megtámadható pontjait őrzé, 3000 rumeliota pedig tartalékban maradt, oda sietendő, hol legnagyobb veszély forog. Így elkészülve a kapudán basa csakugyan megérkezett, s hajóival az egész szigetet körülkerítetté. Ágyuival a kikötőt lövöldöztette nagyon, mintha itt akarna kiszálni; azonban lapos kompokon fegyvereseit a sziget tulsó oldalában levő öbölbe küldé, melly a meredek sziklás partok végett csak 3 kis ágyuval védelmezteték. A török lapos hajók ágyui csakhamar elhallgattaták a görögök ágyutelepét, s a dühös ázsiai törökök ellentállás nélkül megmászták a sziklapartokat. Itt egy rumeliota csapat még feltartózkodhatá a berohanó törököket, de megrémülve a városba szaladtak, s mindent zavarba hozván, a görögök hajókra, csónakokra menekültek, hogy elfuthassanak, de nagyobb része a tulterhelt hajóknak elmerült, és csak 19 hadihajó 1800 fegyveressel érheté el a sik tengert. A népesség többi része kardra hányatott, nem és kor között semmi különbséget nem tévén.

Ipsara megsemmisítése hírére az egész Görögországot ijedség és borzalom fogta el, csupán Hydra és Spezzia merész hajósai nem veszték el bátorságukat. Ezek 30 fegyveres hajóval, jul. 7-én, Miaulis vezénylete alatt tengerre keltek ipsarai testvéreiket megboszulandók. Ipsarában csak 2000 őrséget hagyott hátra a kapudán basa, melly mind egy lábíg lekonzoltatott. Innen az ázsiai partok felé evezett Miaulis, hol a kapudán basa hajóhadát szemmel tartó görög admirállal egyesült. A törökök Szamos 60,000 népességű görög szigetet Ipsara sorsára akarván juttatni, ezt minden oldalról bekeríték hajóikkal, s már a katonaságot szállító hajók megindultak, hogy partra keljenek, midőn az egyesült görög hajóhad megjelenván, ezeket összelövette vagy elmerítette; majd 3 nagyobb török hajót tüzkoszorúval meggyújtván levegőbe repítettett. A török hajók a borzasztó tűzveszélytől menekülendők, szétfutottak, s a sziget bevételeire várakozó dühös ázsiai csapatok a veszedelmet látván, eloszlanak. Később (sept. 10.) az egyesült török és

egyiptusi hajósereggel is megütközött Miaulis Kos sziget és a szárazföld közt, hol egy török fregátot s egy briget felgyújtván, minden nagy veszteség nélkül tovább vitorlázott; sept. 27-én pedig az egyesült török hajóhadat egy borzasztó zivatar szétzavarván, s oct. 6-án Ibrahimot a görög hajók megkergetvén, az egész éven át tengereni felsőségüket megtarták.

Ellenben a görög száraz földön a belviszályok újabb erővel törtek ki, melyek már most csak véres csatákkal csilapíthattak le. Kolokotronis, az ellenforradalom főnöke fegyveres erővel támadta meg a kormányt Tripoliczában Argosban, s több helyeken; de csapatai mindenütt legyőzve, s egy ütközetben fia is csatapiaczon maradván, önkényt megadá magát (1825. febr.), melyre Hydra szigetben bebörtönöztették, ellene a honárulási pör folyamatba tétetvén.

Ibrahim basa a görög belviszályokat felhasználva, tervének kiviteléhez fogott, s 1825. febr. 26-án 4500 válogatott fegyveressel Modonnál a moreai partokra kiszált. Mart. 16-án újabb csapat érkezvén, evvel az egyiptomi sereg 12,000 főre szaporodott. Most először is Navarino elfoglalását kísérté meg Ibrahim, s miután egy 6000 főnyi görög sereget, melyet utban talált tönkre zuzá, a várat ostrommal bekerítette. Ez azonban vitézül védelmezé magát, s miután hozzá Sphegia sziget miatt nem leheté jól férni, előbb ennek meghódítását tűzte ki Ibrahim. Máj. 8-án Szolimán bey, hajdan Séve francia ezredes, ki az egyiptomi rendes katonaságokat szervezte, ezredével Sphagia szigetébe szállott, hova nem rég Maurocordato is a volt szard hadminiszerrel gróf Santa Rosával, s egy csapat candiai fegyveressel megérkezett. Egy órai kétségbeesett harcz után, melyben Santa Rosa halva maradt, s Maurocordato is nehezen menekülhete, Szolimáné lett a sziget, s Navarino a tenger felől védtelenül nyitva állott. Ennek következtében Uj-Navarin, máj. 18-án Ó-Navarin feladá magát; s a 2000 főnyi őrseget lefegyverzés után Ibrahim szabadon bocsátá, hogy a görögöket szelid bánása által lekötélje.

Navarino elestével a Naupliában székelő görög kormány egyszerre észrevevé az ország feje felett függő végveszélyt, kivált midőn azon szomorú hirt is kapá, hogy a törökök Thessaliából szinte nagy erővel nyomulnak elő. E nagy veszélyben a kormány Kondoriottist dictatornak nevezé ki teljes hatalommal; és ez mindent elköveté, hogy a népséget fegyverre s ellentállásra szólítsa, de sikertelenek lévén fáradozásai,

a kormány előtt indítványozá, hogy Kolokotronis, ki a vitéz hegyi lakosoknál legtöbb rokonszenvvel birt, fogságából eresztessék ki. Nauplia főegyházában 4 érsek jelenlétében Kolokotronis az evangyliomra megesküdt, miszerint ezentul a kormánynak engedelmeskedend, s a hont utolsó csep végig oltalmazni fogja. Ez megtörténvén, fővezérnek neveztetett, s a hegyi lakók készséggel özönlének szeretett főnökük zászlója alá. Minden bércki utat és szorost katonasággal megrakván, igyekezett Ibrahim basát az ország belsejébe való betörésnél gátolni, s vele 2 napig (jun. 18. és 19.) folyvást csatázott; de katonái nagy veszteség után megfutottak, s az erdős bérczek védelme alá helyezék magukat. Látván tehát, hogy az ország közepén magas rónaságon fekvő fővárost Tripoliczát a török ellen megvédeni képes nem leend, ezt maga felgyújtatta, s a hegyek közé vonult. Ibrahim basa, Tripolicza nagy fontosságú fekvését mindjárt belátta; mert az ország kellő közepén fekvődvén, minden ut, melly innen a tengerpartok felé különböző irányban vezetett, hatalmában volt; s azért e várost hadiműködéseinek központjául választá, s a lerombolt falakat, bástyákat és sánczokat lehető erővel és sietséggel kijavittatá. Innen az egész Morea félsziget meghódításához fogott; több városokat, tartományokat elfoglalt; Naupliát sikertelenül ostromlá; Kolokotronist Tripolicza és Leondari közt megverte, 800 embert fogván el tőle; minden községből az élelmi szereket, marhákat elviteté, s még a gyümölcsfákat is kivágatá, hogy a görögök maguk megadására éhség által kényszerítesse. És valóban, 1825. december végén csaknem az egész Morea, a bérceseőbb vidékeket kivéve, egy nagy kietlen pusztaság, rom és dűledék lön.

Soha sem volt Görögország helyzete olly kétségbe ejtő, mint e pillanatban. A naupliai kormány dicséretes kitartással működék a hon hanyatló szabadságát s függetlenségét megtartani. Nauplia védelmezhető állapotba tétetett; Ipsilanti néhány száz hirtelenében összedett csapattal Kolokotronis segítségére küldetett; egy 1200 főnyi rendes zászlóalý állittatott Fabvier francia ezredes vezénylete alatt, s ez Athene őrsége erősítésére fordittatott; de senki sem titkolhatá el, hogy ez erőködéssek a hont meg nem menthetik. Ekkor jön a hír, hogy Messo-longhi a nyugoti Hellas egyedüli támasza, szárazon és vizen kegyetlen ostromot szenved, mellyet sokáig fen nem tarthat,

ha tüstént segítség nem jő. Ekkor a legjobbak is kétségbe estek; minden elveszettnek látszott, ha csak egy idegen hatalmasság védőleg s közbenjárólag föl nem lép. Mindenki Angolhonra veté szemét, mert nem csak innen jöttek a legtetemesb segedelem-summák, hanem maga a kormány is az eleinte tapasztalt török irányábani kedvezéstől lassan lassan visszatért. A görögök által kimondott ostromzárakat az angol hajók pontosan figyelembe tarták; s a joniai szigeteken ezer meg ezer görög család talált menekvést, holott a török agensek kiutasítottak. Az is köztudomású dolog volt, hogy az angol minis-terelnök Canning görögök barátja, s ügyök szerencsés kimene-teleért az európai udvaroknál mindent elkövet. Ezek következtében a senatus jul. 22-én elhatározá, hogy a joniai kormányshéktól rögtöni segítség kéressék, s egy manifestum adatott ki, melyben Görögország magát az angol nemzet védelme alá helyezi.

Ez alatt azonban Missolonghi mind vizen, mind szárazon folyvást ostromoltatott. Már több rohamokat nagy veszteséggel visszavert az ostromlott had, midőn aug. 1. napján a törökök egy végső rohamot kísértének meg. Éjszaka 4 tűzakna lobbanván fel Bozzaris, Franklin, Makris és Montalambert bástyák alatt, a törökök iszonyu orditással az ejtett résekbe rohantak, Harmadfél óráig tartott az elkeseredett harcz, melyet földrázó ágyuropogások kísértek, s a törökök minden pontról visszautasítottak, 500 halottat és még több sebesültet hagyván hátra. Más nap a görög hajóhad is megérkezik, s mivel vele a török nem merészelt megütközni, inkább elvitorlázott, s így Missolonghi tengeri oldalról szabad levén, eleséggel és hadi szerekkel a hajóhad által bőven ellátatott. De az ostromló török sereg sem maradhatta sokáig helyben, mert háta megett a szulioták, s más hegyi lakosok minden közlekedést elzártak, s ez által nagy élelemhiány idéztetek elő; miért Reschid basa az ostromot oct 24-én félbeszakítá, s a várost csak távolabb körben tartá szemmel.

Hanem a törökök átláták azt, hogy nekik be kelletik Missolonghit venni, ha a további működéseikre eredményt akarnak. Konstantinápolyból ismételve sürgető parancsok érkeztek Reschid basához, hogy a város minden áron bevétessék. November második felében a kapudán basa egy nagy török-egyp-tomi hajóhaddal Missolonghi előtt termett; mire Reschid félbeszakított ostromát újra elkezdé. Folytak a bombázások, s

nem mult el egy nap, hogy ne csatáztak volna. Egyiptomi rendes seregek először dec. 26-án mutatkoztak, kik megpillantására titkos borzalom futotta meg a hadtudományban jártasokat. Ugyanis Ibrahim basa Patrásnál 12,000 válogatott emberével hajóra ülven, Missolonghi alá érkezett; itt a fővezényletet átvette, s a tábor külső pontjait Reschid seregével, melly időközben 10,000 főre szaporodott, megrakatá. A görög hajóhad Miaulis és Sachturis vezénylete alatt hiába igyekvék a török hajósereget Missolonghi vizeiről kiszorítani; míg végre jan. 28-án tüzkoszorúkkal ezt olly zavarba hozá, hogy Patrasig viasszaszaladt, mire a görögök uj élelembeszerzés végett Hydrába visszaeveztek. — Ibrahim a várost jan. 13-án feladásra szólítá, mi megtagadtatván, febr. 27-én rohamot kísért meg, melly azonban szerencsétlenül ütött ki. Ebből látván, hogy száraz felől nem boldogul, a tenger felől levő erőseket támadtatá meg. Martius 9-én számos uszótelepek a kis Vassiliadis sziget irányában olly borzasztó ágyuzást kezdének, hogy kevés óra közben az erőség löporraktára légbe repült. Erre az egyiptomiak partra szálottak, s a gyenge őrséget lekonczolák. Ugyan ez történt mart. 13-án Anatóliko szigettel. De mind ezeknél veszélyesebb ellenség volt az élelemhiány. Már az utolsó font kenyér is elfogyván, a szegény görögök mindenféle aljas eledelekre szorultak. Végre megérkezék a rég várt görög hajósereg, de ez nem jöhetett többé közel, miután a szigetek a törökök hatalmában valának. *Ezzel a menekülésre az utolsó remény is elenyésszett, s már nem maradt egyéb hátra, mint vagy meghódolni a gyűlölt ellenségnek, vagy fegyverrel magukat kivágni az ostromló táboron keresztül s meghalni.* Gyorsfutárok lopódtak ki az ellenség sorai közt e kétségbeesett határozatot Karaïskakis szuliota főnöknek megviendők, felkérven őt, hogy a harczias hegyi lakókkal segítségre siessen. Karaïskakis betegen feküdt, s így csupán Bozzaris Kosztának és Vangelis Kondojanisnak volt bátorsága kétségbeesett testvéreik megmentésére rohanni. Apr. 22-én éjjel 800 emberrel megérkeztek a várost félkörben kerítő dombok alá, s itt puskaropogással tudaták megérkezniüket a városiakkal; de egyszersmind az ellenséggel is, melly hirtelen 2000 arnautát küldé ellenök, kik a gyengébb görög csapatot visszanyomák. *Szép holdvilágos éj vala, midőn Missolonghi összes népessége, a betegek kivételével, kik püspökükkel hátramaradtak, egy csoport-*

ban némán és csendesen a keleti kapun kiindult ; a legbátrabb férfiak elöl, közben a nők és gyermekek. A mint a sűrű tömeg az ellenség táborához közeledett, kartácsok záporával árasztatott el, s egyptomiak, törökök, arnauták minden oldalról szurony-nyal, kivont karddal rohanák meg. A görögök, jobbokban fegyver, utat törtek az ellenség sorain keresztül, mindent, ki utjukba akada gyilkolván, megfojtván és letiporván. Végre a szabad mezőre kiérvén, sebes léptekkel siettek a dombokra, hol testvéreiket találni vélék; de milly nagy lön a rémülés, midőn baráti kézszorítások helyett golyókkal üdvözöltettek. Ujabb keseredett harcz kezdődött az arnautákkal, melly szerencsére nem sokáig tartó volt, miután az arnauták szinte a lángoló városba sietének, hogy valamikép a zsákmányolástól el ne maradjanak. A hős csapat maradványa, melly megmenekülhetett, 1800 fegyverfoghatót számlált. Nők csupán 200-an tudtak eljönni, a többiek a gyermekekkel együtt a dühös harcz közepette levágattak, s kevesen fogságba ejtettek. A 400 főből álló utócsapat, látván az ártatlan és védetlen gyermekek legyilkolását, borzalomtól áthatva a városba visszatért, s itt utczáról utczára, házról házra védvén magát, végre a löporos raktárakba tüzet vetett, s a berohanó ellenséggel együtt légbe repült.

Egy egész évig tartóztatta fel a hős Missolonghi a leg-erősebb török sereget; s a 4 utolsó hónapban az ellenségnek minden rendelkezhető száraz és tengeri erejét igénybe vevé egyedül; és megbocsáthatlan gyalázat, hogy e hosszú időközben a derék hajóseregen kívül, senki sem siette megmentésére. A majnóták bérceik közt vesztegeltek, a nélkül, hogy csak egyetlenegy fegyverest küldtek volna; a livadiaiak segedelem helyett magok közt veszekedtek, s a derék Fabvier ezredest rendes zászlóaljával nem egyszer cserben hagyák, hogy az európai lábra állított csapatok hitelét a görögök előtt rossz hirbe hozzák.

E közben a nemzetgyűlés Píadában apr. 18-án összeült. Szomorú és levert volt a hangulat, mellyel a törvényhozók összeültek. Az ország legnagyobb része ellenség kezben; Missolonghi eleste minden órában várható, pedig ennek történetével nincs sereg, mellyet az ellenség ellen lehetne küldeni. Minden közpénztárak üresek; egy 2 milliion font sterlingnyi kölcsön, melly Angolhonban köttetett, nem hozott be a kormányoknak többet 200,000 font sterlingnél, a többit az ügyviselők járatlansága; a pénzhajhászok csalárdsága felemésztették.

Illy körülmények közt világos volt, hogy a haza csak külhatalom segédelmével mentethetik meg. Minden szem Angolhonra tekintett. És most egy határozat hozatott, melly Görögország jövőndő sorsát eldönté. *Végzésbe ment, hogy mostani körülmények közt az alkotmányos monarchiai forma az, melly Görögországra legcélszerűbb; és hogy a választandó király idegen uralkodó házból legyen.* Az apr. 24-iki ülésben elhatároztatott a konstantinápolyi angol követet forma szerint felkérni, miszerint a portával való békét kieszközleni sziveskedjék, olly alapon, hogy Görögország beligazgatása független legyen minden tekintetben, de viszont ez a porta felsőségét elismerendi, s évenként előre megszabott évi adót fizetend. E végzésnek Ipsilanti Demeter ellenmondott, de ellenmondása félretétették. Nehány nap mulva megérkezett a borzasztó tudósítás Missolonghi elestéről, mire a gyűlés egy erélyes kiáltványt intéze a néphez, mellyben kicsiny és nagy, fiatal és öreg, gazdag és szegény, egyházi és világi egyformán felhivatik a hon megmentésére; s evvel magát feloszlata, sept. 1. újra összeülendő.

Illy közel azonban még sem volt a veszedelem, mint az első ijedségben látszott. A török seregek, a rettenthetlen város hős védelme által nágyon sokat vesztek. A szeraskier serege 20,000-ről 8000 főre olvada le, és Ibrahim basának is Missolonghi ostroma legvitézebb embereibe került. Egy egész hónap telt el, midőn Reschid kipihent hadával Görögország keleti tartományai felé megindulhata. Augustus 15-én Athene várost ostrommal bevévé, de a fellegrvárat meg nem hódíthatta. Sőt a vitéz Karaïskakis mindenünnen sereget gyűjtván egybe, a harczot a hegyek közé játszotta, hol a török csapatokat ismételve kegyetlenül megverte, s keleti és nyugoti Hellast annyira megtisztítá az ellenségtől, hogy ennek csak néhány váracska maradt meg, s Athene előtt a szeraskier megfogyott serege apró görög csapatoktól úgy körül volt fogva, hogy ütközet vesztes esetére teljes megsemmisítését ki nem kerülheté. Morea félszigetben szinte nem voltak szerencsétlenek a görögök, mert Ibrahim basa minden erőködése daczára nem tudá a bércek közt lakó majnótákat meghódítani, s azért csak tétlenül vesztegelt, a görögöket inkább kiéheztetés által akarván legyőzni.

A török száraz és tengeri sereg tétlenségének azonban legfőbb oka volt ez időben a konstantinápolyi véres esemény,

a jancsárok eltöröltetése. Azon tulsulyt, melyet a török porta háboruiban több századokon keresztül fen tudatartani, egyenesen a jancsároknak, ezen első rendes állandó katonaságnak köszönhető. Mig a harcias szellem, melyet az alapító a jancsártestületbe tudott önteni, eredetileg megmaradt, addig az is meggyőzhetlen vala; de mint minden emberi intézkedés, úgy ez is később elfajult. Utóbb a jancsárok csak firól fira átment testületet képeztek, mely nehezen kormányozható, elbizakodott, engedetlen s könnyen nyílt lázadásra lobbanó csoporttá aljasult. Régen kitűzte célul Mahmud szultán e katonai testület teljes reformját; de III. Szelim nagybátyjának véres árnyéka nagy óvatosságra inté őt. Csupán megbízott barátja és titoknok Khaled effendi előtt fedezé fel tervét és szándékát. Mindazáltal némelly csekélyebb szabályok felkölték a jancsárok gyanuját, s az 1822-iki szerencsétlen táborozás után, nyilván fellázadtak, a szerályt megrohanták s kérték az áruló Khaled fejét, ki a muftival s nagyvezérrel együtt véleményük szerint az izlám hit s az állam megrontásán dolgozik. A szultán kénytelen volt, hogy magát megmenthesse, meghittjét s legkedvesebb hivatalnokait a dühös jancsároknak feláldozni; ezek főnökeit a diváni tanácskozásokra meghívni, s már úgy tetszett, mintha csak vak eszköz lenne a jancsárfőnökök kezében. De az okos Mahmud, boszuját keblébe zárván, ügyesen el tudá távolítani, s kiszemelni az időt, midőn régi tervével biztosan fölléphet. Görögországban a rendes egyiptomi seregek dicsőteljes táborozása alkalmat szolgáltatata Mahmud szultánnak egy rendes állandó katonaság felállítását a divánban indítványozni. A mufti, ki már előre megnyerettet, egy pásztori levélben (Fetva) mind azon aggodalmakat megszünteté, melyek az igazhitűeket nyughatlanítanak; az ulemák egyetértének, s miután a szultán indítványát a diván egyhangulag elfogadá: máj. 28-án megjelent a nagyuri hattiserif, mely a nélkül hogy a jancsárok felosztatását kimondaná, megrendelte, hogy minden jancsár zászlóalj (orta), 150 embert adjon, kik az új fegyvergyakorlatok megtanulása végett a rendes állandó ezredekbe lesznek besorozandók. E mellett a félelmes jancsártestület annyira kiméltetett, hogy ennek mind régi szervezete, mind szabadalma érintetlenül hagyatott, s a rendes seregbe átmenők nagyobb zsoldot nyertek. És valóban tódultak az önkénytesek, s már úgy látszott, hogy az egész roppant fontos-

ságu reform csendesen fog keresztül vitetni. Hanem az engedetlenség csirája először is a fegyvergyakorlatoknál mutatkozott. Junius 14-én 1826. estve az utczákon kisebb tömegekben jancsárok kezdtek csoportosulni fenyegető kiáltásokkal. Éjjél tájban egy csapat a jancsárok agája lakását rohaná meg, ki maga szerencsésen elillant ugyan, de családja gyalázatos bántalmakat szenvedte. Innen a mindig szaporodó tömeg a nagyvezér palotájához ment, melly üresen találtatván, kiraboltatott. Reggel a jancsárok tisztjeik vezénylete alatt az Etmeidan téren gyülekeztek össze; a főző üstöket, mellyek nekik tábori jelképekül szolgáltak, ide hordatván, a város részekbe futárok mentek, hogy minden jancsár zászlóaljánál okvetlen megjelenjék. Ez alatt a szultán is megtette intézkedéseit a lázadás elfojtására. A Bosporus mindkét partjáról tekintélyes seregek érkeztek a fővárosba, mellyek itt két táborban tanyáztak. A topcsik (tüzérek), a jancsároknak ezen régi vetélytársai szinte a szultán seregéhez csatlakozának. Mahmud a próféta zászlóját, melly csak a legnagyobb veszély idején szokott a szerályból kihozatni, kezébe ragadván, seregének személyesen állott élére, s a városrészekbe szétküldött hírnökökkel, minden igaz muzulmant felszólította, hogy fegyvert ragadjon, s a szent zászló védelmére siessen. Számlálhatlan csapatok özönlöttek a szultán zászlója alá. Még a jancsárok is felhivattak, hogy mint igazhitűek, térjenek vissza a próféta zászlójához. Ezek válaszolák: miszerint az engedelmségre csak akkor fognak visszatérni, ha az új intézkedések eltöröltetnek, s a nagyvezér, jancsár-aga, s több főtisztok fejei kiadatnak. Ekkor a mufti pásztorlevelében a jancsárokat az igazhitűek társaságából kirekesztvén, a szultán parancsot ada seregeinek a lázadókat fegyverrel megtámadni. A jancsárok kartácsok záporával összezuzatván, az Etmeidan téren elkeseredve harczoltak, de ágyuk ellen nem tudván magukat sokáig védeni, kaszárnyáikba vonultak, hanem a szultán ezeket is felgyújtatta, s így néhány órai véres harcz után tökéletes lön a győzelem. Minden jancsár, ki magát mutatni merte, megfogatott, a nagyvezérhez vitetett, ki 8 napon át a mondott téren vérpadot állittata. Illy módon 100 tiszt és több ezer közember végeztetett ki. *És jun. 17-én megjelent a nagyuri fermán, melly a jancsárok testületét örökre eltörli.* Halálos büntetés alatt tiltva volt ezentul jancsár öltönyt vagy nevet viselni; az orták hadjeleit a mufti elátkozó s lábaival tiprá; s

lakok, kávéházak, melyeket jancsárok szoktak látogatni, leromboltattak, hogy még csak nyom se maradjon, mely a jancsárok emlékét visszaidézte; a jancsárokkal rokon szerzetesrend a Begtasi dervisek szinte eltöröltettek. A tartományokban kevesebb bajjal megtörtént a jancsárok feloszlata; de Bosnyákhonban, hol csaknem az egész török városi népesség a jancsárok testületéhez tartozott, nem merészték e nagyuri fermánt végrehajtani, hanem csak később lassan vétették foganatba. — Így enyésztek el a jancsárok, kiket mint fentebb láttuk I. Murád szultán állított 1362-ben. Elosztattak ezek 196 zászlóalyra (orta vagy oda). Minden zászlóalynak, mely rendszeren 500 emberből állott, volt 1 ezredese (*Aga*), 1 alezredese (*Oda-basi*), 1 kapitánya (*Siur-basi*), és egy szakácsa, mely igen nagy tekintélyben állott, s hivatalos öltönyén ezüst konyhaszereket viselt. Az egyházilag megáldott tábori üst elvesztése legnagyobb veszteségnek tekintetett.

Másik oka a török hadsereg tétlenségének azon borús felleg, mely a külhatalmakkali viszonyokból mindinkább tornyosulni kezdte. Apr. 5-én 1826. az orosz követ Mincziaky egy ultimatumot nyujta át a török külügyministernek, melyben az eddig halogatott bukaresti békeszerződés több pontjai teljes betöltését követeli; s felhívja a portát, hogy a kérdéses pontok kölcsönös elintézésére küldjön a határszélekre biztosokat, kik az orosz meghatalmazottakkal végezzenek. A válasz oly engedékeny volt, mint azt az orosz kevélység csak kívánhatta. Juniusban a török biztosok elutaztak *Akermanba*, s itt jött létre oct. 6-án azon pótlékszerződés a bukaresti békéhez, melyben a porta béke közepette az orosz kormánynak oly engedélyeket adott, minőket csak egy szerencsétlen háború következtében tehetett volna. Ez engedékenységet a különben igen is szilárd Mahmud csak politikából tette; mert ez által akará megelőzni, s eltávolítani azon angol kabineti tervet, miszerint a görög ügy az orosz kormánnyal, s a többi eurpai nagyhatalmakkal egyetértőleg intéztessék el; miután ő a tárgybani külbeavatkozást, mint a porta függetlenségével meg nem egyeztethető tervet mindig szilárdan és határozottan visszautasítá. Annyival inkább, mert tökéletesen reménylél, hogy a görögöket, kik magok közt folyvást czivakodtak s kül-erő nélkül végfeloszlásnak indultak, legyőzendí. Ugyanis ez időben oly nagy fokra hágott a szakadás a görögöknél, hogy

két helyen (Aeginában és Hermionében), és két nemzetgyűlés alakult, mely egyik a másikat törvénytelennek kiáltá; egyébiránt pedig egyik parancsolatjának s törvényének sem engedelmeskedett senki. E szakadást Kolokotronis idézé elő, ki orosz ügyviselők által izgatva, nyíltan megtámadá a régi nemzetgyűlést, hogy ez Görögországot Angliának akarja eladni. A két nemzetgyűlés közti szakadás egész 1827. mart. haváig tartott; s illy helyzetben természetes, hogy a görög ügy magában elveszett volna, ha ezt történetesen az Európában általánosan fellobbanó görög-rokonszenv meg nem menti.

A naupliai kikötőbe már szeptemberben bevitorlázott egy angol hadigőzös Hastings kapitány vezénylete alatt, magát a görög kormány rendelkezésére ajánlván. Követte ezt dec. 6-án egy szép 64 ágyus fregát, mely Uj-Jorkban a görög kölcsönből épült, de a hitelezők kérésére zár alá vettetvén, a kikötőben vesztegelt, míg azt északamerikaiak gyűjtött segedelempénzekből kiválták, s a görög nemzetnek ajándékozák. Lajos bajor király elküldte Heidegger ezredet, több bajor tisztekkel és nagy summa pénzzel. Végre mart. 18-án megérkezett a görögöktől rég szívszakadva várt *Cochrane* lord admiral, kísértetve *Church* angol tábornok által, ki a görög főnököket már a jóniai szigeteken vezényelvén, ezek bizalmát teljesen birta. És valóban *Cochrane* és *Church* csudát eszközölének.

A két nemzetgyűlés apr. 7-én Damalában egyesült; s ez megtörténvén, Kolokotronis kivitte, hogy gróf Capodistria 7 évre a görög állam főnökévé neveztetett, miután a lépéshez a két fő angol is hozzáadá beleegyezését. *Cochrane* lord főadmiralnak, és *Church* tábornok a száraz haderő fővezérének választatott, *Cochrane* a vezényletet átvevén a megszakadt görög szigeteken a rend mintegy varázscsapással visszatért; s nem sokára Hydrából és Spezziából hajóhad vitorláza ki az athenei fellegrvár megmentésére, mi azonban a görög főnököknek az idegen csapatvezérek irányában éreztetett féltékenysége miatt nem sikerült. Épen ez okból *Church* sem tehete olly erélyes intézkedéseket, mint óhajtott; csupán *Cochrane* mutatá meg több fényes tengeri csatáival, hogy a főadmirali méltóságot, melyre emeltetett, tökéletesen betölti.

Illy helyzetben, midőn a harcz mindkét részről mintegy kimerülve folytattatott, bő alkalma nyílt a titkos utakon bolyongó diplomatiának játékát megkezdeni. *Canning* *Stratford*

konstantinápolyi angol követ a divánnak már februárban át-nyujta egy jegyzéket, melyben ő a görög ügy elintézésében közbenjárását ajánlja, s egyuttal az ellenségeskedések felfüggesztését kéri. Az orosz ügyviselő Mincziaky hasonló jegyzékkel lépett fel, csak hogy sokkal erősebb kitételekkel, melyek tudtul adák, miszerint Oroszország hitsorsosait elveszni nem engedendi. E jegyzékekre a török külügyi minister szóval válaszolá : hogy a porta saját ügyeiben sem nem kér, sem nem fogad el közbenjárást. Erre a francia követ Guilleminot tábornok is a britt és orosz követekhez csatlakozék. Ismételt sürgetések a portát szilárd határozatától el nem mozdíthatván, végre az orosz követ elveszté békétürését, s vigyázatlanul e szavakra fakada : „A beavatkozás meg *fog* történni, ha nem öt, legalább négy, vagy három, vagy *egy* hatalmasság részéről bizonyosan. Évvel az egész diplomatiái titok el vala árulva, mert hiszen a nagy hatalmasságok követei csak azért zaklaták a portát közbenjárásuk elfogadására, hogy a beavatkozást maga az orosz kormány ne tegye. Ezelőtt született Londonban az 1826. apr. 4-iki jegyzőkönyv, mely az előbb Pétervárott tartott értekezletek nyomán szerkesztve, a görög ügy elintézését az angol kormány kezébe tévéle. Még történt az egyesség, hogy Görögország beligazgatásilag független, de máskép a török szultán felsősége alatt álló, s adót fizető állam legyen. Oroszország kötelezé magát, miszerint az angol közbenjárást, melyre a görögök magok hívák fel, támogatandja; és ez okozá azt, hogy az orosz kormány saját intézkedésekhez, melyek az angol közbenjárást könnyen meghiusíthaták, nem nyulhatott. De az orosz kormánynak eleitől fogva volt tartalékgondolatja. Csak Angliát akará elöterbe tolni, hogy a török birodalmat illető saját terveit annyival könnyebben keresztülvihesse. Ezek napfényre jöttek az akermani alkudozásoknál. Itt a török biztosok aggodalmái azon kéz alatt tett ígérettel csilapíttattak le, miszerint ha a porta most az orosz követeléseknek enged, a nagyhatalmak el fognak állni a görög ügybeni beavatkozástól, És midőn később Ribeaupierre orosz követ ez ígéretre emlékeztetett, válaszolá, hogy sürgetései azon lekötölezettségek eredményei, melyekkel Oroszország az apr. 4-iki jegyzőkönyvnél fogva, Angliának tartozik; ezeket még az akermani szerződés előtt megígérte az angol kabinétnek, s most nem huzhatja vissza szavát („Vous pourrez présenter notre instance comme

l'effet de nos engagemens avec l'Angleterre, observer, qu'ils sont précédé la convention d'Akerman, — que nous ne pourrions manquer de foi au cabinet de Londres. Dépêche très réservée a Mr. de Ribeaupierre. St. Petersb. 11. Janv. 1127.“). És midőn az orosz követ Konstantinápolyban az angol kabinétnek tett ígéretével palástolá fellépését : akkor más oldalról Londonban Canning sürgettetett az orosz kormány által, hogy közbenjárását siettesse, mert az orosz nem nézheti végtelenig a görög zavarok menetét, hanem utóbb saját egyedül is beavatkozandik. (Mr. de Lieven est autorisé, à laisser comprendre que, ne pouvant admettre la prolongation infinie de troubles de Levant, nous serions obligés de le terminer sagement.). Canning azonban a londoni jegyzőkönyv világos tartalmához képest a többi európai nagyhatalmasságokat is meghívá a közremunkálásra; de különösen Bécsben nehézségekre talált, és nem a görög forradalmárok elleni gyűlölségből, hanem mert Metternich államkancellár az orosz udvar lehető titkos terveit nem tartá lehetleneknek. Hosszasabb vonakodás után végre a bécsi kabinét is utasítá konstantinápolyi követét, hogy igyekezzen a divánt győző okokkal rávenni, miszerint az elkerülhetlen szükségnek engedjen. Ez megtörténvén, végre a porta írásban is kiadta feleletét (jun. 9.), mitől eddig vonakodott. Remekműve volt ez a tiszta és világos észnek, és az európai diplomataknak nehéz lett volna ezt okokkal megczáfolni, ha kénytelenek a logica térén maradni. Hanem épen ez időben a nagyhatalmak közt folytonos alkudozások olly fordulatot vettek, melly az ügyet egészen más térre vezette. Ugyanis már régen tervben vala a londoni jegyzőkönyvet valószínű szerződésé átalakítani; s hogy Franciaország hozzájárulását megnyerhessék, igen finom ügyességgel e gondolatot a francia ministerium szájába adák, mintha először is innen került volna ki. A francia ministerium egész együgyűségében a kötendő szerződés mintáját elkészítvén, ebbe a felállítandó görög állam biztosítása mellé a török terület épsége biztosítását is belecsusztatá. Ez által az orosz kabinét nagy zavarba jött. Egy illy biztosítás minden terveit meghiúsította volna. Pozzo di Borgo orosz követ tehát ez iktatmány ellen minden erőből kikelt; s Nesselrode gróf a londoni követnek egy titkos sürgönyben okokkal mutogató, miért nem lehet a török birodalom épségét a kötendő egyességbe beiktatni. Meg-

mutatá, hogy a bécsi fejedelmi gyűlésen az ozmán birodalom szóba sem jött, pedig az európai államok ekkor rendeztettek el. Továbbá az orosz kabinét régi és változatlan elve az, hogy törökkeli viszonyaiban semmi közbejárást, vagy beavatkozást nem tűr. „Az orosz birodalom geographiai helyzete dél fele“ mondá a minister, „s a Bosporus fekvése, melyet e helyzet kulcsának lehet nevezni, reánk nézve nagyfontosságú kérdés, hogy Konstantinápolyban *tulnyomó befolyással* birjunk. És mi ezt követeljük, s meg is tartjuk, mint Anglia a magáét Portugalban.“ (Par suite de notre position géographique vers le midi et de celle du Bosphore qui en est pour ainsi dire la clef, une influence prépondérante à Constantinople forme un de nos premiers besoins. Nous la réclamons et nous saurons la maintenir en Turquie, etc. Dépêche au Prince de Lieven, St. Petersbourg, 9. Janv. 1827.).

Ezen akadály is elhárított, s 1827. jul. 6-kán Orosz, Angol, Franciaországok közt Londonban egy szerződés jött létre, melyben a felállítandó görög állam viszonya fő vázlatokban megállapittatik; s végzésbe megy, hogy az új állammal tüstént a diplomatiái közlekedés consulok küldése által megnyitassék, addig pedig mind a török mind a görög fegyverszünetre erőszakkal is utasíttassék, melyről a Levantében fekvő hajóseregei a szerződő 3 fő hatalomnak értesíttetnek. Aug. 16 kán a 3 főhatalom követei a megkötött szerződést a portának tudtul adák egy jegyzékben, melyben barátságos közbejárásukat újra felajánlják, s ennek eszközölhetésére fegyverszünetet, és e jegyzékre 2 hét alatt feleletet kérnek. A török külügyminister válaszóla, miszerint jun. 9-ki nyilatkozata folytán, felelettel nem tartozik.

Ellenben most már a porta mindent elkövetett, hogy a görög forradalmat jó szerével vagy erőszakkal mielőbb elfojtsa. Reschid basának sikerült is több görög főnököket és csapat vezéreket rávenni, hogy oddigi viseletükért bocsánatot kérve hódoló nyilatkozataikat a portának beküldjék. Jul. 31-kén Alexandriából egy roppant török-egyiptomi hajóhad indult ki, mely 2 sorhajót, 12 fregátot, 20 corvettet, 28 briget, és 30 rakhajót számlált, s Navarinnál kikötött, 5000 gyalogot és 500 lovast szállítván partra. Nem sokára ezután Codrington angol admiral is megérkezék Navarinoban hajóhadával, mely majd a Rigny admiral alatt álló francia hajósereggel szaporodott.

Egy török hajóhadosztály sept. 21-kén a navarini kikötőből elakarván távozni, Codrington által visszautasították. Erre Ibrahim basát felszólítá, hogy az ellenségeskedéseket szüntesse meg, mert parancsolatjánál fogva a nem engedelmeskedő fél erőszakkal fog kényszerítettetni. Ibrahim kitérőleg felelt, miszerint ő csak a porta szolgája, mellynek parancsát köteles teljesíteni, azonban kész futárt küldeni Konstantinápolyba utasítást kérendő, s addig az ellenségeskedést megszünteti. E válasz következtében mind az angol mind a francia hajóseregek elhagyák Navarint. E közben Hastings kapitány gőzösével a salonai kikötőben egy kis török hajóhadosztályt megsemmisítván, már most Ibrahim basa sem tartá magát kötelezettnek a fegyvernyugvást megtartani, hanem egy részével hajóseregének kiindula az ellenséget megboszulandó, de Codrington admiral eleibe kerülván ágyuszóval a navarini kikötőbe visszautasítá. Ibrahim, visszatértével újabb parancsot találá asztalán, mellyben a porta a görög lázadás elnyomását sürgetőleg rendeli Ennek folytán tehát több csapatokra osztott seregével Morea belsejébe megindul, s alvezéreinek meghagyja, hogy minden helység, melly meg nem hódol, irgalom nélkül leégettessék. Ezt Codrington nem tűrhetvén, elhatározta szükség esetében magát a török hajósereget megtámadni. Már előbb felhívás ment tőle Rigny francia, és van der Heyden orosz admiralo-khoz, hogy vele Zante szigetnél egyesüljenek; mi meg is történt. Az egyesült három hajóhad, melly 10 sorhajóból, 10 fregátból, 1 britt corvettből, 3 brigből állott, oct. 19-kén Navarin előtt megérkezett. Ennek szemközt álla a török-egyiptomi hajósereg, 3 sorhajóval, 23 fregáttal, 24 corvettel, 14 briggel, 6 tüzhajóval és 40 rakdereglyével; s hogy magát az ellenség nagy sorhajói ellen jobban védhesse, a kikötő belső részében 3 sorban von állást. October 20-kán délutáni 2 órakor Codrington jelt ada a vezénylete alatt álló egyesült hajóhadaknak a navarini öbölbe bevitórlázásra; maga Ázsia sorhajón, mellyet még Albion és Genua angolsorhajók követtek, épen a 3 török sorhajóval szemközt vetett horgonyt; utána jöven a fregátok. Mindjárt utána következett Rigny admiral a francia hajóhaddal; s a harczrendet van der Heyden orosz hajóserege zárá be. Azonban az orosz hajók a harczrendbe még be nem állottak, midőn már az ütközet megkezdődött. Ugyanis Felloves angol fregátkapitány észrevevé, hogy egy török tüz-

hajó Syrene fregáthoz nagyon közel jár s azt veszélyezteti. Elküldte tehát egy dereglyét, hogy a tüzhajót vagy utasítsa távolabb, vagy vegye el. Midőn a dereglye a török hajóhoz közeledék, lövés történt, melly a dereglye parancsnokát halva teríté. Erre Dartmouth fregát legényei löfegyverekkel tüzelni kezdének, hogy dereglyéjüket megmenthessék. Egy legközelebb álló egyiptomi fregát ágyuval felelt, mit Codrington hallván, minden ágyuit az előtte horgonyozó török admirali hajóra egyszerre kisütteté, mi jelt adott a tüstént bekövetkezett általános tengeri ütközetre. Mind két részről elkeseredve folyt a harcz; de a török hajóhadnak két nagy hátránya volt, mert először hajói zsufolva állván, szabadon nem mozoghattak, e mellett sorhajóikon kívül sokkal gyengébbek valának, hogy az ellenség óriásaival megküzdhettek volna. Ennélfogva egyik török hajó a másik után lefegyvereztetett; némellyik harcz közepett légbe repült; másik tengerbe süllyedt. Egy szóval esteli öt órakor az egész első harczrend megsemmisítettett. Borzasztó látvány vala ez. A török hajók egész éjen keresztül égtek, s midőn az ütközetnek vége lön, a nagy török hajóhadból csak egy fregát és 14 corvet s brig maradt tengerképes; a többi 3 sorhajó, 22 fregát, 24 corvet s brig összeromboltattak. És Codrington tudtul adá az ellenség admiráljainak, hogy a megmaradt hajókat csak nagylelkűségből kiméli meg; de ha ellene csak egyetlen lövés történik, ezeket is megsemmisíti, s a várost halomra ágyuztatja. Az egyesült nagyhatalmak hajóhadai harcz közben, daczára a törökök vitézségének egy hajót sem vesztenek; de többen annyira megrongyoltattak, hogy alig valának tengerképesek. Ázsia sorhajó egészen össze vissza lyukasztatott, valamint a másik két britt sorhajó és Talbot fregát, melyeket Angliába kelle küldeni kifoltozás végett. A szövetségesek 636 halottat és sebesültet vesztek, kik közt Genua derék kapitánya Bathurst különösen sajnálandó. Ellenben a törökök és egyiptomiak veszteségét legalább is 3000 emberre lehet becsülni, miután több hajó legénységével együtt levegőbe repült.

Ez volt kezdete a nagyhatalmak közbenjárásának a görög szabadság háboruban.

A török hajóhad megsemmisítéséről Konstantinápolyba még semmi hír nem érkezett, midőn a nagyhatalmak követei, kik már mindent tudtak, a török külügyministerhez elmenvén,

kérdésbe tevék: ha valljon a porta továbbra is megmarad határozatánál, s valljon mit mondana, ha a nagyhatalmak hajóhadai kényszerítőleg lépnének föl, kabinétjeik kívánságát keresztülviendők. Feleletül kapák: hogy olly dolgokra, mellyek még nem történtek meg, válasz nem szükséges, s a porta előbbi határozatánál szilárdul megmarad. Ugyan ez nap estvéjén érkezék meg a hír a szerályba a történt navarini ütközetről. Leírhatlan vala a szultán böszült haragja, s már alaposan kezdtek aggódni, hogy a szultán első fellázadt indulatjában parancsolatot adand minden keresztények legyilkolására; csupán az ausztriai követnek, kit a porta most is őszinte barátjának tartott, sikerült a nagyurat annyira engesztelni, miszerint az akaratlanul megtörtént véres összeütközés barátságos kiegyenlíthetési reménye nem enyészett-el. Két nap mulva, midőn még a kedélyek aggodalomtól elfogulva voltak, a török külügyminister magához hivatá a külhatalmak követi tolmácsait, s bosszus taglejtések közt tudtokra adá: miszerint a fényes porta nagyon sajnálja, hogy a szövetséges három főhatalom hitszegő tanácslásainak csak egy perczig is hitelt adott; s mai naptól kezdve tökéletesen mindegy akár maradnak a követek Konstantinápolyban, akár pedig innen eltávoznak. Más nap a muftinál, mint az igazhivők egyházfejénél nagy tanácskozmány tartaték, mellyre az állam előkelő törvénytudósai meghivattak, tanácskozandók azon veszélyes helyzet felett, mellybe a szent izlam hitet a keresztények hitszegései csalogatták. A nagy többség elhatározá: hogy Angol, Franczia, Oroszországgal minden eddigi szerződések felbontattaknak tekintetnek, s különösen az akermani szerződés semmitérőnek nyilvánittatik; a vallás és állam megvédésére pedig minden muzulman fegyvert ragadni köteles. Ezt követőleg a Konstantinápolyi kikötőben horgonyozó keresztény hajók lezároltattak; s a külügyminister hivatalosan értesíté az ausztriai követet, miszerint a béke visszaállítása csak akkor lehetséges: ha a nagyhatalmak a jul. 6-ki egyességet felbontják; a navarini veszteségért teljes kárpótlást s általjában elégtételt adnak a béke erőszakos megszegéséért. Egyuttal az ausztriai követnek az is tudtul adaték, hogy kirekesztőleg csak neki leend joga futárt a birodalom határain tul küldeni. A három nagyhatalom követi közösen válaszoltak (nov. 10.): miszerint Görögország megnyugtatóására a jul. 6-ki egyességet továbbra is fentartják, s azt végrehajtani

is igyekezendnek; kárpótlásról szó sem lehet, miután a nagyhatalmak már 3 év alatt a legnagyobb békétürelmet tanusíták, midőn a porta minden barátságos működéseiket makacsul visszautasítá.

Mahmud szultán, mind a mellett, hogy igen felingerülve vala, világosan látta veszélyes helyzetét. Birodalmának sem száraz, sem fengeri hada nem volt elegendő. A fiatal rendes katonák, kik csak most szerveztettek, nem pótolák ki a jancsárok vad vitézségét; s ezért ezeknek eltöröltetése, ha a körülmények szükségessé tévők is, a mostani helyzetben kipóthatlan hibának mutatkozott. És bár ez önmérséklet a szultán kevélységének nehezére ese, mindazáltal nem maradt más választás, mint méltó haragját keble rejtekébe zárva, engesztelő lépéseket tenni, mellyek által legalább időt nyerni reménylett. Ennélfogva elhatározá a lezárt idegen hajókat újra felszabadítani, az orosz, angol és francia követeknek szabad közlekedést nyitni, s a nagyhatalmakkali alkudozásokat mérsékeltebb feltételekhez kötni. November 24-kén mind a három nagyhatalom követei közösen tartának a török külügyministerrel tanácskozmányt, mellyben ujolag megkísértetett a bonyodalmak békés kiegyenlítése. A nagyhatalmak első kívánsága nem talált semmi nehézségre, miután ez az ujra megkezdendő diplomaticai közlekedést illette. Valamint a görögöknek adandó fegyverszünetet is elfogadá a porta. Az utolsó pontra nézve azonban, melly fő dolog vala, minden kiegyenlítés megakadt. Megigére ugyan a török külügyminister a görög felkelőknek a teljes bocsánatot, visszaadását az elkobzott javaknak, szabadsalmaik és jogaik helyreállítását, igazságos és szelid kormányzatot, a felkelés által okozott károk megtérítésétől elállást, a hat évtől elmaradt adók elengedését, s még egy évre teljes adómentességet; de a nagyhatalmak közbenjárását, s egy független beligazgatás engedményezését határozattan visszautasítá. A nagyhatalmak követei nem állhattak el a júliusi szerződésben megszabott feltételektől; s azért ezekhez betűszerint ragaszkodva, teljesítését követelték, s vonakodás esetében utleveleik kivételével fenyegetődztek.

Régi szokás szerint, melly a birodalom veszélyes körülményeiben használtatott, a nagyvezér palotájában egy nagy diványgülés hivaték egybe, mellyre 150 minden rangu muzulman jelent meg, mialatt az utczákon a keresztények és fran-

kok ellen szitkokat szórva, roppant néptömeg gyülekeze össze. Egyhangú végzés lön: hogy a keresztény fejedelmek követelései, mint hittel és vallással ellenkezők, elutasítandók. A mint e végzés köztudomásra jutott, a nagyhatalmak követi utleveleiket kérék, mire a török külügyminister akkép válaszola, hogy ő elutazásokba akadályt nem görditend ugyan, de hivatalos tudomásul nem veendi. Dec. 8-kán az angol és francia követek csakugyan elvitorláztak, a nélkül hogy akadályra találtak volna. Az orosz követet a tengeri viharok még néhány napig Bujukderében feltartóztaták, de a legelső kedvező széllel ez is Odessába elutazott. Mind ezek ellenére a porta nem veté még el reményét, miszerint ha békét nem is, legalább készületre időt nyerend; és e czélból olly lépésre határozá el magát, melly különben az ozman kevélységgel nehezen megegyezthető. A nagyvezér levelet intéze Nesselrode gróf orosz külügyministerhez, mellyben panaszkép adja elő, hogy a konstantinápolyi orosz követ minden ok és hír nélkül elhagyá állomását. Azon ajánlatok, mellyek Görögországot illetőleg a portának tétettek, a fenálló szerződésekkel ellenkeznek; s mivel egy követnek fő kötelessége épen abban központosul, hogy a fenálló szerződések sérthetlenségére felügyeljen, tehát a közönséges népjog ellen vétkezik, ha kötelességéhez nem mért előterjesztéseket ürügyül használ eltávozásra. A porta semmit sem kíván egyebet mint békét, s meg van győződve, hogy az orosz udvar is, ámbár követe hamarkodva elhagyá állomását, nem késend betölteni azon kötelességeket, mellyek a kölcsönös viszonyból erednek. Ez iratra orosz részről nem feleltek; de a szultán sem késett a várandó feleletig erélyes hadkészületeivel. Már december végén, midőn még az osztrák és porosz követek mindenkép igyekeztek a portát a nagyhatalmak által előterjesztett kívánatokra rábírní, nyiltlevelet intéze a külügyminister minden török tartomány basáihoz, mellyben a háborut elkerülhetlennek nyilvánítá, s a török népség érzelmeit gyökerestől lánggra lobbantani törekvék: „Nem titok” „ugymond a külügyminister, „hogy valamint a muzulmanok „a hitetleneknek, úgy ezek is az igazhivő muzulmánoknak es- „kütt ellenségei; különösen Oroszország az, melly az izlamot „szívéből gyűlöli, s a fényes portának ez az első ellensége. Az „orosz hatvan év óta kíváncsian ragada meg minden haszon- „talan ürügyöt, hogy nekünk hadat izenhessen; Oroszország a

„dunai fejedelemségek lázadását pártfogolta; a görög forradalmat, ha nem épen is ő idézte elő, de bátorította, és kegyelmében részesítette. Az akermáni békeszerződés a legigazságtalanabb eszközök által csikartatott ki tőlünk; ennek soha sem kellett volna aláíratnia, s mi többé kötelezőnek nem is ismerendjük. Azon ajánlatok, melyeket az újabb időkben nekünk a frankok tettek, csak oda célzának, hogy mind azon országok és tartományok, melyekben törökök és görögök vegyesen laknak, a hitetlenek kezére játszassék, az ozmanok helyébe a rajákat emeljék, a mosékat templomokká változtassák s harangok zugásával szentségtelenítsék, egy szóval az izlamot elfojtsák. És ámbár a frankok e szándéka eleitől fogva világos volt; valamint az is, hogy e kérdés csupán fegyverrel leend eldönthető; mindazáltal hogy hadikészületekre idő maradjon, az alkudozások nem szakítottak félbe, még a navarini ütközet után sem. A mostan okvetlenül kitörendő háboru nem országokért vagy határokért, hanem a hitért, s a birodalom további fenállhatásáért fog folytatatni. A hitetlenek az izlamot akarják eltörölni, s a muzulman népet lealázni. Fontolja meg tehát kicsiny és nagy, szegény és gazdag, hogy jelenleg köteles fegyvert ragadni. Ne gondoljon most egy igazhívő sem zsoldhátraléokra. Készséggel áll dozzuk fel életünket, javainkat; és testtel lélekkel harcoljunk a szent vallás megtartásáért“!

A porta azonban nem csupán szavaknál maradt. Minden Konstantinápolyban lakó frank összeiratott, s a nagyobb rész a városból kiűzetett. Ugyan ez időben 12,000 örménynek is el kellett hagyni Konstantinápolyt és Angorába költözködni. A Bosporus minden idegen hajó előtt bezáratott, s a gabona hajók terheit a kormánynak kénytelenítették átengedni. A fegyverfogható fiatalság a rendes ezredek soraiba avattaték föl. Konstantinápolyban csak fegyver és dob zöreje vala hallatszható; s naponként újabb katonacsapatok küldettek a Balkan szorosai, s a dunai várak megrakására.

Azonban a háboru kitörése, melyet tavaszra bizonyosnak hittek, sokkal tovább húzódott, mint ez a petervári udvarnak tetszett volna. A szerfeletti távolság, s az élelmezési ügy rendezése okozák azt, hogy a hadjárat csak májusban vehette kezdetét. De megelőző ezt az orosz udvar hadüzenete (apr. 26.), melyet érdekesnek tartunk itt röviden közölni. „A

„porta“ mondatik ebben „élet-halál harczot kezd Oroszország ellen; tömegestül fegyverre szólitja embereit; vádolja Orosz-országot, mintha ez kérlelhetlen ellensége volna; lábbal tiporja az akermani, s az ebben megerősített többi békeszerződéseket; és nem átalja nyilvánítani, miszerint e béke feltételeit csak azért fogadá el, hogy szándéklott hadikészületeit annyival jobban eltitkolhassa.“ Ezután még egyenkint felszámoltattak azon szerződések, melyeket Törökország megsértett; melyek közt első helyet foglalának az orosz vitorla sérelmei. Hat hónappal a navarini ütközet után egész ártatlansággal szemére lobbantá az orosz a töröknek, hogy néhány orosz gabonahajó a török kikötőkben letartóztatott, s a rajta levő gabona pénzért megvétetett; hogy az orosz alattvalóknak Törökországot el kellett hagynia; hogy a Bosporus elzáratása által az orosz külkereskedés tetemes hátrányt szenved, stb. És noha a törökök bárányokhoz épen nem hasonlíthatók, mindazáltal azon régi mese, mellyben farkas veté szemére a báránynak, hogy előtte a folyócskát felzavará, soha az életben jobban be nem teljesedék, mint az orosz eljárásában a török ellenében.

Egy terjedelmes manifestum, melly a hadüzenetet követé, ismételve felszámolá a háboru okait, mellyek abban előadva valának, s hozzájuk még újabb sérelmek soroztattak, bár ezeknek olly nagy fontosság nem tulajdonittaték. Így például megérintetett ebben a görög forradalom, s az 1827. jul. 6-ki szerződés is, csakhogy világos megjegyzéssel, mikép a háboru valódi okai e szerződéstől nem feltételeztetvék. Legfontosabb része vala a manifestumnak az, mellyben a háboru célja indokoltatik. Egész bizonyossággal erősíté az orosz udvar, miszerint nem nagyravágyás, vagy birodalmát öregbitni akaró szándék vezeti lépéseit. A kezdendő harcz célja csupán a régi meg nem tartott szerződéseket újra életbe léptetni, s a fekete tengereni kereskedésnek és a Bosporuson való hajózásnak biztosságot szerezni. De minthogy a harczot a porta idézé elő, a költségek visszatérítése is az ő kötelessége leend.

Ugyan ez időben a nagyvezér is megkapta iratára a feleletet, melly eddig elhalasztaték. A felelet, ha valóságos guny nem akart lenni, igen nagy együgyűséget tett fel a törökökben. Így mondatott: miszerint a görög ügyben tett javaslatai az orosz udvarnak csak a török birodalom javát célozták. És

miután az orosz követ ezek elfogadását annyiszor sürgeté, udvara tekintélyének fentartása végett nem marada egyéb hátra, mint Konstantinápolyt elhagyni, hogy a portának elegendő ideje legyen veszélyes helyzetét megfontolni s a szeriint cselekedni. Mind ezen barátságos intézkedésekre azonban ellenséges rendszabályokkal felelt a porta, minek következtében kénytelen az orosz czár seregeit a török birodalom határaitra küldeni, az elkövetett sérelmekért elégtételt vivandók.

Az orosz udvarnak e vádjaira épen nem volt nehéz a portának felelni, s megmutatni, hogy ha a két fél közül valamelyik szerződést szegett, az bizonyosan nem a török, hanem az orosz udvar legyen. Ez azonban fel nem tartóztatá a már utban levő orosz seregeket. Egy orosz seregosztály Kleist general vezénylete alatt máj. 7-én Szkuliani helységnél a Pruth vizén átkelvén, még az nap Moldva fővárosába Jászvárosba bement, Stourdza fejedelmet elfogta, ki később szabadon bocsáttatván, bessarabiai jószágán telepedett meg. Kleist előcsapatát követé más nap az orosz deréksereg, névszerint Roth tábornok vezénylete alatt a 6-ik, s Vojnov lovasvezér alatt a 7-ik gyalogosztály, egy dizsidás osztálylyal s 6 kozák ezreddel együtt; míg a balszárnny, t. i. a 3-ik gyalogosztály, egy huszárosztály és 2 kozák ezred Rudgevics tábornoktól vezényeltetve Ismailnál hátramarada, hogy a dunai átkeléshez szükséges előkészületeket megtétethesse. Gróf Wittgenstein tábornagy mint fővezér egy kiáltványt bocsáta Moldva és Oláhország lakóihoz, mellyben szoros hadi fegyelmet, rendet, s jövődre biztosított polgári alkotmányt ígér, melly képes leend az eddig szenvedetteket elfelejtetni. Az orosz seregek mind a két fejedelemséget minden ellentállás nélkül szálották meg; mert a dunai török várak őrségei szoros parancsot kapának csupán a várak védelmére szorítkozni; részint hogy megmutassa a török porta szerződésekhez ragaszkodását, mellyek egyedül a várak megrakását engedik meg, részint mert nem akará erejét egy számosabb ellenség irányában részekre szaggatni. A Pruth és Duna folyamok mellett felállított orosz hadsereg 150,000 főre becsültetett, mellynekellenében a török, levonván a várőrségeket alig tudá 50,000 fiatal, gyakorlatlan harczost kiállítani.

Minden orosz háboruban két nagy és természetes védvonalat használhat a török. Egyik a Duna folyam, melly Viddintől kezdve a Feketetengerig folyik - 2000—8000 ölnyi szélesség-

ben olly formán, hogy balparton az alacsony mocsáros területeket a jobb parti dombos s emelkedett rónaságok kísérik. Ezen már természetből erős fekvést még erősebbé teszik a Duna jobb partjára épült kisebb s nagyobb várak, mint például Viddin, Nikápoly, Ruscsuk, Szilisztria, Hirsova, Macsin, Izakcsa, Tulcsa stb., mellyekhez járult 1828-ban még balparton Braila és Gyurgyov, mellyeket a drinápolyi békekötés leromboltatni parancsolt. A második még erősebb védvonal a *Balkán* hegyi, melly hegység a Dunával párhuzamosan ettől 15—20 mértföldnyi távolságban szinte nyugotról keletnek húzódik, s mellyet a Dunától jövő s Konstantinápolyba igyekező ellenségnek okvetlen át kell hágnia. Legnagyobb magassága e hegységnek ugyan nem több 4000 lábnál a tenger színe felett, de számtalan ágazataival olly nagy területet foglal el, s annyira át van szaggasztva keresztvölgyekkel, hogy ezekben kisebb hadsereg is sikerrel működhetik a nagyobb erő ellen. A porta ezuttal kénytelenítették az első azaz a dunai vonal erőteljes védelmétől elállania, mert kevés serege levén, ha itt megveretik, egy második hadsereget e balkáni erősebb vonalnál nem állithata fel. Ez okból a dunai várak csak kevés őrséggel rakattak meg, s a főerő a balkáni hegységben központosított. Itt ismét sarkpontul azolgált a *sumlai* vár éserősített tábor, mellyet a Konstantinápoly felé szándékozó ellenségnek okvetlenül hatalmába kellett kerítenie, mit ha elmulasztana, az előre igyekező hadsereg összeköttetése a Dunával legnagyobb veszélynek a sumlai tábor által van kitéve. Mindenek előtt tehát arra fordították figyelem, hogy a sumlai tábor megerősítésék; itt központosított a hadsereg veleje; s a törököknek az erősségek szokott erélyes védelmére támaszkodva, itt reménylették az orosz főhadat most is mint máskor feltartóztathatni.

Ghika oláhországi fejedelem eleinte az ausztriai határszélekre menekült, de később Stourdza példáját követve orosz pártfogás alá veté magát. Május 21-én a kozákok már Kis-Oláhország fővárosát Krajovát is megszálván, a Duna balpartján egyedül Gyurgyov és Brajla várak és Kale s Turnov kisebb erősségek maradtak török kézen. Mig az orosz hadsereg jobbszárnya illy gyors előhaladást tön, addig a középtest Wittgenstein tábornagy vezénylete alatt Brajla alá érkezék, hol nem reménylett ellentállásra talált. A várőrség Szolimán básától vezérelve 3000 főből állott, de ezt az összes fegyverfog-

ható népség támogatója; a Dunán pedig 32 török csajka czirkált, hogy a jobb parton fekvő Macsin váracskávali összeköttetés fentartassék. Ellenben az ostromló orosz had 25,000 embert számlált a máj. 17-én megérkező Mihály nagyherczeg vezénylete alatt, kit 20-án maga Miklós czár is meglátogata. Jun. 15-én 3 földakna felvettetése után 2 erős ostromló csapatnak kellett volna a nyiló résen rohammal betörni; de szerencsétlenül ütött ki a terv, mert az első akna hamarébb felvettétvén, a másodikat betemeté, s így az ostromló orosz csapatok csaknem járhatlanoknak találák az ejtett rést, s a be nem temetett vár árkában kartácsokkal összelövettek, 120 önkényes pedig, ki a bástyát még is meghágta, itt mind egy lábíg lekonzoltatott. Veszteségüket maguk az oroszok 640 halottra (köztök 2 tábornok) és 1435 sebesültre teszik, kik közt egy tábornok, 3 ezredes és 91 főtiszt találtatott. E veszteség daczára, miután a vár ágyui az ostromló ágyuk által elhallgattatának, s a várőrség ismételt kicsapásai is visszaverettek jan. 28-án a vár magát minden hadi készületeivel feladá, csupán az őrség és a török népesség nyert szabad menetet Szilistriába.

Mig az orosz középhadtest Brajla ostromával foglalatokodék, addig a balszárný Ismailnál a dunai átmenet roppant akadályaiival küszködött. A Duna Galacztól kezdve a tengerig több ágakban, felette lapályos és vizenyős területen folydogál, hol az átmenetel mindig, de különösen a mostani magas vizállásnál roppant nehézségekkel volt összekötte. Csak a folyam medrének elérhetésére $1\frac{1}{2}$ órai hosszu s több hidakkal ellátott töltés vala szükséges; s ez óriási munkálatok befejezése egész junius hó elejéig megtartott. A törökök a hányott töltések által a jövőndő átmeneti pontra figyelmesekké tétetve ellenkészületekhez látának, de olly erélytelenül, hogy jun. 8-án kevés ágyuzás után Hassán basától vezényeltetett török hadtest könnyű szerrel megszaszlatott. Mindjárt erre (jun. 11.) a czár szeme előtt a hid építése elkezdetvén, 12-ikben elkészült s rajta az egész orosz sereg a Duna jobb partjára átköltözék. Már egy nappal ezelőtt az átmeneti ponthoz közel fekvő Izakcsa vára feladá magát. 18-ikban meghódolt Macsin, 23-án Hirsova, és Kosztendcse feketetengeri kikötői erősség, végre 29-én Tulcsa. A török őrség mindenütt szabad elmenetelt fegyverrel kapott, kivén Macsint, hol a katonák elbocsáttattak ugyan, de előbb lefegy-

vereztettek. Az orosz főszereg, mely 48 zászlóalyból, 16 lovasszázadból, több kozákezredből és 250 ágyúból állott jul. 7-én Bazardzsiknál állítá fel magát, s ugyan ekkor Rüdiger tábornok 8 zászlóalylal, 16 lovasszázaddal s nagy tömeg kozákkal a Várna és Sumla várakat egybekötő utat raká meg, míg Várnát 8 zászlóal, 9 lovasszázad tartá szemmel Uschakow és Suchtelen tábornokok vezénylete alatt.

Az orosz fővezér terve vala a törököket arra kényszeríteni, hogy ezek Sumla előtt egy főütközetet fogadjanak el, mert ez esetben a győzelemről bizonyos levén, megnyílt volna az ut Konstantinápoly felé. Ha pedig a törökök döntő ütközetbe nem ereszkednének, úgy előbb Várna és Szilistria várak elfoglalása volt czélul kitűzve, mit 6 hét alatt végrehajtani reménylven, az ekkorára megérkezendő testőrseregekkel erősödvé a halálos csapást egyenesen a birodalom szíve Konstantinápoly ellen akará fordítani.

Sumla, 50,000 főnyi népességével, fekszik a Balkán hegység északi lejtős oldalán félkörben; a hozzámenetel északra és nyugotra a főhegységnek egy ága az igen meredek s csaknem járhatlan Balkan-Bazan által fedeztetik; de délkeletre Várna felé rónasággá nyílik a völgy, melyet apró dombocskák szagatnak keresztül. A város másfél mértföldnyi területben fekszik, s tornyokkal és sánczokkal védett kőfallal vétetik körül, melyly azonban magában a jelen harcztan elveinek nem adna elegendő erősséget, ha a várostól északra 2000—3000 lépésnyire nem huzódnék el egy meredek hegylánczolat, melynek koronája bástyákkal s árkokkal kerített terjedelmes s igen erős sánczolt tábor képez, melylyet valami sikerrel is csak tulnyomó ellenség támadhat meg. Az oroszok tüstént átlátták, miszerint e sánczolt tábor elfoglalására erejük nem elegendő; melylyre nézve ezt csupán bekerítve tarták, hogy Várna és Szilistria várak elfoglalására szabad kezük legyen. A Sumla előtt maradt orosz sereg egyébiránt többet szenvedé a kiállhatlan nyári hőségtől, mint a törököktől, bár ezekkel mindennap történtek csatározások. Ugy látszik, hogy a Sumlában parancsnokoskodó szeraskier tamadásait készakarva intézé gyenge erővel, hogy ez által az oroszokat biztosságban ringassa, s még nem eléggé gyakorlott új katonáit lassan lassan háboruhoz soktassa. Illy lanyha viselet után egyszerre aug. 26. éjjelén 3 nagy harczötmeeggel sietve kiindult Sumlából Hussein basa.

Az első tömeg a szélső jobb szárnya felé fordult az orosz tábornak, s ehhez olly lassan és vigyázva közeledék, hogy csaknem a visszafutó előőrsökkel együtt ronta be. A jobbszárnyon levő redoute rohammal bevétetvén, az egész őrség hg. Wrede tábornokkal együtt levagdaltatott, s 6 ágyu török kézre került. Azonban a második redoute erélyesebben védé magát, s innen a törökök, miután minden rohamai visszaverettek, hajnalban visszahúzák magukat. Ugyan ez időben a második török harcztömeg az oroszok balszárnyát rohaná meg. Az első sánczok itt is első rohamra bevétettek, de Maras faluban az oroszok addig védék magukat, míg segítséget kapván, a törököket visszaverheték. Hanem a főtámadás a Rüdiger orosz tábornoknak Eski - Stambulban fekvő különszakított osztálya ellen intézteték; és itt tökéletes sikerrel. Alis basa olly dühösen rohaná meg az orosz sánczokat, hogy Rüdiger kénytelenített állását elhagyni, s mellékutakon a fősereghez csatlakozni. Ez által eléretett a cél, mit a törökök kitűztek. A Drinápolyba vezető nagy országut, melyet az oroszok elvágtak, ismét felszabadult, s nem sokára ezen élelmi szerek, és segédc csapatok érkeztek Sumlába.

E kemény leczke után az oroszok csak szemlélődő állomást vettek Sumla előtt, melly a törököket semmi mozgalmakban nem háborgatá, hanem egyedül Várna megkezdett ostromát fedezé.

Várna, melly ekkor 25,000 lakost és 5000 őrséget számált, fekszik két dombsor között a Feketetenger partján, melly itt kényelmes kikötőt képez. Délre a várostól egy nagy tó (Devna nevű) nyulik el, melly a tengerrel csatorna által összeköttetésben levén, cz oldalról minden támadás szerfelett nehéz, s így a szárazföldön észak és nyugot felől lehet csupán a városhoz férni, de itt ismét magas kőfalakkal és erős bástyákkal védelmeztetik. Várnát eleinte Suchtelen tábornok akará ostromlani, de olly csekély erővel, hogy körülkeríteni sem volt képes elegendőleg, annyira hogy délfelől a kapudánbasa 5000 emberrel szeme láttára ment be segítségül az igen csekély várőrségnek. Suchtelen tábornok tehát elhatározá az ostromot az orosz hajósereg megérkeztéig elhalasztani. Ez előbb a Feketetenger keleti partján fekvő Anapa várát vevé be ostrommal jun. 23-án, s innen Várna alá hajókázván, egy seregosztályt partra szállita, s az ostrom vezérletét Menczikoff

herczeg aladmiral vevé át. Aug. 5—11-ig a várost észak és nyugot felől környező dombok egész a Devna tóig redoutokkal koronáztattak meg, s már 6-án az első egyenvonalból az orosz ágyuk elkezdheték tüzeléseiket, mellyek időnként kedvező szél alkalmával a hajósereg által is segítették. Más oldalról a török kirohanások által igyekezének gátolni az ostromlók haladását, melly alkalmakkal olly kitünő vitézséggel harczolának, hogy az a török birodalom aranykorába beillett volna. Aug. 7-én hajnaltól kezdve késő estig viaskodtak; 9-én ugyan ez történt, s ekkor használák a törökök először az előtők eddig ismeretlen szuronyokat és pedig nagy hidegvérűséggel. Ekkoráig még a város nyitva állott a tó felől, s a várbeliek szabadon közlekedhettek a környékben czirkáló könnyű csapatokkal. Ezt megakadályozandó, egy seregosztályt küldé Menczikoff a konstantinápolyi ut elfoglalására; de ezt a törökök még utjában megrohanák s futásra kényszeríték. Aug. 19-én már a második ostrom egyenvonal is elkészült, s az oroszok földalatti árkaikban egy pár száz lépés távolságra közeledhettek a vár falaihoz. Ez új munkálatok elrontására a törökök 20-án dühös kirohanást eszközölének, melly alkalommal Menczikoff a legnagyobb veszélynek tévé ki életét, hogy állását megtarthassa, mit nehezen elért ugyan, de halálos sebet kapván, a parancsnokságot kénytelen vala Woronzov grófnak új-Oroszországot kormányzójának átengedni. Aug. 31-én az ostromlottak ujolag kirohanván a jobb oldalon előrenyomuló oroszokat visszanyomták, s ez állásban késő ejig megmaradtak. Így folyt a harc változó szerencsével, miglen sept. 7-én maga Miklós czár Várna alá érkezék. Ezen s a következő napokon követte őt Mihály nagyherczeg 18,000 főnyi gyalog és lovas testőrseregével és igen számos ágyukkal. Erre a törökök véres csaták után minden pontokból kiszorítottak, mellyeket még a vár falain kívül foglalva tartának; a mérnöki munkálatok mindinkább közeledtek; s a tó felőli nyitott térséget Golovin császári szárnysegéd csapatjával egészen bekeríté. A vár bástyáit az orosz ágyuk már csaknem halomra lövöldözvén, a czár feladásra szólíttatá a várt, s a kapudán basa alkudozásra kért is időt, de Greigh admirallali első találkozás alkalmával kitünt, miszerint alkudozás színe alatt csak időt akar nyerni.

Mig Várna napról napra nagyobb veszélyben forgott, ez

alatt a szultán, ki e vár szerfeletti fontosságát belátá, minden erejét megfeszíté, hogy megmenthesse. Tizenkét ezer pihent sereg Konstantinápolyból már utban volt; s ha ez utját sieteti, épen a legjobb időben érkezendett volna meg Várnában. Hanem midőn e segédsereg a Kamcsik vizéhez érkezett (sept. 15.), már akkor a délfele nyitva álló térséget Golovin csapattal megraká, mint fentebb említénk. Omer Vrione, a görög szabadsági háborúból ismeretes arnauta főnök 8000-ed magával kiindult Várnából, hogy a Konstantinápolyból jövő segédsereggel egyesülhessen. És úgy látszott, hogy csak e mozdulat tévé figyelmessé az oroszokat ez utban levő török segédcapat megérkezése iránt. Egy bővebb tudomást szerzendő orosz csapat véletlenül bukkanék a Kamcsik folyónál felállított törökökre, s itt csatázásba elegyedvén, tetemes veszteséget szenved. E siker által bátorságot nyervén Omer, sept. 27-én a Devna táváig nyomult, hol magát az oroszokkal szemközt besánczolá. Ezek azonban időközben tetemes segítséget nyertek mind a várnai, mind az orosz táborból, de ez ellent nem állván, Omer őket késedelem nélkül megtámadá. Négy óra folytáig döntetlenül hullámozott a harc; az oroszok kétségbeesetten harcolának, mert ha ütközetet veszítenek, hátuk s oldaluk mellett a tó és tenger állván, mind egy lábíg elkellet volna veszniök. Végre a törökök egy szuronyroham által visszalökettek, de a támadást végrehajtó két testőrzászlóalj elveszté főnökét Freitag tábornokot, s legvitézebb főtisztjeit, s a törökök üldözés nélkül visszavonultak táborukba. Csak másik nap merésztették az oroszok megkísérteni drágán szerzett győzelmük eredményét. Mig Biström tábornok tetteve a törökök jobb szárnyát fenyegeté, azalatt Eugen württembergi herceg a Sumlából érkezett fris csapatokkal a balszárnnyat rohaná meg. Minden akadályok mint bokrok és szoros utak daczára eleinte eredményel nyomula elő. Egy előreálló redoute ostrommal bevétetett, s már egy orosz dandár a török tábor védsánczát hágtá meg; midőn a törökök meztelen karddal kirohanván, mindent lemészároltak, s az orosz tábornokot Jurnovot is megölvén, az egész dandárt megsemmisítették volna, ha ezt Nosticz tábornok testőrláncsás dandárja meg nem menti. Mig e szerint a Devna tó és Kamcsik folyó közti török szük téren változó szerencsével folyt a tusa, azalatt az ostromi munkálatok ha lassan is, de szakadatlanul tartottak. Végre föld alatti aknák

segítségével két tágas rés töretvén a bástyákon, oct. 7-iki éjjelen egy válogatott orosz csapat a tenger melléki bástyán keresztül a belvárosig tört elő; míg más három helyen színelte megtámadás a törökök figyelmét más oldalra voná. De a várórség nem sokáig maradt csalódásban a valódi veszély felől; a minden oldalról megrohant orosz csapatok sem városban, sem a bástyákon nem állhatának meg. Nagyobb része a betódult oroszoknak csatapiaczon maradt, és csak kevesen térhetének vissza bajtársaikhoz. És ámbár ez alkalommal is kitünő vitézséggel harczoltak a törökök, mindazáltal az esemény levere hatással volt rájuk, látván milly kevés védelmet szolgáltatnak már az összerongyollott kőfalak és bástyák. A kapudán basa újra megkísérté az alkudozást, hogy időt nyerhessen; s valóban időt nyerhetni nagy fontosságú dolog lett volna a törökökre, mert a téli idő, s a nagyvezér új csapatokkal erősen közeledék, s Omernek és a nagyvezérnek egyesülve nehezen állhata ellen az orosz, ha az időt nyugodtan bevárja. De a mint az oroszok helyzete napról napra veszélyesebb lön, ők is azon mértékben erőködtek czéljukat elérhetni. És miután erőszak nem használt, sikeresb eszközöz folyamodtak, melly már gyakran hihetlen dolgokat vitt végbe e világon. Így most is véletlenül az orosz főhadi szálláson termett *Jussuf* basa várnai kormányzó, s kijelenté, mikép ő a várat tovább nem oltalmazhatja, s mivel a kapudán basa a feladásról hallani sem akar, ő maga az orosz czár kegyelmébe ajánlja magát. Másnap a basa által megnyert várórség szinte az orosz táborba tódult, de a kapudán basa 300-ad magával a fellegvárba zárkozván, eltökélé a várat utolsó lehelletig védeni. Ezt látván Miklós czár, a fellegvárat nem ostromoltatá, hanem a becsületes kapudán basát vitézeivel együtt szabadon bocsátá. Így esett el Várna, tizenegy hónapi ostrom után, melly alatt a 15,000 főnyi várórség 6000 főre olvada le, de az ostromlók is részint fegyver, részint betegségek következtében iszonyu veszteséget szenvedének.

Várna bevétele egyetlen nevezetes hadi nyeremény vala az egész táborozás folyama alatt. Ez erősség birtokánál fogva az oroszok először vehettek szilárd állomást a Duna jobb parti vidékein; további előmenetelre a sereg zilált és roncsolt állapota mellett nem számolhattak. Ez okból mihelyt a várnai erősség valamennyire kijavittaték, az egész balkáni orosz se-

reg parancsolatot kapott, hogy a Duna balpartjára visszavonuljon.

Szilistria, mely jul. 21-től kezdve folyvást ostromoltatott, nov. 10-én ostrom alól szinte felszabadult, miután előbb Roth, majd Sherbatov és Langerön orosz tábornokok erőködései s végre magának Wittgenstein tábornagnak bombáztatásai sikertelenek valának. Az összes orosz sereg Bessarabiában és Oláhországban nyert téli szállást, s a Duna jobb partján egyedül Roth tábornok maradt hátra, ki 6 osztály gyalogsággal, s egy osztály lovassággal, és 4 kozákezzel Várnát, Bazardcsikot, s egy előrsi láncolatot a trajáni sánczokig s Dunáig tartá megszállva, s egyszersmind odautasították, hogy a Feketetenger nyugoti parthosszát is védelme alatt tartsa.

Mig az oroszok Várna és Sumla előtt harczoltak, ez alatt Oláhországban sem nyugodott a fegyver. Geismar orosz tábornok 5000 emberével Viddinnel átellenben Kalafátnál már jul. 8-án megvert egy török seregosztályt, mely 4000 gyalogból és 5000 lovasból állott. Később a krajovai országuton egész Csorogulig kénytelen vala visszahuzódni, s a törökök Kalafátnál tábornok ütöttek, melyet 15,000 fegyverrel raktak meg. E sereggel a viddini basa sept. 24-én megindulván, Geismart 28-án megtámadta, de az ütközet minden nagyobb eredmény nélkül végződén, éjszakának idején Geismar rohaná meg a készületlen török tábornok, s annyira szétzúzta, hogy a törökök nyakra före szaladtak széljel, s minden ágyúikat, hadi podgyászaikat (málháikat) elveszték, s többet ez évi táborozásban a Duna bal partjára nem merészeltek jönni.

Ez vala vége azon hadjáratnak, melyhez az oroszok már évek óta készülöttek, s melyet olly önhittséggel nyitottak meg, miszerint bizonyosnak hitték, hogy Konstantinápoly falai alatt irándják meg a békepontokat.

Sokkal fényesebb, ámbár szinte nem döntő eredményű volt az ázsiai orosz táborozás. A délikaukazusi orosz fővezér Paskevics, ki a perzsa háboruban kifejtett vitézségeért Erivani grófi czimmal tisztelteték meg, épen Perzsiából visszajövet kapá a parancsot, hogy a török háboruhoz szükséges előkészületeket tegye meg. De azon eszközök, mellyekkel rendelkezheték, olly szűken valának kimérve, hogy ha a török most is hajdani szokott vitézségével harczol, nem hogy támadólag léphetett volna fel, de

elég leendett vala a védelme alá helyezett nagy kiterjedésű tartományokban csak védőleg is megállnia. A perzsa háboru által igen leolvadt orosz sereg alig tett többet 40,000 embernél, s ennek is egy része az elfoglalt, s hadisarcz megfizetéséig szállva tartott perzsa tartományok megrakására, a másik nagyobb rész az orosz tartományoknak a kaukazusi népek elleni megőrzésére szükségeltetvén: az összes rendelkezhető sereg alig ment többre 12,000 főnél. Melly harczedzett jeles csapatocská vala ugyan, melly minden félbarbár ázsiai fegyveres csapattal bátran megmérkőzheték, de még is kevés volt arra, hogy valami döntő vállalatba ereszkedjék. Más részről a porta jókor belátván a háboru kikerülhetlenségét, mind Európában, mind Ázsiában semmit sem mulasztá el, hogy a harcz erélyesen folytattassék. Halib basa, a török birodalomnak egyik kitűnő státusférfia Ázsiában szeraskierré s Örményország és Kis-Ázsia kormányzójává neveztetett, olly erős meghagyással, hogy egy tekintélyes hadsereget gyűjteni mindenkép törekedjék. Mellé hadvezérül a vitéz Kiosa Mahmud basa adatott, ki már Egyiptomban a francziák ellen, s későbbben az oroszokkal, szerbekkel és görögökkel dicsőséggel harczolt. A Halib basa által tett intézkedések meg is feleltek azon magas bizalomnak, melly őt e főhivatalra szolítá. Mert a hosszas béke alatt elrongyolott várak kijavittatva, bő élelmi szerekkel, és számos őrséggel rakattak meg; a határszéleken s fő utakon lovascsapatok állittattak fel s Erzerumnál egy sereg gyűjteték össze, melly 30,000 fegyverest számlált akkor, midőn az első orosz csapatok indulóban voltak. Azonban ámbár a török sereg sokkal számosabb vala az orosznál, mindazáltal ugylátszik, hogy benne sem Halil, sem Kiosa Mahmud nem sokat bíztak. Jól tudták ők, hogy 20 különféle tartomány contingensei összegyűjtve még nem képeznek egy rendes hadsereget, mert nincs köztök összetartás s a legelső szerencsétlen eset után szétszóródik, mint polyva szél előtt. És ez által magyarázhatjuk meg azt, hogy Kiosa Mahmud basa még a magas Szaganlu hegyek háta megett tartózkodék, midőn már Paskevics a török határszéleket átlépvn, Kars felé, melly egy hasonnevű tartomány fővárosa, teljes indulóban volt.

Fekszik Kars a magas és nehéz járatu Karadag hegy déli lejtőjén, kettős köfállal és erős fellegvárral védve, melly okból az ázsiaiak előtt bevehetlen erősségnek tartaték, kivált miután 1735-ben is innen a híres Nadir schah 100,000-nyi sere-

gével visszaveretett, 1807-ben pedig Nesvater orosz tábornok sikertelenül ostromlá. Az erősség parancsnoka Emin basa 11,000 emberrel rendelkezhetett, kik közt 5000 felkelő lovas, 4000 fegyveres polgár, a többi pedig tartományi katonaság vala. Ez erő a várat könnyen megvédelmezheté, de a gyáva parancsnok annyira nem bízott magához, hogy egyik futárt a másik után küldé, segítséget esdekleni. Kiosa Mahmud basa ellenben lehetlennék tartván a város tüsténti bevételét, készakarva késedelmezék a segítséggel, hogy az ostromot elkezdő orosz sereg két tűz közé szoríttassék.

Paskevics, kit utjában a török sereg kevéssé háborgatott, jun. 30-án Kars előtt csakugyan megjelent. Más nap szemlélődést intéze a város déli oldala ellen, melly alkalommal lovasági csatára került a dolog, mellyben eleinte a törökök szokott hevedességükkel harczolának, de kis idő múlva szétrobbanván, rendetlenül futának vissza a városba. Következő napon ujabban szerencsét kísértének a törökök, de hasonló kedvetlen eredménnyel. E veszteségek következtében úgy megrémültek a törökök, hogy két napig mutatni sem merték magukat, s ez alatt az oroszok kényelmesen felállíthaták a város ostromára szükséges ágyu telepeket. De Paskevich terve nem véték foganatba, mert a várparancsnokság nevetséges kislelkűsége hamarébb kezére játszá a várat és a várost, mint ezt csak álmában is gondolhatá. Jul. 5-én a külvároson kívül fekvő sírkertet az oroszok megtámadván, ezt a törökök darabig lehető makacsul védelmezték. De nem sokára megszaladván, ijedtükben azon sánczolt tábort is elhagyák, melly a feletti dombokon készítették. Ezt ugyan a várőrség újra elfoglalá kis időre, hanem az oroszoktól szuronyokkal lökettek ki a törökök, kik aztán a külvárosban házról házra védték magukat. A külvárost a várostól a mély és sebes folyamu Kars választván el, ezt még a külváros elvesztése után is erőlyesen lehetett volna védeni, ha hogy a török parancsnok minden eszméletét el nem veszti. De Emin basa, bár a török főszereg közelgetéséről tudósíttaték, úgy elveszté minden lélekjelenlétét, hogy védelmi eszközzeit teljesen elhanyagolá, sőt még a Kars hidját is elfelejté felszedetni. A külerősítvényeket egyiket a másik után kényelmesen foglalták el az oroszok, mellyek pedig erős védelmet adtak volna. A török lovasság szabadulást keresendő a kapukon kivágtatván a Karadag bérczes tetőire száguldott; és Emin basa min-

den védelem nélkül hidegvérrel átadá a fellegrárat, mihelyt ahhoz az oroszok közelitének. Egy szóval ritkán volt még illy győzelem, illy potom árért megvásárolva; mert az oroszok vesztesége holtakban és sebesültekben nem ment többre 250-nél, holott a török 1000 halottat s sebesültet, és 1300 foglyot vesztett. És alig foglalta el Paskevics a várost, már jelenték az előrsök, hogy a nagy török had előcsapatai Erzerum felé már láthatók; de mind későn.

Mig a török sereg az oroszok távolról szemmeltartásával megelégedék, addig ezeknél egy ellenség kezd mutatkozni, melly sokkal veszélyesebb lehete, mint a vad ázsiai tömegek. Kars várőrsége közt a dögmirigy uralkodék, s a vár bevétele után e kellemetlen vendég a győzelmesek közt is kiütt. Mindjárt megtétettek az intézkedések, hogy e ragály tovább ne terjedjen; de ha ezek által sikerült is a mirigy csirájában elfojtani, mindazáltal az óvó rendszabályok Paskevicset 4 egész hétig tétlenségre kárhoztatták. Ez elmulván, Paskevics elhatározá *Akalcsik* erős várost megtámadni, melly az imiréti hegység déli lejtőjén egy mély bérczkatlanban fekszik, s honnan a törökök Georgiába könnyen becsaphatván, Tiflisseli összeköttetését is elvághaták, honnan pedig fegyveresben és élelmiszerben segítséget várt. És hogy Kiosa Mahmudot valódi szándékáról tévutra vezesse, úgy tette, mintha Erzerum ellen akarna indulni. A csel sikerült, mert a török az Erzerumba vezető szorosutak védelmére visszasietett, Paskevics pedig észak felé a Csildir hegyet nagy veszélyességgel megmászván, aug. 4-kén hirtelen *Akalkalaki* sziklavár előtt termett, melly az Akalcsikba vezető utat elzárá. Egy lélek sem mutatta magát a várfalakon, midőn az oroszok megérkezének; de egy a várfalához közel lovagló orosz tiszt több puska lövésekkel földre terítettett. Ez mutatá, miszerint a várnak őrsége van, s ezt csak erőszakkal lehet bevenni, mellyrenézve éjjel több nehéz ágyus ütegek állittatának fel. Reggel az ágyuk megszólamlása után a vár belsejéből egyhangu bús éneklések hallatszának, mellyek által a törökök szent vallásuk parancsolatjából halálra készíték el magukat. Az éneklésekre az oroszok ágyutelepeikkel feleltek, mellyek a majdan megdőrdült várágyukat félóra alatt teljesen elhallgattatták. Golyó és gránát zápor önté el a kis váracska belsejét, s a bizonyos haláltól menekülendő törökök, miután a várkapukat szikladara-

bokkal magok berakták, a falakon köteleken akartak leereszkedni. A nagyobb rész lekasaboltatott, mintegy 100-an megszökhethének, 300 pedig a rohammal betörő oroszoknak megadta magát. Az innen oldalvást hegyek közt fekvő Kertvisz kis váracska tüstént meghódolt, mihielyt falai előtt 200 tatár megjelenék. Ugyan ez időben tudósittatott Paskevics, hogy a Rion kifolyása mellett fekvő Poti nevű török vár szinte orosz kézre került, s hogy Popov tábornok 1800 emberrel segítségére siet. Egy másik dandárral, melly Bebutov herczeg tábornok alatt 2300 fegyverest számlált, már azon napon összekapcsolá magát, midőn Akalkálaki várát elfoglalá. Így megerősödvé sebes léptekkel sieté Paskevics Akalcsik felé, hogy ezt hatalmába kerithesse addig, míg Kiosa Mahmud basa felszabadítására megérkezhetik.

Az ut, mellyen az orosz seregnek haladnia kellett, egy magas s igen meredek hérczes hegyen vitt keresztül, hol az ostromágyukat gyakran emberi kezek viheték tovább. Szerencsére e veszélyes ut közben csak egy ellenség sem mutatá magát, s aug. 16-kán az egész hadtest a Kar vize völgyében, melly Akalcsiktól csekély távolságra folydogál, egyesítve vala. Itt jött tudomásra, miszerint Mahnud basa egész seregével Akalcsik falai alatt táborozik; de már visszatérni nem lehetett, mert hátrálni e veszélyes sziklás utakon bizonyos veszedelem lett volna. Paskevics tehát Popov tábornokot be sem várván keresztülment a Kur vizén, s megraká azon dombokat, mellyek Akalcsikkal átellenben a völgy felett emelkednek. A törökök pedig a helyett hogy e dombok birtokáért küzdenének, inkább a hosszú sorban mozgó tábori szekerekre rohantak, mellyeket fedezete becsületesen megvédett. Aug. 19-kén az utjában szinte nem háborgattatott Popov tábornok Paskevicshez csatlakozék. Ez, mielőtt a város ostromához fogna, tanácsosabbnak tartá előbb a város alatt tanyázó Kiosa-Mahmud basát megtámadni, ki katonáit négy, egymástól nagy távolságban álló táborban állitá fel, mi természetesen a közös védelmet igen nagyon nehezité. Aug. 21-ke éjjelén 8 zászlóalylal, egész lovasságával, s 25 ágyuval egész csendességgel megindula Paskevics, s egy széles körben a várát megkerülvén, hajnalban az első török tábor előtt véletlenül megjelent. A törökök csak most vevék észre vakmerő mozdulatát; roppant lovas tömegek rohantak tüstént az oroszokra, de ezek mély

utak és szorosok által pompásan fedeztetve, minden rohamot könnyű szerrel visszautasítának. Mintegy óra múlva, észrevévén a törökök, hogy az ellenség csekély számmal van, megújított a támadás, s már ekkor nem csak lovassággal, hanem sűrű csoport rendetlen gyalogsággal is, de szinte eredménytelenül. A harcz, melly a roppant nappali hőség végett kissé megszűnt, déleesti órákon újra elkecserevedve folyt. Ekkor Paskevics lovasságával a legszélső balszárny felé tétete mozdatot, mintha az ott levő török táborhelyet akarná megtámadni. És csakugyan a törökök ennek védelmére elszórt csapatokban egy másfél mértföldnyi körvonalat képeztek; melly vigyázatlanságot az orosz fővezér arra használá, hogy már most maga ment elő támadni. A törökök eleinte vitézül védtek magukat; Korolkov tábornok előrenyomuló dandárja élén elesett; de friss zászlóaljak érkezvén, ezek feltartóztatlanul a török sánczokba rohantak, s a megfutamlott törököket a város árkanak karózatáig kergeték. E támadásnál a török sereg páni félelmet kapott; a lábára megsérült Mahmud basa nehogy a kozákoktól elvágassék, egész gyalogságával vad futásban a városnak rohant, s ez által a háta mögött fekvő második török táborát védtelenül hagyá. A török lovasság először a két hátrább levő táborba akart menekülni, de a kozákoktól nyomban üldöztetvén, az erdőkben széledtek szét. Estve az egész nagy török sereg, 5000 embert, kik a várba futottak, kivéve, eltűnt a láthatárról.

Másnap felkértek a vár; de Kiosza Mahmud kijelenté, hogy csak fegyver döntsön; mellyre nézve az ostromkészületek megkezdettek. És miután több rések nyíltak, Paskevics, ki a város további védelme által legnagyobb szorultságba jött volna, csupán 8 napra levén élelmi szerekkel ellátva, magát a rohamra elhatározá. Délutáni 4 órakor a vitéz Borodin ezredes osztályával a legszélső északi karózatok rése ellen rohamra indult. A törökök, kik rohamról nappal nem is álmodtak, szokott keleti kényelemmel heverték, s a rés őrzésére csak egy őrcsapatot állítanak ki. Ez legvitézebb ellentállása után is legyőzetvén, a rohanó oroszok már a város közepén jártak, midőn a felriasztott törökök védelemhez kászolódnának. De végre fenakadt a harcz, Borodin élén hullott el vitézeinek, kik minden erejüket megfeszíték, hogy csak állomásukat megtarthassák. Azonban csakugyan sikerült az orosz árkászoknak egy

sor karózatot levagdalni, mellyen pihent zászlóalyak rohantak bajtársaik segítségére. Minden ház, minden utca ostrommal vétetett be. Esti 7 órakor még döntetlen volt a harcz, s a törökök kétségbeesett viadala után ítélve, mellyben még nők is törrel rohanák meg az oroszokat, épen nem volt lehetlen, hogy ezek a városból visszalöketnek. Ekkor Paskevics felgyújtatá a várost, hogy az ellenség ellentállása ez által töressék meg. A lángok borzasztó erőre kapván, kevés idő alatt a város harmada tűz martaléka lön. Sok száz lakos saját házaiban égett meg; az oroszok, kik a törökök ijedségét használva a külső erősítvények bástyáit elfoglalák, elvégre magok is legnagyobb veszélyben forogtak, és csak a tisztek szoros rendtartásának köszönhetni, hogy a lángoszlopoktól körülkerített legénység megmentetethett. A fegyvertől és lángtól megszabadulhatott ellenség hajnal felé a városból a fellegvárba vonult. Itt 4000 ember gyűlhetett még össze, maradványa azon 10,000-nek, kik a 22-ki csata után a városba menekültek. De az oroszok is az éjjeli öldöklésben legvitézebb embereiket veszíték; s Paskevics nagyon örült, midőn a várból egy küldöttség alkudozás végett jelenék meg nála. A kért ötnapi fegyvernyugvást nem fogadá ugyan el, mert ez könnyen megfoszthatá győzelme gyümölcsétől: hanem ellenben szívesen megengedé, hogy Kiosa Mahmud s vitézei fegyveresen s málháikkal szabadon elmehessenek. Így esett el *Akalcsik*, török Örményországnak legerősebb bástyája, mellyet idegen ellenség még soha meg nem hódította. Másnap feladta magát Aczkur sziklavár, melly a Georgiába vezető szoros utat fedezi; s september első napjaiban egy orosz csapat *Ardagan* erősített várost is megszállá, hova aztán Paskevics főhadi szállását helyezé, miután innen a sereg élelmezése tetemesen könnyebb. Ugyan ez időben herczeg Csavcsevadse elfoglalá Bajazet várát, mellyet őrsége elhagyott; nem sokára rá Diadin várost, és sept. 23-án az erzerumi országutban fekvő s bevehetetlennek tartott Toprakaleli sziklavárt, mellyet őrsége nem mert védelmezni. October és november hónapokban e vidéken történtek még kisebb lovascsaták; de későbbben a tél egész szigorral lépe föl, mint itt a magasban fekvő Örményországban rendesen szokott. Paskevics már oct. 10-kén visszatért Tiflisbe s minden pontokon kényszerített fegyverszünet állott elő, miután több hónapokon keresztül a hó 2—5 lábnyi magasságra feküdt.

Mig az orosz-török-háboru Európában és Ázsiában egyszerre dühösködött, azalatt a görögök ügyében döntő fordulat következett. A három közbenjáró hatalmasság a jul. 6 ki szerződésnél fogva magára vállalá Görögországban a vérontásnak véget vetni. E cél a navarini ütközzettel még nem éreték el; s így nem volt más hátra, mint az egyiptomi seregeket, melyek Görögországot elfoglalva tarták, erővel is kényszeríteni az ország elhagyására. Francziaország ajánlkozék, miszerint sereget küldeni kész, melly a szerencsétlen görögöket az egyiptomiaktól megszabadítandja. Anglia nem örömet hallá ez ajánlatot, s bár a jul. 6-ki szerződésnél fogva nem szólhata ellene: mindazáltal mindent elkövetett, hogy Moreát az egyiptomi seregektől legalább barátságosan megtisztítsa, vagy a francia gyámsereg tartózkodását Görögországban megröviditse. Ennélfogva Codrington admiral maga személyesen elment Alexandriába, s itt hosszas alkudozás után végre Mehemed Alival 1828. aug. 6-kán egyességre lép, miszerint ez magát kötelezi, hogy katonáit Moreából visszahivandja 1200 fegyverest kivéve, kik a csekély török őrségek gyámolítására még a görög várakban maradnának, hogy hitsorsosai ne vádolják őt, hogy semmivel nem segíti. Ezután kevés nap múlva Toulonból tengerre kelt azon francia hajóhad, melly a Moreába szánt száraz sereg egy osztályát vitte fedezetén, s aug. 28-kán Maison francia tábornok 9000 emberrel a kalamatai öbölben szerencsésen partra szállt. E közben Ibrahim basa atyjától az elvonulási parancsot megkapván, sept. 17: oct. 4-ig a fentebb említett 1200 fő kivételével, minden egyiptomi katona elhagyá Moreát. Az utolsó osztály elvitorlázása napján Maison tábornok felkérte a 400 egyiptomi katonától védett Navarino várát. Erre a parancsnok válaszolá, miszerint neki nincs parancsolatja, hogy a várat a francziáknak átadja; de ellen sem szegül, miután tudomása szerint a porta a francziák királyával békességben él. Erre a francziák a várba bemenvén, az őrséget puskalövés nélkül fogságba ejték. Így adatott fel Modon, Coron, Tornese, Patras, stb., s october végén *Morea* félsziget vagy is a régi *Peloponesus* végképen felszabadult a török járomtól, melly a nem sokkal szelidebb velencei igát váltá fel. Reménylették ugyan a görögök, hogy Livadia, Thessalia, Macedonia, egyszóval az egész Görögország hasonló szerencséében részesülend; de más volt Anglia politikája. Ez

nem akarván a török birodalmat mértéken túl gyengíteni, a jövőben állítandó független görög államot lehető szűk körbe óhajtá szorítani. Ezért egy Londonban tartott tanácskozásimányban (1828. nov. 16.) az angol, francia és orosz követek megegyeztek, hogy egyelőre a jövőbeni görög állam határaitól ne végezzenek ugyan, de még is most csupán Moreát és a Cycladi szigeteket vegyék oltalmuk alá; s ezért a megszálló francia seregnek a korinthusi földszorost átlépni nem vala szabad.

Télen a fegyverszünet az orosz és török seregek közt akaratlanul is beállván: ez alatt az európai diplomácia annyival nagyobb munkásságot fejt ki. Angolország és Ausztria, melyek az oroszok keleti politikájának eleitől fogva leginkább ellene voltak, még a háború kitörése előtt mindent elkövetének, hogy a török birodalmat fenyegető veszély elháríttassék. És miután a háború akaratjuk ellen is kitört, örömmel s egyszerűs mind váratlan meglepetéssel vették azon erélyes harczot, melyet e török tulhatalmas ellensége irányában kifejtett. Nem reménylették ők, hogy a jancsárok eltörlése után, mely katonaságon feküdt főképen a török birodalom sulya, ez illy erő-kifejtésre legyen képes. Metternich herczeg azonban, ki minden európai statusférfi közül legjobban vala a körülményekről értesítve, jól tudta, miszerint az egyenetlen harcz a porta erejét már csaknem egészen igénybe vevé, midőn az orosz minden veszteségei daczára megifjult erővel állá a küzdterén. Nem látott tehát más menekülést a török birodalomra nézve, mint ha a tél által félbeszakított hadi működések ismételt megújulását akár diplomáciai uton, akár fegyveres közbeszólással is teljes erejéből akadályozandja. Már 1828-ik nyarán komoly hadikészületeket kezdte tenni Ausztria. De egy időben megtették az előkészületek egy terv kivitelére, mely ha sikerül, minden fegyveres határozatot feleslegessé tett volna. Herczeg Metternich nem tartá lehetlennék, hogy minden európai nagyhatalmasság egyesülend a célból, hogy a harczoló két félnek közbenjárását ajánlandja, s körülbelöl a feltételeket is meghatározandja, melyek alatt a béke eszközölhető leend. Hogy Oroszország az összes Európa akaratjának ellenszegülend, nem vala hihető; és így az európai béke megőrzésére nem látszék sikeresb terv, mint melyet Metternich indítványozott. Ebbeli előterjesztését először is Vellington herczeggel közlé, ki Canning halála után az angol kormányt vezeté. A tökéletes egye-

tértés csakhamar létre jött, mert a bécsi és londoni kabinetek nézetei a keleti ügyekre nézve eleitől fogva összeváltak. De úgy látszik, hogy Berlinben sem részesültek ez előterjesztések barátságosan fogadásban; legalább Metternich azon alkalommal, midőn Vellingtont felkérte, hogy közös fellépésre a francia kormányt is szólítaná fel, úgy nyilatkozék, hogy e tekintetben Poroszországra már bizvást támaszkodhatni (Bozzo di Borgonak titkos sürgönyében, Paris, 1828. nov. 28. e szavak fordulnak elő: *le chancelier de cour et d'état . . . avait donné à supposer, quoique ce ne fût qu'un mensonge, qu'il s'était déjà assuré de la Prusse*). A jól kiszámított terv olly akadályokon tört meg, mellyeket emberi elme előre nem sejdithete. A francia kabinét, melly szinte óhajtá az europai béke fenmaradását, az orosz udvar részéről olly irányban értesítették, melly a Metternich féle tervtől nagyon idegen volt. X. Károly, bár magasabb politikai combinatiokra nem képes, mindazáltal teljesen elfogult vala eldődeitől öröklött azon előitéletektől, mellyek az ausztriai udvart, mint a francia nagyság és dicsőség egyik féltékeny ellenesét tünteték elő. Mióta az inkább araunyal mint vérrel szerzett spanyol táborozási dicsőséget X. Károly magának tulajdonítá, eltökélé a Bourbon ház fényét és hatalmát azon fokra emelni, mellyen az XIV. Lajos idejében tündöklött. De akárhová veté szemét a Bourbon ház befolyását terjesztendő, már ezt az ausztriai ház által elfoglalva találta. Ausztria szava hallatszott Olaszországban az Alpesek-től kezdve a tarenti öbölhöz; s a német államok szövetségében még Poroszország felett is tulsulyra vergődött, ugyhogy francia furfangosságoknak hely sem maradt. Vellington herczeg től tudta azon hangulatot, melly Párisban uralkodék Ausztria irányában; s ennél fogva őrizkedett attól, hogy a francia kabinétnek olly tervezetet terjesztszen elő, melly közös működést feltételezne az orosz udvar ellen; hanem más utat gondolt, mellyen célját elérhetni reménylette. X. Károly sokkal hajlottabb koru volt már, hogy sem őszinte ne kívánta volna az europai béke megmaradását; és azt sem titkolá maga előtt, hogy a huzamoson tartó orosz-török harcz könnyen veszélyes lehetne Europa nyugalma: ennél fogva nem volt felette nehéz feladat őt olly lépésre birni, melly a nélkül, hogy Ausztria neve említették, még is későbbi következtéseiben kezdetét teheté az általános kibékülésnek. És csakugyan a francia

kabinét elhatározta a nov. 16-ki jegyzőkönyv aláírása után Konstantinápolyba egy követet küldeni, ki igyekeznék a portát az ebben megállapított feltételek elfogadására rábírní, s felvilágosítani arról, mennyire szükséges legyen a háborut minden áron, mit csak az orosz udvar méltányosan kérhet, befejezni. De mielőtt ez történt, a párisi orosz követ gróf Bozzo di Borgo, ki Metternich tervét egészen tudta, sietett ezt közleni a francia udvarral is, mellynek idegenkedő hajlamát Ausztria irányában jól ismerte. És valóban sikerült neki X. Károlyt azon ígéretre bírni, miszerint ő a keleti kérdésben minden esetre Oroszországgal tartand; s azon esetre, ha Ausztriával csakugyan kenyértörésre kerülne a dolog, még a Rajna balparti tartományok birtoka is megígértetett, mint a Bozzo di Borgo többször említett titkos sürgönyének következő szavai gyanittatják. (*Il serait peut-être sage et utile de familiariser aussi la politique Prussienne avec l'idée que, si les événemens lui fournissent l'occasion de s'aggrandir, la France de son côté ne peut se compromettre et se battre en pure perte*). E csaletek nem tévesztheték el hatását olly jellemre, minő X. Károlyé volt, melly gyengeségből és makacsságból, hiuságból és önhittségből tétetett össze. A francziák előtt a Rajna természetes határt tett, mióta a forradalom ezt így vivta ki, s bár X. Károly szivéből gyűlölé a forradalmat, még is sokkal inkább francia vala, mint sem nem osztaná a francia nemzet előitéletét és hiuságát. Metternich nehezen gyanítá azon értekezleteket, mellyek a két hatalom, az orosz és francia közt folytak; de azt még is jókor észrevevé, hogy az orosz diplomacia tulszárnyalta. Midőn Lebzeltern gróf, ki Londonban bizalmas küldetésben járt el, visszajövet Párisban a külügyminister gróf Laferronayst kérdezé, hogy mit izen Metternich herczegnek, következőkép nyilatkozott: „Mondja meg Ön a herczegnek, hogy királyom Oroszország ellen közösen soha sem „lépend föl, hogy békére intessék, vagy dolgaiba beavatkozás „történjék.“ A porosz udvar, melly különben is közel vérrokonságban állott az oroszszal, párisi követe által mindenről híven értesítették mi ott történt; s nem is késedelmezék hivatalosan nyilatkozni: miszerint Metternich tervét nem hogy helybenhagyná, sőt azt nagyon veszélyesnek és kivihetlennék tartja; mi valóban az is volt, miután Franciaország egyenesen Oroszhon részére nyilatkozott.

Metternich azonban nem hagyá magát az előgördített akadályok által legyőzni. Nagyon világos volt, hogy minden európai udvar érdeke sürgetőleg követeli, hogy az orosz török háboru minél hamarébb véget érjen. Tudta, miszerint az orosz e harczot, melly részéről valódilag támadó volt, mindenkép igyekezett úgy felmutatni, mintha ezt csak a török porta makacssága idézte volna elő. Az első évi táborozás után is, melly tulzott reményeit annyira leszállítá, egész együgyűséggel állította, hogy a harczot készakarva kezdette csekély erővel, mert a portának akart időt engedni meggöndolásra. Hogy a szultán makacsságából származtatott háboruokok megczáfoltassanak, erre jobb módot nem lehet gondolni, mintha maga a szultán jelenti ki készségét a békére, minden elfogadható feltételek alatt. És e vala az ut, mellyen járni, Metternich magát eltökölte. Gróf Apponyi mint ausztriai nagykövet a francia külügyministerrel egy sürgönyt közlött, melly a londoni udvarhoz vala ugyan czimezve, de ez csak azért történt, mert egyes visszautasításnak nem akará magát Ausztria kitenni. Ebben Metternich mint megbizott kijelenté, hogy a fényes porta ohajtja a békét igaz szívből, de olyan békét akar, melly ne legyen csak fegyverszünet, s ujjabb bonyolódások és béketörések csirája mint az eddigi békekötések voltak; és e czél elérésére legczélszerűbbnek tartaná, ha a háborut viselő hatalmak a többi nagyhatalmasságokkal együtt congressust tartanának, s ennek határozatai közös jótállás alá helyheztetnének. E nyilatkozat napfénynél világosabban bebizonyítá a porta valódi békehajlamát. De a francia udvar idegenkedése az ausztriai-tól sokkal nagyobb fokon állott, mint sem ezt világos tények megrendithették volna. A francia külügyminister most is csak azt nyilatkoztatá, miszerint felséges királya teljességgel nem akar avatkozni az orosz udvar dolgaiba, s így az orosz török háboru kérdésébe sem; s e határozata mellett szilárdul megmarad. Miután Metternichnek illy formán minden terve hajtörést szenvedve, Vellington lépett fel, ki Metternichchel tököletesen egyetértve eddig is azért maradt háttérben, mert nem akará hatalmas befolyását és tekintélyét, mellyel a francia udvarnál a Bourbon ház visszaállítása által szerze, könnyelműen játszani. A francia külügyminister sokkal inkább orosz párton állott, mintsem remény lehetett volna ezt más utra térithetni. De X. Károly személyesen nem szereté La-

fernonays grófot; hanem régi kedvencz eszméje volt a külügy igazgatását legkedvesebb meghitt emberére, Polignac grófra mostani londoni nagykövetre ruházni. Erre építé tervét Vellington, kinek nem volt nehéz Polignacot maga értelme támogatására megnyerni, ki a magas angol aristocratiát mindenben s így politicalai véleményekben is szereté utánozni. És valóban Polignac X. Károlytól meghívást kapott Párisba; és ez külügyi tárczáját bizonyosnak tartván, s X. Károly orosz érzelmét nem meggyőződésének, hanem Lafernonays befolyásának tulajdonítván, mindjárt első udvarlása alkalmával igyekezett királyát arra bírni, hogy Angliával és Ausztriával fogjon kezet; az europai béke csak így lehetvén fentartható. X. Károly válaszóla, miszerint e szövetség céljától elütne, s a háborút a török és orosz közt még keseredettebbé tenné. „Én“ „monda ő, Oroszország mellett maradok; s ha Oroszország támadja meg Ausztriát, én felkészülve lépteimet a körülmények szerint intézendem; de ha Ausztria támadandja meg az oroszt, úgy seregeimet tüstént Ausztria ellen inditom. Egy austriai háboru talán használand nekem, mert a nemzetet nagyban foglalatatoskodtatván, a belzavarok s nyughatatlanságok csenedesedni fognak.“ Polignac herczeg elnémult; ő nem lett külügyminister, hanem sietett, helyét Londonban visszafoglalni.

Illy határozott nyilatkozatra Francziaország részéről sem Vellington, sem Metternich nem számított. Tervük, mellyben mindketten megegyeztek, azon hiedelmen alapula, hogy fejedelmi alkudozás útján sikerülend Oroszországot engedékenységre bírni; melly mellett legfeljebb is elégséges lett volna egy pár angol sorhajót a közép tengerre, s egy austriai sereget a galicziai és magyar szélekre küldeni. Legrosszabb esetben erőszaktól sem irtóztak volna, mihelyt bebizonyul, hogy Oroszország egyedül áll. Hanem olly harczot kezdeni, mellyben egy részen Anglia és Ausztria, másik részen Oroszország, Franczia és Poroszhon állanak, nem egyéb lett volna, mint Európának nagy vérontásokkal szerzett rendjét és békéjét újra kockára vetni. Illy roszul még nem állott az ügy; mert bármilly barátságtalan érzelmű volt is Francziaország Ausztria irányában; s bármilly közel rokon volt is a porosz udvar az oroszhoz: abban mindazáltal mindketten megegyeztek, miszerint veszélyes lenne az orosz nagyobbodást keleten megengedni; s ha illyesmi találna kifejlődni, bizonyosnak tartatott,

hogy ez esetben a barátságos francia és orosz udvarok is igyekeztek volna Oroszországot nagyravágyó terveitől elvonni. És így csupán az időben volt különbség, hogy mikor lépjenek fel közösen az európai nagyhatalmak a közbéke érdekében; s e késedelem nem lehetett olyan veszélyes, mint egy rögtön kitörendő általános európai harcz. Illy nézetből Metternich lemondta tervéről, melyet olly sokáig és melegen ápolgata. Egy találkozás alkalmával Taticsev bécsi orosz követ előtt határozottan tagadta, mintha szándékoznék az orosz-török kérdésbe beavatkozásra a többi európai nagyhatalmakat is felhívni. És nem sokára Ferencz császár sajátkezűleg irt az orosz czárnak, melyben barátságos érzelmeiről bizonytságot tesz; s fájlalja, hogy a folyamatban levő keleti harcz az európai forradalmiak reményét éleszti; de éppen azért szükségesnek véli, hogy a fejedelmek szorosban együtt tartsanak. A pétervári udvar felette örvendett illy könnyen megszabadulhatni azon zavartól, melybe az ausztriai birodalom hadikészületei helyezék; s e békés szándéknak maga eleibe építte. Már Taticsev orosz követ olly ildomos volt, miszerint színelé, mintha Metternich nyilatkozatainak tökéletes hitelt adna, ámbár az ellenpróbák kezei közt valának. *) Miklós czár is egészen elfogadta az ausztriai császár nézeteit; bizonyítá mennyire szemei előtt tartja a bécsi fejedelmi gyűlés határozatait, melyeknek lehet köszönni azóta a folytonos csendet és békét; elismeré szükségét a keleti zavarok mielőbbi kiegyenlítésének, de hozzáragasztá, hogy e kiegyenlítésnek ollyannak kell lenni, mely az orosz birodalomhoz illő, s mely tekintélyét, hatalmát nem csábitandja, miután az orosz állam teljes erejének tulajdonithatni azt, hogy kritikus perczekben szövetségeseinek sikeres segítség adhatott. És miután a császári kézirat utódja Fiquelmont gróf szóval is ismétlé Pétervárott a tartalmat; egészen vagy legalább látszólag minden feszültség megszűnt a két udvar között, s az orosz háboríthatlanul intézkedheték a török harcz bevégzésére.

*) Dépêche réservée de Mr. de Tatischeff. Vienne, 5. Févr. 1829.
 — j'aurais pu en démontrer l'existence au Prince de Metternich lui-même, si — je n'avais cru plus opportun de ne pas prolonger nos discussions sur un fait, qui appartient désormais au domaine de l'histoire. Összehasonl. Dépêche de Mr. le Cte. de Nesselrode à Mr. de Tatischeff, St. Petersburg, 24. Févr. 1829.

Az angol udvar egyedüli maradását a pétervári udvar igen jól tudván, így magyarázható meg azon merészség, mellynél főgva 1828. nyár végén a középtengeri hajóhada erősítésére több hajókat küldött s a dardanellai szorosokat ostromzár alá vetette; ámbár előbb nyíltan kijelenté, hogy a Középtengeren nem használandja azon intézkedéseket, melyek egy harczviselő hatalom által jogosan tétethetnének. És az angol elismeré az ostromzárt, sőt örült, hogy ez csupán hadi és élelmi készletekre terjesztetvén ki, többire nem háborgatja a britt kereskedést.

Mahmud szultán bár csalatkozott a barátságos hatalmak által kieszközlendő eredményben : mindazáltal nem veszté el bátorságát, sőt minden erejét megfeszíté, hogy tulhatalmas ellenségének ellenállhasson. Mindjárt Várna eleste után az áruló Jussuf basát száműzte, s jóságait elfoglalta; a nagyvezér is, mivel késett a Varnát felszabadítandó segítséggel, hivatalából kitétetett, s ezt a derék kapudán basa nyéré el. Ennek megparancsolta, hogy a nagy fontosságu erősséget még tél folyama alatt visszafoglalja; mi épen nem vala lehetetlen, miután az orosz sereg nagy része téli szállásra Bessarábiába és Oláhországba takarodott. De midőn az új nagyvezér seregéhez utazott, csakhamar meggyőződék a merész terv kivihetlenségéről. Az ujan állított rendes ezredek, mellyek vitézségük által az előleges reményt jóval felülmúlták, borzasztó sokat veszítének; a rendetlen csapatok szokás szerint hazamentek télire; de különben is az ázsiaiak nem alkalmasak téli táborozásra. A tüzes Izzed Mehemed basa tehát akarátja ellen tétlenségre lön kárhoztatva, mit a várnai orosz őrség nagyon fel tuda használni, mert nem csak a régi erősítvényeket ujra kiigazittata, hanem az előlálló pontokat is, mellyek a várhozi férhetést fedezik, megerősittette. A kisebb csatározások, mellyek a környéken történtek, jelentőség nélküliek valának. A Duna mellett is nyugodott a fegyver; csupán a fürge Geismar tábornok foglalá el a Duna bal partján levő Kale és Turnov kis váracsákat, mellyek Nikápolylyal szemközt feküdvén, jó alkalmat szolgáltatának e vár nagy őrségének néha néha az oláh vidékékre kicsapni. Fontosabb haditény vala ennél Sisseboli város bevétele, mellyet az orosz hajóhad febr. hó végén hajtott végre. A Feketetenger partja a Balkán hegységtől kezdve a Bosporusig többnyire meredek, és csak

kevés helyen hozzáférhető. Hanem épen ott, hol a Balkán hegy Emineh nevű foka a tengerbe nyulik, a burgasi tengeröböl több kis öblöket képez, mellyek pompás kikötőhelyek, s egy Konstantinápoly felé törekvő ellenséges seregnek, melly tengeri oldalról is támogattatik, megbecsülhetlen hasznuak. És mivel a régibb orosz-török háborukban a burgasi öböl ellen soha sem tétetek támadás, azt gondolták a törökök, hogy ez-uttal is elmarad; s ezért a védelmi pontok borzasztólag elvalának hanyagolva, különösen Sissebolinak csupán 1600 arnauta őrsége, s tizenegy könnyű ágyuja vala. Az ágyuk az orosz nehéz ostrom-ágyuk által csakhamar elhallgattatván, a gyáva térparancsnok tüstént megadá magát, hanem az őrség, mellynek szerződés szerint hadi fogságba kellett volna esni, jó rendben eltávozott. Az illy könnyű móddal elfoglalt várost az oroszok 7 zászlóalylal rakták meg, s a szárazcsucot, honnan lehele egyedül támadástól félni, sánczokkal körülvévék. És csak Sisseboli eleste után eszméltek fel a törökök. Hussein baba Sumlából mártius végén néhány ezer emberrel mindjárt felkerekedett, s Achirlin előtt állást vön, hogy legalább ez, valamint Mesambri és Burgas hasonló sorsra ne jussanak. Apr. 9-én Sissebolit is megkísérté visszavenni. Itt a fentebb említett, s egy zászlóaljtól védett szárazcsucot támadá meg olly hevesen, hogy emberei közül már sokan a sánczokon tul jártak, midőn a városból segítségül érkezett orosz zászlóaljak az ostromló török sereget könnyű szerrel visszaűzéék, miután maga a várőrség számosabb volt az 5000 főnyi ostromló hadnál.

Ez események csak előpostái valának azon komoly harc-zoknak, mellyek kikeletkor az egész harczszinvonalon kifejlődtek. Az orosz sereg, melly májusban működni kezdett, 150,000 embert és 540 ágyut számlált. E roppant erőnek a török csupán 42,000 rendes katonát állithata ellenében, s ebből is 12,000 a főváros védelmére hátramaradt. Igaz, hogy e tömeghez még 100,000 főnyi rendetlen katonaság járult, de ez minden vitézség daczára, mint az ázsiai táborozásban látuk, rendes gyakorlott sereggel nem mérközheték. A török tü-zérség még kevesbé állhatá ki a versenyt az oroszszal, mert azonkívül hogy 100 ágyunál több nem volt felszerelve, még ezek eleibe nagy részben lovak helyett bivalyok voltak fogva. Fővezérnek az oroszok részéről Wittgenstein herczeg helyett, ki-

vel nem elégedett meg a czár, Diebics tábornagy neveztetett, ki eldöntétől egészen különböző tervet csinált. Hogy először is a Dunánál legyen erős támaszpontja, ezért Szilistria elfoglalását tűzé ki czélul. Az ostrom ideje alatt Roth tábornoknak feladatul tűzeték, hogy a sumlai török tábornok szemmel tartsa, a nélkül hogy komoly csatába ereszkedjék. Ha pedig a töröktábornok helyéből kimozdulván akár Szilistriát szándékoznék felszabadítani, akár Roth tábornokot megverni: ez esetben Diebics készen tartá magát, hogy a török főereget egész erejével megtámadandja, s ezt mint bizonyosan hitte, összetörvén, egyenesen a Balkánt keresztülhágva Drinápoly és Konstantinápoly felé szándékozott nyomulni. A Balkánon keresztültörni mindenképen feltette magában Diebics, még azon esetre is, ha a török főereg minden döntő ütközetet kerülne; csak hogy ez esetben előbb Szilistriát be kellett venni, mert különben e várat a törökök ostrom alul könnyen felszabadítván, az orosz sereg háta mögött minden összeköttetést, s élelmi szállítást elzárhattak volna. E terv következtében az orosz sereg Szilistriát május 17-én megszállá, s a törökök égrekiáltó hanyagsága onnan kitünt, hogy még a mult évben készített ostromárkokat se hányatták szét.

Mig az orosz hadtestek Moldvából és Bessarábiából a Duna felé nyomultak, az alatt a sumlai török sereg megfoghatatlan tétlenségben vesztegelt. Izzed Mehemed nagyvezér hivatalát még február hóban elveszté, miután a lehetetlent t. i. Várna bevételét lehetővé nem tette. Helyébe a hadtapasztalt Reschid basa neveztetett ki, melléje segédül Halil basa adatván. Reschid csak május közepén indult meg, Roth tábornok seregét megrohanandó, ki Várna körül egy szélesen terjedő lánczolatot tartott foglalva. Különösen *Paravadi* mezővárost akarta a nagyvezér hatalmába keríteni, mert ez Várna és Sumla közt feküdván, mindkettőre nézve jó támaszpontul szolgált; s e mellett innen a Balkán heggyeni átjuthatás is könnyebb volt. Május 15-én tehát két hadtömeggel kiindulván Sumlából, a Paravadi közelében táborozó Roth tábornokot olly hévvel támadá meg, hogy az oroszok csak nagy nehezen tarthaták meg magukat sáncaikban; mig Wachten tábornok friss zászlóalysokkal megérkezvén, a csatának egészen más fordulatot adott. A törökök visszahúzódván, 2 orosz gyalog ezred parancsot kap a ellenség üzésére. De midőn az *ochocz-*

ki ezred egy bérczszorulatból szabadba ért, rögtön és minden oldalról megtámadá a török lovasság, s utolsó emberig levagdálá. Rynden tábornok, ki e szerencsétlenséget maga vigyázatlanságának köszönheté, katonái élén csatapiaczon maradt; s a vele levő 4 ágyu is török kézre került. A másik orosz ezred hasonlóul járt volna s már közel állott az elbukáshoz, midőn szerencsére a paravadii tábor kirohanást tett, más csapatok pedig a török sereg tulszárnyalására indulván, a törökök visszahúzódtak. E véres ütközetben, melly reggeltől estig tartott, az oroszok saját jelentésük szerint csak holtakban 1600 embert vesztek; s ez olly kemény leczke volt, hogy Roth nem merészelt többé Paravadi közelében táborozni, hanem Koszludsinál foglalt állást. Erre a nagyvezér Paravadit ostrom alá kerítette, s a 6 zászlóalyból álló orosz őrség nem is soká tarthatta volna magát, de a törökök ostrommunkálatokban olly járatlanok valának, hogy egyik hét a másik után mult el, még sem tudták csak az előálló erősítvényt sem elfoglalni, melly a völgyben fekvő várost a dombok ellen védelmezé.

Diebics tábornagy, ki ez alatt szinte kevés előmenetelt tett Szilistria körül, alig tudósittaték az eddigi eseményekről, mindjárt felismeré azon előnyöket, mellyek a törökök lassu munkálkodásából huzhatók. Az egész vidék Szilistria és Sumla közt népetlenné vált, miután a lakosok az orosz sereg közeledtével erdőkbe s hegyekbe rejtődztek; az oroszok pedig a legfontosabb hadipontokat elfoglalták, a nélkül hogy a törökök csak meg is kísértették volna ellenezni. És miután a törökök, bár számos és igen jó könnyű lovasságuk volt, sőt főerejük abban állott, portyázó és szemlélődő csapatokat sehova sem küldtek: tehát nem is tudott a nagyvezér a dunamelletti fő orosz sereg mozdulatairól semmit, holott ez a várnai és sumlai orosz hadtestekkel folytonos közlekedésben álla. E képtelen hanyagságra építé Diebics a majdan követendő hadtervet. A harmadik gyalog hadtestet Krasovszky tábornok vezénylete alatt Szilistria előtt hagyván, a második hadtesttel, melly 21,000 fegyverest és 94 ágyut számlált, jun. 5-én megindult, hogy a nagyvezér összeköttetését Sumlával elzárja, s ez által őt döntő ütközet elfogadására kényszerítse. Jun. 8-án már Roth tábornokkal összeköté magát, ki 19,000 emberrel és 68 ágyuval régi állomását Paravadi közelében Eski-Arnautlar mellett újra visszafoglalta. Roth tábornok könnyű

csapatai a Nevcsa völgy hosszában a nagyvezér balszárnya felé terjeszkedtek, s ez által elfedték Diebics hadutját, ki 10-én éjszaka a török sereg mellett 1½ mfldni távolságra észrevétlenül huzódott el, s Kulevcsánál és Csirkovnáánál egyenesen a nagyvezér háta megett állítá föl seregét. Ugyancsak 10-én éjszaka Roth is elindítá táborát, melyben azonban a tábori tüzek égve hagytak, s Tauschan Kosludsi mellett állapodék meg, hogy a nagyvezér a Nevcsa völgyön vissza ne huzódhassék. Csak 10-ik reggelén vette észre Reschid basa elmenetelét, s miután háta megett is ellenséges csapatok mutatkoztak, az egyenesen Sumlára vezető utra rendelte visszavonulását, hogy azon orosz hadosztály vakmerőségét, mely visszavonulási utját elzárni merészle, keményen megfenyítse. Ő tudniillik most is azon véleményben vala, mintha csak Roth hadtestével volna dolga; hogy egy saját hadtesténél sokkal számosabb sereg áll háta megett, messziről sem gyanítá. A Paravadiban vezénylő orosz tábornok Kuprianov, mihelyt látá a török tábor megindulását, tüstént kiűtött, de szerencsétlen eredménnyel, mert több zászlóalyak csaknem egészen összetörttek. A török főszereg, míg az utócsapat e harczot vivá, egy magas erdős rónaságon Kulevcsa felé tartott, hol megérkezését Diebics már feszülten várá. Délutáni 4 órakor a törökök az erdőségekből kivergődván, a készen álló orosz harczrendre bukkantak, de itt látván, hogy az egész orosz fő hadsereg áll szemközt, megállottak, s az éjszakát az erdőben töltötték. A nagyvezér az ütközetet csak úgy kerülheté ki, ha oldalvást a Kamcsik vize felé veszi hadutját, és Sumlát magára hagyja; de ő azt gondolván, hogy Törökország sorsa Sumlánál döntetik el, nem merte ezt tenni. Ennélfogva minden áron keresztül akarván törni, nyugodtan kiadá az ütközeti parancsot. Jun. 11-én 7 órakor a török előcsapat, mely 6000 rendes gyalogból, 9 ágyuból s két szárnyán lovasságból állott, kijött az erdőből. Diebics, ki nem tudá bizonyosan, hogy a török főszereg merre vevé utját, megparancsolta Ostroscsenko tábornoknak, miszerint 4 zászlóalyból s 3 század huszárból álló előcsapatával támadja meg a törököket, támaszul adván neki Pahlen hadtestét, tartalékul pedig az épen megérkezett Roth osztályát. Az előnyomuló oroszok láttára tüstént visszavonultak a törökök, sőt a 9 ágyut is, melyekkel előbb az oroszok tüzelését viszonozták, cserben hagyák. Hanem azon

pillanatban, midőn az orosz gyalogság az elhagyott ágyutelepet el akará foglalni, kirohant a lesben álló török lovasság, s az orosz huszárokat visszakergetvén a Murom zászlóalyt összetiprá, még mielőtt ideje lett volna négyszögbe állani. A többi 3 zászlóaly is erősen szorongattaték, s az alatt a rendetlen török gyalogok szinte megérkezvén, nagyobb része a három zászlóalynak összevagdaltatott, s a ki megmaradt is, csak a huszárok, kik támadásra ismételve előrohantak, mentették meg. E szerencsés eredmény a törökök harczvágyát dühösségig emelé; Csirkovna helységet az első rohammal bevették, s Pahlen tábornok első harczrendjét a másodikra nyomták, s még csak kevés tért kellett volna nyerniök, hogy *Cseremedin* és *Maras* felé Sumlába minden veszedelem nélkül visszatérhettek volna. De az első tűz lelohadt, mihelyt a második harczrend megtámadásánál erélyes ellenállást találtak. Az oroszok Kulevcsa helységét megtartották s 42 ágyuval borzasztó tüzelést kezdtek a rendetlen török gyalogság sűrű tömegei közé, kik az első szerencsés előnyomulásnál olly rendtelenségbe jöttek, hogy a nagyvezér rendes támadó tömegeket belőlük nem képezhete. És a törökök harcza azért is sikertelenebb volt, mert teljességgel semmi ágyuval nem bírtak, miután nehéz ágyutelepeiket magukkal el nem hozhatták. És még is kétségbeesett bátorsággal viaskodtak, s az orosz négyszögtömegeknek jólcélzott puskalövéseik által roppant kárt okoztak. Ekkor egy orosz 12 fontos lovas ágyutelep sebes ügetve előrugtatván, éppen a török gyalogságtól kartácslövésnyire megállott, s tüzelését elkezdvén egész sor törökséget lekaszált. Most már futásnak indult a török sereg, s a rendes ezredek is besodortatván, az erdőbe szaladtak, hol fegyvereiket elhánýák. Délutáni 3 órakor el volt döntve a harcz; de a győztesek is olly sokat vesztek, 8 órai küzdésben annyira elfáradtak, hogy az ellenséget teljességgel nem üldözik.

Az ütközet elvesztése után a nagyvezér Sumlába már nem mehetvén, csak a Kamcsik folyó felé húzódhatott vissza, s ezt úgy gondolá, könnyen teheti, miután a serege jobb szárnyán állott 14 rendes zászlóaly ugyszólván tűzben sem volt. Intézkedései, úgy látszik, elég ügyesen tétettek; mert miután jobb szárnyát mozdulatlanul hagyta, s az erdő széleit süriően megrakatta, az oroszok könnyen azt gondolhaták, hogy a harczot félbeszakítani nincsen még szándéka. Miután az

orosz csapatok jól kipihenték magukat, Diebics megparancsolá Toll tábornoknak, hogy 12 zászlóallyal, 12 lovas-századdal és 2 tizenkétfontos ágyuteleppel kezdje meg a támadást. Csak most látták az oroszok, hogy a török főszereg visszahúzódott. Az első orosz ágyuk néhány löporos szekeret a nem épen nagy rendben vonuló török csapatok közepén levegőbe repítének. Erre borzasztó zavar következék. Mindenki futott, hogy tudott. A tüzekek még egyszer elsütötték ágyúikat, s aztán a lovak hámjait elvagdaldván, s a többi löporos kocsikat felvettetvén, szaladtak. Az egész török sereg 50, 100 emberes csapatokra feloszolván, mindegyik arra vette útját, merre leginkább tetszett. Még a hátravonulást fedező rendes gyalogság is elhánván fegyverét, szaladásnak indult; annyira, hogy az első orosz zászlóallyak az erdőbe érvén, ellenséget már nem találtak; ellenben a Paravadiha vezető út ágyúkkal, málhás szekerekkel, fegyverekkel úgy megtölt, miszerint két zászlóally csupán az ut tisztoztatásával foglalatostkodék.

A törökök vesztesége az ütközetben nem volt olly tetemes, hogy ez a további hadimunkálatokra bénítólag hatott volna; mert ez nem ment többre 2000 halottnál és 1500 fogolynál; hanem annyival károsabb lön a megfutamodás, melylyen minden ágyúikat s tábori szereiket elveszíték. A rendetlen csapatok hazáig meg sem állottak; a rendes zászlóallyak pedig fegyvereiket elhánván, ellenség elibe nem küldethettek. Diebics igyekezett a győzelmet használni, s Roth tábornokot tüstént Sumla felé indítá. Roth nem talált ellenséget, csak Sumlához már egy órányira bukkant két sánczolásra, melly erélyes védelem után elfoglaltatott, de több Sumla ellen nem történt, mert ennek őrsége még most is számosabb vala, mintsem rohammal bevehető lett volna. De a Balkánon keresztül menni szinte nem lehete, mert az orosz sereg nagyobb része még a Dunánál Szilistria mellett volt elfoglalva. Illy körülmények közt legtanácsosabbnak tartá Diebics békealkudozásokat kezdeni, s e végre Fontan orosz statustanácsost egy levéllel a nagyvezérhez küldé. Ez, mintegy 1000 lovassal jun. 13-án érkezett meg Sumlában, s Diebics békeajánlatára igazi törökösen ekképen válaszola: „Miután győzelem vagy megveretés, Isten akaratjától függ, tehát emberi erő nem változtathatja, meg azt, mit az isteni gondviselés elhatározott. Az Eski-Ar-nautlar, s később Kulevcsa mellett történt ütközetek eredmé-

„nye mind a két harczoló fél előtt tudatik ; s az isteni világ-
 „rend hozza magával, hogy egyszer győzelemre, máskor vesz-
 „teségre számíthat a halandó. Egyébiránt ő kívánja, hogy a
 „béke mindkét rész meglegedésére eszközöltessék ; de ő egy-
 „szerü hadiember levén, státusdolgokhoz nem ért, s így legjobb
 „leend Konstantinápolyba küldeni biztosokat.“ Hanem erre
 nem tartá magát Diebics felhatalmazottnak, s azért elhatározá
 Szilistria vár elestét előbb bevárni, míg további működését
 újra elkezdhetné. Szilistria előtt az ostromi munkálatok már
 szakadatlanul s erőteljesen folytak ; bár a 8000 főnyi őrség
 olly vitézül s makacsul védte magát, hogy az oroszok ennyit
 nem vártak. A vár egész erősítvénye nem állott egyébből,
 mint egyszerű kőfalból, tiz kis bástyával fedezve, melyek
 egymástól olly távol állának, miszerint egymást kölcsönösen
 nem támogathatták. Mind e mellett a oroszok keveset halad-
 hattak előre, mert a törökök gyakori kirohanásokat tettek, s
 daczára az erélyes ostromnak s földalatti munkáknak, még so-
 káig védhették volna magukat, ha körükben szakadás és egye-
 netlenség vagy épen árulás nem történik. A szilistriai basa,
 egy 70 éves öreg, egyszerre csaknem akart többé védelemről
 tudni, s a fegyveres polgárság szinte pártjára állott. Achmed
 basa, a második parancsnok, ki 3 rendes zászlóalyat és néhány
 ezer rendetlen ázsiai katonát vezénylett, nem bátorkodék ma-
 ga a védelmet folytatni, mert félt a legocsmányabb árulástól. Így
 jun. 30-án megtörtént a feladási szerződés, melynek erejénél
 fogva a vár mindjárt átadatott, a várőrség hadifogságba esett, a
 polgárok pedig vagyonaikkal oda mehettek, hova nekik tetszett.

Szilistria bevételével Krasovszky tábornok egész hadteste
 rendelkezhetővé válván : Diebics elhatározta régi terve kivite-
 lét, melly abból állott, hogy Krasovszky hadteste Sumlát
 tartsa szemmel, ő pedig a többi orosz hadosztályokkal a Bal-
 kán hegységet áthágván, egyenesen Drinápoly vagy épen Kon-
 stantinápoly felé nyomuljon. Ennek következtében mihelyt
 Krasovszky Sumlához megérkezett, ő Rüdiger, Roth és Pahlen
 tábornokok hadtesteivel a Balkán felé megindult, s hogy a
 nagyvezér előtt tervét eltitkolhassa, nem egyenesen a drinápo-
 lyi utra, hanem visszafelé Jenibazarnak ment. Innen Roth
 Várna és Burgas felé a Feketetenger partján vezető utra for-
 dult ; Rüdiger pedig, kinek tartalékát Pahlen képezte, a para-
 vadii országúton egyenesen a Balkán főszerosának tartott.

Julius 17-kén Rüdiger elérte a Kamcsik folyót, melly ugyan nem nagy víz, de sebes folyamu, magas meredek partokkal, s kevés átjárattal, hol a törökök sánczokat hányván, ezeket ágyukkal rakták meg. Kiuprikoinál, hol az országot vezet keresztül, a törökök olly jó védelmi intézkedéseket tettek, hogy itt Rüdiger nem merte az átmenetet megkísérteni. Lejebb húzódott tehát Karamaly faluhoz s az itteni török basát meglepven 18-kán átkelt a folyón, mire a Kiuprokoi parancsnok is elhagyá állását 4 ágyu hátrahagyásával. Épen ez időtájban jött Roth a várnai uton a Kamcsik folyóhoz, de az itteni átmenetet egy tizenkét ágyus telep olly erősen védelmezé, hogy Roth tanácsosabbnak tartá az átkelést lentebb eszközölni, mit 19-kén szerencsésen végre hajtván a közelében elsánczolt Ali Scheffik basát mindjárt megtámadá és elűzé. Most már mind Roth, mind Rüdiger a Balkán déli meredek oldalán szállottak alá, Pahléntől nyomban követtetvén. Mindketten csupán kisebb rendü csatározásba vegyültek, nagyobb tömegekre a hegy déli tövében bukkantak. Abdurahman basa burgasi várparancsnok, ki a szisebolii szemlélődő hadtestet is vezénylé, a visszavonuló török csapatokat összeszedte, s mintegy 7000 emberrel a tenger mellett egy kis folyó partján állást vön. E csapatot Roth, derékhadát be sem várva, mindjárt előrseivel megtámadá, de az oroszok balkántuli előnyomulásától megrémült törökök a támadást be sem várak, hanem ágyuikat egyszer kisütvén szaladásnak indultak, mellyben 4 ágyut és több száz hadifoglyot hagyának hátra. Épen illy védetlenül hagyták a burgasi öböl mellett fekvő váracsákat is. Mesambri, 2000 ember őrségével egy éjszakai ágyuzás s az orosz hajóhadról bombázás után tüstént feladá magát. Achioliut a törökök üresen hagyván, egy orosz sorhajó legénysége szálotta meg. Burgasból szinte elszaladt a várőrség, nihelyt néhány kozákot megpillantott.

Ámbár az orosz főszereg első osztályai már július 14-kén eltávoztak Sumla alul, még is egy hét eltelt, hogy a nagyvezér semmit sem gyanított az orosz csapatok elmeneteléről s ezek hadutja irányáról. Csak 20-kán, midőn már a tartalék is felkerekedett, Krasovszky pedig Jenibazarhoz visszahúzódott, villant fel neki villámként borzasztó helyzete. Rögtön küldött néhány zászlóalys s lovasságot a kiaprokii rév fedezésére, melly már ekkor orosz kézben volt. Látván Ibrahim basa, kinek csak

8000 embere volt, hogy hadtestével a nagy orosz sereg haladását meg nem gátolhatja, Rüdiger különálló hadtestére veté magát. Az előörsök visszanyomattak; de midőn a derék csata-rendre került a sor, rövid harcz után a törökök hátrálni kezdettek Aidos felé. Rüdiger nyomban követte őket, s Aidos, valamint a város közelében felállított törököket megtámadtá. A város szűk utczáiban kemény csatára került a dolog, de a törökök végre legyőzetvén, rendetlenül futottak a hegyeknek Karnabad felé. Következő nap e kis várost is elfoglalták a kozákok, Diebics pedig főhadiszállását Aidosba tévé, hogy innen serege további működését könnyebben kormányozhassa. Pahlen tábornokot Karnabad felé küldötte, kinek előcsapata Fakih helységig Drinápolytól 10 mérföldnyire nyomult. Ugyan ekkor Rüdiger Karnabadtól nyugotra menvén, midőn meghalotta, hogy Halil basa Jambol helységben 10,000 embert központosita, Seremetiev tábornokot 8 század láncsással s néhány száz kozákkal elküldte az ellenségről bővebb tudomást szerzendő. Az oroszok már olly elbizakodottak voltak, s az ellenséget olly kevésre becsülék, hogy Seremetiev e csekély erővel a török táborhelyre rohanván, ezt felgyújtá. A tábornok ugyan visszaveretett, de e mérész támadás olly rémülésbe ejté a törököt, hogy Halil már az egész orosz hadat képzelvén nyakán, Jambolt sietve elhagyá és Drinápolyba huzódék.

Mig az oroszok a Balkántól délre mind inkább terjeszkedtek, ezalatt Krasovszky tábornok Sumlához közeledett, hogy a nagyvezért a drinápolyi uttól elvágja. Ugyanis a nagyvezér látván, hogy Sumlában jelenléte már teljesen haszontalan, 12,000 emberrel rosz bérczes utakon Selimno felé fordult, hogy a Drinápolyba törekedő orosz sereg szárnyát s összeköttetési vonalát fenyegetse. De Diebics Krasovszky hadtestéből s a sziseboli várőrségből vagy 22,000 embert összeszedvén, ezekkel Selimno ellen indult. E város északra a Balkán erdős és bokros hegyágazataitól környeztetik, délre ellenben szép rónaság terül el. A törökök innén várva a támadást, itt tábori sánczokat hánytak, mellyek néhány darab ágyuval védelmeztettek. Azonban Diebics ez oldalról csak lovasságával foglalatoskodtatá a törököt, összes gyalogságával pedig a nem várt ponton a város felé nyomula. Ez csekélyül védelmeztetvén, hamar elfoglaltatott; s az ellenség az erdős bérceken keresse menekvést. Illy módon Diebics hátulról biztos állásba

tétetvén, előtte Drinápolyig pedig semmi ellenség nem levén, czélszerűnek tartotta Drinápolyt sietve meglepni, hogy a török első rémüléséből magához ne jöjjön, mert az orosz fősereg, lehuzván a várakban s városokban hátrahagyott csapatokat, csak 30,000 fegyveresből állott. Ennek következtében már aug. 19-kén megjelent Drinápoly előtt, mely 30,000 házával, s 80,000 lakosával egy szép rónaságon terül el a Tulcsa két partján, s Konstantinápoly után második fővárosa az európai török birodalomnak. Halil basa, ki itt 10,000 embert vezényelt, czélszerű védelmi intézkedéseket tett ugyan; de miután látá, hogy a város mohamedanus lakói az ellenség véletlen megjelenésén annyira elrémültek, hogy minden lélekjelenetüket elveszíték: ő is, bár különben rettenthetlen jellemű férfi vala, a védelemről lemondott, s Diebicshez követeket küldött, kik a város feladása iránt egyezkedjenek. Diebics a dolog e fordulatának megörülvén, késznek nyilatkozott a városi népesség vagyon- és személy bátorságát biztosítani, a katonákat pedig szabadon bocsátani, ha ezek előbb fegyvereiket leteendik, s vagy haza mennek, vagy akarhova, csak nem Konstantinápoly irányában veendik hadutjokat. E feltételek elfogadására 14 órai időt határozott. E határidő eltelt, a nélkül, hogy a törökök válaszoltak volna; mellyrenézve Diebics megtevé a rohamhozi készüléteket. Ezt látván a törökök, tovább nem állottak ellen, hanem a várost átadták, miután még előbb éjjel a katonák részint fegyveresen, részint fegyver nélkül Konstantinápoly felé huzódtak.

Drinápoly bevétele után az oroszok igen erős hadi állást foglalának el. Bal szárnyuk a Feketetenger által védelmezve, jobb szárnyon az aegaei tengerig terjeszkedtek, s a közép hadtest Drinápolyban a konstantinápolyi oldalon Kirkilisse és Csatal-Burgas városok által fedeztetett. E hadiállás két végső pontját a Feketetengeren és az Archipelaguson ismét két orosz-hajósereg támogatá.

Hanem Diebics csak 30,000 emberrel ment be Drinápolyba. Így megritkitották a nagy orosz sereget a csaták, s a különféle betegségek: váltó- és ideg láz, vérhas és pestis. Harmincz ezer emberrel állott ő egy 80,000 népességű fővárosban midőn előtte Konstantinápolyban 30,000, s háta megett Sophiában Mustapha skutari kormányzó vezénylete alatt ismét 30,000 főnyi török sereg feküdt. Sumla még meg nem adta

magát; s a dunai várak Viddin, Nikápoly, Sistov, Ruscsuk és Gyurgyov mind török kézben voltak, úgyhogy Geismar csak nagy nehezen tudá a törökök olykori berohanásait Oláhországba feltartóztatni.

Illy körülmények közt igen hajlandó vala Miklós czár a béke megkötésére. Augustus 28-kán meghízottjai Burgasnál partra szálltak, s ugyan ekkor a porta követei is Konstantinápolyba megérkeztek.

A török diván nem ismerte az orosz sereg állapotját. Azt gondolá, hogy e most is számlál 60,000 fegyverest, kik Konstantinápolyt könnyen elfoglalhatják. E mellett még lázadástól is félt a fővárosban. Mert a jancsárok eltörlése óta mindig volt itt egy hatalmas párt, mint mondják a bosporusi erősségek parancsnoka vezénylete alatt, melly csak alkalomra várt, hogy kitörhessen; s most, midőn a lehetlennek tartott balkáni átmenetel a kormányt zavarba hozá, a lázadás csakugyan minden perczen kitörendő vala. Mahmud szultán az igaz, szigorú és véres ítélőszéket tartott, mert a Bosporus hajjai tömegenként mosták a naponként kivégzettek hulláit; de ez által az elégtelenség csak elfojtva s nem orvosolva volt. A szultán tanácsadói nagyobb részben inkább rettegetek a lázadástól, melly nekik fejükbe s életükbe került volna, mint káros békekötéstől. Hogy az oroszok ellen, ha csakugyan Konstantinápoly előtt megjelenének, az összes 40,000 főnyi fegyverfogható muzulmani lakosság felkelne; hogy a főváros erős hadihelyzeténél fogva a csiftliki sánczolt táborban fekvő 15,000 főnyi rendes katonaság, s a bosporusi váracsák és telepek őrségei erőteljesen védhetnék magukat; s hogy az Archipelaguson czirkáló angol hajóhad az orosz sereg mozgalmait szem előtt soha sem téveszté, s Konstantinápoly elfoglalását meg nem engedné: ezt meg nem fontolák. Ide járult a Konstantinápolyban székelő idegen diplomaták munkássága, kik az orosz-török háborút épen nem török szempontokból tekinték. Nekik érdekükben állott e harczot mielőbb bevégezve látni, melly már két év óta az európai közbékét komolyan fenyegeté. Különösen a porosz király óhajtotta, hogy a rokon orosz czár e harczot dicsőséggel és méltósággal fejezze be, a nélkül hogy a porta függetlensége veszélyeztetnék. E czélból közbenjárását felajánlván, a porosz követ Müffling tábornok a porta határozataira legnagyobb befolyást gyakorlott. Első

septemberben elkezdődtek az alkudozások. Boyer porosz követ Drinápolyba érkezvén, mind azon nehézségeket megszüntette, melyek a békekötést eddig késleltették, *s ez végre sept. 4-én aláíratott.*

Az orosz czár, ki még háboru kezdetén biztosítá az európai hatalmokat, hogy a harcz célja nem nagyravágyás és tartományok hódítása, valóban területi kérdést illetőleg mérsékelt követelésekkel lépett föl. Ő visszaadta a portának mind azon városokat, kikötőket, erősségeket, tartományokat, melyeket seregei a Dunától kezdve a Helespontusig elfoglalva tartának. A Pruth és Duna folyamok tüzetek ki most is határokul a két birodalom közt. Hanem Szerbország, Moldva és Oláhországok bár a török szultán felsősége alatt maradtak, mindazáltal egyszersmind orosz pártfogás alá helyheztek. A szerbektől elvett 6 kerületet vissza kellett a törököknek adni, s a Duna egész jobb partját Belgrád és Uj-Orsova várak kivételével elhagyni. Oláhországban a Duna bal partján fekvő török várak: Turnu, Kaleh, Gyurgyov, Braila lerontatni parancsoltattak. De már a Duna sem képezte többé Oroszország ellen a szokott erős védbástyát. Mert az oroszok a következő jobb parti várakat: Tulcsa, Izakcsa, Macsin széthányatták. Hirsova megmaradt ugyan, de ez az oláh oldalról könnyen bevehető. A Duna torkolatjánál a számos ágak közül a legalsó déli ág képezendi ezentul a határt, olly formán, hogy minden sziget orosz birtokká válik. És ámbár e szigetekeken csak veszteglő állomásokat volna szabad az oroszoknak állítani, mindazáltal magában értetik, miszerint ezek könnyen változhatnak át hadiállomásokká. Mentül szélesebb és tekintélyesebb a Dunavölgy torkolata felé, annyival jobban közeledik az orosz határszél a törökhöz. Igy Szilistriánál az oláh part távolsága még 1000 lépés; már Hirsovánál felényire olvad le, s Izakcsa török várossal szemközt 200 lépés távolságra állanak az orosz őrcsapatok. Tulcsánál sem nagyobb a távolság egy puska lövésnél, s e mellett ez a hely, mely a Duna folyamát egyedül hatalmában tarthatja, mostani fekvése és csekély kiterjedése miatt meg nem erősíttethetik. Szilisztria, melyet az oroszok 1835-ig foglalva tartottak, hiányosan van felépítve, és Ruscsuk támadói fontosságát elvesztette, mióta hídfője Gyurgyov vára széthányaték. Ázsiában Kars, Bajazed, Erzerum helytartóságok egészen, s Akalcziknak nagyobb része

visszaadattak. Ez utolsó basaságban csak a Kur völgyétől bekerített területet, s Akalczik várát tartá meg az orosz. Az orosz biztosok e területek elvételét csak egyszerű határigazításoknak keresztelék.

Hanem három pontja a békének különösen nyomta Törökországot. Először is az orosz kereskedőknek kárpótlási díj fejében $1\frac{1}{2}$ milliion aranyat tartozott fizetni; másodsor az orosz kormánynak hadiköltségeit megtéríteni 10 milliion hollandiai arannyal. E summa 10 év alatt volt lefizetendő évenként 12,500,000 frankjával. Az első részlet fizetésével elhagyták az oroszok Drinápolyt, a másodikkal minden tartományt, melly Balkán déli oldalán fekszik, a harmadikkal Bulgariát a Dunáig, és csak az utolsó összeg lefizetése után tartoztak az oroszok a török földről végképen kimenni. E szerint a dunai fejedelemségeket 10 évig tarták megszállva. Harmadik és csaknem legnehezebb pontja volt a békekötésnek: *Görögország függetlenségének elismerése*. Ez több volt mint földvesztés. Az új hellen állam, bármilly szűk határok közé szorítottatott is, példányképe lett egy sikerrel kivivott forradalomnak, melyet a többi keresztény törökországi népek jó alkalommal utánozhatnak. Ezenkívül Morea és a görög szigetek adták eddig a török hajósereghez a legjobb matrózokat és katonákat; ezek elmaradásával nehezen fogja a török hajóhad az oroszszal a versenyt kiállani.

Oláh, Moldva és Szerbországot illetőleg az akermani békeszerződés pontjai megújittattak; s a porta megigéré, hogy Szerbországra nézve az akermani békepontot egy hónap alatt foganatba veendi. Moldva és Oláhországokra nézve különös egyesség történt, mellyben e két dunai fejedelemség jogai szép bővítést nyertek. Így a hospodárok ezentul nem 7 esztendőre, hanem életidőre választandók; a beligazgatás a hospodárok által az illető divánok közbejöttével egészen függetlenül kezelendő; megengedtetett nekik belbátorság őrzése végett saját katonaságot tartani; a Duna mentében veszteglőintézetek állittattak, hogy a dögmirigy Törökországból be ne hurczoltassék; jövődre muhamedanusnak lakni a két fejedelemségben megtiltatott; a portának fizetendő különféle adónemektől is felszabadittattak a fejedelemségek, s ezek helyett évenkénti császári adó határoztatott meg, mellynek mennyisége későbbben vala megállapítandó.

Vége igen fontos pontja a drinápolyi békekötésnek az, melly az orosz alattvalóknak egész török birodalomban teljes kereskedési szabadságot enged. E pontban olly engedmények vétettek fel, mellyeket egy europai állam sem mert volna a másiktól követelni. Minden orosz jobbágy, mig Törökországban lakik, nem a török törvényszéktől és rendőrségtől, hanem egyenesen az orosz követtől és consultól függ. Orosz kereskedő hajó semmi szin alatt ki nem kutathatik. A konstantinápolyi csatornán s a dardanellai szoroson minden orosz, vagy az orosz udvarral barátságban élő nemzeti hajó fizetés és letartóztatás nélkül szabadon járhat kelhet.

Bármilly nyomasztóknak látszanak is e békepontok, még sem lehet ezek tulságos sulya ellen panaszkodni, ha meggondoljuk azon ájultságot, mellyben a török birodalom ez időben synylődött. Hogy Oroszország más követelésekkel lép fel, ha Nagy-Britannia a Dardanelláknál fenyegető állást nem vesz, ez nagyon gyanítható. Legalább az első évi s az orosz fegyverekre nem épen kedvező hadjárat után a petersburgi udvar követelései még olly nagyok valának, hogy ezek titokban tartását a párisi udvarnál levő orosz nagykövet, a ravasz Bozzo di Borgo czélszerűnek találá (Lásd az 1828. nov. 28. kelt sürgönyét, hol e szavak olvashatók : *Quelque soit le désir de satisfaire l'empereur, je suis sur, que s' il agissait de reduire la question aux conditions déduites dans la note confidentielle du cabinet imperial, la France et toutes les autres puissances les trouveraient exorbitantes et nous exhorteraient à y renoncer.* Egyik követelés volt, miről később lemondott az orosz, mind a bal mind a jobb parti dunai várak s balkáni erősségek lerontása).

De akarmennyit engedett is az orosz udvar, a fő czélt, mellyet magának kitűzött, elérte, mert a Mahmud szultán reformjai által ujja születendő török birodalmat régi haldoklásába visszavetette. És hogy e tervvel nem leheté soká késni, megmutatta a két évi elkeseredett harcz eredménye.

Ázsiában a muhamedánus népek olly romlatlan erőt, bátorságot és vitézséget fejtének ki, hogy ha itt Paskevicset csak megközelítő vezér akad is, az oroszok saját honjukat illetőleg nagy veszélyben forogtak volna. De fájdalom a török seregek vezérei ügyetlen s erélytelen férfiak valának, s az orosz fővezérrel Paskevicscsel egyik sem mérkőzheték csak messziről

is. Itt még tél közepén újra felkeltek a népek. Az adzsarok, egy harcziás hegyinép fejedelme Akalcziktól nyugatra a szultántól azon ígérettel biztattatott, hogy az akalcziki basaságot elnyerendi, ha ez erősséget az oroszoktól visszaveszi. Erre ő még februárban, midőn minden utak lábnyi magas hóval fedve voltak, 20,000 emberrel megindult, s martius elején véletlenül Akalczik külvárosaiban termett, honnan az oroszok a belvárba huzódtak.

Egy dühös roham a várfalakra visszaveretett, s ezután a törökök csupán ágyuzásra szoritkoztak, de olly ügyetlenek valának, hogy egy csekély számú orosz csapatot a Georgiából vezető szorosutakon áteresztettek, s ezek inegérkezésével az akalcziki ostromot egész rendetlenséggel félbenhagyták.

Ezalatt a két fővezér, az új szeraskier Hadzsi Salech basa, és Haki basa, kik a tavalyi szerencsétlen tábornokok helyeibe neveztettek, Erzerumban, Örményország fővárosában mindent elkövettek, hogy sereget gyűjthessenek, és pénz elég levén, nem sokára csakugyan 50,000 embert szedtek össze. Azonban a helyett, hogy e tekintélyes erővel Paskevicset megelőzték, s az orosz birodalom határain túl támadólag léptek volna fel, melly esetben a kaukazusi harcziás népekre biztosan számíthatának, késedelmeztek, s bevárták azon időt, mire Paskevics seregét összegyűjtheték, s Georgiából Örményországba előnyomula. És még most is védőleg s nem támadólag viselték magukat, mi erejükbeni bizalmatlanságukat legjobban elárulá. Így Haki basa 20,000 emberrel egy szoros hegyutat raka meg, midőn e szoros előtt Paskevics is 18,000 legénynyel megjelent. Ennek nem lett volna nehéz az átmenetelt kétséssé tenni, miután Haki basát a szeraskier nyomban követte 30,000 főnyi hadtestével. De Haki basa igen egyszerű hadicsal által meghagyta magát csalni, mi csak törökök irányában sikerülhetett. Ugyanis Paskevics úgy tetteté, mintha a hegyen lejjebb dél felé akarna keresztülmenni, s előcsapatát arra indítá, midőn maga a főhadtesttel a szoros előtt megmaradt. Haki basa belejött a csaptatóba, mert egész erejével felkerekedvén a Mili-Dösz völgy torkolatja előtt vön állást, itt az oroszokat bevárando. Ellenben Paskevics a szoroson egyenesen keresztülmént 60 nehéz ágyuval, 3000 málhás szekérrel, a nélkül hogy utjában csak egy török feltartóztatta volna. És csak most vette észre hibáját Haki basa, s ezt még most sem lett

volna késő helyrehozni, ha egy kis vezéri tehetséggel birt volna. Ugyanis Paskevics Haki basa erős állomását leggyengébb helyen akarván megtámadni, nagy kanyarodást tett, s e hadifordulat alkalmával jobb szárnya véletlenül a szeraskier seregének előcsapatjára bukkant. Ha most Haki basa egész hadtestével az orosz balszárnyat megrohanja, Paskevics a legnagyobb veszélybe jött volna, annyival inkább, mert a harcz tovább tartása esetére a szeraskier egész serege megjelenheték a csata piaczon. De e döntő cselekvény helyett fél-szabálylallyal megelégedék a bohó török, s mindössze csak 6000 lovast küldött az orosz sereg ellen. Az orosz mind a két török csapatot ügyes mozdulatok által külön tudta tartani, s aztán egyiket a másik után szépen megverte és megszalasztotta. E győzelem után csak a hadifoglyoktól értette meg Paskevics, hogy nem valami elkülönzött török osztálylallyal, hanem hogy a szeraskier seregének előcsapatával volt dolga. Paskevics nem várta be, hogy a szeraskier hadtestét felállíthassa, hanem rögtön elibe ment a haduton levő seregnek, s épen midőn magát Kainli falunál sánczolni kezdé, megtámadá, és csaknem viaskodás nélkül szétszórá, miután a törökök a véletlen támadás által megrémülve ágyúikat cserbenhagyák, s magok elfutának. Másnap reggel ismét Haki basa osztályát támadá meg Paskevics, ki még a szeraskier megveretéséről mit sem tudott. E hirt neki Paskevics izené még egy török hadifogoly által, hogy adja tudtára, mi történt tegnap estve tőle másfélórai távol-ságra. E hirre Haki annyira megijedt, miszerint ugyanez hadifoglyot Paskevicshez visszaküldvén, magát feladásra ajánlotta. De mivel a törökök a közelgető orosz seregre ágyuzni kezdének, Paskevics is ostromlépésekkel sietett a törököket megtámadni. Ezek nem várták be a támadást, hanem az erdőkben szétfutottak; s ezért kevés hadifoglyot ejtettek az oroszok, kik közt volt maga Haki basa is pompás kíséretével.

E három csatában, melyeket az oroszok jul. 1. és 2-ik napjain vívtak, nem ment többre a veszteség 100 halottnál és sebesültnél; holott a tökéletesen szétszórt török seregek holtakban, sebesültekben és foglyokban 3000 embert veszítének.

Paskevics elhatározta győzelmét egész erélylallyal használni, s azért seregének pihenési időt sem engedvén, Örményország fővárosa Erzerum ellen indult, s ide jul. 7-én megérkezett. E város 100,000 lakost számlálván, 20,000 fegyverest

maga kiállithata, e mellett a muhamedánus népesség harczszomjas és kész volt vagyonát, életét feláldozni. De nem talált a nép főnököt, mert a szeraskier tétlenül és ügyetlen intézkedésekkel vezeté a védelmi készüléteket; bizonyos Mamis régi jancsár aga pedig a reformáló szultán elleni gyűlölségtől vezettetve épen a népet lázítá, s miután ezt nem tudá részére megnyerni, a város főnökeivel tette magát egyetértésbe. Így magyarázható meg az, hogy Paskevics a város ostromát elkezdvén, ellenségre nem talált; hanem a városfőnökök a város és fellegvár kulcsát neki tüstént átadák, s a szeraskier saját palotájában hadifogolylyá tétetett.

Majd Burzov tábornok Baiburt népes várost foglalá el kardcsapás nélkül; de tüzessége és az ellenség kicsinylése majd messze ragadák őt. Ugyanis megtudván, hogy egy harczias hegyi nép, a lázok, Baiburttól nem messze Chart városát fegyveresen megszállották, ezek felkeresésére tüstént elindult, Chartot ostrommal megtámadta, de a lázoktól olly keményen visszaveretett, hogy maga halálos sebet kapván, osztálya nyakra före visszalódult Baiburtba. E szerencsétlenségről Paskevics tudósíttatván, egész seregével mindjárt a lázok ellen indult, kik Chart mellett mintegy 3000-en besánczolák magukat, s a sokkal számosabb orosz sereget nyugodtan bevárák. A harcz kimenetele nem lehetett kétséges, s Chart elfoglaltatott, de az oroszok is sokat veszítének, miután a lázok nagyobb része utolsó lehelletig védé magát.

Ezalatt a fogságba esett Hadzsi basa helyett a trapezunti kormányzó Oglu basa neveztetvén szeraskiernek, ez hivataloskodását avval kezdte, hogy minden muzulmánt fegyverre szólita, s kijelenté, hogy Erzerumnak vissza kell foglaltatnia. Felhívása nem vala sikertelen, mert most már nem csak a lázok, hanem a szinte harczias kurdok is fegyvert ragadtak; sok helyt a meghódolt népesség újra mozogni kezdé; s az oroszok összeköttetései nem csekély veszély által fenyegettetek. Illy körülmények közt tanácsosabbnak tartá Paskevics megelőzni inkább, mint megelőztetni. Ennélfogva az erzerumi és trapezunti helytartóságokat egymástól elválasztó bércek közé berontott, s a szeraskiert felkeresendő, a tengerpartig akart keresztültörni. De csakhamar meggyőződék, hogy nehéz ágyukkal nem lehet e tájon áthatolni, de meg az egész hegyiség népessége fegyvert ragadott és sietett a hegyutak védel-

mére; s illy helyzetben tehát tanácsosabbnak vélé visszafordulni. Beiburtot, miután erősítvényeit szétromboltatá, kiürítette, s egész erejét Erzerum körül összpontosítá, hogy innen azon pontra siethessen, hol segedelemre legnagyobb szükség leend. És csakugyan nem sokára a szeraskier Beiburtot megszállván, Erzerumot akarta visszavenni. Paskevics pedig e támadást be nem várván, maga felkereste a törököt Beiburtban, s itt az ügyetlen Ozmán basát tönkre zuzta. Mihelyt e veszteséget a szeraskier, ki Ozmán basától seregével kevés távolságra állott, meghallotta, mindjárt visszafordult, s Paskevicset tudósítá a drinápolyi bevégezett békekötésről, mit ő hadiszerencsáját megkisértendő, több napokig titokban tartott.

Az oroszok és görögök ellen folytatott harcok a török birodalmon mély sebeket ejtettek. A hajóhad a navarini ütközet után ugyszólván megsemmisült; a rendes állandó katonaságból csak maradványok állottak még; a dunai fejedelemségek tulajdonképen csak névszerint tartoztak már Törökországhoz, s az oroszoknak engedett kegyuri jog kívánatos alkalmat szolgáltat arra, hogy a pétervári udvar a török állam belső dolgába avatkozhassek, mi jövőben talán veszélyesebb bonyodalmakat idézend elő, mintha e fejedelemségek egészen átengedettek volna. Görögország pompás kikötőivel, s kitünő hajóslegényeivel örökre elszakadt. Ugyanis a jul. 6-iki szerződés és a drinápolyi kötés következtében, az alkudozások folytattatván, 1832. jul. 21. szerződésnél fogva az új független Görögország határai az *artai* öböltől *Voloig* meghatározottak; ellenben Görögország kárpótlás fejében 40 milliom török piasztart tartozott fizetni a portának. A török birodalom belsőjében elégtelenség és forrongás mutatkozott, mert az ő rendszer hívei mind ezen veszteségeket a szultán reformjainak tulajdoníták. A nép előtt a szultán mint saját szerencsétlenségének kovácsa tűnt fel, mert a birodalom legkényesebb körülményei közt törlé el a jancsárságot, a török hatalomnak alapkövét; s ujitásai által a nép durva ugyan, de romlatlan erkölceit vesztegeté meg. Új törvényei közt kevés volt, mely a nép előitéletét mélyen meg ne sértette, s ez által az elégtelenséget elő ne mozdította volna. A szultán legfontosabb rendelvényei, különösen a hadsereg és a beligazgatás újja szervezését tüzték ki czélul; a helytartók önkényének megszorítá-

sa által a kormányhatalmat jobban központosítani; a törököket erkölcsökben, szokásaikban, öltözetjeikben az európai műveltebb nemzetekhez közelebb hozni; valamint végre nagyobb polgári jogok engedményezése által a porta számos keresztény alattvalóit az izlám követőivel egyenlő rangba helyezni. Egy általános megkegyelmezési iratban, melyet a szultán 1829. decemberben kibocsátá, minden keresztény alattvalóit Istentől reá bizott tulajdonnak nyilvánítá, mellyről neki a legfelsőbb hatalom előtt kell még számot adni. A hadsereg szervezése egészen európai láb szerint erélylyel folyt, s a katonaszolgálati kötelezettség vallás különbség nélkül kimondatott, de e mellett a közadó is felemeltetett. De még jobban nevedett az elégületlenség az által, hogy a szultán minden levantei portékákkal kereskedést állami egyedáruságnak nyilvánított; a vámokat felemelé; s az igazságszolgáltatás helyesebb rendezése miatt némelly néptörzsökök, testületek és hatalmas családok előjogait eltörlé. Európai öltözet és szokás behozatala végett császári parancsokkal, de saját példájával is előment. Hanem a parancsolt öltözetbeli változtatások, a turbánnak süveggeli felcserélése, a szakál ellen indított neveltséges háboru; azon parancsolat, hogy haját ezentul senki le ne beretválja, hanem mindenki úgy hordja, mint a szultán; a pipát és dohányzást illető rendelet: mind ezen megszokott s megkedvelt nemzeti sajátságok eltörlése borzalmat gerjeszte az igazhívő törökben, s ezt vallás és nemzetiség ellen elkövetett eretnekségnek tartá. Maga a szultán minden ünnepélyekben, mellyeket a külhatalmi követek rendeztek, megjelent, s az ünnepélyeket viszonzotta; sőt népismeret végett utazásokat tett birodalmában, mit még soha egy szultán sem cselekedett; melly utazások alkalmával egészen mint a keresztény fejedelmek, a hatóságok személyzetét magának bemutattata, kérérelevelet elfogada, s keresztény alattvalóit szóval is biztosítá, hogy mindenben egyenlő jogot és védelmet nyrendnek.

Hogy a magába zárkózott török népesség mind a török, mind a külállamok bel és külviszonyairól értesítést kaphasson, egy hirlapot adata ki török és francia nyelven „*Moniteur Ottoman*“ név alatt; s a közvagyonosodás előmozdítására több czélszerű ipar és kereskedési törvények hozattak; végre a dögmirigy ellen óvó rendszabályok és veszteglő-intézetek jöttek létre.

Különös fontosságuk voltak azon reformok, melyek az eddigi kormányzati rendszert gyökerében megváltoztatták, s melyek kiválólag a helytartók tulságos hatalmát megszorítva, a kormányhatalom nagyobb centralisatioját eszközlék. Mahmud tudniillik belátá, hogy a régi hűbéri rendszer, mellyen alapult régente az ozmánok hatalma mind Európában, mind Ázsiában időjártával elfajult, s a helyett, hogy a főhatalmat támogatta volna, ezt gyengítette és megoszlatta. Kiválólag sok bajt okozott az, hogy a birodalom több részeiben a nagyobb hűbérnokok olly hatalomra s befolyásra vergődtek, mellyeknél fogva a szultán tekintélye s a birodalom integritása kétségbe vonaték. Természetes következménye volt aztán e körülményeknek, miszerint a porta gyakran épen a legnagyobb s leggazdagabb tartományaiból semmi segedelmet vagy adót nem kapott; s hogy ez elhatalmasodott hűbérnokok függetlenségre vágyván, épen a legveszélyesebb perczekben tagadák meg hűbéri illetőségeiket. Ez állapot főleg Bosznýákországban, Albániában és Kis-Ázsiában fordult gyakran elő. Mahmud megtörte az elfajult hűbérnokok hatalmát, miután ezektől kivégeztetések, jószág-elkobzások által megszabadult; és czélszerűbb kormányzat behozatala végett az egész birodalmat 28 helytartóságra (basaság) osztá fel, mellyek a porta által nevezett helytartók által igazgattatának.

Bármilly jó szándéku intézkedéseket tett is Mahmud, mindazáltal ezek a kivitelben kisebb nagyobb részben hajótörést szenvedtek, részint a törökök makacsságán s minden idegen iránt viseltető gyűlölségén, részint a tartományi hatóságok gyengeségén és rossz akaratján, valamint a tisztviselőkn is, kik nem tudák vagy nem akarák felfogni a nagy szultán magasztos céljait. A nép elégtelensége bebizonyult azon gyakori kísérletek által, mellyek a szultán élete ellen tétettek; valamint a keresztények üldözésével Perában és Galatában, mellyek következése volt ismét, hogy az összeesküdtek kegyetlenül kivégeztettek.

De a leghatározottabb ellenszegülésre talált az ő töröknél a hadsereg europai lábra állítása, öltözete, s idegen tisztek alatt folytatott fegyvergyakorlata, mellyeken sokszor a frank módra öltözött szultán is megjelent. Több europai és ázsiai tartományokban fegyverrel ellenszegültek az ujonczozásnak; sőt Bosznýákországban és Albániában ebből egészen kivonták

magukat az itteni harczszomjas, de vad muzulmán lakosok. Mind a két tartományban olly fenyegető lázadás tört ki, hogy ennek lecsendesítésére maga a nagyvezér indult el 25,000 emberrel. A lázadók mindig felosztatott rendben harczolván, a nagyvezér tulnyomó ereje által gyakori érzékeny megveretéseket szenvedtek, és szabad mezőn nem tarthaták fel magukat. Hegyszorosokban s erdőkben egyes csapatok még folytatták a harczot a nagyvezér ellen, midőn ezt fontosb események más harczmezőre szólíták.

Mehemed Ali, nagyravágyó, vitéz és ravasz, már régen tervezgeté, hogy a kormányára bizott Egyiptomot a portától függetlenné tegye; sőt a török birodalom zilált állapotja még azon reményt is éleszté, hogy a roskadozó ozmán birodalom helyébe a magáét alapíthatja meg.

Mehemed Ali született 1769-ben Macedoniában, s 1800-ban Egyiptomban a francziákkal harczokban kitiönteté magát. 1806-ban három lófarku basává és Egyiptom kormányzójává neveztetvén, itt a porta hatalmát részint erőszak, részint ravaszság által újra helyre állítá, miután a mamelukok főnökeit, kik a francziák és angolok eltávoztával a kormányt magukhoz ragadák, eltávolítani tudta. Így Egyiptom egyedüli ura maradván, fegyverét a vachabíták ellen fordítá, s ezeket több véres ütközetekben legyőzván, Derajeh fővárosukat elfoglalá, s Mekka és Medina szent városokat is körmeikből kiszabadítván, ez által minden igaz muzulmán szeretetét és hajlamát megnyeré. Már e harczokban különösen kitiönteté magát fia Ibrahim basa, mind bátorsága, mind ügyessége által mint vezér. Ugyan ez az, kire atyja a görögök leigázását bizta 1825-ben, midőn őt a szultán is moreai basának és kormányzónak kinevezé. Kárpótlásul a görög háboruban tett költségeiért kapta Mehemed Candia szigetét.

Mehemed Ali hatalma hadseregén és hajóhadán alapula, melyeket franczia és angol tisztek vezénylete alatt egészen europai módra szervezett; erre pedig a költséget azon államrendszer adá, melly szerint minden fekvő birtoknak ő volt igazi tulajdonosa, a felláhok pedig csak mint haszonbérlok tekintettek. A nyers termények egyedáruságához csatolta továbbá az ipar és gyári egyedáruságot, úgy hogy gyárakat maga költségén állított, s a gyárművekkel maga kereskedett. Mind ezek által a nép tulajdon nélküli rabszolgákká aljasitta-

tott. De mivel a kormányzatban s hadügyben europai műveltség uralkodék, s a tűzérés, orvosügy, mérnöktest, hajózat, hajóépítés, baromorvoslat, mezeigazdaság számára külön külön iskolák állítottak, s mind ezeket francia imádói szóval és írásban kikürtölék: tehát Mehemed Ali egész Európában úgy tűnt elő, mint nagy reformátor és státusférfi, ki a sorstól hivatva van a haldokló keletet új és erőteljes életre feltámasztani.

Szélesen terjedett tartomány és roppant kincs birtokában levén, csak alkalomra várt, hogy régi tervét foganatba vegye. Először is a török nép elégtelenségét szitogató a szultán mint reformátor ellen, holott ő maga ezt e tekintetben jóval felülmuta. Ez áskálódás eredménye vala azon gyújtogatás, mellynek 1831. aug. 2-án a keresztényektől lakott Pera külvárosban 4000 ház leve áldozata.

Mahmud szultán 1831-ben kedvet mutatott a lengyel forradalommal elfoglalt Oroszország ellen a háborút megkezdni. Szerencséjére e szándékáról leverte a francia udvar; s nem sokára Mehemed Ali ellen folytatott háborujában egyedüli mentőjét az orosz csárban találta.

E háborura nem volt nehéz szinlett okot találni. Mehemed Ali a syriai basával Abdalahval, ki az Egyiptomból megszökött fellátkat ki nem adta, összeveszett. E miatt fiát Ibrahimot 40,000 emberrel, kikhez még a libanoni fejedelem Emir Beschir is csatlakozott, Abdalah ellen inditá. És mivel az arabok s a régi jancsárok szinte Mehemedhez pártoltak, tehát Syriát hamarébb elfoglalta, mielőtt a szultán Abdalahnak segítséget küldhetett volna.

A mult század közepe óta a porta uralma e tájakon csak üres név volt; Abdalah is gyakorta kirugott s még a rendes adót sem fizette meg; mellynél fogva Mehemed fegyveres fellépésének könnyen kölcsönözheté azon szint, mintha egy fellázadt alattvalót akarna megfenyíteni. De midőn a szultán, ki nem örömet látta, hogy a hatalmas még hatalmasabb lett, megállapodást parancsolt, Mehemed nem csak nem engedelmeskedik, sőt Acre várát ostromlani kezdte. Ekkor a szultán megparancsolta a muftinak és ulemáknak, hogy az engedetlen vazalt fiával együtt, rekeszszék ki az egyházból, s mindkotten kitétettek helytartói hivatalukból. Ellenben Mehemed kijelenté ministerei és tábornokai előtt, hogy a török birodalom s val-

lás a szultán tehetetlensége miatt veszélyben forog, s ő ennek elhárítására fegyvert ragad. Ekkor az ügyetlen Hussein basa vezénylete alatt 1832. tavasszal 40,000 főnyi török sereg Szíriába indult, de már későn érkezett meg, mert Acre máj. 27-én ostrommal bevételre került. Ezután Damaskust szállotta meg Ibrahim, s előnyomulásában a homsi mezőkön júl. 7-én a halebi basára bukkanván, ennek seregét szétverte, s Hamah, Haleb, Antiochia, Alexandrette városokat elfoglalta. Julius 29-én maga Hussein basa is legyőztetett Bilonnál, s Koniehig kényszerült visszamenni. Illy roppant veszteségek után a nagyvezér Resid basa egy második sereggel indult a győzelmes Ibrahim fentartóztatására; s egyuttal Londonban segítségért esdeklett a szultán. De míg itt a segélyadással késedelmeztek, azalatt az orosz követ megnyerte a török diván bizalmát, s egy rendkívüli orosz nagykövet azon váratlan ajánlattal lépett meg a szultánt, hogy a császár kész a lázadó Mehemed Ali ellen mind szárazon, mind vizen segédelmet küldeni. A török kevélység eleinte visszautasította a porta halálos ellenségétől jött segélyajánlatot; de azon hirre, hogy Konieh mellett a nagyvezér serege egészen semmivé tért, s maga is elfogatott, és hogy a győztes sebes léptekkel közelit Brüsszához: örömmel elfogadta az orosz ajánlatot. Ez alatt azonban biztosok mentek mind Mehemed Alihoz, mind Ibrahimhoz, kik a kiátkozást visszavonván, Mehemednek a syriai helytartóságot is felajánlották, csakhogy kibéküljön. És miután az alkudozást az alexandriai orosz consul is támogatta, tehát a francia udvar szinte figyelmére méltatta az ügyet, nehogy a porta egészen az oroszoknak köszönhesse megmenekülését, s azért mindent elkövetett, hogy az orosz segédseregnek Konstantinápolyba való jövetelét megakadályozza. A ravasz Mehemed tettét, mintha ez intésekre figyelmezne, s fiának parancsolt, hogy tovább előre ne nyomuljon. Holott célja volt a szultánt megszabadítani azon kénytelenségtől, hogy orosz segítséget fogadjon el. Mindazáltal Ibrahim hadutját folytatván, Miklós császár az Odeszában készen álló segédhadat 1833. márt. 29-én hajóra ültetvé. Apr. 5-én az oroszok Konstantinápolyban megérkezvén, itt közel Unkiar Iskelissinél 14,000 emberrel tábort ütöttek. Ezen fegyveres közbenjárás hallatára az egész európai diplomácia szárnyra kelt, s békét eszközölt annyi könnyebben, mert Mahmud szultán minden orosz segítséget kerülni akarván, elfogadta

azon békefeltételeket, melyek 1833. máj. 5-én Alexandriában a török biztosoknak Mehemed Ali által előterjesztettek. Ezek szerint Mehemed megerősített az egyiptomi, candiai, abyssinai helytartóságokban, s még hozzá kapta a damaskusit, tripolisit, saidit, halebit, acreit, jerusalemit, naplusit, a Mekkába zarándokoló muszulmanok kísérete kötelezettségével, fia Ibrahim pedig a mekkai sheik méltóságot, s a dziddai és adanai kerületeket nyerte el.

Máj. 6-án a szultánnak egy fermánja Mehemed Ali részére teljes bocsánatot s minden történtre fátyolt huzott, mire az egyiptomiak a Tauruson keresztül visszafelé, az oroszok pedig haza takarodának. Az orosz segítség jutalma lön az *Unkiar Iskalessi* szerződés, mely 1833. júl. 8-án költ, s melyben a két birodalom egymással véd- és támadószövetségre lépett, akár belülről, akár kívülről jöjjön az ellenség; s a birodalom épsége biztosított. Továbbá a porta kötelezé magát, hogy a Bosporust és a dardanellai szorost orosz hajóknak mindig megnyitandja, s más nemzet hajói előtt, mely tudniillik az oroszszal ellenséges lábon áll, bezárandja.

E szerződés a portát halálos ellensége védelme s pártfogása alá helyezé, s megengedte neki azt a szabadságot, hogy a birodalom belviszonyaira minden pillanatban fegyveres befolyását gyakorolja; olly jog, melyet a pártfogó bizonyosan a romai politika szerint ki is fog használni.

Az egész szerződés általjában, de különösen ennek a bosporusi és dardanellai hajózást illető pontja igen felbosszantá Angliát és Franciaországot; és bár egy későbbi 1834. jan. 20. kelt pótszerződés az orosz és török udvar közt a Feketetengert az angol lobogó alatt vitorlázó kereskedőhajóknak is megengedé; mindazáltal az angol sajtó nem szünt meg morogni, miszerint a török már az orosz járma alá esett.

Oroszország roppant hatalma mindaddig kötött állapotban marad, míg a világ nagykereskedés főcsatornáihoz való bemeletel a nagy oczeán neki meg nem nyílik. Az orosz politika alapítója Nagy Péter czár elismeré már ezt, minek bizonysgául szolgál a szilárd kitartással s nagy költségekkel felszerelt orosz hajóhad. De mire használ e szép hajósereg, ha ez csak a fekete és balti tenger öbleibe beszorítva vesztegel? De a Feketetengert a *dardanellai*, a balti öblöt a *szundi* szoros zárja el. Az orosz politica fő eszméje volt tehát a gátokat felnyitni,

mellyek öt lebilincselve tarták. Innen magyarázhatjuk meg az *unkiár-iskalesi* szerződést; innen lesz világos : miért igyekszik a pétervári udvar befolyását olly nagyon fentartani a *dán trónörökösödés* meghatározásában.

A portára megalapított befolyását még több engedményekkel igyekezett az orosz biztosítani. Így a drinápolyi békénél fogva fizetendő hadisarcz egy harmadrész summára szállittaték le; Görögorszáért a kárpótlási díj megfizettetett; és Szamos sziget a török uralomnak visszaadatott. A szerb ügy is most teljesen elrendezteték. Milos Obrenovics szerbországi fejedelem még jókor Oroszországhoz csatlakozván, ennek pártfogását megnyerte s meg is tudta tartani. E pártfogás következtében már az akermani szerződés kimondá, hogy Szerbthonban régi kiváltságai szerint csak várakban lakhatnak törökök, olly engedmény, mellyet a drinápolyi béke is megerősített. Továbbá 1830. novemberben Milos a portától örökös szerb fejedelemmé nevezteték. A többi szerb intézkedések egész 1834. január haváig huzódtak; mikor végre a határok török és szerb biztosok közbejöttével megállapítottak, az uj török erősítvények lerontatni rendeltettek, a törökök lakhatása csak Belgrádra s a régi várakra szorítottatott, s a szerbek a portának évenként fizetendő 2,300,000 török piaszter letétele mellett, teljesen független beligazgatást nyertek.

Viszont az oroszok is lassan lassan minden török várost visszaadtak, sőt a nagyfontosságú Szilistria 1836. szeptember 11-én szinte kieresztetett, miután az orosz czár a fizetendő sarcz hátralevő részét, mellyért e vár zálogban tartatott, a portának végképen elengedé.

Ámbár azon esemény, mellynél fogva Mahmudot saját alattvalója Mehemed legyőzni tudá, s mellynél fogva halálos ellenségétől segítséget fogada el; napfénynél világosabban bebizonyítá a török birodalom ájultságát : mindazáltal ritka szilárd kitartással felismeré a baj gyökerét, s ingadozatlanul folytatá reformjait; és a mutatkozó elégtelenséget s lázadásokat, mellyek az ujonczozás és nagy adó végett Boszniában, Albániában, Syriában s más ázsiai basaságokban kitörték, fegyverrel zuzá szét. Különösen a hadsereg vontá magára figyelmét, miután ennek hiányait a Mehemed Alival folytatott háboru napfényre hozá. A tüzérség szervezésére, s tanítására porosz tisztek ígértettek meg Auguszt porosz k. her-

czeg által, ki 1837. octoberben Konstantinápolyt meglátogató, s ezek 1838-iki tavasszal meg is érkeztek.

És ámbár a hadsereg szervezése s begyakorlása még sok kívánni valót hagyott, mindazáltal 1839-ben kedvező időpunctot látott a porta Syria visszafoglalására, miután itt az Ibrahim által kívánt ujonczozások és adózások végett nyughatatlanságok kezdék magukat mutogatni. E körülményt használni kívánván Mahmud, Mehemed Alit árulónak nyilvánítá, s elle ne sereget indított.

A ravasz Mehemed, valamint fia Ibrahim előre láták a dolog illy kifejlődését, s azért Ibrahim mindig harczkészen tartá seregét, melly ekkor is annyira felülmulá a török hadat, hogy ez Nisibnél 1839. jun. 24-én kevés órai harcz után tökéletesen szétzuzatott.

Mahmud szultán az ütközet elvesztése hírét halálos ágyában vette. Jul. 2-án 1839. csendesén kimult, s összetépett és szaggatott birodalmát egyetlen fiának hagyta, kinek neve :

I. Abdul-Medschid, a mostani uralkodó fiatal szultán. Fiatal, 16 éves gyenge kora az uj szultánnak kettős szerencsétlenség volt a zilált török birodalomra, s e körülmény kedvet gerjeszte az europai nagyhatalmagnál befolyásukat a portánál megalapítani. Szárazon már védtelen, tengeren is azzá lett a kapudán basa árulása által, ki jul. 14-én Alexandria előtt megjelenvén, magát és hajóhadát Mehemed Ali rendelkezésére bocsátá.

Mahmud még halálos ágyában meghagyta fiának, hogy az elkezdett reformokat folytassa, s a ministerek megválasztása mindjárt mutatta, hogy a fiu atyja tanácsát hiven követi. És mivel a reformpárt feje Reschid basa Konstantinápolytól távol Párisban mint követ székelt, tehát innen visszahívott, s a külügyi tárczát átvevé. Reschid basa egy művelt férfi s a józan haladás barátja, a jelenkor színvonalánál jóval tovább tekintett és látott. Ő meggyőződött, hogy a csontosult és elszigetelt izlam nem fogja megmenthetni a birodalmat s megvédeni az orosz és angol egymással vetekedő befolyások ellen. Hogy tehát a török állam valóban független lehessen, elhatározta Selim, II. Murad és Mahmud műveit feleleveníteni, a reformpályán ingadozás nélkül haladni, még pedig nem csak az ország védelmi rendszerét illetőleg, hanem a közigazgatásban, törvényszolgáltatásban, tudományban, gaz-

dasági és iparintézményekben is. E cél elérésére rávette Reschid a jó indulatu fiatal szultánt, hogy birodalmának *alkotmányt* engedményezzen. És 1839. nov. 2-án az országnagyok, a különféle vallásfelekezetek képviselői, valamint a külhatalmak követei és consulai a Marmora tenger mellett fekvő *Gülhanei kioszkban* összehivatván, itt felolvasta Reschid a szultántól engedményezett *alkotmánylevelét* a török birodalomnak, melyre a szultán maga és a főhivatalnokok ünnepélyesen meg esküvének.

Ezen *gülhanei hattischerif* neve alatt ismeretes *alkotmány* következőket ígér :

A török birodalom minden alattvalójának személy becsület- és vagyónbiztosságot; egyenlő adókötelezettséget és felosztást; eltörlését azon káros rendszernek, mely szerint az adók magánszemélyeknek béreltetek ki; rendszeres ujonczozást a szolgálatidőnek meghatározásával.

Az itt kijelentett elvek világosan bizonyíták a szultán becsületes céljait; de fájdalom a kormányhatalomnak nem volt annyi ereje, hogy a mondott intézkedéseket minden pontban és egészben keresztülvihesse. Az alkotmány kisebb nagyobb részben holt betű maradt, s midőn később Reschid basa bukásával az ő török párt ujolag kormányra vergődött, ez, mint Koránnal ellenkező rendelvénnyel, nagy részben eltöröltetett. Mert a muhamedánus országokban törvényhozás, törvény-szék, közigazgatás nem egyes személyek által parancsolt formákon és rendelkezéseken, hanem a változhatlan koránon alapulnak, mely az egyházi és politikai törvényhozást magában foglalja, és a szultánt mint a legutolsó hitsorsost egyenlően kötelezi. A korán még csak azt sem engedi meg, hogy muzulman ellen nem muzulman tanuskodjék; s az illy tanukat a bíró ki nem hallgathatja, s a bírák ismét az ulemák egyházi rendéhez tartoznak, kik esküvel kötelezvék, hogy a koránt minden pontjaiban megtartandják. Már e körülmény maga lehetlenné teszi a törvényegyenlőséget a keresztény alattvalókra nézve, kik a korán szerint csak a tolerált néposztályhoz tartoznak. De a második pont, mely az adóról rendelkezik, szinte végrehajltanul maradt, s nem is fog addig életbe lépni, míg az egész közigazgatás gyökerétől kezdve koronájáig meg nem változtattatik. A harmadik pont, mely a honvédelmi kötelezettségről szól, nagyobb részben életbe lépett s a katonáskodási

idő a porosz rendszer szerint 4 évre határoztatott; de ez is több tartományokban, mint Bosznia, Albania, Kurdisztan stb., melyek pedig ezelőtt a legvitézebb katonákat adták a török sereghez, fenakadt, mert e tartományok harczias lakosai iróznak a fenálló katonaságtól, bár otthon mindig fegyverben vannak.

A gülhanei hattiserifben meghatározott alkotmányelvek, későbbi rendeletekkel egészítették ki, melyek „*Tansimat i hairiri*“ azaz üdvös intézkedéseknek“ hivatnak.

Az elégtelenség, melyet ezen alkotmányadás az ó törököknél gerjesztett, s melyben maga a szultán anyja a nagybefolyású Valida szultánnő több főstátusférfiakkal részt vett: az elkorhadtt államműnek még újabb csapást adott, s a haldoklót a végenyészettől csak a nagyhatalmak segítsége mentheté meg.

Ugyanis e körülményeket használva Mehemed Ali Egyptomot, Syriát és Candiát örökösen kérte magának adatni; és a védtelen portának nem maradt más választása, mint a nagyhatalmakat segítségre kérni fel. Ezek közül Franciaország Mehemed Alihoz hajolván, a többi négy nagyhatalom Londonban 1840. júl 15-én szerződést kötött, melyben a szultánnak segítség határoztaték oly formán, hogy Mehemed Alitól Syria erővel is elvételék, Egyptom neki megmaradván, Oroszország ez alkalommal feladá az Unkiar-Iskelessi szerződésben nyert azon nagy előnyét, mellynél fogva a többi nagyhatalmaknak a Feketetenger s az odavezető tengerszorosok elzárattak, s melly miatt igen felingerelve valának.

Ámbár Mehemed Ali pártolójától Franciaországtól a harczias jellemű Thiers megbukta után fegyveres támogatást nem reménylhete, s így maga maradott: még is elhatárzá az ügy kimenetelét fegyverre bizni. Ibrahim basa seregeit birodalma belsejébe s a Taurus hegyei közé rendelte, mivel az ellenséges támadást szárazföldről gyanítá; de az egyesült törökök, angolok és ausztriaiak tengeri oldalról kezdték a támadást, s így kénytelen vala felosztott seregeit a legveszélyesebb körülmények közt fellázadt tartományokon keresztül visszavinni.

September 9-én a szövetségesek a syriai partokon kiszálván, a Libanon hegységi keresztények tüstént fellázadtak az egyiptomi uralom ellen. Saida és Beiruth tenger melléki váro-

sok rohammal vétettek be, s az egyiptomiak a hegyekbe szorítottak. És miután november 4-én az erős Acre vár is rohammal elfoglaltatott, melly alkalommal Fridrich austriai főherczeg első vala a várfalakon, Mehemed Ali hajlandó lett az alkudozásra. És a nagyhatalmak közbenjárásának tulajdonithatá, hogy kedvezőbb feltételeket kaphatott, mint érdemlette. Ezeknél fogva Egyptom örökös birtokában megerősítették, olly formán, hogy a szultán felsőségét elismerni, évenkénti adót fizetni, s a szultán törvényeit Egyptomra nézve is kötelezőknek elismerni, s a kapudán basa hajóhadát kiadni tartozik.

Es így Egyptom feletti felsége a portának ujjal idegen segítség által állíttaték vissza. De Syria visszakebelezése nem sok hasznót hajta neki, miután a druzok és maroniták közt uralkodó dühös gyűlölség minduntalan lázadásokra ada alkalmat, mellyek csak nagy erőfeszítéssel nyomathattak el. A Libanonnak e két néptörzsöke mindig saját fejedelmek alatt élt, kik csupán adót tartoztak a portának fizetni. A már fentebb említett Emir Beschir Mehemed Ali részére állván, ennek legyőzetése után Maltába menekült. Francziaország és Anglia felhasználták Syria belső viszályait, s a maguk javára fordíták. E célból Francziaország a keleten lakó r. katholikusok pártfogási jogát követelte, melly állítása szerint I. Ferencz franczia király és a porta közt kötött szerződésből vette származását. De miután ezen szerződés csak alárendelt dolgokra, mint például : a jerusálemi kath. papok és szerzetesek védelmére, a szent helyekre zarándokoló keresztényekrei felügyeletre stb. vonatkozott, s még is a francia udvar e védelmi jogot a Libanon kath. lakosaira is ki akará terjeszteni : tehát e terjeszkedésnek a többi főhatalmak ellenmondottak. És ezek tanácsa után igyekezett a porta engedmények adása által a syriai különösen pedig a libanoni keresztényeket lecsendesíteni, hogy Francziaországtól a beavatkozási ürügy elvétessék. És miután a porta megigéré, hogy a szent helyeken eddig divatozott szokás és rend fentartására felügyelőül kormányzót nevezend ki, s Emir Beschirt s a schehabokat hivatalukba visszahelyezendi, ezek által egyelőre minden francia beavatkozási alap eltávolíttaték. Azonban az ujjonnan beiktattatott Emir, el Kassim, nem birt azon tulajdonnal, hogy a druzokat és maronitákat engedelmességben megtarthassa, sőt inkább ezek tovább is czivakodtak, egymás ellen irtóháborut folytatván. E kinos állapot-

nak véget vetendő, a porta a Libanon vidéki tartományok helytartójává Omer basát nevezte; de a druzok és maroniták e rendszabályban régi nemzeti jogaik megsértését látván, még jobban felzudultak. Ennek következménye volt aztán, hogy a külhatalmak ismét beavatkoztak, s ezek közbenjárása által úgy intézteték el a per; hogy jövőre mind a két néptörzsöknek maradjon meg ugyan külön külön saját fejedelme, de mind a kettő felett egy török basa neveztessek.

Oroszországnak a portával kötött utóbbi békeszerződésekben nyert befolyása a dunai fejedelemségekre, csakhamar károsan kezdett mutatkozni. Így például az oláhországi hospodárt Ghikát a porta tudta nélkül hivatalából kicsapta, s a neki kedvesebb Bibescot a porta által hospodárnak kinevezette. A szerb ügyekben is tulnyomó befolyásra vergődött az orosz hatalom. Itt egy lázadás következtében Obrenovics Mihály fejedelem letaszított, s helyébe a híres Czerny György második fia Sándor herceg tétetett. De mivel ez által az orosz udvar magát mellőzve és sértve tartotta, Sándor hercegnek le kellett mondani, hogy aztán orosz befolyás alatt ujjal fejedelemmé választassák.

A Libanon-néptörzsökök közt ismételve kitört nyughatlanságok és harczok ujan felhívták a külhatalmak beavatkozását, kik panaszkodának e szünetlen zavarok végett, s ezeknek gyökeres orvoslását erélyesen követelék. Más részről a porta panaszkodott s pedig jogosan, hogy a franczia és angol consulok a tüzet még inkább szitogatják; azonban a nyugalmat még is fegyveresen visszaállítá, a midőn (1845-ben) a Libanon vidékein 170 falu hamvasztatott el, s 12,000 ember gyilkoltatott le, mi megint jegyzékekre s óvásokra adott alkalmat a külhatalmak részéről.

Mind ezen bonyodalmai a török birodalomnak, valamint a külhatalmaknak a belügyekbe beavatkozási szándéka, többnyire ministeri változásokkal valának egybekapcsolva, melyek gyakori kormányrendszer változtatást idéztek elő, s világosan mutatá, miszerint a porta még belügyeit sem képes a külhatalmak nélkül intézni.

Az 1848-ki europai zavarok, melyek csaknem egész Európát meglepték, Törökországra kevés hatást gyakoroltak; s a magyar és olasz forradalmakkal elfoglalt Ausztria szorult helyzetét, épen nem igyekezék maga javára kihasználni. Azon-

ban az említett európai zavarok viszhangja még is hallatszott az aldunai vazall tartományokban. Így Moldvában Stourdza fejedelem zsarnoki kormánya általános elégtelenséget költvén fel, az előkelő bojárok követelték, hogy a porta által adott, s a muszka udvar által garantírozott alkotmány „reglement organique“ teljesedésbe vétessék. Stourdza a bojárokat elfogatta, s többeknek jószágait is elvette. Ennek következtében ők a portához folyamodtak, miután a fejedelem zsarnoki eljárását az orosz udvar nyíltan pártolá. De mivel a porta Oroszország nélkül nem akart egyoldalulag rendelkezni, tehát minden a régiben maradt, s a lázongó bojárok Kis-Ázsiába száműzettek.

Oláhországban már nagyobb erővel törtek ki a régen elfojtott nyughatlanságok. Itt Bibesko fejedelem kormánya mérsékletesebb szellemű volt ugyan, de nagy részt a Párisban képzett oláh főnemesség demokratiai kormányzatot óhajtván, felázadt, s a fejedelmet a fenálló „reglement organique“ eltörlésére kényszeríté. És midőn ez ellen Oroszország óvást tett, a fejedelem hivataláról lemondá, s egy ideiglenes kormány alakíttatott. Erre az orosz udvar Duhamel tábornokot egy hadtesttel Moldvaországba küldé, felszólítván a portát, hogy Oláhországot illetőleg hasonlólag cselekedjék. És mivel ez eleinte késedelmezett, az orosz Oláhországba is benyomult, s Bukarest fővárost a porta ellenmondása daczára megszállá. Most már a török is sietett, s Omer *) basát egy sereggel Oláhországba szinte beküldé.

*) Omer basa, a rumilíai és bosnyákországi hadseregek fővezére, született az ogulini végezred megyéjében Ogulinban 1806. nov. 24-kén. Családi neve Lattas Mihály, s atyja az említett ezredben ausztriai főhadnagy volt. Ez valami ezredi pénzt szerencsétlenül elköltvén, tisztirangjától megfosztatott, mi a fiatal Lattasra olly leverő hatással vala, hogy cadéti altisztségét ugyan az ogulini ezrednél elhagyván, 1828-ban Törökországba szökött. Vidinben az ottani basa Hussein szívesen fogadá, s gyermekeit 5 évig nevelte. 1834-ben Hussein ajánlólevelével Konstantinápolyba ment, hol a hadügyministeriumban mint irnok alkalmaztaték. Most már főkről fokra sebesen léptetett előre; 1838-ban ezredesi rangra emeltetvén, 1839-ben Syriában Ibrahim ellen kitünő vitézséggel harczolt, s a nischen rendjellel diszittetvén, general-őrnagy méltóságra emeltetett. Majd a druzokat verte meg, miért

A magyar forradalom kiütésével az orosz czár kétszerezsen szükségesnek tartá a dunai fejedelemségekbeni befolyását gyarapítani. És ámbár e befolyás sehogy sem tetszett a portának, mégis további összeütközések kikerülése végett hajlandó volt a *balta limani* egyességet megkötni, melly a duna fejedelemségekben Oroszországnak 8 évig csaknem annyi jogot engedett, mennyivel maga a porta birt; s mellynek erejénél a mutatkozó mozgalmak elnyomására s a fenálló felsőségi tekintély támogatására mind Oláh, mind Moldvaországot katonai erővel megszállhatá.

A magyar forradalom, a temesvári ütközet, s a világosi fegyverletétel után bevégeztetvén, Kossuth Lajos volt magyarországi kormányzó 5000 s néhány száz magyar, lengyel és olasz egyénnel átlépte a török határt, s a porta oltalmába ajánlván magukat, Turnul Szeverinből Viddinbe (Bodon) szállíttattak. Ezen esemény nemcsak Viddinben és Sumlában, de a konstantinápolyi divánban is rendkívüli mozgalmat idézett elő. Ama roppant rázkódás, mellyet a magyar forradalom különösen a szomszéd országokban előidézett, mint egy szünni nem akaró földindulás végre is Törökországot, a forradalmi eszmék megtestesült ellentétét rendíté meg.

Gróf Stürmer ausztriai követ Konstantinápolyban a bécsi minisiterelnöktől még 1849. aug. 24-kén sürgőnyt kapott a török birodalomba menekült ausztriai alattvalók kiadatásának sürgetése tárgyában, mit ő tüstént igyekezett a török kormánynál kieszközleni, melly azonban eleinte még csak nem is válaszolt kívánatára, mint ezt maga Stürmer sept. 14-ki nyilatkozatában panaszolva emlité.

Az orosz czár bevégezvén a magyar forradalom elnyomását, Varsóból aug. 26-król saját kezével írott levelet küldött Abdul Medschid török szultánnak. Ez úgyesen irt levélben

a szultántól brilliantos kardot kapott jutalmul. 1845-ben az arnauták lázadását csilapítá le, s 1846-ban a kurdok elleni hadtest fővezérévé nevezetvén, ezeket egy hónap alatt a porta iránti engedelmességre visszahajtotta. Az oláhországi megszállásnál kimutatott ügyes és eszélyesmagaviseleteért az orosz czár sz. Anna rend első osztályu lovagjává nevezte. Majd a bosznnyák zavarok, s a montenegroí harcز legyőzésére küldetett; most pedig az oroszok ellen kitört háboruban az europai főserg vezérletét viszi, s még pedig eddig kielégítő eredményel.

Miklós czár mindenekelőtt igazolja magát aziránt, miért kellett neki a nagyfontosságú magyar forradalom elnyomásába avatkoznia, mire nézve Ausztria integritása, a legitimitas, s az európai egyensúly fentarthatását veti leginkább mérlegbe. Azután méltányolva említi az oszmán kormány magaviseletét a magyar forradalom irányában, s különösen Bemnek Moldvából beütése alkalmával. S miután megemlíti, miszerint a magyar forradalom elnyomása az aldunai tartományokra is jótékony hatású leend, hol szinte sok gyuanyag van a lázadásra, s hol egy évvel ezelőtt szinte fel kellett lépnie a *török uralkodás tekintélyének* fentartása érdekében: végre a magyar forradalomban részt vett orosz alattvalók kiadását sürgeti azon nyomatékos mondhatni fenyegető hozzáadással: vajha ezen ügy miatt felhő ne támadjon országaik között.

A fényes porta, vagy inkább ministeriuma erre sem adott egyenes, határozott választ; hanem, hogy e nagyfontosságú ügyben, jól meggondolva cselekedjék, s roskadozó hatalmának egy új támaszszlopául használhassa azt, tanácskozni, értekezni kezdett nem csak saját körében, de egyszersmind az angol és francia nagyhatalmasságok képviselőivel is, mi majdnem egy hónapig tartott, míg az eldöntő válasz határozatlan nyilatztaték.

Igaz ugyan, miszerint a török politika a külügyekre nézve egészen alárendelt az ismert öt nagyhatalmasság akaratjának, s azért hol ennél, hol amannál tapogatózik, s mivel egyikkel sem akarna viszálykodásba keveredni, épen ezen ingadozás által többször kétes helyzetbe jő, mint jött a menekültek kérdésénél is. Azonban nagyon csalatkozik, ki azt hiszi, hogy a tudatlan török a státuskormányzás, a mélyebb politika elvei, viszonyaival ismeretlen, s a diplomatia titkai, s fogásaiba nincsen beavatva. Sőt ellenkezőleg e részben igen éles felfogás, finom gyakorlati tapintattal, s kivált képmutatás dolgában valódi mesteri ügyességgel bírnak a török kormány főbb tagjai.

Hogy a török porta a menekülteket egyáltalában ki nem akarta adni, sőt elbocsátani vala szándéka, az bizonyos, de mind a nagyvezér Resid basa, mind a külügyminister Ali basa nem mertek volna Oroszországgal és Ausztriával dacolni, ha Franciaország, s főleg a hatalmas Anglia konstantinápolyi követei Aupik tábornok és Canning lord által nem bátorítottak, s

olly erélyesen nem gyámolittatnak. Az ez időben még mindig Konstantinápolyban tartózkodó magyar és lengyel ágensok, gróf Andrássy Gyula és Csajkovszky, menekült társaik érdekében is mindent elkövettek az angol és francia követek pártolásának megnyerésére, mi azonban magában véve nem nagy nyomatékkal birt volna.

Ezek ellenében az orosz és osztrák követek Titoff és Stürmer gróf, s a csár által Konstantinápolyba küldött rendkívüli követ hg. Radzivil, s az orosz külügyminister gr. Nesselrode mindinkább sürgető és fenyegető követeléseikkel szünet nélkül ostromlák a török portát.

Különösen élénk színnel festék a nagy veszélyt, mely a forradalmi elemeknek a török határszéleni összpontosulásából, s ennek eltüreséből nem csak a még mindig ingerült állapotban levő szomszéd tartományokra, de magára Törökországra nézve is háromolhatik. És miután megfeszített törekvésöknek nem volt más sikere mint az, hogy az ügy eldöntését szándékosan halogató ozmán kormánytól csak általános kitérő válaszokat s üres biztatásokat nyerének; az ausztriai követ sept. 14-kén, midőn a bécsi ministeriumtól ujjalag sürgető felszólítást vön, Ali basához irt nyilatkozatában határozottan kijelenté, miszerint a menekültek kiadásának ügyében minden további halogatást a porta részéről megtagadásnak tekint, és ha erre nézve két nap alatt határozott választ nem nyer, a portávali diplomatiaközlekedését további parancsvételig megszakasztottnak kéri tekintetni, nyomatéku hozzáadván, hogyennek következése egész súlyával arra fog nehezkedni, ki azt előidézte.

Az ekként két oldalról zaklatott s ugyancsak két felől gyámolított török kormány végre kényszerítve látá magát ez ügyben szinte határozottan fellépni. A császár anyja, mint ki dicsőült férje a nagy Mahmud politikai titkaiba bele volt avatva, s nagy befolyást gyakorlott a közdolgokra, s kinek számára Kossuth kormányzó korában még 1849. május hóban egy pár válogatott tehenet és ökröt küldé kedveskedési ajándokul, a menekültek kérdését uralkodó fia, a nagyvezér, a külügyminister, a szeraskier, és a muftival (szeik izlam) egyértelemben kíváná eldöntetni. September 16-kán az összeült diván hosszas és heves vita után elhatározá: *a török földre menekült, s magukat a porta oltalmába ajánlott magyarokat és lengyeleket az osztrák és orosz kormánynak ki nem adni.*

E válaszra Stürmer gróf és Titoff megszakaszták diplomatiái összeköttetéseket, s Radzivil herceg, a császár rendkívüli követe minden bucsuzási tisztelgés nélkül tüstént elhagyá Konstantinápolyt. Ezen vész kitörésével fenyegető kölcsönös feszültség a leginkább érdekelt 4 hatalmasság kabinetjeiben nagy mozgalmakat, kettőztetett tevékenységet idézett elő. Az angol kabinet felszólítást intéze a francziához, hogy háboru esetére Törökország integritásaért kezefogva s teljes erővel lépjenek föl. Sőt már a következő hónapban az angol hajóhad Máltából kiindula, s a besikai öbölben a dardanellai torkolathoz közel vetett horgonyt, nem sokára a franczia hajóhad is előrenyomulván.

De magában a török birodalomban is nagy készüléteket tettek a ki nem adás elhatározása után. Az ozman hajóhad nagy része mozgásba tétetett, s october elejen a szultán és fő-tisztjei 70,000 főnyi hadsereg felett tábori szemlét tartának a stefanói térségen. Mind e mellett az óvatos nagyvezér, úgy látszik, még sem akarta az orosz és osztrák udvart nagyon megharagítani, s a ki nem adás határozata után nem sokára Fuad Effendit Pétervárába, s Mussurust Bécsbe küldé követekül, olly célból, hogy a rutcsuk-kajnárdsi szerződés alapján a menekültek kérdését minden idegen befolyás nélkül kiegyenlitsék. Az első az orosz csárral octob. 18-kán volt először szemben, az utóbbi az osztrák császárral oct. 24-kén, s mindkettő huzamosabb ideig alkudozott küldetése helyén.

Azalatt pedig, hogy a diván határozata erőre kapjon s minden tekintetben biztosítva legyen, a nagyvezér az előbb említett rutcsuk-kajnárdsi orosz török szerződés gyakorlati alkalmazásával akará a dolgot szépen elsimitani. Ezen 1774-ki egyezkedés 2. pontja szerint: „ha a két birodalom azon alattvalói, kik felségsértési bünt követtek el, itt vagy amott menhelyet akarnának keresni, nem hogy oltalmat találának, hanem tüstént ki fognak adatni, vagy üzetni azon országból, mellyikbe menekültek, *kivevén azokat, kik akár Oroszországban a keresztény, akár Törökországban a muhamedán vallásra térnének át.*“

Ezen egyezkedési pont utóbbi kivételes feltételét a menekültek által elfogadtatni, vala azon ügyes tapintatu feladat és expediens, mellyel Resid basa a csomót kettévágni, a bo nyodalmat szerencsésen kifejteni, s ez által saját főkormány-

zói állását is biztosítani hívé. Minélfogva a diván határozata után tüstént hadisegédét küldé Viddinbe ez ügybeni utasításával a basához, és gróf Andrássy Gyula és Csajkovszky magyar és lengyel ágensek informáló leveleivel a menekültekhez.

Ez utóbbiak a dolgok állását körülményesen előadván, az említett egyezkedési pont értelmében menekült honfitársaikat az izlamrai áttérésre szólíták fel azon megjegyzéssel, miszerint ez által nem csak az ozman kormányt, hanem önmagukat is kimentendik a zavarból s kétes helyzetökből, és hogy különben is az egész hitcsere pusztá formalitás, miután rövid idő múlva a kinek tetszik, ismét fölveheti előbbi vallását, és Törökhonból szabadon utazhatnak bármely országba, a ki pedig megmarad Mahomed vallásában, a török hadseregben, vagy más polgári hivatalokban alkalmazást nyerend.

A mennyire megörvendezetté a menekülteket a ki nem adás határozata, annyira zavarba hozá, sőt még kétesebb helyzetbe taszítá őket e felszólítás, mert most már legtöbben azt hívék, ha ki nem térnek, bizonyára ki fognak adatni. A menekültek főbbjei e nagyfontosságú ügyben egészen meghasonlottak, két pártra szakadtak. Kossuth, Mészáros, Batthyáni, Dembinszky, Guyon, Visoczky, Zamojszky határozottan ellenzéek az izlamrai áttérést, s minden kísérletek daczára is a nagyobb részszel férfiasan megállották a sarat. Azonban voltak a menekültek közt többen, kik részint azon hittől lelkesítve, hogy török-orosz háboru fog kiütni, s mint renegátoknak ismét alkalmuk lesz gyűlölt ellenségekkel szembe szállni; részint a kiadástólí félelem; részint a törökök csábításai fényes ígéretei által ösztönözve, csakugyan elhagyák vallásukat s az izlamra áttértek. Ezek közt első helyen említendő Bem, aztán Kmety, Stein felkelő tábornokok. Áránylag sokkal több tiszt mint közlegény hagyá el vallását. Különösen a magyarok közül 250 egyén tért ki, köztök a három tábornokon kívül 10 törzstiszt, 52 százados és hadnagy, 40 altiszt és 145 közember. Az olasz és lengyel renegátok száma is fölmegegy pár százra, miután Bem példáját különösen a Sziberiától irtódzó lengyelek számosan követték. A polgáriakból kevesen tértek ki. Köztük Balogh János és Grimm Vincze a legnevezetesebbek.

Az áttérésre csalogató ígéretét meg is tartotta a török, mert a közemberek mindjárt jó ruhát, szállást és rendes zsol-

dot kaptak. Bem, mint Murad basa, Kmety, mint Kiamil basa, Stein, mint Fehrad basa főrangú alkalmazást nyertek a török hadseregnél, s Bemnek már Viddinben fényes hadsegédi környezete volt, s 30,000 pengő forint jelöltetett ki számára.

Mig ezek történnének, az ausztriai császár meghallván, hogy eltévelyedett alattvalói a magyar menekültek Viddinben minden tekintetben sokat szenvednek, s közülök már számosan szeretnének önkényt visszatérni hazájukba: octoberben Hauslab tábornokot Viddinbe küldé oly czélból, hogy azon honvédeket, kik a viddini számkivetésből vissza akarnának térni, hozza el magával. E feladat teljesítése részint a visszatérést ellenző menekültek ingerültsége, részint a viddini basa akadályozó lépései miatt, sokkal nehezebb volt, mint egyelőre gondolnók, sőt valódi életveszélylyel járt; és tagadni nem lehet, hogy Hauslab észszel, erélylyel látott a dologhoz, s fontos küldetését kedvező sikert koronáza. A tábornok oct. 16-kán következő felhívást intéze a menekültekhez:

„A cs. k. ausztriai kormány, értesülvén a felől, hogy „alattvalói közül többen szomorú állapotban vannak itt, és „kivánságuk volna visszatérni, atyai gondoskodásától ösztö- „nözve elhatározá, ezen, valódi megbánással eltelt, s általán „véve inkább elcsábított, mint szándékosan vétkezett honpol- „gároknak alkalmat nyújtani a hazábai visszatérhetésre, s ennek „eszközlése végett engem ide küldeni. Az összes legénység „számára, őrmestertől lefelé, a mennyiben osztrák alattvalók, „a hazába büntetéstől ment visszatérhetés biztosittatik, de „olgy kikötéssel, miszerint alkalmasnak találtatván, a cs. „k. hadseregbe előbbi rangjaik tekintetbe vétele nélkül fog- „nak besoroztatni. Azon hadapródok, vagy altisztek és közka- „tonák, kik a felkelő sereghez át lépésök után nyertek főtiszti „rangot, e kikötésben szinte befoglaltatnak. A felkelő sereg „főtisztjei, kik már mint ilyenek a császári seregben is szol- „gáltak, s azok is, kik nem, Ausztriába visszatérvén, az illető „hadi commissiók vizsgálata s ítéletének fogják magukat alá- „vetni. Hogy az elszállítás lehető gyorsasággal, s a mellett „kellő renddel mehessen végbe, mind azon tisztek és a had- „osztályok magasabb főnökei, kik a visszatérést óhajtják, mi- „előbb jelentsék magukat nálam, hogy a legénység névjegy- „zékének elkészítése és azok beosztása általuk eszközölthet- „sék. Az elindulás mindjárt a gőzösök megérkezése után tör-

„ténik, melyek már ma Orsováról ide rendeltettek. Miután „tökéletes büntetlenség biztosított, magában értetik, hogy „a volt felkelő sereg egyéneinek besoroztatásakor senki sem „lesz arra ítélve, hogy örökös szolgálatban vagy közkatonai „állapotban maradjon. Viddin, oct. 16. 1849. Hauslab m. k. „general-major.“

Guyon tábornok és gr. Vay László Mészárosnak volt hadsegéde a legnagyobb tüzzel agitáltak a mellett, hogy a menekültek ne hajtsanak Hauslab felhívására s ne higyenek az ígért amnestiának. A császári consul lakáról letépték az érintett felhívást, s gunyos kiáltások és fütyökkel zajongtak a ház előtt. Formális korteskedés, utcai szónoklás volt napirenden, s a menekültek közt kitört láz és pártoskodás egymásután idézte elő a kicsapongásokat, a nélkül hogy a török basa vagy a török rendőrség erélyes szigorral akadályozta volna ezt. Azonban a legszenvedélyesebb ellendolgozás dacára csakhamar olly sikere lett Hauslab felhívásának, mit senki sem reménylt; minek oka a bizonytalan kétes állapot, a honvágy, a hajlék, ruha s a szokott étel ital nélkülözése, s végre a török felügyelők valódi törökös bánásmódja. Egy szóval a visszatérők száma 3050 volt, köztük mintegy 60 tiszt, nagyobbára magyarok, kevés lengyelek és olaszok, egy ollyan is viszsza ment, ki már az izlamra áttért. És így a menekültek mintegy 2000 maradtak még, miután közülök már eddig Viddinben a sok nélkülözés miatt 400-an elhaltak. A visszatérők 2 gözössel rakhajókon szállítottak haza, s Hauslab ígérete, melly biztosító okiratban a török kormánynak is átadatott, pontosan teljesített.

A török birodalomban maradt menekültekre nézve egy részről a török, más részről az ausztriai és orosz udvar közt folyvást mentek az alkudozások, s ezek különböző fordulatokat vettek. Lassan lassan mind a két udvar engedett követeléséből, s a menekültek kiadatásától elállván, csak biztosításokat kértek, hogy a menekültek az illető birodalmak nyugalomát ne háborithassák. Így következett be először is a menekülteknek Viddinből Sumlába történt elszállítása, illetőleg belebbezése october végén.

Később az orosz követ Titoff dec. 17-ikről nyilatkozatot intézett Ali basához, melly szerint a portának válaszigyzékében foglalt 3 pontját elfogadja, t. i. 1) hogy mind azon len-

gyeiek a török birodalomból eltávolíttatnak, s visszatérésök megtiltatik, kik mint orosz alattvalók a magyar forradalomban részt vettek, s kiket az orosz követség névszerint kijelölend; 2) azok, kik az izlamra áttértek, Aleppo vagy Konieh-ba száműzetnek; 3) a porta nyomatékkal fogja követelni azon lengyelek eltávolítását, kik idegen utlevelekkel érkezendnek Törökországba, ha rájuk bizonyul, hogy Oroszország ellen ármanyokat szőnek. Titoff az angol és francia követek nélkül akarta az egyezkedési pontokat aláíratni; azonban a nagyvezér nem akarván azon nagyhatalmakat megsérteni, melyek e kérdésben támaszául szolgáltak, azonnal kikérte az angol és francia követek tanácsát. Mindketten békés szellemben nyilatkoztak, csak az „el és száműzés“ kifejezéseket kívánták módosíttatni; és így dec. 25-kén 1849. a porta és orosz által nyitott jegyzőkönyv a nagyvezér és Titoff által aláíratott; a diplomatiái ügyközés azonban csak Stürmernek kérelmé miatt nem nyitott meg, s akkorra halasztatott, mikorra ez az ausztriai kabinét és a porta közti kiegyenlítést bevégezendette.

Az ausztriai követ ha nem kíváná is a menekülteket a birodalom belsejében örökre letartóztatni, mindazáltal bármikor leendő szabadon bocsáttatásukat Törökország és Ausztria közti megegyezéstől függeszté föl; továbbá az izlamra térő osztrák alattvalókat is a birodalom belsejébe akará vitetni. A porta ezen követelésekbe bele nem egyezhetett, mert az első pontban örök időrei letartóztatását, a másodikban a korán törvényeinek megszegését látta. Az angol követ a dec. 29-ki audentián helyeslé a porta e részbeni vonakodását, s az ausztriai követhoz küldött jegyzékben nyíltan kimondatott, hogy a porta el nem áll nézeteitől. Stürmer gróf az ügy bevégezésének szüksége által kényszerítve, végre Ausztria részéről beleegyezett a következő pontokba: 1) A porta a birodalom belsejébe küldi mindazokat, kiket az osztrák követ kijelölend. Tartózkodási helyük *Kiutahia* leend kis Ázsiában. 2) A milly arányban Magyarországon a rend helyreáll, akként szelidíteni a porta a menekültek őrizetét, s végre ha Ausztriában a forradalom minden nyomai eltűntek, szabadon bocsátja. 3) Bem Aleppóban fog tartózkodni a többi izlamra áttért menekültek Aleppóban, Koniehben vagy Cziprus szigetben, s török szolgálatra csak azon helyeken alkalmaztatnak, melyek az ausztriai határoktól távol fekszenek. Ezek után az orosz és

osztrák követ az eltávolítandók névjegyzékének készítéséhez fogtak.

Azonban még ekkor koránsem volt az ügy tökéletesen bevégezve, bizonyos ismeretlen okok miatt még jó ideig halogatá a porta az egyesség foganatosítását, s később sem hajtá azt végre, épen úgy, mint a fentebbi pontokban meg vala írva.

1850. febr. 15-kén a Kiutáhiába menő első szállítvány utnak indított Sumlából, következő egyénekkel: Kossuth nejevel, Ihász, Biró, Vagner, Kinizsy, Timár, Fráter, Kalocsa, Grebenek, Házmán, Berzenczey, Veigel, Koszta, Szerényi, Török, Lorody (Eischl), László, Kapner, Ács, Paczek, Cseh Kossuth tolmácsa 3 szolgájával, Batthyáni Kazmér gróf nejevel, Mihalovics 3 inas s 3 lovásszal, Mészáros Lázár segédével, Katona és Specz, Perczel Móricz és Miklós, Halász, Gyurmán nejevel és inasával, Szőlősy inasával, Asbóth 2 inassal, Visoczky segéd tisztével, Marinszky, Szepinszky, Przyemsky, Lissakovszky, Kossak, Chojeczky és Briganti.

A renegátok csapatja febr. 24-kén indult el Sumlából Várna felé Aleppóba. E csapat következő egyénekből állott: Bem, Kmety, Stein, Csariczky, Voronieczky, Baróthy, Told, Grimm, Tabasinszky, Fiala, Hollán, Nemegyei, Albert, Oroszdy, Sehreibenberg, Schneider, Schöpf, Balogh.

Áprilisben a porta és osztrák udvar közt megszakadt diplomatai üggyökés helyreállítaték. Az első lépés az osztrák kabinét részéről történt, miután Kossuth, s a többi menekültek belebbezése határidejének kitűzésétől elállott. Végre meg egyeztek abban, hogy a porta a menekültek szabadon bocsátatása idejét önmagától szabadon határozhassa meg, másrésztől azonban megígérte a porta, miszerint ezen rendszabály életbeléptetésének időszerűségére nézve az ausztriai kabinét tanácsával élend.

Miután Stürmer a megszakasztott diplomatai üggyökés helyreálltával hivatalos udvarlását a magas portánál megtette, a török külügyérség jegyzéket nyujta neki, melyben a magas porta meglegedését nyilváníja a bécsi kabinét barátságos elhatározásán, egyszersmind kijelenti, hogy miután Magyarországon a rend ismét helyre van állítva, reményli, miként a *belzés*, melyre a magas porta magát kötelezettnek érezé, *mint fölösleges rendszabály, megszüntethetik, s a menekültek szabadon bocsáthatása lehetséges lesz.*

Ez ígéretéhez képest a fényes porta 1851. szeptember havában csakugyan elbocsátá a menekülteket, kik egy északamerikai hadigőzösre ülvén fel, részint egyenesen Északamerikába vitorláztak, részint Londonban, Párisban, Maltában stb. oszlottak szét.

Mehemed Ali 1849-ben meghalálózván, ez által a szultán legveszélyesebb ellenségétől szabadula meg. S miután fia Ibrahim őt a halálban még 1848-ban megelőzé, tehát unokája Abbas basa vette át Egyiptom kormányát. Abbas basa született 1813-ban, s már a syriai táborozásban egy lovas osztályt vezénylett. Ő elhatárzá nagyatyja példáját a kormányzati rendszerben nem követni, ki roppant hadsereg tartására, s házilag kezelt mindennemű gyárakra iszonyu summa pénzt vesztegete el. Ellenkezőleg a földmivelést vette pártfogása alá, s az ezt nyomó adózásiágaktól s a kereskedést nyitgöző szabályoktól felszabaditá. Bölcs intézkedései sikerdus eredményét az ország virágzó állapota eléggé bizonyítja. Az angol nemzethez különös rokonszenvvel viseltetvén, az angol kereskedés érdekeit igen előmozdítja. Erre mutatnak a Nilus folyam szabályozása, a sivatagokon keresztül vezető országutnak helyreállítása, a földközi tengert a verestengerrel összekötő vaspálya, s. a. t. Fiát egy angol neveli.

Azonban bizonyos helybeli körülményeknél fogva a gülhanei hattiscrif végrehajtását a Tansimat-ot ő sem volt hajlandó minden részben keresztülvinni, s már ezért csaknem harcra került a dolog közte és a szultán közt, midőn Angolország közbenjárására 1852-ben egy szerződés jött létre, melly a szultán mérsékelt követeléseit elfogadja. Angolország a török birodalom integritását, s ennek a reform utján eszközözendő ujjaszületését tűzvén ki célul, ez okból a portának a tunisi helytartóval folyt viszátkodásaiba is beavatkozik, és szinte mint Egyiptomban közbenjárásával oda vitte ki a dolgot, hogy a porta előnyére az egyesség visszaállíttatott, de a kiegyenlítést egy angol hajóhadnak kellett támogatni.

De a török birodalom más tartományaiban is a Tansimat kivitele heves ellenzésre talált. Ez eset adta magát elő különösen Bosnyákországban 1851-ben. Ugyanis az itteni török bégek (nagyobb földbirtokosok a Tansimat által a fenálló hűberi rendszert gyökerében láták megtámadva, s ezért ezt mindenképen ellenezték. Pedig e hűberi rendszer mellett a tarto-

mány tulajdonképeni urai a bégek voltak, s nem a szultán, kinek parancsolatait csak akkor teljesíték, ha azok saját önhasznaikkal megegyeztek. Hogy tehát a rendes kormányi tekintély itt is helyeállíttassék, a porta Omer basát 15,000 ember élén Bosznjákhonba küldé. A bégek tüstént fegyvert ragadtak, s Herczegovina is hozzájuk csatlakozott. Azonban Gjulhissar, Jaicza, Bihach mellett a lázadó seregek megverettetvén, Omer basa az országot ismét engedelmességre s hűbéri uraik zsarnokságával beelégedve, örömet elvállalá az új adó- és ujonczozási rendszert.

Hasonló erőszakos eszközökhöz kelle folyamodnia a portának Syriában is. Csakhogy itt a szultán seregei által vívott győzelmek ideiglenes eredményűek voltak, mert a mint a fegyveres erő távozott, a hegyi népek ujlag feltámadtak; s itt a drúzok maig sem fogadták el az ujonczozási rendszert.

Fentebb láttuk, hogy a magyar és lengyel menekültek tárgyában a porta erőiesen ellentállott az orosz és ausztriai udvarok követeléseinek; és alig egyenlítették ki az ügy valamennyire, már is új bonyodalom állott elő, melly sokféle változásokon keresztül korbácsolva, vészteljes felleget hozott nem csak Törökország, hanem egész Europa jövődő sorsára; s e miatt a török és orosz birodalmak közt már is nyílt háborúra kerülvén a dolog, a vég kimenetelt nem véges elme, hanem csak a Mindenható tudhatja.

E bonyodalom első csirája a Francziaország által megpendített szent sir kérdés tárgyában. s Montenegrónak a porta ellen kezdett harczában gyökeredzik.

A szent sir kérdése, egy azon talányok közül, mellynek megfejtése az érdeklettet nem annyira egyházi oldalról, mint a keleten szerzendő befolyás tekintetében érinti. Csakhogy ezen kérdés nem közönséges és általános természetű, hanem kiválsólag Oroszország és a francia udvar közt vitattatik. És ez nem egyéb, mint új felelevenítése azon világra ható ügynek, melly az 1054-ben történt egyházi szakadás óta (IX. Constantin görög császár és IX. Leo romai pápa idejében) az egész középszázadi koron keresztül tartott, s nem keveset segíté elő a török félhold győzelmét, mellynek következtében e kérdés is elaludt. Ez nem más, mint a régi vetélkedés Roma és Byzanz közt, megújítva az óhitű görög és a romai katolikus egyházak által keleten kivivandó elsőség felett.

Ilona, Nagy Constantin anyja építé tudniillik a szent sir templomát Jerusálemben 326 ban, miután a Krisztus keresztfája állítólag feltaláltaték. Épült ez a Kalvariahegy szomszédságában, s 1808-iki leégés után a görögöktől ujolag felépítettett, mellynek következtében a római egyház százados jogaiban több csonkitást követének el, miben Oroszország hatalmas bofolyása után a porta által mindig gyámolittattak. A szent sir közelében a romai kath. keresztények is birnak egy szt. ferenczi zárdát, de a görög óhitűek 14, s a syriai, koptus és abyssiniai keresztények is több egyházi épületeket állítottak itt. Sőt 1841 olta Anglia és Poroszország is püspöki székeket alapítának a szent városban.

Mind Oroszországnak, mind Franciaországnak igényei a szent helyek felett gyakorlandó kirekesztő véduraság felett történetileg be nem bizonyithatók, s így inkább csak állítólagosok, mellyeknek rejtett célja a keleten kirekesztő politikai tulnyomóságra vergődni.

És a mondottak különösen Oroszországot illetik, mellynek célja és törekedése az egész keleti keresztény egyház patriarchai méltóságát Pétervárra átültetni. Már Nagy Péter czár egyesité a politikai legfőbb hatalmat az egyházi legfőbb méltósággal, s azóta napfénynél világosabb azon törekvése Oroszországnak, hogy az egész keleti egyház főnöksége a czári trónnal összeköttessék, s ez legczélszerűbb előkészítő eszköznek találtatott arra, hogy a hatalmas orosz császárság politikailag is terjeszsze hatalmát, mint terjeszté már századok olta szakadatlanul és folyvást.

Franciaország igénye a szent siri helyek feletti védnöksége, a hajdani francia királyok keresztes háboruin alapul; de a mi korunkban csak Lajos Fülöp alatt jutott eszébe ismét a francia diplomatiának e kérdést működése tárgyává választani, hogy így a keleten nagyobb politikai befolyást nyerhesen. Ezen állítólagos védnökségnél fogva lépett fel a francia udvar 1840-ben rögtön mint pártfogója a maronitáknak, nestorianusoknak s más keleten lakó keresztény felekezeteknek; és ez által már akkor ellenkezésbe jött az orosz udvarral. Később 1851-ben ujolag megpenditette e kérdést, s igényei támogatására felhozta a nagy Szoliman és I. Ferencz francia király közt kötött capitulatiot, valamint Achmed hattiserifjét 1690-ről, ki a görögök által időközben elszededetett szent helyeket

a romai egyháznak visszaadni parancsolá. Az 1740-iki capitulatio, az utolsó, melyet Franciaország kieszközlött, a szent helyeket hasonlólag a romai kath. keresztényeknek ítéli; de ez oklevél sem számllálja elő egyenként azokat, s nem mondja, hogy e helyek kirekesztőleg a nyugoti egyháziak által birtokoltassanak. Mellynél foova a birtoklás minémüsége felett a keleti és nyugoti egyházak közt mindig versengés volt, s e versengést igyekezett a porta fentartani, s különböző körülmények közt különbözőképen felhasználni.

Midőn 1851-ben Franciaország a romaiak régi jogai iránt a portához folyamodott: ez kijelenté, hogy az 1690-iki hattiserif most is teljes érvényességű. De mivel az ügy a franczia udvar részéről eleinte lágyemelegen vitetett; s más részről Oroszország az ellenzésre maga a porta által bátorított: a dolog 1851. decemberig eredményre nem vezetett; sőt mind a két egyház hiveiből kinevezett vegyes biztosság is megegyezést nem eszközölhete ki. Franciaország a maga igényeit oda módosította, hogy neki 8 megnevezett szent helyiség birtoklása engedtessek át. De e követelést csak a mostani császári kabinet vitte keresztül, mely az új császári trónt új diplomatiái győzelemmel akará felékesíteni, s azért a zavarban levő portát erőlyesen szorítá. Azonban ez engedmény az orosz érdekeket nyilvánosan megsértvén, e miatt a nagyvezér Resid basa kénytelen volt hivataláról lemondani. De miután hivatalába csakhamar visszahelyezteték, kitünt, miszerint lelépése nem annyira a megsértett orosz igényt jelentette, mint inkább azt, hogy ez ügy még teljességgel nem volt befejezve. A porta egyik részt sem akarván megsérteni, az oroszoknak is adott egy fermánt, mellyben a francziák részére tett engedmények tetelesen csonkittattak; s melly például az Olajhegyen levő kápolnában megengedé, hogy a görögök kétszer tarthassanak misét évenként, mi a romai keresztényeknek csak egyszer engedteték meg. Így szinte a szent sir birtoka is a görögöknek adatott. A porta kétértelmű viselete, melly szerint a fermánt a görögök részére kiadá ugyan, de vonakodott ezt Jerusalemben nyilvánosan közre tenni: Oroszországot legmélyebb érdekében sérté meg, s azért erőlyesen követelte ennek kihirdetését, mi 1852. végén csakugyan megtörtént. És ámbár még evvel a görögök teljességgel nem valának megelégedve: még is a dolog ebben maradt egész addig,

mig herczeg Menczikoff rendkívüli uton Konstantinápolyba küldték.

De e közben 1852. augusztus havában a török birodalom belső politikájában nagy változás történt, mely a külviszonyokra is elhatározó befolyással volt. Resid basa, a reformpárt feje hivatalából elbocsáttatott, és lassan lassan a többi pártjabeli tisztviselők is elveszték állásukat. Az ó török párt megfeszített erőködésének sikerüle e szerint Resid basát nagy befolyásu hivatalából kiszorítani, kit az ó törökök az izlam s evvel együtt a török birodalom megbuktatójának kiáltottak. Ugyan ez ó pártnak, s az új nagyvezér Muhamed Ali basának tulajdonítható a montenegrói táborozás, mely a portának új és ismételt lealáztatását készíte.

A Montenegro ellen megindított harcz még a szent sir kérdésénél is fontosabb volt, s mind Ausztria, mind Oroszország beavatkozását idézvén elő, csak veszteséggel és meghunyászkodással végződhetett. A kis Montenegro bővebb történetét alább körülményesen fogjuk adni, azért itt röviden csak némely eseményeket jegyzünk fel, melyek legujabb korban történtek.

Montenegro, hajdan kiegészítő részét tette Bosznjákszágnak, s lakosai hasonlóképen szláv eredetűek, s vallásukra nézve óhitűek, kik egyházuk fejét az orosz czárban tisztelik. E kis herczegséget a törökök mindig magukénak tartották s tartják maiglan, de valódila soha sem hódítottak meg, hanem hegyes tartományukban némi függetlenségüket mindig fen tudák tartani. A kormány 1516-tól fogva theocratiai, melynek élén a vladika vagy püspök áll, mely méltóságban a Niegosch család a 17. századtól fogva örökségileg megmaradt. De mivel a családban nincsen mindig pap, tehát gyakran az utód, kit az uralkodó püspök szokott előre kinevezni, tartozik az egyházi rendbe lépni s magát püspökké felszenteltetni, mi csak Ausztriában vagy Oroszországban eshetik meg. I. Péter vladika még az ostrák birodalomban szenteltetett fel; de már II. Péter Oroszországba ment, s ez időtől fogva az orosz befolyás Montenegroban tulnyomó. E befolyás még növekedett, midőn az 1851-ben elhunyt vladikának unokaöccse Petrovics Dániel vladika az egyházi rendből kilépett, s magát Montenegro örökös uralkodójának kiáltá ki; s midőn ugyan ez évben Pétervárra utazván, ott megerősített uralkodói székében, mi által Montenegrónak portátóli függetlensége nyilvánított.

Ez esemény következtében a porta is feleszmélt, s felsőségi jogát Montenegro felett hatályosan akará megmutatni. Jó ürügyöt szolgáltatának erre a montenegrinusok és a szomszéd törökök közt kitört egyenlenségek és czivakodások. Ugyanis Montenegronak határozatlan státuszviszonya mindig okot adott a vladika és a skutari basa közt gyakorlott surlódásra; s míg a basa a montenegrinusokat úgy tekinté, mint lázadókat, megfordítva a vladika, a hatalmas oroszra támaszkodva, nemzetjog-ellenes cselekvénynek tartá a basa fellépését. Különösen a határszáron fekvő skutari tóbani halászatjog örökös czivakodásra adott alkalmat.

A fiatal fejedelem Pétervárról haza érkezvén, egy kis adót akara államába behozni. E rendszabálylyali elégtelenség a tulajdonképi Montenegroval nem olly szoros viszonyban álló kerületeket (a tartomány 7 nahiára vagy kerületre osztatik fel) mozgalomba hozta; s e körülményt a skutari basa arra használá, hogy a piperi kerületet elpártolásra ingerlé. Dániel fejedelem tehát e pártos kerületet megzabolázandó 1852. nov. 7-én 1000 emberrel megindult; egy másik fegyveres montenegrinus csapat pedig a kis Zabelják török várat rohaná meg éjszakának idején, hogy a törökök innen a piperi kerületnek segítségül ne jöhessenek. Ez jelszó volt a harczra.

Hogy a megtámadó fél Montenegro volt, a mondottakból világos; valamint az is hihető, hogy e fellépés már régen tervezve vala; s ez csak egy láncszem azon eseményekben, mellyeket az orosz kormány már századok óta nagy következetességgel s kitartó szilárdsággal idéz elő, hogy a török birodalom irányában feltett célját érhesse. Oroszországtól reménylendő pártolás nélkül nehezen lettek volna a montenegrinusok támadó felek. Jellemző a mondottakra a szerb külügyminister Garaschanin Illés elbocsátása. Ugyanis orosz ágensek Szerbországot keresztül kasul járván a montenegrinusok támogatására felkelést eszközlendők, ezeket a kormány befogatta s az országból kiüzte. Ez intézkedés Garaschanin parancsolatjára történt. Ennek következtében a konstantinápolyi orosz követ a szerb kormánytól Garaschanin elbocsátását, s helyébe az orosz érzelmű Vucsics kinevezését kíváná. A szerb fejedelem, ki függetlenségét szinte félti az óriástól, eleinte vonakodott e kérelmet teljesíteni; de utóbb még is kellett, miért, miért nem? azt nem tudjuk, csak gyanítjuk.

Ámbár Zabelják vára az orosz követ tanácsára néhány hét múlva montenegrinüsoktól, erősségei előbb széthányatatván, elhagyatott mindazáltal a porta elhatározta az ellenségeskedést folytatni, s nagy hadikészüleiből kiviláglott, hogy ez uttal Montenegro teljes meghódítása van czélul kitűzve. Omer basa parancsolatot kapott Montenegro ellen a táborozást megkezdeni; ki is 45,000 emberrel 3 oldalról az egész hercegséget körülfogta, az albaniai tengerpart pedig török hajók által ostromzár alá vétetett.

Hogy Montenegro mindeddig a töröktől teljesen meg nem hódíttaték, ezt szerfeletti szegénységének és csupa hegyes völgyes földterületének köszönheti. A mostani háboruban is ezek voltak a legjobb szövetségesei, s apró csatákban vitézséggel és jó eredménnyel harczoltak; de utóbb is a tulnyomó török erő, és Omer basa bölcs intézkedése ellenében még is meg kellett volna bukniok, ha mellettük a szomszéd osztrák kormány fel nem kél.

Még 1853. január 7-én adott által az osztrák ügyviselő Kleczl a portának egy jegyzéket, mellyben ez több sérelmeket horda fel, mint: az ausztriai alattvalók bántalma, a bosznjákországi keresztények nyomorgatása, magyar menekülteknek a határos tartományokban alkalmazása stb.; s ezek orvoslását hathatósan sürgeté. A porta szokás szerint halogatta a dolgot, gondolván, hogy később valamelyik nyugoti nagyhatalom pártolását kieszközli. Ekkor jan 30-án egészen váratlanul megérkezik gróf Leiningen ausztriai rendkívüli követ Konstantinápolyba, s kormánya ultimátumát kézbesíti.

Ebben a bécsi udvar közbenjárását ajánlja fel a montenegroi ügyben; de egy uttal kívánja, hogy a „status quo“ mind területi, mind igazgatási tekintetben visszaállíttassék s Montenegrot a török csapatok hagyják el. Ennek következtében a magyar menekültek az Ausztriával szomszédos tartományokból eltávolíttattak; a Dalmatországba beszegellő Klek és Szutorina vidékekre nézve a porta ígéretet tön, hogy a barátságos egyetértés nem fog megzavartatni; a bosznjákországi keresztényeknek igazságos és emberséges bánásmód ígértetett. A többi követelései Ausztriának némelly szerződésileg megállapíttatott, de az utóbbi időkben a porta által nem követett harminczad s vámilletékekre, s némelly megkárosított osztrák kereskedőknek adandó kárpótlásokra vonatkoztak. Gróf Leinin-

gen a feleleti időt előbb febr. 7-ig, később 12-ig szabta ki olly fenyegető hozzáadással, hogy ha a kitett határidőig az ultimatum el nem fogadtatik, Ausztria minden diplomatai ügyközést félbeszakítand, s igényeit más uton fogja kivívni.

E fenyegetésnek súlyt adtak az Ausztriában elkezdett hadikészületek, s a dalmát és horvát szélekre gyülekező ausztriai sereg Jelachich tábornagy vezénylete alatt. Más oldalról a porta is kopogtatott mind a francia, mind az angol udvarnál, de biz' ez esetben mindkettő cserben hagyá. Lavalette, a francia nagykövet még most is sértve érzé magát a portának a szent sir ügyében elkövetett eljárása által; az angol nagykövet lord Redcliffe pedig nem volt jelen Konstantinápolyban, s helyettes ügyviselője Rose ezredes részletes utasítás hiányában nem merészelt nagyobb fontosságú tanácsot vagy jegyzéket adni. Így sikerült Ausztriának, melyet Oroszország is jegyzékileg támogatott, minden követeléseit keresztülvinni; egyszersmind Montenegrot is elhagyták a török seregek, miért a vladika alázatos köszönétét személyesen megteendő nem sokára Bécsbe sietett, s itt jól fogadtatott.

Alig szabadulhata meg a porta a montenegroi bonyodalomtól, már újabb s veszélyesebb zavar támadt, midőn Leiningen gróf febr. 15-én elutazék. Ugyanis a konstantinápolyi orosz ügyviselő Ozerow a török külügyministernek egy jegyzéket nyujta át, melyben keservesen panaszkodik Montenegro megtámadtatásáért, azon kis országért, melynek függetlensége az orosz diplomatia előtt kétség kívüli.

Majd erre febr. 28-án herczeg Menczikoff az orosz czár szárnysegéde, admiral és tengeriminister, mint orosz rendkívüli követ Konstantinápolyba megérkezvén, a két hatalom közt függőben levő ügyek végelintézését nyilvánítá megjelenése céljául. Egyszersmind demonstratio végett a bessarabiai orosz csapatok és a Sebastopolban horgonyozó orosz hajóhad felett szemlét tartá Menczikoff. Martius 2-án a nagyvezérnek hivatalos látogatást tön, még pedig polgári öltözetben, midőn ellenkezőleg a porta hivatalnokai legünnepélyesebb öltönyükben jelenének meg. A szultánnak is magát be nem mutattatá, mint szokás, a külügyminister által, sőt kijelenté, hogy Fuad Effendivel érintkezésbe sem akar jönni. Következve Fuad Effendi megsértetve érezvén magát, hivataláról lemondott, s így a porta legkritikusabb pillanatban fosztaték

meg legügyesebb diplomatájától. És miután Menczikoff követeléseiről az értekezéseket megkezdte, márt. 8-án a portának egy ultimatumot terjesztette elő. És ámbár ez ultimatum valódi hivatalos tartalma mindeddig tudva nincs, mindazáltal az angol és francia sajtónak összevágó közleményeiből a fő pontokat a következőkben alapíthatjuk meg :

1. Visszavonása azon fermánnak, mely a szent helyek kérdésében a francia kormánynak javára adatott, s ez ügynek elintézése orosz érdekekben.

2. Montenegro függetlenségének diplomatiáj kijelentése.

3. Nyilvánítása az orosz császár védnökségének a török birodalmi óhitű keresztények felett.

4. Száműzetése vagy őriztetése a magyar és lengyel menekülteknek.

E követelésekhez némely jól értesült lapok hozzáadják még a konstantinápolyi patriarcha jövődj viszonyának megállapítását, és egy darab föld átengedését Kis - Ázsiában az Ararat környékén, a nagy fontosságú Battum várossal és kikötővel.

E követelések összesen, főleg pedig a 3-ik pont a török birodalom életerejét és függetlenségét nyíltan megtámadván, ezeket a porta mindjárt határozottan visszautasítja, s e mellett az angol ideiglenes ügyviselőt, Rose ezredest, s a francia ügyviselőt Benedettit segítségre szólítja fel. Ennek következtében Rose ezredes saját felelősége alatt Dundas admirált, ki egy szép hajóhaddal Maltában horgonyozott, az Archipelagusba hívta, hanem ez e felhívásnak, mivel nem rendes nagykövettől eredett, az engedelmisséget megtagadta.

Azonban időközben Menczikoff herczeg a portát már némi engedékenységre bírta, midőn egyszerre mind Redcliffe lord, mind De la Cour angol és francia nagykövetek Konstantinápolyba megérkeztek, s a szorongatott portát tüstént támogatni kezdék.

És most támogatva a két hatalomtól, elkezdődtek a tanácskozások s jegyzékváltások az orosz rendkívüli követ, ki a kitűzött vég feleleti időből lassanként mindig engedett, és a porta között, mely az értekezéseknél méltóságteljes és erélyes állást vőn. A szent helyek iránti kérdés barátságosan elintéztetett két fermán által, melyek tartalmával mind az orosz, mind a francia követek megelégedésüket nyilváníták.

De Menczikoff máj. 5-én Pétervárról újabb utasításokat kapván, ezeket hasonlóul benyújtá a portának, s végválaszra martius 14-ik napját tűzte ki. Úgy látszik, hogy Oroszország a nem reménylett ellenállásra mérsékelte követeléseit; az óhitű alattvalók feletti orosz védnökség azonban még most is fenyegető alakban tünt föl. Ennek következtében ugyanis követelte az orosz udvar, hogy az Abdul-Medschid eldődei által az óhitű török alattvalók részére engedményezett minden kiváltságok és szabadságlevelek újra megerősíttessenek, s örök időkre biztosíttassanak. Továbbá mind a konstantinápolyi orosz követnek, mind a birodalomban szétszórt orosz consuloknak olly jog követeltetik, hogy ők az óhitű török alattvalókat minden nyomtatástól és üldözéstől védelmezhessék; melly joggal az idegen hatalmak consulai csak saját fejedelmük alattvalói irányában élhetnek, addig, míg ezek a török birodalom határain belül tartózkodnak. A konstantinápolyi, antiochiai, alexandriai és jerusálemi patriarchák törvényes eljárás nélkül ne tétethessenek ki hivatalaikból; s a beiktatási oklevél (Berat), mellyet a porta kiad, ne legyen holt betű, hanem minden pontjaiban komoly valóság. Végre a legutóbbi fermánokban tett intézkedések Jerusalemben a szent helyek ügyében a porta részéről biztosíttassanak, s ezekben Oroszország beleegyezése nélkül változtatás ne történhessék. És miután Menczikoff herczeg mind ezen kívánatokat ünnepélyes szerződésbe követelé beiktattatni, tehát a porta 6 izbeni tanácsülés után kénytelenítették Oroszország kívánságát egyenesen vissza-utasítani.

Az angol és francia nagykövetek e tekintetben egy értelemben nyilatkoztak a portával; miután ők sehogy sem láthatták be, hogy az orosz felfogás szerint a kötendő szerződés csak a szent helyek s az óhitű alattvalók ügyében kibocsátott fermanok garantiáját foglalná magában; sőt inkább a divánnal egyértelműleg azt látták, hogy ezen illy formába öntendő szerződés egyenesen a török kormány függetlenségét támadná meg. Mert e szerződés szerint a török birodalom 12 millio óhitű keresztényeknek nem a szultán, hanem a czár lenne uralkodójuk.

Május 13-án Menczikoff herczeg a hajthatlan török minis-teriumot elkerülve, magával a szultánnal értekezett. E találkozás eredménye azonban az volt, hogy Rifaad basa nagyve-

zéri méltóságát az oroszellenes érzelmű Resid basának engedé-
át, s vele egészen új ministerium alakult. Ily körülmények
közt pedig Resid basa fellépte többet jelentett, mint pusztá
protestatíót.

Már ez esemény előtt gyakran fenyegetődött Menczikoff
a diplomatiái ügyközés félbeszakításával, s tüsténti elutazásá-
val. Most tehát csakugyan elhagyá követségi palotáját, de még
egy orosz fregátra költözvén, innen tovább is próbálgatta a
porta makacs ellenszegülését megtörni. A végső szakítás
megakadályozására a négy nagyhatalmasság követi május
20-án közös értekezletet tartottak; s ennek következtében
Klecsl ur ausztriai ügyviselő Menczikoff herczeghez ment,
hogy tisztársai nevében vele a barátságos kiegyenlítést meg-
kísértse. Menczikoff azonban szilárdul megmaradt követelésé-
nél. Csupán a formában akart engedni, hogy tudniillik szerző-
dés helyett diplomatiái jegyzékbe tétessenek a kívánt pontok,
s ha a porta ezt még az nap nem teljesíti, a fővárost tüstént
elhagyandja.

Ámbár Resid basa az ellenállásra nagyon hajlandó volt :
még is következő előterjesztésekbe beleegyezék, u. m. a kon-
stantinápolyi patriarchához a szultán egy fermánt küldend,
mellyben az óhitűek eddigi jogai újra megerősíttetnek és biz-
tosíttatnak; továbbá a porta kötelezi magát; miszerint Jeru-
sálemben a *status quo* Oroszhon és Franciaország tudta nél-
kül nem fog megváltoztatni, s hogy porta a görögöket szinte
fogja azon előnyökbe és szabadságokba részesíteni, mellyeket
más felekezetű keresztényeknek jövendőben engedményezhet.

Ezen előterjesztéseket is elvetette Menczikoff mint elég-
teleneket, mert ezek csak az egyházi szabadalmakról beszél-
nek, holott ő a polgári és közigazgatási előjogokat is kívánja
értetni, mellyek gyakorlatában az illető patriarchák a szultán
engedményénél fogva benne voltak, s mellyek Mahmud szul-
tán reformja következtében csaknem egészen elenyésztek. És
ha e követeléseket a szultán meg nem hallgatja, ezt Oroszor-
szág az óhitű görög egyház sérelmének nyilvánítja.

Erre Menczikoff május 22-én Konstantinápolyból eluta-
zott, s mivel őt nemsokára Ozerow is az egész követségi sze-
mélyezettel követé : a diplomatiái közlekedés megszakasztása
az orosz és török udvar közt bekövetkezett. Most már a porta
sem vette tréfára a dolgot; hanem a kitörendő háborúra erélyes

lépéseket tön. A honvédsereg (redif) fegyverre szólíttatott; a várak, melyek többnyire roskadozó állapotban voltak, kiigazítottak; az egész török népesség lelkesedéssel üdvözölte az orosz elleni harczot; ulemák, kebelükből a szultánnak 80,000 fegyverest ígértek; sőt görög alattvalók is küldöttségek által kijelenték Oroszország fellépése rosszalását; s végre a hadköltség fedezésére az új török bank 30 milliion piaszter kölcsönt határozott.

De a tanácsadó nagyhatalmak sem maradtak hátra, mert előbb a francia, majd az angol hajóhad az archipelagusi vizeken megjelent, s a dardanellákhoz közel a besikai öbölben horgonyt vetett; s május 27-kén az angol parlamentben kijelenté Clarendon lord, miszerint az angol kormány mind Anglia mind egész Europa érdekében el van határozva a török birodalom függetlenségét és integritását fentartani, s e tekintetben az angol és francia kormányok egy véleményben vannak.

A keleti kérdés kifejlődésében egy igen nevezetes fordulópontot képez azon körülmény, hogy midőn az orosz udvar egy „ultimatissimum“-ban követelésének feltétlen elfogadását sürgeti, ez alatt a szultán szabad akaratból egy fermánt ad ki, melly minden keresztény alattvalóinak egyházi tekintetben sokkal több engedményt ad, mint mennyit az orosz czár a görög alattvalókra követelt.

Ugyanis a török porta hadikészületeit kettőztetett eréllyel folytatván, egy uttal a Resid basától bölcsen vezérlett diván átlátta, hogy jelen körülményekben a török birodalmi kereszténység nyugodt s meglegedett magaviselete szerfeletti fontosságu. A szultán tehát jun. 6-káról egy fermánt bocsáta ki, melly nyílt oklevélben a keresztény felekezetek főnökeihez van intézve, s mellyben mindenik felekezetnek különbség nélkül szabad vallásgyakorlat engedtetik, a görögnek úgy, mint a romai, örmény vagy protestans egyháznak. Ez által egy csapással megsemmisíté Oroszországnak minden törekvését, melly egyházi ügyben felsőségi állást tüze ki czélul; annyival inkább, mert e fermánban ígért jogok mind az öt nagyhatalmasság *garantiája* alá vannak helyezve, s így egyoldalú beavatkozás bármelly hatalom részéről kizáratik.

És ámbár a porta a jun. 6-ki fermánja által mindent megtett, mit tőle méltányosan lehete kívánni, Oroszország még is

ragaszkodott azon követeléséhez, hogy előterjesztései külön oklevélbe foglaltassanak. Ellenben a porta e kérdést forma tekintetében is elintézve látván, ajánlatot tön, hogy engedményei ismételtesre Pétervárra különös követet küldeni nem idegen. Oroszország előbbi követeléséinek ismételtesével, s Moldva és Oláhországok fegyveres megszállásával válaszola. Egy ugyan ekkor megjelent czári manifestum, valamint a dunai sereg fővezérének Gorcsakow herczegnek a fejedelemségek lakóihoz intézett kiáltványa kijelenti: hogy Miklós czárnak Törökországgal háborút folytatni nem czélja; s hogy ő követelésének csak *garantiát* kíván; valamint a megszállott országokban is a polgári kormányzatban, s ennek személyzetében változtatást tenni nincs szándékában.

Az orosz seregeknek Moldva és Oláhországokba való bevonulása világosan megsérti a fenálló szerződéseket; s nem más mint Europa nyugalmit fenyegető erősebbnek jogát megállapítani akaró cselekvény, s azért a porta erőt erőszakkal visszaszorolni jogában áll: mindazáltal, hogy az europai béke ne kockáztassék, erőszak helyett megelégedett egy jul. 14. költ körjegyzékkel, mellyben illy fegyveres megtámadás ellen ünnepélyesen tiltakozik, s ez ügyet azon nagyhatalmak ítéletére eresztí, mellyek az 1841-ki szerződést aláírták.

Az említett tiltakozó manifestum megjelenése után, a szultán alattvalóihoz egy nyiltlevelet intézett, mit még eddig egy szultán sem cselekvék. A török nyelven szerkesztett, a szultán és a diván minden tagjainak aláírásával ellátott okirat, előadja azon okokat, miért utasítá vissza Menczikoff követelésait; tudósítja a népességet, hogy a diván az aldunai fejedelemségek megszállása ellen tiltakozott, s azt a nagyhatalmak ítélete alá bocsátotta; s végül a török alattvalók felszólíttatnak, hogy keresztény polgártársaikat szeressék, s ne cseréljék fel az ellenséges oroszokkal; a nyugalom háborgatói kemény büntetés alatt fenyegettetnek.

Egyébiránt a Moldva és Oláhországokat meglepő orosz sereg olly tetemes (száma 80,000 emberre tétetik), s az orosz kormány hadikészületei olly nagyok, hogy ezekből világos, miszerint követelésaitól nem egy könnyen fog elállani, hanem czélját tovább is hajtandja. Már is az oláh és moldvaországi fejedelmeknek megtiltá a portávali közlekedést, s a szokott évi adó beküldését. Gróf Nesselrode státuskanczellárnak e tárgy-

ban az orosz fő consulhoz Katchinskihoz küldött levele (jul. 3.), mely általa az illető hospodárokkal közöltetett, ezek viszonyairól a török portához ezeket mondja: „E viszonyok szükségességesképen megszűnnek, mihelyt seregeink az országot fegyveresen megszállják; és itt minden működés minden befolyás az uralkodói fő hatalom részéről ideiglenesen felfüggesztetik. Másik következése a mostani helyzetnek a portának, fizetendő adó megszüntetése. Ez adó, ezután is, mint eddig, behajtassék, s az orosz császári kormány rendelkezése alá adassék, mely magának fentartja, hogy ezt oda fordítandja, hol legcélszerűbbnek találja.

Ennek következtében jul. 25-kén Resid basa az oláhországi hospodárhoz következő levelet irt:

„Herczeg ur! Midőn Oroszország seregeit Moldva és Oláhországokba beküldé, azt nyilvánította, hogy nem szándékozik ez országok politikai igazgatását, s azon helyzetet megváltoztatni, mely ünnepélyes szerződéseken alapul; és a magas porta ez ígéretnek hitelt adván, kegyelmességét valamint a moldvai fejedelmet is állásán meghagyta. Mindazáltal a moldvai fejedelem által értesítettünk, hogy az orosz udvar mind neki, mind Önnek megparancsolá, hogy minden viszonyát Konstantinápolylyal szakítsa félbe, s a megállapított évi adót is tartóztassa vissza, mi nekünk nagy meglepetést okozott.

„Miután az orosz kormány ez országok rendszerét azon pontban támadta meg, mely a tulajdonosi joggal közvetlenül felruházott hatalmat érdekli, világos, hogy ily állapotban e két fejedelemségben a törvényes felsőség gyakorlata lehetlenné vált. Ennélfogva a magas porta elhatározta, hogy mind Herczegséged, mind a moldvai fejedelem ő magassága tartományait hagyják el, és ez intézkedés a többi hatalmakkal is közöltetett.

„Mellyrenézve szükséges, hogy Ön a császári tróntól jövő parancsolatnak engedelmeskedve, tartományát tüstént hagyja el. És ha megtörténnék, hogy Ön e legfelsőbb parancsolatnak ellenszegülne, akkor a magas porta úgy intézkedend, mint ezt érdekével s dolgaival megegyezőnek ítélendi.

Ámbár közönséges vélemény volt, hogy az oroszok Moldva és Oláhországba bemenvén, a francia és angol hajóhadak is elhagyandják a bésikai öbölt, s a Darnanellákon átevezendnek;

ez mindazáltal nem történt, hanem csak alkudozások térén maradtak a nyugoti nagyhatalmak. Így a konstantinápolyi diplomaták egy közös tervben megegyeztek, mely szerint az egész ügy elintéztetnék. Ezen terv Párisba, Londonba és Bécsbe küldetett, miután lényeges tartalma már előbb telegráf útján az illető kormányok tudomására jutott. Már e vázlat elég volt arra, hogy az egész javaslat visszautasíttassék; mind a bécsi, mind a francia kormány határozattan elleneztek amaz ajánlatot. Ez elvetett javaslat helyett gr. Buol Schauenstein ausztriai külügyminister más kiegyenlítési tervet dolgozott ki, mely a Bécsben összejött nagyhatalmak követi konferenciájában elfogadtatván, július végén a pétervári udvarhoz küldetett. De e kiegyenlítési javaslat megküldését egy saját kezűs barátságos hangon vitt levelezés előzte meg az ausztriai és az orosz csár között, melynek következtében az ausztriai javaslat elfogadtatott még mielőtt Pétervárába küldetett volna; és így nem csuda, hogy augusztus elején hivatalosan is megérkezett a válasz, mely szerint a pétervári udvar a kiegyenlítési javaslatot elfogadni hajlandó, ha azt a török porta is minden szóváltoztatás nélkül elfogadandja.

E közben Angliában mind az ellenzéki lapok, de még a ministerialis lapok egy része is nem voltak meglegedve az angol kabinét eljárásával a török ügyben, s ezt nyíltan vádolóak, hogy a tulságos háborútóli félelem miatt nem lépett fel elég erélyesen a porta mellett. E vád megczáfolására mellékutón közöltetett az angol külügyminister Clarendon lord felelete Nesselrode gróf második köriratára, mely szórul szóra így hangzik.

„Clarendon Károly Seymour urnak. Külügyi hivatal, jul. „16. 1853. — Brunnov báró ur közölte velem Nesselrode „grófnak az orosz legatiókhoz intézett körjegyzékét. Igen fájna „nekem, ha Önnek ki kellene fejeznem a meglepetést és saj- „nálkozást, mellyel ő felsége kormánya az érintett sürgöny- „ben tett nyilatkozatot vevé; melly szerint a dunai fejedelem- „ségek megszállása csak azért történt, mert Anglia és Fran- „cziaország vonakodtak az orosz kormány ajánlatait elfogadni, „s mert flottáik a török vizekre nyomultak. A sürgöny ama „pontjai, mellyek ama rendkívüli állítást tartalmazták, követ- „kezők: Midőn mi ezen ultimatumot a portának átnyujtók, a „nagyhatalmasságok kabineteit pontosabban értesítettük

„szándékunkról. Névszerint felhívtuk Angol és Franciaország-
„got, hogy magatartásuk által ne bonyolítsák a helyzetek ne-
„hézségét; ne tegyenek elsietve olly intézkedést, melly egy-
„felől a portát ellentállásra ösztönözhetné, s más felől a czár
„becsületét és tekintélyét inkább a játékba sodorhatná, mint
„valaha. Mindkét tengeri hatalmasság nem tartá kötelességé-
„nek ama tekintetet, mellyet mi komoly megfontolással aján-
„lottunk, szem előtt tartani. Előttünk ragadva meg a kezde-
„ményt, elkerülhetlen szükségnek tarták, azonnal egy hatá-
„lyos intézkedéssel sietni ama lépések elibe, mellyeket mi csak
„tisztán eseményeseknek hirdettünk, a tényleges megtáma-
„dást a porta véghatározatától függesztvén fel, s mert a ki-
„vitel azon pillanatban, midőn e sorokat írom, nem kezdődött
„meg, flottáikat azonnal Konstantinápoly vizeire rendelték. A
„Dardanellák kapuinál már megszállták az ozman birodalom
„tengereit és kikötőit. Ezen előlépő állás által a két hatalmas-
„ság minket egy fenyegető demonstratio nyomásának tett ki,
„melly, mint előbb mondók, a krizist új bonyodalmak által
„nehezítheti. Szemben a porta vonakodása, és annak Anglia
„és Franciaország nyilatkozatai általi támogatásával, nekünk
„most bajosabb mint valaha módosítani a határozatokon, mely-
„lyeket a császár tőlök függővé tett. Ennek következtében ő
„császári felsége rendelést adatott a jelenleg Bessarabiában
„állomásozó hadtestnek, hogy lépje át a határokat, és szálja
„meg a fejedelemségeket. — E pontok elsőjére vonatkozólag
„megjegyezhetem, hogy Nesselrode grófnak junius 1-ről kelt,
„Brunnov báróhoz intézett sürgönye ő felsége kormányának
„jun. 8. előtt nem jött tudtára, s hogy következőleg az egy
„héttel előbb Dundas admirálhoz küldött azon rendelet, hogy
„a Dardanellákat közelítné meg, nem mint Nesselrode gróf
„köriratában állittatik, akkor indíttatott el, midőn a britt kor-
„mány nyal azon nézetek közölve valának. De ha másképp tör-
„tént, és ha rendelet nem ment volna is el, ő felsége kormá-
„nya csak nem gondolhatta, hogy a fejedelemségek megszá-
„lásáról fenyegetés, miután a porta néhány nappal előbb ama
„záradékot menten visszautasítá, kivitelre ne kerüljön. Követ-
„kezőleg ő felsége kormánya jun. 8-kán a fejedelemségek meg-
„szálását csak elkerülhetlennek tekintheté, s nem gondolja,
„hogy a pétervári kabinet most állítani kívánná, hogy Nessel-
„rode grófnak Resid basához intézett jegyzéke csak egyszerü

„fenyegetődzést tartalmazott, melynek kivitele nem volt komoly szándék. Ezenkívül tény, hogy Nesselrode grófnak máj. 31-ki jegyzéke, mely Oroszország, ellenséges szándékát adja tudtul, már magában elégséges volna, hogy ő felsége kormá-nyát Törökország érdekébeni védintézkedésekre feljogosítsa. Most azt akarnám kimutatni, hogy mely időben, és minő indokokból küldetett a britt flotta a török vizekre. — Menczikoff herczeg, ki, el kell ismernünk, kormánya parancsából, intézkedett, május 5-kéről kelt, s ugyanazon hó 18-kán másolatilag Londonba érkezett jegyzékében kinyilatkoztatá, hogy ha a görög egyházat illető indítványai továbbá is habozással találkozónak, kormánya iránti tiszteletihánynak tekinti, mely neki a legnyomasztóbb kötelességet szabná! — Menczikoff herczeg május 11-kéről kelt jegyzékében, melynek másolatát ugyanazon hó 30-kán vettük Londonban, kimondta, hogy ha a porta békés határozatot nem tenne: „Ha az elvek, melyek az alapzatot (a vitály alatt levő czikket) képezik, elvettetnek, ha a porta rendszeres ellenszegülés mellett maradna, bizalmas és egyenes egyezkedéstől továbbra is vonakodnék, küldetését befejezettnek tekinti; a szultán ő felsége kabinetébeni megjelenéseivel felhagyni, s minden következményekért a szultán ministereit kénytelen felelősökké tenni.“ — És végül május 15-ről kelt s Londonba jun. 1-sőjén érkezett jegyzékét Menczikoff hg. következő szavakkal fejezi be: „Ő magassága éles belátására van bizva, hogy megfontolja a kiszámíthatlan következményeket és nagy szerencsétlenségeket, melyek előállhatnak, s melyeknek egész sulya a szultán ő felsége felelős ministereire fog esni.“

„Ezen ismételt fenyegetődzések egy hatalom ellen, melynek függetlenségét fentartani maga Oroszország is elszántnak nyilatkozik, e fenyegetések, melyek olly követelések átvitele, céljából emeltettek, melyek ő felsége kormánya által már adott biztosítással olly kevéssé összehangzók; s másfelől a nagy tengeri és szárazai előkészületek, melyek Törökország határszélén hónapokon át ernyedetlenül folytattatának, meggyőzők ő felsége kormányát a szultánt fenyegető veszélyről. Mélyen sajnálta, hogy ama veszély az orosz kormánytól jött, mely az 1841-ki szerződést szövetkezve kötö; de miután ő felsége kormánya most is ép olly szorosan tartja magát ama szerződésben felállított elvekhez, mint 1841-ben, s miután

„ugy véli, hogy az europai béke állandósága az ozman birodalom fentartásától függ, érzé, hogy bekövetkezett az idő, a szultán védelmére személyesen készülödni. Midőn tehát Menczikoff hg. rögtön elutazásának hírére vevé, megragadta azon határozatot, hogy a brit flottát, mely akkor Maltát nem hagyta el, ő felsége követének Konstantinápolyban rendelkezése alá adja. Jun. 1-én a kormány Stratford de Redcliffe lordhoz egy sürgőnyt intézett, mely őt felhatalmazá, némelly részletes esetekben a flottáért küldeni, mellynek ez esetben, minden számára kijelölt pontra vitorlázni kötelessége lenne. Jun. 2-kán utasításokat küldött Dundas admirálnak, azonnal a Dardanellák közelébe indulni, s magát ő felsége követével összeköttetésbe tenni. Megelőző estén vettük Menczikoff herceg máj. 18-ról kelt jegyzékének másolatát, mellyben jelenti, hogy küldetése végéhez közeleg, s hogy a kívánt biztosíték, halasztása, a császári kormánynak azon szükségességet szabja, hogy azon biztosítékon saját igazi erejében találja. Jun. 2-kán Brunnov báróval közlém ő felsége kormányának tett intézkedését, mellyet ő Pétervárott 7. v. 8. előtt nem tudathatott, s következöleg az orosz kormány által tett határozatba legparányibb befolyással sem lehetett; míg a jegyzék, mellyet Nesselrode gróf Resid besának jelenté, hogy seregei egy hét alatt a fejedelemségek megszállása végett a birodalom határait átlépendik, rendelést fognak kapni, május 31-kéröl, és sürgönye Brunnov báróhoz, mellyben az áll, hogy ha a porta Menczikoff jegyzékét, annak Resid hasa általi átvétele napjától számítandó egy hét alatt alá nem írja, a császár rendelést ad seregeinek a fejedelemségek megszállására, — jun. 1-éröl kelt. — A mondottakból világosan látszik, hogy a brit flotta nem a pétervári kormány által ő felsége kormányához tett figyelmeztetések tekintetbe nem vétele következtében tétetett a török vizekre, s hogy a fejedelemségek megszállását az orosz kormány azon este határozta el, mielőtt Londonból Stratford de Redclifhez az utasítások elindítottak. S azon határozat azért tétetett, mivel az orosz kormány perczig sem táplálhatá komolyan a reményt, hogy a porta ama záradékot, változtatás nélkül elfogadja, mellynek elvetését saját méltósága és érdekeinek biztossága néhány nap előtt kötelességévé tett. — Nem kevesbé azt állítja Nesselrode gróf jul. 2. kelt köriratában, hogy az angol és francia flottáknak a Besika

„öbölbeni jelenléte inkább, mint bármi felhívás, a fejedelemségek megszállására, s az ezt tökéletesen igazoló; előadja, hogy „e flották csaknem a fővárossal szemben állanak, alig 200 mértföldnyi távolságra s hogy a török vizek és kikötőknek „e flották általi megszállása Oroszország részéről csak katonai „megszállás által viszonzathatik. — Ő felsége kormánya a „legkeményebb kifejezésekben kell, hogy azon állítás ellen tiltakozzék; tagadja, hogy csak legkisebb hasonlatosság is léteznék a Besika öbölben egyesült flották és a fejedelemségekben „levő orosz hadsereg állása közt. A flották épen olly joggal „horgonyoznak a Besika öbölben, mint a középtenger bármellyik kikötőjében. Azoknak ama vizekeni jelenléte által „semmi szerződés, terület, vagy népjogi elv nem sértetett meg; „az ozman birodalom függetlensége nem veszélyeztetik az „által, s bizonyára nem szolgálhat Oroszországnak bosszúságára okul; ellenben a fejedelemségeknek Oroszország általi „megszállása, a szultán ő felsége birtokának, s a különösen tartománya ezen részét illető szerződésnek nyilvános megsértése; megszegése az a népjogi elveknek, s a szultán elleni „egyenes ellenségeskedés bizonyítéka, kinek joga lenne, erre „hadüzenettel felelni, s a szövetséges hajócsapatokat védelmére Konstantinápolyba hívni. — Ezen megszállás végül olly „veszélyes lépés, ha az, mint példa tekintetik; s olly erősza- „kos fellépés, egy hatalmas állam részéről egy más ellen, melynek maga gyengesége kellene, hogy védelme legyen, miszerint az egész Európában zajt ütött, s kárhoztató ítélet alá esett. „Hozzáadni, hogy a Dardanellákon kívül levő flották állása, „és a fejedelemségekbe nyomult orosz seregek közt csak a „legkisebb hasonlatosság vagy egybefüggés lenne — nyilvános lehetlenség.

„Mély sajnálkozással tapasztalja ő felsége kormánya, hogy „kénytelen véleményét a török birtok újabbi megsértése felől „kimondani; de nézeteinek elhallgatását kötelesség feledésnek „tartaná, melly jövőre nehezzé tenné védelmére szálni a szerződéseknek, mellyek Europa népjogát képezik, s egyedüli „hatályos biztosítékai a világ békéje és a nemzetek jogainak. „A sérelmek, mellyeket a fejedelemségek megszállása következtében azoknak lakói szenvednek, kétségkívül szelidíttetni „fognak az által, hogy a megszállás költségeit az orosz kormány magára vállalandja. Minthogy én Oroszország követ-

„léseit a porta ellen olly gyakran és kimerítőleg meghány-
 „tam, alig szükség szólanom Nesselrode gróf körsürgönyének
 „egyéb részeiről, mellyek ama követelések mellett valójában
 „semmi uj tényt, uj okot nem hoznak fel. Kénytelen vagyok
 „azonban ő felsége kormányának meggyőződését kifejezni,
 „hogy a pétervári kabinet mindenek felett téved, ha állítja,
 „hogy a porta nem hajlandó, Oroszország igazságos igényei-
 „nek eleget tenni, vagy hogy ki akarna bujni Oroszországhoz
 „kötelezettsége alul. Ha ez volna, ugy ő felsége kormánya fel-
 „használná befolyását, mellyel talán bir, hogy a portát köte-
 „lezetségei igaz elismerésére bírja; de ép olly keveset tud a
 „kötelezettségeknek a porta részéről megszégése, mint az oz-
 „man kormány ama nagy számu erőszakitéiről, mellyek kö-
 „zelebről a görög egyház jogainak állítólag kárt okoztak, és
 „a századok által szentesített, az orthodox hitre nézve olly be-
 „cses rendét a dolgoknak egészen felforgatással fenyegették.

„Oroszország hitsorsosai számára keleten teljes „status
 „quot“, s azon kiváltságok fentartását igényli, mellyet azok
 „uralkodójuk alatt élveztek; ámde Nesselrode gróf egészen
 „elmulasztja kimutatni, hogy, s mint zavartatott legyen meg
 „azon status quo, miben áll ama szerződések megrövidítése,
 „minő panaszok emeltettek, s minő sérelmek maradtak orvos-
 „latlan. Ő felsége kormánya csak egy hibáját ismeri a török
 „kormánynak Oroszország ellen, s ezért, mint maga Menczi-
 „koff bevallá, elégtétel adatott, mig másfelől a szultán ujabbi
 „fermánya, melly a görög egyház előjogait és szabadalmát
 „elismeri, a konstantinápolyi patriarcha által köszönettel fo-
 „gadtatott. Hol vannak hát az okok, mellyek Nesselrode gróf
 „nézete szerint, Oroszország jelenleg elfoglalt állását igazol-
 „ják? Nesselrode gróf továbbá azt mondja, Oroszországnak
 „helyzete és szerződésénél fogva tényleges joga van a görög
 „egyház védelmére kelní keleten. Ha ez így van, s ha azon
 „jog, mindegy bármi legyen is természete és kiterjedése, há-
 „borítatlan hagyatott, ugy senki, csak maga Oroszország hozza
 „azoknak létezését és érvényességét kétségbe, midőn a portát
 „ujabb kötelezettségek elfogadására sarkalja. Ha régi jogok
 „fenállanak, s azokat Törökország tiszteletben tartja, akkor
 „Oroszországnak nincs joga Törökország ellen panaszkodni.

„De ha Oroszország azon jogokat szélesbitni igyekszik,
 „Törökországnak joga van, hasonló uj követelések természetét

„szemügyre venni, s az ollyakat, mellyek függetlensége és „méltósága rovására szolgálának, visszavetni. Ő felsége kormányja őszinte megnyugvással fogadja az ismételt biztosítást, hogy ő császári felsége politikája és Oroszország érdeke lenne, a fenálló rendet keleten fentartani, s minthogy Törökországot érdekei kényszeritik Oroszországhoz kötelezettségét megtartani, ő felsége kormányja azon erős reményt táplálja, hogy Oroszország a porta által el nem fogadható követelések átvitelének megkísértésével nem fogja továbbra nyújtani a krízist, mellynek elkerülhetlen következesei lehetnek, következesek, mellyeknek megakadályozása Europa legbensőbb „érdekében áll.

„Ön e sürgönyt felolvasandja Nesselrode grófnak, s ő ex-cellentiájának erről másolatot adand. Maradok : Clarendon m. p.“

A bécsi javaslat, a pétervári udvar által is elfogadtatván, miután ebbe az illető nagyhatalmak követeinek kormányai is beleegyeztek, a portának is megküldtetett, mi Konstantinápolyban nagy neheztelést vont maga után. Ugyanis a török diván maga készített egy kiegyenlítési javaslatot, s ezt Bécsbe küldte; de ezen terv minden teketória nélkül félretétetett, s a portához a bécsi terv küldetett, a nélkül, hogy amazt tekintetbe vették volna. Midőn ama bécsi indítvány Konstantinápolyba érkezett, első perczben a büszkeség és öntudat azt javasolta, ezen indítványt tárgyalásba sem venni, hanem egyszerűen azon megjegyzéssel visszautasítani, hogy a porta egyedül a maga indítványa alapján alkudozik, hogy őt illette a kezdeményezés, a közbenjáró hatalmakat pedig a módosítás, és nem megfordítva. A kérdés tehát eleinte egész általánosságban a bécsi küldemény elfogadása vagy visszautasítása körül forgott. A közbenjáró hatalmak követei mindent elkövettek, hogy a diván e bécsi indítványt fogadja el, sőt a *Times* angol lap, melly az angol miniszerelnökkel Aberdeen lorddal szoros viszonyban áll, fenyegetődzésre is vetemedett, s azt állítá, hogy ha a porta a bécsi javaslatot el nem fogadja, Anglia Törökországot maga sorsára hagyandja. Így történt aztán, hogy az aug. 13-ki divánülés, viharos vita után, többség szerint, részletekbe most nem bocsátkozva, a bécsi indítvány elfogadása mellett nyilatkozott. Ezen határozat nyomán terjesztetett ama jegyzék hivatalosan a szultán elibe, és csak azután kez-

dődött a részletes tárgyalás és módosítás, mely módosítást a porta lényeges feltételnek nyilvánítá az egésznek elfogadására.

Ennek következtében Resid. basa 1853. aug. 19-kén egy *memorandumot* közlött Ausztria, Anglia, Francia és Poroszország képviselőihez, mely következő tartalmu:

„A legujabban Bécsben fogalmazott, s a magas portával „közlött jegyzék a ministertanácsban felolvasatott s tárgyal- „tatott.

„Ama jegyzék után, mely már előbb Konstantinápoly- „ban szerkesztve, s a nagyhatalmasságok elibe olly alakba „terjesztve lön, mely képes legyen a magas porta és Orosz- „ország közötti kérdések kiegyenlítésére — kiegyenlítő ered- „ményt lehetett remélni, s így szultán ő felségének kormánya „csak igen nagy sajnálkozással vehette azt, hogy ime jegyzék „tekintetbe nem vétetett.

„Ha bár a magas porta által még előbb szerkesztett s „Menczikoff herczeghez átküldött jegyzék, a mennyiben ez „vallási előjogokra vonatkozik, a Bécsből ide érkezett jegyzék- „nek alapjául vétetett is: a kérdés ez utóbbiban még is nem „csupán e körül forog, miután e jegyzékbe bizonyos felesleges, „szultán ő felségének szentelt jogaival össze nem férkezhető „pontok is vétettek fel. A magas porta ennél fogva ismételt saj- „nálattal tartja kötelességének e tárgy feletti megjegyzéseit „előadni.

„A császári kormány régi idők óta megszokta magas szövetségesei a nagyhatalmasságok barátságának tanujelcét ta- „pasztalni; különösen háládatos a számos jó szándéku törek- „vésért, melyet ők a jelen kérdés felmerülése óta tanusítottak. Magától értetik tehát, hogy e különös tekintetekkel szem- „közt a magas porta csak vonakodva kényszerül egy olly pon- „ton felakadni, mely ama nagyhatalmasságok egyhangu be- „egyezését bírja. De szultán ő felsége kormánya ezen ügy kez- „dete óta kijelenté, hogy minden jogai és függetlenségére vo- „natkozó kérdésekben illetékes birónak csak önmagát ismeri, „s jelenleg, miután az új javaslat szerkesztésénél a tanácsko- „zásban részt venni fájdalom! meg nem hivatott, igen súlyos „helyzetben van.

„Lehetne ugyan viszonzni, hogy ezen javaslat szerkesztésénél az orosz kormány sem hivatott a tanácskozásba. De

hiszen a jogok, melyek védelméről itt szó van, a porta jogai; „s az erre nézve szerkesztendő jegyzéket a portának kelletik „aláírnia. Már most a nagyhatalmasságokon van a sor ismert „méltányosság érzetökkel megítélni, valljon igazságos-e, e „kérdésben mind a két félt egyenlő tekintet alá vonni. Cél- „szerű lenne talán, e pontok részleteibe bocsátkozni.

Az első pont, melyen a magas porta fenakad, a következő czikk: „*Ha az orosz czárok az oszman birodalom orthodox „görög egyháza szabadalmi és kiváltságainak fentartásában „tevékeny buzgalmukat mindenkor tanusították: a szultánok sem „vonakodtak soha, azokat ünnepélyes okmányok által újra meg- „erősíteni.*

„Az, hogy az orosz czárok azon egyház és vallás javára, „mellyhez tartoznak, buzgalmat tanusítanak, egészen termé- „szetes, s erről több szó nem lehetne: de a főnebbi czikkből „az volna érthető, hogy e görög egyház kiváltságait a porta „államaiban csak egyedül az orosz czárok tevékeny buzgalma „tartotta fen.

„S itt megjegyzendő az, hogy az említett czikknek jelen „szerkezetébeni elfogadása, egy a porta által adandó jegyzék- „ben — ama vallási előjogok mellett, melyeket a dicső em- „lékezetű szultán Mehemed, a hódító, kormányta óta a mai „napig senki más nem adott vagy épségben nem tartott — „az orosz kormánynak több ürügyet nyujthatna az illyféle „ügyekben leendő beavatkozásra.

„Ennélfogva bizonyosan senki sem fogja magára vonni „akarni az utó és jelenkor szemrehányását és roszalását az „által, ha megengedi, hogy egy államban hasonló, a jelenre „és jövőre egyiránt káros viszonyok létesüljenek.

„A felséges császári oszman uralkodóház egy szolgája sem „fogna merészleni, s nem is lenne képes olly iratba adni „egyezését, melly csak célozhatna is amaz intézmények di- „csőségének gyengítésére, melyeket az oszman császárok, „egyéni nagylelkűségök, s a velök született kegyesség által „indítva, szabad akaratukból alapítottak.

„A második kiemelő pont azon czikke a jegyzéknek, „melly a kajnardsi szerződésre vonatkozik. Miután senki sem „tagadhatja, hogy ezen szerződés valósággal áll, s a driná- „polyi által megerősített, magától értetik, hogy annak vi- „lágos határozványai is megtartandók.

„Ha ezen cikk felvételével ama nézet van kapcsolatban, hogy a vallási kiváltságok természetes eredmény s a kutsuk-kajnardsi szerződés nyílt értelme gyanánt tekintessenek: akkor e szerződés valódi és szorosan vett határoztatása nem egyéb, mint a porta ama pusztja ígérete, hogy a keresztény vallás jogait védendi.

„Ehhez képest ama cikkek, melyeket a porta a vallási kiváltságokra nézve egy kibocsátandó jegyzékben elfogadhat, mint ezt szóval és írásban mindenkor vallá, nem tartalmazhatnak egyebet olytán biztosítékoknál, melyek az orosz udvar által imént felhozott, s a jelen vita tárgyát képező kétségeket szétoszlassák.

„Megerősíteni azonban a köteleket, mely a szultán ő felsége alattvalóinak egy nagy egyházi községe s egy idegen hatalom közt fenálló legbensőbb kapcsolatot szorosabbra fűzze; s az orosz kormánynak indokot adni, hogy hasonló tárgyra nézve felügyelési s avatkozási jogot gyakorolhasson: ez annyit tenne, mint a fejedelmi jogokat megosztani, s a birodalom függetlenségét veszélyeztetni, s valóban pusztja lehetlenség is, hogy szultán ő felsége kormánya, kényszerítés nélkül, ebbe egyezését adja.

„Ha pedig végre is az a cél, hogy a kajnardsi szerződésben foglalt kötelezettségek megújittassanak: ezt a porta külön jegyzékben tehetné meg.

„A császári kormány azonban a legnagyobb súlyt arra helyezi, hogy vagy hagyassék el a cikk, mely az átküldött javaslatban ama szerződésre vonatkozik; vagy ha ez nem történik, választassék el a kajnardsi szerződésben foglalt védelemigéret a vallási kiváltságok kérdésétől oly határozott módon, hogy mindjárt az az első tekintetre két különböző tárgyként tűnjenek fel.

„Mi a harmadik pontot illeti, mely a görög szertartás jogainak a többi keresztény felekezetek részére adottakkal egyenjogúságára vonatkozik, erre nézve nem lehet kételkedni, hogy a császári kormány nem késendik a görög szertartásukat nemcsak azon előnyökben részesíteni, melyeket szabad akaratából más keresztény alattvalóinak adott, hanem azokkal is felruházandja őket, melyeket a jövőben engedhetni fog.

„Felesleges tehát még hozzá tenni azt, hogy a magas

„porta igazolva lesz, ha ama kétértelmű kifejezések használata, mint azokét, melyek különös intézkedésekről szólnak a görög egyházhoz tartozó sok ezer alattvalójából álló nagy községe javára — meg nem engedheti.

„Ezek ama pontok, melyek a magas porta elibe olly akadályokat gördítenek, hogy daczára szövetségségi tanácsadásai iránti nagy figyelmének, s daczára azon őszinte kívánságának, hogy a császári orosz kormány nyal, barátja és szomszédjával a viszonyokat újra megköthesse, nem kerülheti el azt: miszerint állam fői jogai és függetlenségének tekintetbe vételét a nagyhatalmak méltányossága és igazságos voltának szívére kösse.

„Ha végül a magas porta utolsó jegyzéktervezete elfogadtatik, vagy inkább ha a bécsi javaslat a kívánt módosításokat megnyeri: az ozmán kabinet nem fog késni az egyik, vagy másik tervezet aláírásával, s egy rendkívüli küldöttségnek — a dunai fejedelemségekből kivonulás feltétele alatti — küldésével. A magas porta a nagyhatalmak részéről még egyetemes biztosítékot is vár minden avatkozás ellen, s arra nézve, hogy jövőre Moldva és Oláhország minden ideiglenes megszállhatástól is ment legyen. E részben az ozmán kormányt azon elővitatossággal vezérli, hogy elkerültesse minden, mi új féreértésre adhatna okot, ha majd az orosz udvarrali összeköttetése ismét helyre lesz állítva.

„A bécsi javaslat ama pontjai, melyek a szent helyek ügyére, s a Jerusalemben építendő templom és kórházra vonatkoznak, a magas porta teljes beegyezését bírják.

„A bécsi jegyzék egy másolata, mely a magas porta által teendőknek tartott módosításokat is tartalmazza, excellentiádnak megküldetett.

„A magas porta még egy bizonyosságát akarván adni az 1841-ki szerződést aláírt hatalmak iránti figyelmének, ha bár az általa először előterjesztett tervezethez inkább ragaszkodnék, kéri a bécsi javaslatot a felsorolt változtatásokkal elfogadni, s reméli hogy a hatalmak, melyek e kérdés kezdete óta az ozmán kormány jogait elismerni, s jó akaratuk tanujeleit adni nem szüntenek, e módosításokat méltányolni fogják, s ahhoz képest cselekszenek.

„Miután a szultán ő felsége engem megbízott, hogy a főbbieket excellentiáddal, úgy szinte a magas hatalmak

„képviselőivel is közöljem, teljesitem e kötelességemet; egy-
„szersmind kérem excellentiádat: fogadja mély tiszteletem is-
„mételt biztosításait.“

E módosított bécsi javaslat a bécsi orosz követség által a pétervári udvarnak megküldetvén, ez ezt el nem fogadta, hanem az ultimátissimumhoz, vagy az eredeti és módosítatlan bécsi javaslatához ragaszkodott; azt azonban kijelenté, hogy ez alapon a békés kiegyenlítésre hajlandó, és háborút épen nem kíván. Egyébiránt ugyan ekkor Nesselrode gróf orosz külügyi minister a bécsi orosz ügyviselőhöz egy körjegyzéket küldött, mellynek létele csak később jutott tudomásra, s melly az európai diplomataknál nagy meglepetést és zavart okozta, mint alább látandjuk. E körjegyzék tartalma következő.

„Sürgöny Mayendorf báróhoz Bécsben. Sz. Pétervár, aug. 26. 1853.“ Épen most vettük excellentiádnak augusztus 16/28-
ról kelt tudósításaival együtt a változtatásokat, mellyeket az ozman porta a Bécsben szerkesztett jegyzéktervben tett.

Buol gróf urnak csak jul. 25-éről kelt közleményünk kifejezéseit kell emlékében felidéznie, ha azon benyomásról akar tisztába jöni, mellyet e változtatások császár ő felségére gyakoroltak.

Midőn én ő felsége nevében elfogadám a jegyzékjavaslatot, mellyet Ausztria, miután azt előbb az angol és francia udvarok által helybenhagyatta, velünk, mint ultimatumot közlött, mit a porta elibe terjeszteni szándéklott, s mellynek elfogadásától vala barátságos fáradozásának folytatása függővé téve, egy önhöz, az osztrák kabinettel leendő közlés végett indított sürgönyben következő megjegyzéseket és záradékokat csatoltam :

Feleslegesnek tartom figyelmeztetni excellentiádat, hogy midőn mi a béke szellemében elfogadjuk a bécsi javaslatot, s egy török követ elküldését, előre kinyilatkoztatjuk, hogy többé nem fogunk vizsgálat alá új változtatásokat és javaslatokat venni, mellyek Konstantinápolyban a harczias szellemű szultán és ministereinek nagyobb része által netalán kidolgoztatának, s hogy mi azon esetre, ha az ozman kormány ezen utolsó kibékülési javaslatot is elvetné, nem fognók magunkat többé azon beleegyezésre nézve, mellyet maadtunk, kötelezetteknek érezni.“

Illy határozott kifejezések az osztrák kormánynak nem hagyhatnak semmi kétséget fen jelenlegi határozatainkról.

Nem akarom itt közelebbről vizsgálni azon szerkezeti változtatásokat, melyek Konstantinápolyban tétettek. Egy más sürgönyben különösen tárgyaltam azt már. Azon kérdésre szorítkozom most, hogy a császár, miután maga részéről a hatalomról lemondott, bele fog e egyezni, hogy csak egy szót is változtassanak a javaslaton, melly nem is közöltetve vele, megállapított; elnézi-e, hogy ezen szabadsággal egyedül a török porta éljen; s fogja-e tünni, hogy Oroszország illetékeken Törökországgal szemben alárendelt helyzetbe tétessék. Ugy véljük: ezt a császár méltósága nem fogja tünni. Csak vissza kell emlékezni a dolgok egész folyamára, mint mentek azok véghez. Menczikoff jegyzéke helyett, mellynek módosítás nélküli elfogadását mint a portáhozi viszonyunk helyreállításának feltételét állítók fel, egy attól egészen eltérő jegyzéket terjesztettek előnk. Már ez okból is vonakodhattunk volna azt vizsgálat alá venni. S ha arra elhatároztuk volna is magunkat, módot találhatunk vala, nem egyszer szabadkozásokkal állani elő, s a kifejezésekben több változtatásokat kívánni.

Ön tudja báró ur! hogy azon pillanattól fogva, midőn az ultimatumunkkal felhagyásba beleegyezénk, reánk nézve különösen a jegyzék formája nem volt kedvező; hogy mi az egyezkedést illetőleg egy más tervnek, egy más alaknak adtunk volna előnyt. Nem egyeztünk bele a tervbe, egészen mellőztük azt. Miért? mert mihelyt ellenjavaslatokat teszünk, azzal vádolnak vala, hogy nyujtani igyekszünk a dolgot, s avval a kérdést, melly Európát nyugtalanná teszi, szándékosan bonyolítjuk. E helyett, miután a fő kérdést mielőbb eldöntetni kívánók, a tartalom és forma iránti ellenzésünket hoztuk áldozatul. Az első javaslat vételekor, még mielőtt tudók, ha valljon Páris és Londonban helyben fognak-e azok hagyatni, telegráf útján tudtul adtuk beleegyezésünket. Később megküldetett nekünk a megállapított terv, s ámbár olly értelemben volt megváltoztatva, mellyet nem értheténk félre, nem vontuk vissza beleegyezésünket és nem gördítettünk akadályokat közbe. Lehet-e több készséget tanusítani a kibékülésre? Ha ezt tevők, ez, magától értetődik, azon feltétel alatt történt, hogy egy javaslat, mellyet a császár vitatás nélkül elfogad,

hasonlag a porta által is elfogadtassék. Ausztria mint „ulti-
 „matumot, mellyen semmi változtatás nem történhetik, te-
 „kinté azt: „mint utolsó kísérletét barátságos közbenjárásá-
 „nak, melly, ha a porta nyakassága miatt meghiusolna, azzal
 „végét érne. Sajnáljuk, hogy nem úgy történt. Azonban a
 „bécsi kabinet elismerendi, hogy, ha nem egy ultimatum, ha-
 „nem egy új javaslatról lenne szó, mellyben mind két fél még
 „változtatásokat tehetne, mi is fentartanók magunknak a jo-
 „got, magunk részéről módosításainkat szóba hozni, a kiegyen-
 „lítési javaslatot fontolóra venni, s nem csak a kifejezéseket,
 „hanem annak formáját is megváltoztatni.

„Szándéka volt-e Ausztriának egy illy esetet előidézni?
 „Kedves lehet-e az a hatalmaknak, mellyek, midőn jegyzékét
 „megváltoztatták és elfogadják, abból közös ügyet csináltak?
 „Az ő dolguk, megfontolni e vonakodásokat, mellyek annak
 „következései lehetnek, s kipuhatolni, valljon Europa érdeké-
 „ben fekszik-e ezen huzás halasztásokat kettévágni. Csak egy
 „módot látunk, mellyel annak végét vethetni. Nyilatkoztassák
 „Ausztria és a hatalmak a portának őszintén és határozottan
 „ki, hogy miután hiába nyitottak neki utat, mellyel hozzánk
 „való viszonyának közvetlen helyreállításához juthatott volna,
 „a feladatot egészen rá hagyják. Ugy véljük, hogy mihelyt a
 „hatalmak a portához egyhangulag így szólanak, a törökök
 „elfogadandják Europa tanácsát, s a helyett, hogy egy Orosz-
 „ország elleni háborubani segélyre számítának, elfogadják a
 „jegyzéket, úgy a mint az van, s megszűnnek helyzetöket olly
 „komolyan compromittálni, csak azért hogy magoknak egy
 „gyermekded elégtételt vivjanak ki, módosíttatása által egy
 „iromány kifejezéseinek, mellyeket mi vitatás nélkül elfoga-
 „dánk. Mert két dologból csak egy lehetséges: vagy a porta
 „által kívánt módosítás igen fontos, s akkor mi röviden vo-
 „nakodunk abba beleegyezni; vagy pedig jelentéktelenek, s
 „ekkor kérdés, hogy minden szükségesség nélkül annak elfo-
 „gadását miért teszi azoktól függővé?

„Röviden: a Bécsben megállapított ultimatum nem mi-
 „énk. Az Ausztriáé és a hatalmaké, mellyet azok előbb össze-
 „egyeztettek, meghánytak, s eredeti szövegében megváltoztat-
 „tak, s a porta által elfogadhatónak ismertek el. Mi részünk
 „ről mindent megtevének, mi tőlünk függött, hogy szükség fe-
 „letti hosszadalmasságokat elkerüljünk. Midőn a javaslat elének

„terjesztetett, minden ellenvetésekről lemondottunk. Mindenki „elismeréssel leend a császár ezen lovagiassága eránt. Miután „hosszasan tanusítánk engedékenységet a nélkül, hogy a porta „azt csak egyszer is tette volna, ő felsége nem mehet tovább. „S e pillanatban a jegyzék kifejezéseire vonatkozó engedé- „kenység többé nem is vezetne célhoz, mert a sürgönyökből „látjuk, hogy a török porta csak a bécsi jegyzékben tett mó- „dosításokra vonatkozó beleegyezésünket várja, hogy aláírá- „sát, valamint a követ elküldését, ki azt meghozandó lesz, uj- „feltételektől függeszsze fel, s hogy a fejedelemségek felmen- „tésére nagy előkészületeket tön. Mi ez utolsó pontot illeti, „csak azon biztosítás és nyilvánításra vonatkozhatunk, mely- „lyek aug. 10-ki sürgönyünkben vannak, s csak azt ismétél- „hetjük, hogy az osztrák jegyzéket változatlanul hozó török „követ megérkezése, Pétervárott elégséges lesz, hogy azonnal „rendelés küldessék csapatainkhoz a határokoni visszavonu- „lásra nézve.“

A porta által módosított bécsi jegyzéknek a pétervári udvar általi elvetése nagy csüggedést, a Nesselrode gróf magyarázó sürgönye pedig általános megdöbbenést idéze elő a diplomaták közt. A bécsi francia követ indítványba tévé, hogy a bécsi követi értekezlet tagjai egy collectiv jegyzéket küldjenek a portához, melyben az tovább is az eredeti bécsi szöveg elfogadására biratnék; de a *collectio* jegyzék-küldés elvetetett, hanem mindenik hatalom követje oda utasították, hogy ki ki külön kísértse meg a rábeszélést. És valóban Ausztria, Porosz, sőt Franciaország részéről is megtörtént az újabb kísérlét; de Redcliffe lord mélyen hallgatott Konstantinápolyban, mi világos tanúsága vala annak, miszerint az orosz török ügyben a négy főhatalmasság közt még nem létesült egyetértés.

Ha a módosított bécsi jegyzék elvetése a diplomaták közt levertséget és egyenetlenséget eszközle, akkor ez épen ellenkezőleg Konstantinápolyban s az egész török nemzetnél a legnagyobb ingerültséget, lelkesedést, és elhatározott harczvágyat teremte.

Már fentebb említettük, hogy maga a bécsi jegyzék rossz vért szüle a török fővárosban; különösen az angol kormányra, melybe a porta legtöbbet bizott, felettenehezteltek azért, hogy a bécsi tervet aláíratta. Már annyira ment a dolog, hogy An-

gliára csinált torzképek keringését kelle akadályozni. Azoknak egyike úgy állítja elő az orosz czárt, midőn épen a Buckingham palotába (ó angol királyi lak) ront be. Látható, mint kel Albert herczeg, háza és családja védelmére, de Aberdeen viszatartóztatja, megmagyarázván, hogy ez nem *casus belli*.

Midőn pedig a bécsi tervben tett török módosítások elvetését a törökök megértették: a legnagyobb fokra hágott az ingerültség. A felbőszült nép az óvatos török kormányt erőnek erejével hadüzenetre akarta kényszeríteni, s e cél elérésére különféle eszközöket gondoltak ki. Illyen volt a többek közt Konstantinápolyban a falragaszok özöne, mellynek titkos terjesztőjét sőt szerzőjét általánosan a szultán sógorában, a harczias szellemű hadügyministerben keresték. Egyike e falragaszoknak így szól:

„Oh muzulmánok! Mi egy dicső nép ivadéakai vagyunk. „Midőn köztünk még nem vala miveltség és rend, sok népek „felett uralkodánk századokon át. Most már civilisálódunk, „mondják a frankok; miért engednök hát magunkat lábbal „tapodtatni? Segített-e minket valaha Anglia vagy Franciaország, vagy Ausztria, hogy segélyökben bizhatnánk? Az „utolsó görög felkelés alkalmával elégették flottáinkat. — „Fiai az igazhitűeknek! győző faj valánk, mielőtt Anglia és „Franciaországról tudánk. Europa kebelébe nyomultunk, és „megszálók Bécset; Oroszországnak egész déli része a mi „tartományunk vala egykoron. Hol van most Georgia? hol „Görögország és Algér? Mint hó olvadánk össze, de harczoltunk, s történetünk évkönyvei mocsoktalanok! Vezéreink „még egyszer felhivának jogaink védelmére, s mint bárány a „mészárszékre, úgy vitettünk mi a sumlai csataterre. — El- „hagyók szülőföldjeinket s kévében állnak még gabonáink. Fog- „e minket kárpótlani az angol vagy védeni a francia? Nem! „mi nem hiszünk nekik, őket főellenségünk érdeke vezeti. El- „árultak már a csata kezdete előtt, mit fognak még tenni, ha „az elkezdődik? Oh muzulmanok! ragadja fel mindenki Oz- „man kardját, s üritse ki fenéig a sors poharát! Előre, dicső- „ségre e világban vagy boldogságra a másikban! A minden- „ható Isten áldása legyen velünk! Ő benne helyezzük mi re- „ményeinket. Amen.“

De nagyobb fontosságu volt a falragaszoknál az ulemák fellépte. Pénteken, sept. 8-kán az ulemák egy küldöttsége a

cseregán palotába nyomult, kihallgattatást erőszakolt, kitűzve határidőül, mikor a szultán kinyilatkoztatná, hogy kész-e a török vallásnak kötelessége szerint erősen védelemre kelni, s a moszkvai *giaurok* követeléseire kardjához nyulni. A küldöttség, támaszkodva egy „*Intra*,“ azaz a koránnak tudós és tekintélyes egyének általi magyarázatára, a szultánt letevessel fenyegeté, ha magát a hit védelmére alkalmatlannak mutatná. Bármily nagy hatalmat adjon is a korán a padishának, a Seik-ul Izlam (mufti) által megfosztathatik méltóságától, ha ez őt lázadónak nyilvánítja a korán ellen, vagy képtelennek állítja a korán rendeleteinek teljesítésére. Még századunkban 1807-ben III. Selim máj. 31. és követője IV. Mustapha 1808. július havában letétettek. Természetes, hogy hasonló magyarázatai a koránnak csak gyenge fejedelemmel szemben adathatnak. Egy Abdul Medschidnél határozottabb, erősebb szultán a 18 ulemát, kikből a fenemlitett küldöttség állt, befogathatta, s hadigözösön Mekkába küldhette volna, nem lévén szabad ulemákat kivégeztetni. Még makacs muftik is tétettek le és ártalmatlanokká erős uralkodók által, mi azonban sohasem történt meg kisebb nagyobb felkelés nélkül, mellynek elnyomására, természetes, hogy hadsereg kellett, erős és bizalmas.

Az ulemák által benyújtott kérvényre nem adatott nyilatkozat. Hanem az ulemák, kik az említett kérvényt aláírták, a muftihoz hivattak, kik elejökbe állítá lépésöknek illetlenségét, előhozta, hogy demonstratiojuk által felriaszták az idegen követeket, s megemlíté a török hitű népségnek már a nélkül is veszélyes hangulatát, s kora felléptöknek elhamarkodottságát. Az ulemák tiltakoztak, a padisah iránti hűségök és jó érzületekre hivatkoztak, s azt álliták, hogy a többször említett kérvény által csak kötelességöket teljesíték. Mi a keresztényeket illeti, azok magok is Oroszország ellen vannak hangolva, s az ulemák vélekedése szerint, nem lenne nehéz a rájákat Oroszország ellen háboruba vinni. Az ulemáknak ezen nyilatkozata a ministerek által kielégítőnek találtatott, s minden további intézkedések ellenök megszüntettek.

Azonban a keleti viszályok mind inkább komolyabb alakot öltének, és fontos fordulatot vőnek; nem annyira pedig az orosz czár tagadó válasza következtében, mint inkább az e válasz indokait az európai udvaroknak kimagyarázó orosz

körirat folytán. E memorandum ugyanis elfogadhatlanoknak állítván a török módosítványokat nem egyedül azért, mert azok a vita ellenfelétől származnak; hanem főleg azon okból, mert a bécsi jegyzék lényegileg eltér szövege s szellemében a jegyzéken kívánt változtatásoktól; ellentétbe helyezé az orosz statushatalmat a bécsi értekezlettel, melly a módosítványokat hasonértelműeknek nyilvánítá magával az eredeti jegyzékkel; s így feldönté, sarkaiból kiforgatá, az európai diplomatia által hónapok óta gonddal vitt alkudozásokat.

Különösen Angliában nagy sensatiót okozott e kérdéses orosz memorandum. Ez csaknem minden laptól és párttolszenvedélyesen megtámadták. A fővárosban, s tartományokban népes meatingek tartattak, mellyekből az angol kabinet felszólittatik, hogy Törökország pártolását határozottan nyilvánítsa ki, ha háborura kerülne is a dolog. A nagy befolyásu Russel lord, s a mostani angol kabinet egyik tagja Greenwich skót városban nyilvánosan e szavakat mondá: „Nem kell, „nem szabad felednünk, hogy Anglia tekintélyes állást foglal „el a világ nemzetei sorában, s hogy nem egyszer lépett fel: „ellentállani az elnyomásnak, fentartani gyengébb nemzetek „függetlenségét s megőrizni a népek nagy családjának szá- „mára az önkormányzat azon hatalmát, szabadságát, mellytől „azt mások megfosztani igyekvének. Nem most van ideje an- „nak, hogy elálljunk ezen kötelességeinktől, mellyekkel a vi- „lágnak, az emberiségnek tartozunk. Teljesítsük ezeket er- „kölsi befolyásunk erejével, a békének áldásai alatt megma- „radva; de emlékezzünk meg arról, hogy becsstelen béke, bé- „kének nem nevezhető. Ha Anglia kiejtené kezéből a polgári „és vallásos szabadság zászlóját, úgy kiesnék önmaga a jog- „ból befolyást gyakorolhatni a nemzetek ügyére.“ — De nem csupán szavak mellett maradt az angol kormány, hanem tette is előkészületeket tön. A Corkban horgonyozó flotta osztály parancsolatot kapott, hogy erősítésül a török vizekre vitorlázzon. Majd a Konstantinápoly közelében fekvő egyesült angol és francia flottából két francia és két angol hadihajó be rendeltetett, s ezek a Dardanellákat átevezvén, épen az első beiram ünnep reggelén meg is jelentek a konstantinápolyi kikötőben. És ámbár e hajóknak megjelenése kétértelmű volt, miután ezt szinte lehete a török ingerültség fékezésére célzó lépésnek, mint oroszellenes demonstrationnak magyarázni:

mindazáltal az tény, hogy e hajók az 1841-ki szerződés világos tartalma ellen mentek be a Dardanellákba; s így a két tengeri nagyhatalmasság, mellyek eddig igen ovatosok és tartózkodók voltak, szinte szerződéstöréssel feleltek a duna-fejedelemségeket szerződés elleniesen megszálló oroszoknak.

Mig ezek Angliában történtek, azalatt Konstantinápolyban sebes léptekkel közelgetett a dolog végkifejlődése. September 21-kén érkezett a futár, ki mind a portának, mind a főhatalmak követeinek meghozá a hirt, hogy Miklós czár félreveti a porta által javasolt módosítványokat. Sept. 22-ik és 23-ik napján a követek egymásközt, s a török külügyministerrel értekeztek. Sept. 24-kén délelőtt a cseragáni császári palotában egy több mint három óráig tartó ministeri tanácsban gyűltek össze, hol valamennyi jelenlevő ragaszkodott az előbb kimondott véleményhez, hogy tudniillik a bécsi jegyzék változtatlan elfogadása által a porta maga semmitené meg felségi jogát. Végre 25-kén tartatott meg a nagytanács, mellyben az ország katonai, politikai és egyházi méltóságai, számra háromszázan, részt vettek, s hol egy hangulag el lön határozva, hogy bármik legyenek is a körülmények, bármilyenek is az áldozatok, ragaszkodni fognak a porta által tett módosítványokhoz. September 26-kán ismét nagy diváni *) ülés volt, melly végeredményileg határozott az előbbi napon hozott végzések felett s ennek következtében a szultán is beleegyezését adta a harczias végzésekhez. Ezen lépést valamennyi követ, az angolnak kivételével roszalta; a porta azonban a végzést azonnal megküldé mind a két török hadtesthez, s egy francia hajót a Bezikaöbölbe, egy török fregátot pedig Egyiptomba indíttatott, az utóbbit azon parancscsal Abbas basához, küldje meg az ígért segédsereg hátralevő részét (20,000-ből még 5000 fő hibázott). Bosznia és Herczegovinában 15 zász-

*) A diván vagy török államkanczellária azon felső és alsó hivatalnokokból áll, kik Gualemüe név alatt ismeretesek. A divánnak Konstantinápolyban 121 tagja van, kik öt rangfokozatba felosztvák, s a legfelsőbb ferik rangjában áll. A diván külön testület a ministeriumtól és a nagytanácstól. A kérdés csak azután válik fontossá, ha a ministerium és osztálytanácsosok, titkos tanácsosok, elsőrangú hivatalnokok (muschirok) a diván indítványát végzéssé emelik.

lóaly redifet gyűjtenek össze, mire nézve a még be nem rendelt basibuzokok berendeltettek.

Az oct. 4-kén kelt török hadüzeneti manifestum tartalmát velős kivonatban itt közöljük: „A manifestum — a bécsi jegyzéknek a porta által kívánt módosításaival s a nagyhatalmak ama megkeresésével kezd elöterjesztését, hogy a porta ezektől álljon el, miután Oroszország a bécsi értekezleti jegyzék egyszerű elfogadásához ragaszkodik. A magas porta annál kevesbé mulaszthatja el e lépésnél a kellő indokok elősorolását, minthogy kényszerültnek érzi magát a háborút megkezdeni, s ez uttal szövetségeseinek, a nagyhatalmaknak tanácsát nem követni, habár az ozman kormány soha sem szünt meg előterjesztéseik jót akaró szándékát kellőleg méltányolni.

Ő felsége a szultán kormányának eljárása, kezdettől fogva semmi alkalmat nem nyújtott viszálykodásokra, mert az, a vita kezdetétől mai napig a mérséklet és kiengesztelődés határai közt maradt. Ha Oroszországnak a szent helyeket illetőleg sérelmei voltak, akkor a török manifestum nézeteihez képest, e kérdésre kellett volna szoritkoznia, s nem tüstént félemlítő rendszabályokkal lépni föl, minők: a seregeknek a határszélekre küldése, s a tengeri haderőnek Sebastopolhoz rendelése valának. A szent helyek kérdése minden fél elégtelenségére megoldatott, s a porta egyszersmind nyilvánítá hajlandóságát a Jerusalemet illető kérdésekre nézve a kívánt biztosításokat megadni. Ezen ügy bevégeztével, a porta háboru ürügyként volt kénytelen tekinteni, ha Oroszország a görög egyház ama kiváltságainak kérdéséhez ragaszkodik, mellyeket az ozman kormány engedményezett, s mellyeknek épségben tartását becsülete, méltósága, és fejedelmi hatalmához képest kötelességének tartja, a mellyekre nézve azonban semmi más hatalmasság avatkozását vagy főfelügyeletét nem engedheti meg. S most Oroszország Moldvát és Oláhországot jelentékeny haderővel szálta meg, s e tartományokat zálogképen akarja mindaddig megtartani, mig követelései teljesíttetnek. A porta ezt jogszerűleg szerződés sértésnek s következőleg casus bellinek tekinté, s a többi hatalmasság is így vélekedhetett. És így Oroszország a megtámadó fél.

Feltehető-e, hogy a magas porta, melly magát a szerződések megtartása által mindig kitünteté, most azokat annyira megsértette volna, hogy Oroszországot szerződés-szegésre jo-

gosítsa fel? Hol rontattak le a kajnardsi szerződés ellenére keresztény templomok, vagy hol gördítették akadályok a keresztény vallás gyakorolhatása elébe? Igaz, hogy a módosított bécsi jegyzék a Menczikoff herczeg által kívántakkal nem mindenben összehangzó; azt sem lehet tagadni, hogy a magas porta jegyzékének néhány fejezete abba felvétetett: de még is mind betűszerinti értelme, mind szellemére nézve a Menczikoffféle jegyzéktől nem egészen különböző. Ama biztosítások, mellyeket a nagyhatalmak képviselői az utóbbi időkben arra nézve adtak, milly veszélyesek a kérdéses jegyzék hátrányos fejtegetései, természetesen ujjal tanusíták illető kormányaiknak a porta irányábani jó indulatát, és szultán ő felsége által nagy elégyűtséggel fogadtattak. — Arra nézve azonban, hogy Oroszország vitát kezdett az egyházi kiváltságok iránt, s hogy kísérletet tön, e tekintetben a kajnardsi szerződés egy világos értelmű fejezetét támaszpontul felhasználni: a magas porta előtt veszélyesnek látszék egy diplomatikai okiratban nyíltan elismerni az orosz czárok buzgó törekvéseit ama kiváltságok és szabadalmak fentartásában, mellyeket a görög egyháznak az ozmán uralkodókönkényt s még akkor adtak, midőn Oroszország mint birodalom még nem is létezett; s e mellett meg sem említeni, sőt homályban hagyni azt, hogy e kiváltságok, és a kajnardsi szerződés közt nincs semmi összefüggés; s végre a magas porta görög alattvalói nagy közséje irányában olly kifejezésekben élni, mellyek ama szerződésekre czélozhatnak, mik Franciaországgal és Ausztriával a francia és latin szerzetekre nézve kötöttek. Illy engedékenységgel Oroszországnak némi homályos, határozatlan, s a valóságos tényekkel ellenkező fejezeteket bocsátana rendelkezése alá, s alapos ürügyet nyujtana neki az egyházi felügyelet és védelmi jog gyakorlására, s e mellett még azt fogná állítani, hogy ebben a magas porta függetlensége és fejedelmi jogaira nézve mi sértő sincs.

Természetes, hogy a magas porta, melly a bécsi jegyzék módosításai mellett még megnyugtató biztosításokat is kívánt, nem elégedhetik meg azzal, ha a bécsi jegyzék változatlan marad. Határozattan kijelenté már egyszer, hogy ezt nem teheti, s ha még is elfogadná, ezáltal mind a többi hatalmak, mind pedig saját alattvalói előtt méltóságát veszítené, s így szellemi és anyagi öngyilkosságot követne el. Habár Orosz-

ország a török módosítások visszautasítását becsületbeli kérdésnek tekinti; a manifestum mind a mellett e visszautasítás valódi okait abban keresi, hogy Oroszországnak nincs inyére világos kifejezéseket használni ama határozatlan és homályos szöveg helyett, melly neki majd később avatkozásokra nyújthat ürügyet.

A török módosítások indokai a négy hatalom képviselői előtt méltánylásra találtak, s ez azt bizonyítja, hogy a portának tökéletes igaza volt, midőn a bécsi jegyzéket egyszerűen és változatlanul nem fogadta.

Ama tervezetnek ugyan, melly a nagyhatalmak beegyezését nyerte, nem kellene bonczkés alá kerülni, mert ez — a török kormány jogai és függetlensége megóvása mellett — a békét kívánta fentartani. Az erre törekvő lépések a legnagyobb mértékben dicséretre érdemesek valának, s a magas porta kijelenti, hogy ezt nem képes eléggé elismerni. Azonban minden kormány, helybeli tapasztalásai és ismeretei által jobban ítélheti meg a jogait érdeklő pontokat mint mások, s így az ozman kormány ezen előterjesztés által csak a kényszerítő helyzetet kívánja igazolni, mellyben jelenleg nagy sajnálatára van; holott hön ohajtotta volna, hogy a jótakaró tanácsadásoktól ne legyen eltérni kénytelen, mellyeket a viszály kezdete óta szövetségeitől nyert, s mellyeket mind eddig követett is.

Most azon ellenvetés igazolása kísértetik meg, miszerint a porta az akkori akadályokat késedelmezése által idézte elő, elmulasztván kiegyenlítési pontokat előterjesztteni, mi mellett vissza kelle térni a diplomatiái alkudozások ügyeire. Ez azonban mint nem lényeges dolog itt elmaradhat.

A török kormány mindennek előtt a felett aggódván, hogy a bécsi jegyzék Oroszországnak beavatkozási jogát foglalná magában az egyházi ügyeket illetőleg, erre nézve a porta tovább semmit sem tehet, mint biztosítékokat adni, mellyek a vitás tárgy fölötti minden kételyt eltávolítani képesek lehetnének. Annál kevesbé várható, hogy azok annyi előkészületek s áldozat ajánlatok után is el fognak fogadtatni, mellyek Menczikoff herczegnek Konstantinápolyban jelenlétekor elfogadhatók nem valának.

A manifestum végszavai ezek: Miután a sz. pétervári kabinet az ajánlott biztosításokkal nincs megelégedve; miután

a magas hatalmasságok jót akaró fáradozásai sikernélküliek maradtak; s miután végre a magas porta a dolgok jelen állását, valamint a Moldva és Oláh fejedelemségek mint birodalma kiegészítő részeinek megszállása hosszú ideig tartását is tovább nem tűrheti s meg nem engedheti: az ozman kabinet, azon szilárd és „dicséretes szándokból, hogy felségiségének s kormányja függetlenségének szentesített jogait védelmezze, igazságos megtorlást fog gyakorolni a szerződések azon megsértése ellen, melyet az *casus belli*-nek tekint. A kabinet ennél fogva hivatalosan tudatja, hogy a szultán ő felsége kormányja kényszerülve látja magát *hadat üzeni*, s Omer basa ő excellentiája a leghatározottabb utasításokat kapta Gorcsakoff herceget felszólítani a fejedelemségek kiűritésére, valamint az ellenségeskedések megkezdésére is, ha 15 nap alatt, sürgönyének az orosz fő hadiszállásra érkezte után, tagadó választ nyerne.

„Önkényt értetik, hogy Gorcsakoff herceg tagadó válasza esetére az orosz ügynökök az ozman államot elhagyandják, s hogy mind a két kormány alattvalói között levő kereskedelmi viszonyok megszakítandók.

„Minthogy azonban a magas porta nem tartja igazságosnak azt, hogy az eddigi szokáshoz képest, az orosz kereskedelmi hajók letartóztassanak, ennél fogva egy később meghatározandó határidő alatt tudtál fog azoknak adatni, hogy a fekete vagy földközi tengerre vonuljanak. Miután e fölött az ozman kormány a barátságos hatalmak alattvalóinak kereskedelmi viszonyai elibe akadályokat gördíteni nem akar, ezek számára, míg a háború foly, a két tengerszoros nyitva fog hagyatni.“

E manifestum következtében következő Omer basa felszólítása Gorcsakoff herceghez; a dunai fejedelemségekben szállásoló orosz sereg fővezéréhez: „Tábornok ur! Kormányom megbízásából van szerencsém önhöz jelen iratot intézni:

„Mialatt a magas porta a kibékülés minden eszközeit kiérdemíté, hogy a békét és függetlenséget megőrizze, a cs. k. orosz udvar nem szünt meg akadályokat készíteni, végre pedig a két fejedelemség Oláhország és Moldva az ozman birodalom kiegészítő részeinek megszállása által a szerződéseket is megsértette.

„A porta híven békerendszeréhez, a helyett, hogy a vis-

„szatorlás jogához folyamodott volna, egyedül óvástételre szorítkozott, a nélkül, hogy eltávoznék azon pályáról, mely kiegyenlítésre vezethetett.

„Oroszország ellenben óvakodik hasonló érzelmeket nyilvánítani, s végre is félreveté azon javaslatokat, melyek neki a közbenjáró magas udvarok által ajánlottak, és szükségesekek valának a porta becsülete és biztonsága fentartására.

„Következésképp neki csak azon mulhatlan kötelezettsége maradt fen, hogy a háboruban keressen menedéket. Mint, hogy azonban a duna fejedelemségek megszállása, s a szerződésnek ezzel járó megszegése képezik a háboru kikerülhetlen okait: a magas porta, hogy békés érzelmeit utoljára is tanusítsa, általam ajánlja excellentiádnak az említett két tartomány kiürítését, s e végre határidőül, jelen irat vételétől számítva, 15 napot tűz ki.

„Ha ezen idő alatt tagadó válasz érkezne hozzám excellentiádtól, ennek természetes következménye az ellenségeskedés megkezdése lenne. Ezt van szerencsém excellentiáddal tudatni, megragadván egyszersmind az alkalmat önnek megkülönböztetett nagyrabecsülésemet nyilváníthatni „Omer basa.“

E felszólításra Gorcsakoff herczeg válasza az volt: hogy neki utasítása nem lévén, a fejedelemségeket sem üritheti ki. Így tehát csakugyan kiűtött a régóta nagy aggodalommal várt orosz török háboru. S most már csak a volna hátra, hogy mind a két hadakozó fél seregeinek létszámát, s a hadműködések közlenék, mik azóta történtek. De ez jelenben kivihetlen feladat, mert mind a két ellenséges fél, mind seregei számát s elhelyezését, mind hadi működéseit a legnagyobb titokban tartván, az eddig megjelent tudósítások egymással merően ellenkeznek, s teljességgel semmi hitelre nem méltók. Még az eddig igen gyéren megjelent hivatalos tudósításai is a hadakozó feleknek, nem adnak elegendő felvilágosítást, s első tekintetre láthatni belőlük, hogy vagy igen kicsinylő, vagy igen nagyító alakban tüntetik elő a megtörtént tényeket s ütközeteket.

Így lévén a dolog, csak röviden, a tagadhatlan tényeket sorozzuk elő.

Az első ellenséges ágyuszó Izakcsánál történt a Duna mellett. October 29-kén két orosz hadigőzös több vitorlás

csajkákat akarván vizellenében Galaczig vontatni, midőn Izakcsa kis török erősség irányában vitorláztak, a törökök ágyuzni kezdtek; mire az oroszok az erősség mellett fekvő Izakcsa helységet bombáztatván, felégették. Az oroszok közül egy jeles tengerészeti tiszt halva maradt, s még ezenkívül a veszteség néhány holtakból és sebesültekből állott; de azért a flotilla szerencsésen megérkezett Galaczban. A törökök vesztesége nem tudatik.

Gorcsakoff hg. tagadó válasza megérkezvén, legelőször is Viddinben kezdtek a törökök nagyobb számban gyülekezni, s itt october 17-kén a nagy szigetet elfoglalván, ezt sánczokkal megerősíték. Később a Dunán egészen átkeltek, s az átellenben fekvő Kalafat mellett állást vévén, nagyszerű sánczolásokhoz fogtak, mi azt gyaníttatja, hogy e helyet főtámaszpontul akarják használni. Beljebb kis Oláhországban szinte mozognak néhány török csapatok, de itt csupán apró előrsi csatározásokon kívül komolyabb összeütközés mind eddig nem történt.

A török főszereg Omer basa vezénylete alatt, úgy látszik egyenesen Bukarestet, a fővárost akará megrohanni, s úgy az oroszokat egész Oláhországból kiszorítani. E célból november elején seregének jobb szárnya Szilistriánál, a centrum Turtukainál, a balszárny Ruscsuknál minden hidverés nélkül a Duna bal partjára áttört, s itt mindenütt kemény csatákra került a dolog, de még is legvéresebb ellentállásra talált a centrum Oltenicza mellett, nov. 4-ik napján. Ugyanis itt azon szegletben, melyet egy felől a Duna, másfelől ez Argis folyó képez, a törökök, használva egy itteni oláh veszteglőházat is, igen erős állást vőnek, melly hirtelen hányt tábori sánczokkal még erősebbé tétetett. A török sereg az orosz haditudósítás szerint 16, mások szerint csak 12,000 emberből állott. Ezt Dannenberg hadtestének egy osztálya körülbelül a törökéhez hasonló erővel megtámadá, hogy a Duna jobb partjára viasszaszorítsa. A törökök a szuronysegezve előrohanó oroszokat nyugodtan bevárták egész a sánczokig, de ekkor mind a Duna jobb partján felállított ágyutelepeikből, mind a sánczokból olly borzasztó tüzeléssel fogadták, hogy az oroszok kénytelenek valának roppant veszteséggel visszavonulni, s a törököket állásukban meghagyni. Az oroszok vesztesége holtakban, sebesültekben és foglyokban 1500-ra tétetik, s csak

tisztek közül 2 tábornok, 5 törzs és 40 főtiszt esett el. A törökök vesztesége hitelesen nem tudatik, de hihető, hogy kedvezőbb állásuk miatt, kevesebb mint az oroszoké.

Ez ütközet után Gorcsakoff herczeg Bukarestből s Oláhország több részeiből összpontosított tekintélyes erővel sietett Oltenicza felé; s a többi pontokon is, kivált Gyurgyovnál a Mokán szigetnél heves verekedések támadtak, de mind eddig nem nagy eredménnyel. Annyi bizonyos, hogy Omer basa, mint némellyek írják az árvizek miatt, minden ellenséges megtámadás nélkül olteniczai hadtestét a Duna jobb partjára visszahuzta, s azóta egyik fél sem mutathatott fel valami fontosabb eredményt.

A kisázsiai harcmozgalmakról még kevesebb bizonyost tudunk, mint az európai hadjáratról is. Ha a konstantinápolyi hivatalos ujságot olvassuk, úgy mindig a törökök nyertek; ha pedig a pétervári lapoknak adunk hitelt, úgy ismét mindig az oroszok lettek győztesek; pedig egyszerre győzni és veszteni nem lehet. A hadeseményeket tehát biztosan csak a hadjárat után fogjuk megtudhatni; s itt csupán azt említjük meg, hogy a törökök az orosz határszáron fekvő St. Nikolai kis erősséget csakugyan elfoglalták, miután ezt a pétervári hivatalos lap is elismeri.

Háttra van még megemlítenünk, miképen fogadták az európai nagyhatalmasságok a török hadüzenetet. A két tengerészeti nagyhatalmasság nem örömet vevőugyan e hirt, mert az európai béke megzavartatását magukra nézve nagyobb veszteségnek tartják, mint a legszerencsésebb háborút; más oldalról eddigi fellépéseket nem tagadhaták meg nyilvánosan, s az európai sulyegyen megzavartatása sokkal nagyobb szerencsétlenség, mint sem ezt könnyen el lehetne nézni. Ezért tehát megmutatandók, hogy Törökország függetlenségeért és integritásáért a legszélső eszköztől sem idegenek: megparancsolák flottáiknak, hogy ezek Konstantinápoly alá menjenek, s ott várják el a további intézkedést. Ennek következtében az egyesült angol és francia flotta a Dardanellákat keresztül hajtva Konstantinápoly előtt csakugyan megjelent, a következő erővel: Az angol flotta Dundas admiral parancsnoksága alatt számlál 9 sorhajót és 2 fregátot (748 ágyu) és (ide nem számítva Agamemnon és Sanspareil csavar sorhajókat) 13 gőzöst, 178 ágyuval. A francia flotta Hamelin aladmiral ve-

zénylete alatt áll 9 sorhajóból (906 ágyu), egy korvetből (30 ágyu), 1 briggből (18 ágyu), 9 gőzösből (90 ágyu), ide nem számítván Charlemagne és Napoleon csavargőzösöket. Az egyesült hajóhad mintegy 2000 ágyuval rendelkezhetik.

Ausztria és Poroszország ellenben semlegességekét nyilvánították ki; sőt Ausztria, épen a török hadüzenet vétele után nevezetesen leszállítá állandó haderejét. De azért mind a két hatalom meglevén győződve az európai béke nagy fontosságáról, ébren és felkészülve áll, nem mulasztván el e mellett a nyugati hatalmakkal egyetértőleg a békés kiegyenlítésre minden becsületes módot megragadni.

Bezárólag közöljük az orosz udvar hadi *manifestumát*, s az evvel csaknem egy időben megjelent *körjegyzékét* Nesselrode gróf, s orosz külügyministernek.

Az orosz czár nov. 1-én kelt manifestuma következő: „Mi első Miklós, valamennyi orosz császára és ura, Lengyelország királya, stb. mindenkinek tudni adjuk.

„Folyó évi június 14-kén kibocsátott manifestumunkban „a mi kedves és hű alattvalóinknak tudtára adtuk azon okokat, mellyek bennünket arra birtak, hogy az ozman portától „az orthodox egyház szent jogainak jövő időkre szilárd biztosítását követeljük.

„Arról is értesítettük őket, hogy a portát barátságos „előterjesztések útján igazságérzetre, s a szerződések lelkiismeretes betöltésére bírhatni, minden törekvésünk sikertelen „maradt; minélfogva szükségesnek láttuk, seregeinknek a „Dunafejedelemségekbe nyomulását elrendelni. Midőn azonban ezen eszközhöz nyultunk, még mindig azon remény táplált bennünket, hogy a porta, elismerve tévedését, igazságos „követeléseink teljesítésére határozandja magát.

„Várakozásunk nem teljesült.

„Hasztalan iparkodtak magok az európai nagyhatalmak „is a török kormány csökönyös makacsságát intéseik által megajlítani. Europa békeszerető igyekvéseire s elnézésünkre „hadizenettel, s Oroszország elleni vádakkal telt proclamatioval válaszolt. S végre, miután serege soraiba minden országbeli lázadókat felvőn, a porta az ellenségeskedést a Duna „mellett tetteleg meg is kezdé.

„Oroszország a vitára fel van hiva; s nem marad egyéb „teendője, — mint Istenbe vetvén bizalmát — fegyverhata-

„lomhoz nyulni, hogy a portát a szerződések teljesítésére, s
„ama sérelmekért adandó elégtételre bírja, melyekkel ő a Mi
„igenis mérsékelt követeléseinkre és a keleten levő orthodox
„egyháznak, melyhez az orosz nép is tartozik — oltalma vé-
„getti jogszerű gondoskodásunkra felelt.

„Erős meggyőződésünk, hogy hű alattvalóink forró imái-
„kat a Mienkkel egyesülten küldendik a Mindenhatóhoz a vé-
„gett, hogy Jobbja áldja meg ama szent és igazságos ügyért
„emelt fegyvereinket, mely Istenfélő elődeinkben mindig
„buzgó védelmezőkre talált. Isten, benned bizunk, ne engedj
„kudarcot vallanunk!

Miklós.“

Nesselrode gróf körjegyzékének szövege imez:

„Sz. Pétervár, oct. 19. 1853. „Uram. . . Azon erőfeszíté-
„sek, melyeket nyolcz hónap óta a portávali viszálaink sze-
„rencsés megoldásának elérésére nem szüntünk megtenni, sze-
„rencsétlenségből eddig eredménytelenek maradtak. Még
„több: a helyzet minden nap komolyabbá akar lenni. Mig a
„császár benső barátai és szövetségeseivel Olmüczben történt
„összejövele alkalmával Ferencz József császárnak, az ausz-
„triai kábinetnek új könnyebbségeket ajánlott a félreértés
„felvilágosítására, mely azon indokokból származott, melye-
„ket mi a portától a bécsi jegyzékre indítványozott változta-
„tások elvetésére felhoztunk, — a porta, a Konstantinápoly-
„ban levő europai képviselők tanácsainak daczára a harczi-
„eszmék és muzulman rajongás ösztönének engedve épen most
„nekünk háborut üzent. Ezen elszáratott rendszabály azonban e
„pillanatban is mit sem változtatott a császár békés céljain.
„Ezért nem hagyunk fel jun. 20-ki (jul. 2.) köriratunkban kez-
„detben kijelentett elhatározásainkkal.

„Azon időben a császár kijelentette, ha ő egy időre a fe-
„jedelemségeket megszállja, hogy az igényelt elégtételre nézve
„anyagi záloggal birjon, ő e kényszerítő rendszabályokat to-
„vább nem akarja folytatni, és hogy ő a támadó háborut mind-
„addig kerülni akarja, mig méltósága és érdekei megen-
„gedik.

„Jelenleg az ellene intézett új kihívások daczára, felséges
„uram céljai változatlanok maradtak. Az anyagi zálog birto-
„kában, melyet nekünk a fejedelemségek megszállása nyujt,

„jöllehet azokat mindig kész ígéreteink szerint kiűriteni, mi-
 „helyt elégtételt nyerendünk, előleg megelégszünk ottani ál-
 „lásunk megtartásával, s mindaddig védelmi állapotban ma-
 „radunk, míg nem kényszerítnek azon körből kilépni, melybe
 „cselekvéseinket zárni kívántuk. Mi a törökök támadását be-
 „várjuk, a nélkül, hogy az ellenségeskedéseket elkezdenők. E
 „szerint egészen a többi hatalmaktól fog függeni, a háboru ha-
 „tárainak ki nem terjesztése, azon esetben, ha a törökök ellé-
 „nünk makacsul akarnák a háborut folytatni, és hogy a hábo-
 „runak más jellem ne adassék, mint az, melyet mi annak en-
 „gedni szándékozunk.

„Ezen váró állás épen nem akadályozza az alkudozások
 „folytatását. A háboruizenet után, mi Oroszországhoz intéz-
 „tetett, ezen hatalomtól méltányosan nem várható, hogy új
 „mentséget keressen és új kibékülési javaslatokat tegyen.
 „Hogyha azonban később a porta, érdekei iránt jobban felvi-
 „lágosodva, hajlandónak mutatkoznék hasonló javaslatokat
 „tenni, vagy figyelembe venni, a császár azon figyelembevé-
 „telét bizonyynyal nem akadályozandja.

„Ez mind az, mit e pillanatban mondhatni, midőn még
 „bizonytalanságban vagyunk, valljon a porta harczi terveit
 „közvetlenül folytatandja-e? Közölje ön azon kabinettel,
 „mellynél megbizva van, eventualis céljainkat. Ezek ujlag
 „mutatni fogják, miszerint felséges urunk kívánsága, az ellen-
 „ségeskedések körét, mennyire lehetséges, összevonni és a
 „többi Európát annak következményeitől megóvni.

„Fogadja, stb. Nesselrode.“

II. SZAKASZ.

A török birodalom alkatrészei és kiterjedése.

A török birodalom a világnak három részeiben terjed el, u. m. Európában, Ázsiában, Afrikában, s ha gyönyörű fekvését, szép éghajlatát, nagy termékenységet tekintjük, talán legszebb birodalom az egész világon, s még is más hatalmaknak kell támogatni, hogy össze ne roskadjék. Névszerint

a) *Az európai török birodalom*, magában foglalja Moldva, Oláh, Szerb, Bosnyák, Bolgárországokat, Montenegrot, Albániát, Theszaliát, Macedoniát, Rumiliát vagy a régi Thraciát, Creta vagy Candia szigetét, több apróbb szigetekkel. Kiterjedése 8910 □ mértföld.

b) *Az ázsiai török birodalom*, magában foglalja Kis-Ázsiát, török Georgiát, Örményországnak nagy részét, Kurdistánt, a régi Mesopotamiát, Chaldaet és Babyloniát, Assyriát, és Syriát. Kiterjedése 21,085 □ mértföld.

c) *Az afrikai török birodalom*, hajdan Afrikának egész északi részét magában foglalá; de jelenleg csak Egyptom, Tunis, és Tripolis tartoznék ide, s ezek is csak hűbéri tartományai a török császárságnak, mert a szultán felsősége alatt ezek az illető basák által függetlenül kormányoztatnak. Kiterjedése 19,200 □ mértföld.

E szerint a török birodalom nagysága

Europában 8910 □ mértföld

Ázsiában 21,085 □ „ „

Afrikában 19,200 □ „ „

Összesen 49,195 □ mértföld.

Azaz: a török birodalom, nagyságát tekintve az európai államok közt Oroszország és Nagybritannia után mindjárt következik.

III. SZAKASZ.

A török birodalom népessége nyelv és vallási tekintetben.

a) Az európai török birodalomban lakik 12,910,120 lélek.

Ebből van *nemzetiséget* tekintve

3,330,000	török
3,967,624	oláh
1,970,000	görög
1,188,000	szerb
1,055,318	bolgár
600,000	arnauta
300,000	czigány
270,000	horvát
250,000	bosnyák
250,000	tatár
174,000	izraelita
120,000	montenegrinus
100,000	morlák
70,000	magyar
60,000	örmény
5000	abadiota.

Vallási tekintetben

4,130,000	muamedanus
7,946,120	óhitű
550,000	romai katolikus
60,000	örmény kath.
174,000	izraelita
50,000	protestans.

b) Az ázsiai török birodalom népessége 11,374,814 lélek.

Nemzetiségre nézve

4,269,814 török
 1,500,000 turkomán
 1,500,000 örmény
 1,500,000 görög
 800,000 kurd
 300,000 izraelita
 1,000,000 aráb
 200,000 láz
 120,000 druz
 120,000 maronita
 60,000 mumen
 5000 frank.

Vallási tekintetben

7,174,814 muhamedanus
 1,500,000 örmény
 1,400,000 óhitű
 400,000 romai kath.
 300,000 jakobita keresztény
 300,000 izraelita
 300,000 különféle felekezetű, u. m. protestans, nesztorianus, szentjános keresztények; továbbá izmaeliták, nozairusok, anzariusok, jezidák vagy sátánimádók.

c) Az afrikai török birodalom népessége 4,922,000, u. m.

Nemzetiségre nézve

4,440,000 aráb
 310,000 török
 150,000 koptus
 15,000 izraelita
 5000 görög
 2000 örmény

Vallásra nézve

4,754,500 muhamedanus
 150,000 jakobita kereszt.
 15,000 izraelita

5000 óhitű
2000 örmény.

És így az egész török birodalom népessége 29,226,934 lélek; u. m.

Nemzetiségre nézve

7,140,000 török
5,485,000 arab
3,967,624 oláh
3,475,000 görög
2,983,318 szláv
1,562,000 örmény
1,500,000 turkomán
800,000 kurd
600,000 arnauta
489,000 izraelita
300,000 czigány
200,000 láz
150,000 koptus
120,000 druz
120,000 maronita
250,000 tatár
70,000 magyar
60,000 mumen
5000 abadiota.

Vallási tekintetben

15,984,500 muhamedanus
9,351,120 óhitű
1,562,000 örmény keresztény
1,000,000 romai kath.
489,000 izraelita, vagy mozaita
450,000 jakobita keresztény
390,314 különféle vallásbeliek, u. m.

protestansok, nesztorianus, szentjános keresztények, izmaeliták, nozairusok, auzariusok, jezidák vagy sátáninnádók.

Ebből láthatjuk, hogy a török birodalom népessége csaknem megüti Franciaország népességét; pedig a fennmlített summában még nincsenek befoglalva a számos fejr és néger

rabszolgák és rabnők; valamint az idegenek sem. Ellenben belterjedelmes népessége felette csekély, mert ha kiterjedésével a 49,195 □ mértfölddel külterjedelmű népességét 29,226,934 főt elosztjuk, alig jut egy □ mértföldre 600 ember.

IV. SZAKASZ.

A török birodalmi népfajok.

1. Törökök.

A törökök, kik egyik vitéz fejedelmükről Ozmanról ozmánoknak is neveztetnek, harmincz ország romjain egy hatalmas birodalmat alkotának, s 1453 oltá Európában is a többi meghódított népek közt uralkodói szerepet visznek. Azon számos nemzetek közül, kik Ázsiából Európába költöztek, a törökök jöttek ki legutoljára, s mind eddig ázsiai szokásaikat, erkölceiket nagy részben híven megtarták. Külsejükben sokat hasonlítanak a spanyolokhoz. Maguk tartása komoly és méltóságos; testalkatuk szép és erős; a tüzes fekete szemek s a magas szabad homlok mindjárt mutatják, hogy a szép kaukazusi néptörzsekből eredtek. Fejüket a többféle színű turbán, keblüket a tör, s derekukat a kard ékesíti. Járásuk lassu és komoly, s általában minden arczvonásaik és mozdulataik kevélységre s elbizakodtságra mutatnak. A hosszú és bő öltöny a különben is szép testalkatnak tisztes külsőt kölcsönöz. A törökök mindent bizonyos ünnepélyességgel tesznek; beszédük lassu, hangos és erélyes; de nyelvük igen szegény. A török nyelvet kizárólag csak a köznép beszéli; a magasabb és műveltebb osztálybeliek ezenkívül vagy az arab, vagy a perzsa nyelvet is értik. Az arab az egyház és a tudomány, a perzsa a költészet nyelve. A török írásmód kevés változtatással ugyan az mint az arab, s jobbról balkéz felé irnak. Szép kézirat nagy becsben tartatik, miután a töröknél a nyomtatás mestersége nagy megvettetésben van, s még a koránt sem szabad kinyomtatni, ezt profanationak tartván.

A szép és erős török nép igen egyszerű nevelésben része

sül, mely a jeles tulajdonok kifejlődését magára a természetre bízván, sem a testet, sem a szellemet el nem ferdíti. És ha köztök ritkán találunk is tudományosan képzett férfit, de természetes eszük annyival élesebb; s innen többször volt rá példa, hogy alacsony születésűek, érdem vagy kegy által magas hivatalokra vergődván, fényes állásukat méltósággal és ügyesen tölték be.

Jellemét ezen, némellyektől igen felmagasztalt, másoktól nagyon kisebbitett nemzetnek meghatározni felette kényes dolog. Általában itt is az alsó és közép osztályt meg kell különböztetni az udvaronczoctól. Az először említett osztályoknál tiszta becsületesség, hűség és szótartás, nagylelkűség, mértékletesség és romlatlan erkölcsök általános jellemvonások, melyekre csupán más nemzetek megvetése és hirtelen harag vetnek némi homályt. De a hivatalnokoknál és udvaronczoknál igen gyakran találunk kétszínűséget, tettetést, szerfeletti önzést, csekélyebb ranguak irányában kevélységet és durvaságot; hanem bizonyos ünnepélyes komolyság, és tisztas rá tartás mindnyájukkal veleszületett tulajdonok. Ritkán láthatunk egy törököt nevetni; legfeljebb is szakállát simogatja. Szótlanul egész nyugalommal ül ő óráig, de hosszú száru pipáját ritkán teszi ki szájából. Gyermekségtől fogva minden viszontagságokhoz megedzve, s igen kevéssel megelégedve, képes a legnagyobb nyomorúságot kiállani; háboruban vitéz, sőt vakmerő és állhatatos, de békében tunya; szerencsétlenségben makacs és kitartó; vallása szabályait pontosan és szigorúan megtartja még pedig nem csupán külsőleg, hanem tettekben is. Így a török ritkán csal, lop vagy rabol, adakozó, s a szegényeket szívből gyámolítja; és ha háboruban borzasztó kegyetlenségeket, gyilkosságokat, s rablásokat követ el, ezt is vallásából lehet származtatni, mely ez esetben megengedi, hogy a *giaurok* tüzzel vassal irtassanak.

Csaknem kivétel nélkül minden török mértékletes az ételben, s ők sokkal egyszerűbb eledellel élnek mint mi, és ebédüket magányosságban költvén el, azt hamarébb is elvégzik. Reggel igen jókor felkelnek, mire már vallási szabályaik által kötelezvék. Különben az egész napot vánkosaikon guggorodva tétlenül töltik el, s fő foglalatosságuk a dohányzás, és a kávé ital, melyet feketén és cukor nélkül szoktak élvezni. Este ugyanazon vánkosra, mellyen nappal ültek, mind-

járt naplementet után lefeküsznek; s ágyról, vagy külön hálszobákról ők semmit sem tudnak, sőt többnyire az éjszakát is nappali ruhájokban töltik. Bort és más részegítő italt inni tiltja a korán, csak hogy ezt a gazdagabbak nem igen tartják meg. E helyett régebben a mákony (opium) ital volt divatos, melly kis időre kellemesen ingerlő érzést költ fel, de különben hamar részegít, s ki sokáig vele él mind testben mind lélekben eltompul, s idő előtt megöregszik. Illy szerencsétleneket a törökök *Theriakis*-oknak hívják. Valamint az asztali eszközökben, úgy az épületekben és butorokban is kevés fényüzést gyakorolnak a törökök. Lakházaik nyomorult kinézésűek, és rozsul épültek, inkább csak kényelemre számítvák; butor, a divánt s a fal körül helyezett keveretet kivéve, csaknem semmi. Ellenben ruhában, fegyverben, paripában, lószerszámban, pipaszárakban örömet mutat pompát a török, ha teheti. Mindennek felett pedig nélkülözhetlen élvezete a fürdés.

A török fürdő, vagy mint nevezik *hamam*, ugyanaz, mi nálunk a gőzfürdő. A mint a vendég a hamam melegeített előcsarnokába lép, itt a hamamsi, vagy fürdős levetközteti, kötöt tesz a derekára, turbánt teker fejére, s kávéval és pipával kínálja meg, s egy ideig e mellett a divánokon nyujtozni lehet. Innen a fürdőház második osztályába vezetik a vendéget, hol már olly meleg van, miszerint a verijték is kiüt a bőrön, de azért, a mi illy operatio közt igen káros lehet, ismét kávé és pipát tukmál reá. Innen egy óranegyed múlva a főfürdő helyére lépteti az embert a harmadik osztályába, mellynek kupos födele színes üvegekkel van berakva, s hol a beszédnek igen erős, mondhatni százszoros visszahangzása hallható. Itt egy márványpatka likaiból jön ki a gőz, s a márványtalapzat is igen forró, szinte égeti a testet. Miután a fürdővendég husa itt csakhamar megfő és megsül, a hamamsi az ő kegyetlen csömöszlései és taposási torturáját kezdi el rajta. Legelőször is a test minden tagjait ideoda forgatja, roppantgatja, mint a tésztát dagasztja, gyomrozza, és a hátát is úgy megtapossa a vendégnek, hogy ez szinte nyög és jajgat belé. Ezután a zsarnok hamamsi teveször kesztyűt huz, a testet szappanos habzó vízzel bekeni, és iszonyatosan megdörögli; végre következik a mosakodás, leöblítés forró vagy hideg vízzel a mint tetszik. S itt már a hamamsi criminalis operatioja megszűnik, s az összetört és megszapult áldozatot egy gyermek kezébe adja

át, ki elvezetvén őt a kinpadról, lepedőkkel törölgeti, s gyöngéden simogatja, ropogtatja divánra fektetett testét, mely csak ekkor kezd magához jönni, megujulni, s bizonyos ellankadási kéj s alvási vágy által lepetik meg. Itt ismét kávé és csibukot kap az üdülő vendég. A nők külön hamamokban fürdenek, s hamamsirok is nő. Konstantinápolyban nemcsak a különböző osztály és rangbeliek, hanem a különböző szenvedélyűek számára is külön fürdőházak léteznek. Illy külön hamamokban szoktak összejönni, s mint valami casinókban zárt körben együtt társalogni: a költők, csillagászok, törvénytudók, dervisek, lókedvelők, bohócok, énekesek, szabadelműek, szép fiatal urak, sőt külön fürdőházuk van még a hazugok, részegesek, ártatlanok, szerelmesek, és gyermekkedvelőknek is.

A törököknél diszes és kényelmes vendéglők, hotelek és casinók még a fővárosban sincsenek, ámbár ott egy két frank meglehetősen vendéglőt nyitja már; annyival kevesbé tartományi városban, hol legfőlebb is az utazó kereskedők számára van építve egy két nagyobb khám, melyben a puszta szálláson kívül alig lehet egyebet kapni.

A vagyonosabb törököknek minden időtöltése a fürdő, a kávéház, hol mindenki csendesen és némán ülve dohányzik, s legfeljebb is arab regéket hallgat; vagy a bohócok taglejtéseit nézegeti; — paripázás, s nejeivel való társalgás; már a szegényebbek hasonló mértékletes élvezeten kívül többet dolgoznak, s e mértékletes élet mellett nagy időkort érnek el. És a török birodalom csekély népessége főleg az uralkodni szokott dögmirigyben, és a soknejűségben keresendő. A muzulman vallásánál fogva a praedestinatiót hiszi, azaz, hogy mindent az Isten előre elhatározott, és azt embernek aztán megváltoztatni nem lehet, s azért a dögmirigy ellen semmi óvó rendszabályokat nem tesz; s ennél fogva e ragály néha borzasztó pusztításokat visz végbe, s hajdan még inkább, mint jelenleg. Épen illy gondatlanság uralkodik más nyavalyák orvoslása körül is, s itt a kuruzsulók még nagy szerepet játszanak. A hullák eltemetésénél olly nagy a sietség, hogy gyakran még a másik napot sem várják be. A halott nyílt koporsóban barátaitól környezve vitetik ki, s ez utolsó tisztességtételt a vallás felette ajánlja. A temetőhelyek, a császári család sirboltját kivéve mind a városon kívül vannak, s mivel a sírok többé soha fel nem nyitvatnak, rendkívül nagy tért fog-

lálnak el. Fejfák vagy márvány oszlopok szinte szokásban vannak, mint a keresztényeknél, csakhogy ezek férfiaknál turbánnal ékesíttetnek; s a sir mellé cziprus fák ültetve, ez által a temetők kies ligethez hasonlítanak. Rokonok és barátok gyakran meglátogatják elhunyt kedveseik sirját, s ott buzgóan imádkoznak, ámbár szomorúságokat más küljelekkel mutatni, tiltva van. Ezért europai értelemben vett gyászról a muzulman mit sem tud; s ez lázadásnak tekintetnék az isteni rendelet ellen.

A török nők sorsa a mi felfogásunk szerint felette szomorú, miután egyedül nőnembeliekkel társalgásra vannak szorítva; azonban a török asszonyok nevezetes előjogokkal bírnak, s erkölcsök s szokásuk kibékíték sorsukkal. A korán egy muzulmannak 4 törvényes feleséget enged meg, ezeken kívül annyi ágyast, mennyit csak eltarthat; az ezekre teendő roppant költségek miatt azonban e szabadalommal még a gazdagabbak is ritkán élnek, hanem megelégszenek rendesen egy házastárssal. A szultánnak tulajdonképen hitvese egy sincs, csak vásárlott ágyasai, kik *odalik*-oknak neveztetnek. A konstantinápolyi fő harminczados a rabszolga vásáron szokta válogatni a legszebb nőket a császári hárem számára; de mi előtt ezek a szerályba vitetnének, szorgosan megvizsgáltatnak, és csak legkisebb testi hiba is elégséges arra, hogy a földi paradicsomból kizárassanak. Ez ágyasok közül azok, kik a szultán különös kegyeltjei, *Kadine* néven czimeztetnek, melly annyit tesz, mint hitestárs, a nélkül hogy törvényesen azok volnának; és ha valamellyik a szultánt figyermekkel ajándékozza meg, annak *Haszeky* a czime, s részére tüstént különös háztartás rendeztetik, holott az *odalik*ok közösen nagy termekben laknak, és épen nem császáriasan tartatnak. Ha pedig egy haszekitől született fiu trónra lép, akkor amaz *valida szultánnő* nevet kap, mi annyit tesz: szultánanya; és különös palota s roppant jövedelem rendeltetik számára, sőt a status dolgaira is nagy befolyást szokott gyakorolni, mint ezt a mostani szultán anyjánál láttuk. Ellenben a szultán halálával mind ő, mind a többi kadinék és *odalik*ok egy külön álló palotába költöztetnek át, hol végnapjaikat örömtelenül töltik el. A szultán leányai rendesen status hivatalnokokhoz adatnak férjhez, s kitünő jogokkal élnek, sőt férjeik szerencséje is hitveseik megelégedésétől függ. De még az *odalik*ok is

szívesen kerestetnek az országnagyai által feleségül, hogy a szultán kegyében magukat megtarthassák. Eddig a szultán ágyasai jobbra Cirkasziából és Georgiából hozattak, mint-hogy a legszebb nők e világon itten találtnak, és saját atyjaik által alkudtatnak el. A konstantinápolyi rabszolgavásáron mindig láthatni olly szerencsétlen leányokat, és szépségük arányához képest néha borzasztó summa pénzért adatnak el; s nem ritkaság, hogy azok, kik a szultán vagy az országnagyok kegyelme után esengnek, ajándékol illy kitünő szépségű leányokkal lepik meg őket. Fekete rabszolgánők Szerecsenországból és Nubiából hozatnak. Ezelőtt a rabszolga vásár Konstantinápolyban keresztények előtt zárva volt, kivéven a fővárost elhagyó idegen hatalmasságok követeit. De jelenleg alábbhagytak a törökök ezen idétlen szerelemféltéssel, s a rabszolga bazart a keresztény épen úgy meglátogathatja, mint a muzulman. E bazar épület a Szolimán moséja szomszédságában van. Bemenet először is egy tágas udvarba lép az ember, melly udvar köröskörül deszkabódékkal, s ezeken ajtókkal és rostélyos ablakokkal van beépítve, melly épen úgy néz ki, mint a madárkalitka, vagy állatmutató bódé. Közepén ez udvarnak lépcsős állványok emelkednek, mellyeken a tisztos muzulmanok pamlagon heverve kényelmesen pipázgatnak. Ezek rabszolgakereskedők.

A rostélyokon keresztül láthatni fejr és fekete arcokat, mellyeken majd szomorúság s kétségbeesés, majd eltompult érzéketlenség ül. Nélkülözhetlen kellékeit teszik a bazarnak a matronák, kiknek kötelessége az eladásra kiállított nőket megvizsgálni. Árát egy rabszolgának fiatalsága, szépsége, és táncz-zene s himzésbeni ügyessége határozza el. Azonban a bazarokban csak közönséges hölgyek árultatnak, az igazán szépek saját épületekben tartatnak, hova a nagy közönségnek nincsen bejárása. Ha egy muzulman meghal, rabszolgái a bazarn épen úgy adatnak el, mint más vagyionai, sőt életében is másnak adhatja el őket. Különben a bazarokban egy rendőrtiszt mindig örködik, hogy adás-vevés alkalmával a vallási törvények meg ne sértsenek.

Némelly rabszolgavásárokon csupán asszonyok és gyermekek árultatnak; Konstantinápolyban a „hét torony“ város osztályban van egy bazar egyedül férfiak, Tophanában pedig czirkaszi nők számára. Különben szokásban van, hogy a

rabszolga nők házakhoz is elvitetnek, s itt zsidó hölgyek játszák az alkuszi szerepet, mert ezek pontosan tudják mind a rabszolga szállítványok megérkeztét, mind ezeknek tartalmát.

Fekete és fejér herélteket csupán a szultánnak és az országnagyoknak van joga tartani. A fejér heréltek és az odaliskok is a fekete tenger partjairól, s a feketék Abisziniából hozatnak. E szerencsétleneknek legfőbb piaczuk Trapezunt városban van Kis-Ázsiában. A konstantinápolyi rabszolgakereskedők elutaznak Batumig, a lázok földjeig, s még tovább is nő és férfi gyermekeket vásárlandók. Sokszor magok az atyák adják el gyermekeiket, s cserében vesznek értékes löport, fegyvert, Aleppóból kelméket s különféle apróságokat.

A czirkaszi nők Konstantinápolyban igen jól neveltetnek; tanítják őket írni, olvasni, himezni, táncolni, valamint a koránban, zenében, társalgásban is kapnak oktatást; minden észtehetség és ügyesség uzsorával téríti vissza a rabszolgakereskedő költségeit. Gyakran a gyermekek is jó nevelésben részesülnek.

A görög forradalom idejében felette olcsók valának a rabszolgák, mert Moreából s a szigetekből néha egyszerre 10,000-et is hoztak Konstantinápolyba.

Egyébiránt a rabszolgaság csak azon keresztény rabszolgákra elszenvedhetlen, kik vallásukban híven meg akarnak maradni; muzulman rabszolgák mind a vallás, mind a szokás által pártoltatnak. S azért ezek sorsa nem olly rettenetes, mint mi képzeljük, mert ritka eset, hogy egy rabszolga szabadságát vissza ne nyerje, s hajdani rabszolgasága nem hagy szegyenítő bélyeget szabad állapotában, sőt tudjuk, hogy felszabadított rabszolgák magas hivatalokra felforgódtak.

Sőt a török asszonyok viszonyában is úgy látszik nagy változás van készülöben; már az előbbi szultán a szerályhölgyeknek sokkal nagyobb szabadságot engedett, mint azelőtt valaha. Muzulmánoknak a házasság nem vallási, hanem tisztán polgári szerződés, mellyre nézve ha a leány férjhez megyen, a házassági szerződésben hozománya, s hitbére, melly őt jövőendő férjének halála vagy elválás esetére illeti, pontosan feljegyeztetik, s a kadi jelenlétében az illető felhatalmazottak által aláíratik. A házasság megáldása az imam által szokásban van ugyan, de vallásilag nem szükséges. Egyik leg-

közönségesebb pontja a török házassági szerződéseknek az, melyben az asszony magának kikötteti, hogy jövődő férje több feleséget nem tartand. A női hozomány a korán törvényei szerint sérthetlen, s az asszonytól semmi esetben nem vétethetik el, melyre nézve sok férfi magát a sors csapásai ellen biztosítandó, házassági szerződésében egész vagyonát hitvesének iratja.

Elválni bár mindenik félnek szabadságában áll, még is felette ritka itt az elválás, s általában a török házasságokat jóknak lehet mondani. A nőket illeti azon dicséret, hogy kevés műveltség mellett is, hiven és lelkiismeretesen teljesítik anyai kötelességeiket. „Nem a férfiak szerelemfáltése“ írja egy utazó „az, melly a nőket háremekbe zárja, hanem nemzeti „szokás és erkölcs, melly már ősidőktől fogva divatozik. Ezen „szokáson alapul a lakházak építési módja is, mellyek két „részre, u. m. *salem-litre* és *háremre* szakíttatnak el.“ Az első osztályból a másik osztályba lépni a házigazdán kívül egy férfinak sem szabad. Sőt ezen házi szent helyre idegen nő is ritkán s herélt soha sem jön, hanem minden szolgálatot rabszolganők teljesítenek. Csupán kétszer évenként, a beiram nagy ünnepen, vagy házasság szülés és környülméletkedés eseteiben engedtetik meg a közelebbi rokonoknak, hogy az asszonyt rabszolganői jelenlétükben rövid időre meglátogathassák. És e férfiak egyedül azok, kik előtt a nő fátyolatlan megjelenhet.

Szinte leplezetlenül láthatja az orvost is, de csak férje jelenlétében, s ütereit csupán csipkeszöveten keresztül tapogathatja; s e szigorú rendszabálytól egyedül nagy veszély eseteiben lehet eltérni. Egyébiránt az orvosi mesterséget jobbára asszonyok üzik, kiknek kevés tudományuk van ugyan, hanem annnyival több tapasztalásuk. Gyermekekágyasoknál csupán bábák működnek, szülésmester egész országban nincs, mert szülésnél egy férfinak jelenléte az egész családra kitörölhetlen szégyenbélyeget ütne.

A török hajadonok szigorú szüzies szeméremmel neveltetnek, s e tekintetben olly tulzásig őrizkednek magukra, hogy még saját kertjeikben sem mernek fátyol nélkül sétálgatni, ha nem bizonyosok, miszerint férfi őket meg nem lesheti. Ha a hölgyek fürdőbe mennek, ezt mindig nőrokonok vagy rabszolganők kíséretében teszik. A mosékat is (török

imaház) csak éltesebb korokban látogatják meg; addig a korán felmenti őket azon kötelességtől, hogy templomba járjanak. Általában a vagyonosabb hölgyek ritkán jelennek meg köz helyeken; ez „bon ton“ ellen lenne, mellynél fogva csak szegényebb asszonyokat láthatni az utcákon; de ezek is fátyolozottan járnak, s felette vigyáznak, hogy valami illetlenséget ne kövessenek el, s egy másikkal még beszédbe sem ereszkednek. Egy utcán menő hölgy után visszanézni illetlenségnek tekintetik, s ha valaki merészelne illemsértő szavakat kiejteni, az rajtakapás esetében fogsággal büntetetik. A török nők boltokban soha sem árulnak, s itt bizonyos vén asszonyok tesznek kivételt, kik a háremek részére mindenféle női ruha s pipere czikkeket és játékokat szoktak árulgatni.

Minden család elkülönözve él; a férj nem mehet be nejéhez, ha történetből más nő van nála látogatóban, míg ez magát be nem leplezi. E törvényt még a szultán sem kísértené meg áthágni.

A hölgyek főmulatsága a nyilvános fürdők és közel rokonaik meglátogatásában áll. Azonban e látogatások sem gyakoriak, s ekkor magukkal viszik kis gyermekeiket és rab-szolgánoikat. Idegen nők nehezen kapnak engedelmet arra, hogy a hárembe beléphessenek, kivéve talán a divatárusnőket, s a császári szerályba soha sem bocsáttatnak.

Ha egy török lakházat akarunk látni, képzeljünk magunknak egy magas pusztá fejei falat, itt ott kis rostélyos ablakocskákkal átlikasztva, olly formán, mint nálunk némelly apácza zárdák. Külső ismertető jeleket a háznál hiába keressünk, mert itt sem czimer, sem felírás, sem házszám nincs. A földszinti lak téglából vagy kőből, az első s a többi emeleték fából épülvők, s innen magyarázhatni meg a Konstantinápolyban olly gyakran előforduló tűzvészeket. A legkisebb véletlen szerencsétlenség; egy szikra elégséges arra, hogy egész városrészek elhamvasztassanak. Egyébiránt a lakások belseje épen nem felel meg a vagyonos törököknél a korán által parancsolt külső egyszerűségnek. Ha nyugoton a gazdagok vagyosságukat inkább külsőleg mutogatják; keleten megfordítva tekintélytelen külsők által igyekezzenek valódi kincseiket a korlátlan zsarnok szeméi elől elrejtetni.

Az udvarok tágasak, s a fővárosban jobbra márvánnyal kikövezvők. Ha az idő szép, akkor az egész udvar szőnyegek-

kel terítették be; köröskörül terass-ok szép virág bokrokkal, és csinos oszlopokon nyugvó karzatok. Közepén az udvarnak márvány oszlopok alatt láthatni az ugrókutat, melly előtt szoktak ima előtt és után mosakodni, valamint ivóvizet e nélkülözhetlen italt is szolgáltat, miután a korán minden szesz italokat keményen tilt. Ezért a kutakkal valódi fényűzés van divatban, s nem is tartatnék ez szép mezei laknak, hol a kiosk mellett legalább is egy ugrókut ne lövellené vizsugárait. Országutak mellett szinte vannak közkutak merítő edényekkel; s valakinek vizet nem adni, ha kér, ez nagy vétéknek tartatik.

Földszint rendszeren a rabszolgák és házi cselédek laknak. Egy nagy falépcső vezet fel a divánkahánba, s ha ide felér az ember, egy hosszú folyosót talál, melly a férfiak osztályába vezet, s melly az udvart három oldalról veszi körül. Mindenik szegleten egy kiosk látható, mellyek különféle faragványokkal, virágokkal ékesítvék. A fő épület, mint fentebb említettük, két osztályra szakíttatik; az egyiket lakja a házi gazda gyermekeivel és cselédjeivel; a másik, melly háremnek nevezetik, a vallás törvényei által a nők számára rendelt börtön. A férfi osztályban a szobák tágasak, de nem magasak, s itt más butorzat nincs, mint kerevetek és szőnyegek. Az ajtó felett valami mondat a korából arany betűkkel olvasható. Szép képeket vagy rézmetszéseket soha sem láthatni egy muzulmán szobájában, valamint asztalt és széket is ritkán; csak pamlagok és kerevetek vannak divatban, mellyek nappal ülőhelynek, éjszaka ágynak használatnak, s ezek mindenféle czafrangokkal és drága szőnyegekkel ékesíttetnek. A diván termében szép függönyök látszanak, s az ablakok nagy gondal cifrázva, s úgy rendeztetnek el, hogy azok által tetszés szerint setéség vagy legnagyobb világosság eszközölhető.

Azon szép és drága szőnyegszövetek, mellyek keleten használatnak, eléggé ismeretesek. A Smyrnában, Kis-Ázsiában vagy Salonikiban készültek, mellyek Európában és Északamerikában annyira kerestetnek, a török előtt nem sok becsben vannak; ő többre becsüli a perzsa, syriai vagy egyiptomi szőnyeget.

Ezek fővonásai egy muhamedanus országbeli magán lakháznak, hol mindenki tartozik úgy építkezni, mint ezt az izlam törvények megszabják. És e tekintetben görög, örmény,

keresztény egyformán alá vannak vetve a próféta törvényének, melyet áthágania nem muzulmánoknak is tilos.

Rendes foglalatossága a török nőnek henyézés, kávézás, öltözködés; nappal ritkán látogatja meg a férj nejét, s még az ebédelés is elkülönözve magánosan történik, annyira, hogy ha a férj a háremben ebédel, szinte nem együtt esznek, hanem a nő a szolgálatra felügyelvén csak azután kezdi ebédjét, midőn férje már elvégzé. Rendes közönséges eledelök: főtt rizs és juhhus, mint nálunk a burgonya és marhahus; ezenkívül pogácsa, igen édes és zsíros kugluf, sokfélekép készített gyümölcs, caviar, török bors, osztriga, égetett mandula, füge, malozsa, olivia stb., ide nem számítván az általuk jekmeknek nevezett mindennapi kenyeret. Italul szolgál a friss víz, mandolatej, limonade stb., szeszes italok keményen tiltvák. A kávé fekete és cukor nélkül iszszák. A szegényebbek nem asztalra, hanem padlóra teritenek, s villa helyett a gazdagok is leginkább ujjaikat használják.

A házi gazdálkodással keveset vagy épen mit sem gondolnak a török asszonyok; a piaci bevásárlásokat férjeik vagy rabszolgáik végzik, és mindeniknek, ha csak nem felettte szegény, van legalább egy rabszolgánője, ki a házi munkát teljesíti. Egyébiránt az asszonyok akkor mehetnek el hazulról, midőn akarnak, de mindig fátyolozva, s a gazdagabbak gyalog ritkán és mindig nagy kísérettel. Hanem férjeik mellett soha sem jelennek meg nyilvánosan, és ha európai nők, kivált leplezetlenül férjeik karján utczákon sétálnának, bizonyosan a pórnép csufolkodásának tennék ki magukat. Különböző hölgyek kíséretében gyakran meglátogatják a török nők a nyilvános mulatóhelyeket, ünnepélyeket, de a férfiaktól mindig távol és elkülönözve állanak, s mindenki tiszteletteljesen tér ki előlük. Végre a kényelmes munkátlan élet okozza azt, hogy a török nők többnyire meghiznak, mi a török előtt egyik szükséges kelléke a szépségnek.

Mi az öltözetet illeti: ez a férfiaknál áll egy bő ránczos felső ruhából vagy is kaftánból, övből, szinte bő térdig érő nadrágból, harisnyából és saruból, mely a mosék és lakszobák előtt le szokott vettetni, lovaglásnál csizmából. A beretvált fejet turbán fedezi, mely gyakran éjjelre is fentartatik, valamint másokkal való találkozáskor is levenni igen illetlennek tartatnék. Arany, ezüst és drágakövek nem annyira öltö-

nyökre, mint lószerszámokra, fegyverekre és hosszú pipaszá-
rakra alkalmaztatnak, valamint a kócsagtoll a turbánnak leg-
főbb ékességeül tartatik.

A nők, szinte mint a férfiak egy bő és hosszú felső kö-
penyt viselnek atlaszból vagy tafotából, melynek bő ujjai kö-
nyökig érők. E köpeny alatt ismét hordanak egy hosszú öl-
tönyt, könnyű selyem szövethől vagy arany-ezüstös kelméből,
elől a kebelnél kivágva s mindkét oldalon gombsorokkal éke-
sítve. Dereukat egy övvel övedzik körül, mely himzett bár-
sonyból, atlaszból, bőrből készül; s a török női öltözetnek ez a
legpompásabb része. Lábaikon bokáig érő selyem pantalon-
t viselnek. Általában a török női öltözetnél, kivált a gazdagab-
baknál, szebbet és bájolóbbat nem is lehet képzelni; s a török
dámák öltözetéhez nélkülözhetlen kellékek a keleti drága
gyöngyök, drágakövek, különösen a rózsza alakjára idomított
gyémántok. Szegényebb sorsuak nyakékül, mint nálunk oláh-
nők, pénzdarabokat viselnek.

Bármilly mértékletesek is a törökök az élvezetekben,
egy még is van, mit nélkülözni teljesen nem képesek. Ez a
dohányzás. Guggulva csendesen ülő törököt vagy töröknőt
pipa nélkül képzelni sem lehet. A török pipák vagy csibukok
nálunk is ismeretesek, hanem a törökök perzsa pipákat (nar-
gil) szinte használnak, hol a hosszú szár vizen vezetetik ke-
resztül, hogy a füst melegen ne jöjjön. Legkedvesebb dohány,
különösen a dámáknál az, mely syriai tengerparti város *La-
daki* környékén termesztetik. Ez már magában is felséges
illatu, s még mirhával és aloefával vegyittetik. A gazdagab-
bak saját cselédek tartanak (Ics-aga, Tutum-basi), kiknek
egyedüli kötelességük a pipák tisztán tartása, s a pipatöltés
és meggyújtás körüli szolgálat. Minden vendég az első szoká-
sos köszöntés után pipával és hozzá fekete kávéval kínálta-
tik meg, s ha ez nem szokott dohányozni, a házigazdának is
kötelessége a pipát félretenni.

Midőn az előkelőbbek látogatóba mennek, ez mindig ló-
háton történik, több lovászok és cselédek kíséretében udvari
ünnepélyes meneteknél szokásban van, hogy a fő ur után
3—4 szép paripa kantárszáron vezetetik. Europai módra ké-
szült hintók nincsenek, kivéven az úgy nevezett arrabas-okat,
könnyű rugónélküli fedett kocsikat, melyek szerályi s más
előkelő hölgyek által használtatnak.

A mondottakból láthatjuk, hogy a törökök már a természettől igen szép testi és lelki tulajdonokat nyertek; e mellett vallásuk szabályait, mellyek többnyire bölcses és czélszerűek, hiven, sőt szigoruan megtartván: ennek következtében a köz erkölcsiségben, s más több nemű erényekben egy keresztény nemzet sem mulja felül a törököt. Hanem a muzulmanok prófétája egyetlenegy törvényével csaknem minden jót, mit többi törvényeivel eszközölt, ismét elrontott, vagy legalább hatásában megbénított. Értjük a nőnemről hozott törvényt. Ő a szép nemet nem embertársnak, hanem a férfi vágya alacsony eszközének, sőt nem is személynek, hanem dolognak tekintvén, törvényét is e szerint szabta ki. És e nagy igaztalanság borzasztólag boszulja meg magát az életnek, társadalomnak és államnak minden viszonyaiban. Az elkülönzés és elzárkozás okozza az unalmas társaságtalanságot, ez szüli ismét az elvadulást, a szép művészetek, tudományok megvetését, ez akadályozza a nemesb izlés s a valódi civilisatio kifejlődhetését; de egyszersmind szülőanyja a dologtalanságnak, henyességnek, és ez által a szegénységnek és tudatlanságnak; s végre egy elhatalmazott olly ocsmány nemi bűnnek, mit a keresztények csak kivételkép ismernek.

Egy szóval a keletet és így Törökországot is reformálni óriási feladat, mit már több szultánok eredménytelenül kísértettek meg. Mert mit használ a hatalmas keresztény nemzetek után józan polgári szabadságokat, egyenjogúságokat engedményezni, mikor az egész nemzetnek fele része, a nőnem nem is polgári, hanem emberi jogoktól vallásilag van megfosztva!!

2. T u r k o m á n o k.

A törökök legközelebb vérrokonai az ozman birodalomban: a *turkománok*. Laknak ezek mint nomádok a magasan fekvő Örményországban, és Kis-Ázsia síkságán. Számuk lehet mintegy másfél milliom. Sátoraik harang formára vannak építve, alul 10 láb átmérőnyi térséggel. Alsó része gyékényből és nádból, közepe font vesszőkből van összeállítva, hogy levegő és világosság behathasson. Életmódban, szokásokban, öltözetben, vallásban hasonlítanak a törökökhöz. Egyébiránt saját vezérek vagy főnökök alatt élnek (bég), de nem nagyon engedelmeskednek nekik, mert a korlátlan szabadságot min-

denek felett szeretik, és több törzsökök még a portának fizetendő adót sem adják meg rendesen.

3. L á z o k.

A *lázok*, egyeredetűek a georgiaiakkal. Lakhelyük a Feketetenger partján a Faks és Rioni folyók torkolataitól kezdve Korasunig, s nyugot felé Trapezuntig terjed ki; hol függetlenül és vad szabadságban vadászatból, halászatból élösködnek. Gyakran mint matrózok török hajókra szegődnek, honnan rendesen úgy kerülnek vissza, mint kitanult tengeri rablók. *Gamba* őket ravasz, tolvaj, boszuálló, vérengző népfajnak festi. Számuk körülbelül 200,000 főre mehet.

4. G ö r ö g ö k.

A török birodalmi *görögök* főképen az archipelagusi és az aegaei tenger szigetein, továbbá Európában Macedoniában, Thessaliában, Rumiliában, az ázsiai részekben Kis-Ázsiában és Syriában laknak, s mintegy 3,475,000 lelket számlálnak. A szigetekeken csaknem vegyitlenül lakván, nemzeti sajátosságait is itt leghivebben megőrizték, holott a fővárosban, különösen pedig Kis-Ázsiában és Syriában nagyon elfajultak. Hol a fő népességet teszik, ott földműveléssel, állattenyésztéssel, s különféle kézi mesterségek üzésével foglalatoskodnak; de elszórva a városokban csaknem kirekesztőleg kereskedést üznek. Vallást illetőleg mindnyájan orthodox óhitűek, s részükre több békekötések szép jogokat biztosítottak, melyeknek lelekismeretes betöltésére a hatalmas orosz czár, mint az óhitű keresztény vallás védnöke szigoruan örökodik; és a portának mostani háboruja az oroszszal szinte innen vette állítólag eredetét.

Az új görögök maradékai ugyan a régi dicső hellen nemzetnek, de igen sok idegen, mint p. o. szláv, francia, olasz, török vérrel keverve. Azon mély megaláztatás és kemény rabiga, melyben a törökök által tartattak, jeles tulajdonait e népnek ámbár nem tudá megsemmíteni, de még is a legszebb jellemvonásokat kitörlötte. A görögök általjában jól termett szép emberek, élénk, tüzes, de változó lelkülettel, s a nyomasztó szolgaság következtében inkább a tettetés, ravasz-

ság és alattomoság mesterségeire, mint a tudományra hajlandók. Hiuság és gyermekes nagyravagyás fő vonások a görög jellemben; sokan közülök a keleti császároktól vagy régi görög hősöktől származtatják le magukat igen kétséges bizonyítványok mellett; s nagyon sokat tesznek az illy képzelt elsőségre. És jaj azon környéknek, hol egy illyforma nemes görög csuszás mászás vagy megvesztegetés következtében a törököknél befolyásra és hatalomra vergődik; ez bizonyosan sorsosai irányában kérlelhetlenebb piócza, mint a legvadabb török. Kivált a konstantinápolyi előkelő görög családok a hatalmasok előtt szolgai csuszás s bókolás, egyformák vagy ugyanolyanabbak irányában nevetséges hiuság és kevélység által tüntetik ki magukat. Közülök neveztetnek a magas egyházi hivatalnokok, és a császári tolmácsok, s ezek közt ismét többen Moldva és Oláhországok hospodári méltóságaira emeltettek, a görög hiuságnak ezen legfőbb polczára; és a történelem tanusítja, milly szivtelen zsarolással sőt rablással folytatták ezek magas, de bizonytalan s nem ritkán fejbe kerülő hivatalaikat. E mellett ezen, magukat megnesemesített görög családok folyvást czivakodnak, s minden alacsonyságot elkövetnek, hogy egymást megbuktathassák, minek aztán természetes eredménye lön, hogy a török mindnyájukat kimondhatlan megvetéssel tekinti és utálja. Azon vidékbeliek, kik mezeigazdasággal foglalatoskodnak, rendszerint becsületesebb, romlatlanabb emberek; de a görög nemzeti jellem egyik árnyvonását, a fősვნისეget bőven tápláló kereskedelem nagyon megingatja a különben jeles jellemi sajátságokat. Általában a görög nép elmés, mozgékony, vidor, tánczot s éneket szenvedélyesen szerető, mellyek mellett szolgai állapotjukat gyakran elfelejthetik. Erkölciség dolgában jóval alább állnak a törököknél.

Külsőileg elnyomóiktól sokat fogadtak el. Így például a törökökhöz egészen hasonlóan öltözködnek, kivált a nők, csak-hogy zöld köpenyt és sárga papucsot nekik viselnie nem szabad. Életmódjuk is hasonló a törökökéhez; de a nők olly szigoruan nem őriztetnek, s nem különöztetnek el. Az újabb időkben élénk buzgóság fejlődött ki köztök az európai műveltség elérhetésére. Sok görög ifju felkeresi Francia és Németországok egyetemait, s ott különösen az orvosi tudományra adják magukat. Candia vagy Creta szigetben hazafiui adako-

zások által több jeles tanintézetek állítottak. Általában lehet mondani, hogy a görög népfaj műveltségének nem a török kormány, hanem inkább a görög papság áll utjában.

A mostani görög nyelv a régi göröghöz oly forma arányban áll mint az olasz a latinhoz. A régi görög nyelv hanyatlása már akkor elkezdődött, midőn a római császári szék Konstantinápolyba tétetett át, s később mindinkább több idegenek és barbárok jutottak be a római sereghez és császári udvarhoz. A keresztes vitézek vándorlásai, s a nyugotiaknak keleteni ideiglenes uralkodása, majd a Velenczével és Genuával való kereskedési összeköttetés, lassan lassan olasz kiejtéseket, s a törökök beköltözése igen sok török szót és mondatot hozott be a korcsosulni kezdő görög nyelvbe. A konstantinápolyi előkelő görögök még legtisztábban beszélik ezt.

A görögök elaljasodása főleg a keleti életmódban gyökeredzik. A nő náluk is kisebb nagyobb részben a férfiak rabja; szokás és divat szerint elválasztatik a férfiak társaságától. Szobáját befátyolozva hagyja el, hogy rokonait vagy a szentegyházat meglátogathassa. A dámák ékessége, az ugynevezett *Quintagnona* szorgosan elfedi a bájoló termetet. Himzés, mesélés, zene, minden, mivel a görög nők mostani elszigeteltségükben foglalkoznak; a szellem parlagon marad. Ezenkívül a felsőbb osztálybelieknél a gyakori fürdés, unalom és henyélés hirtelen elhervasztja a női szépség virágait, míg az alsó rendűeknél a tulságos szolgál munka ezeket fejlődésnek sem engedi. Különben a görög hölgyek szenvedélyesen szeretik a tánczot; csakhogy ritkán juthatnak hozzá, s férfiakkal egy társaságban csupán a magasb ranguak bizalmas köreiben; pedig a görög táncz tele kellemmel és erővel.

Szerelmet, házi erényeket, boldog családi életet ne igen keressünk a görögöknél, hol erőszak és kétszínűség mindennapi jelenetek. Épen így a tiszta erkölcsiség is ritkaság, hol a hetaeriák erköcstelenségei mind a mai napig fentartják magukat. E kicsapongás *Kapin* szóval fejeztetik ki. Házassági elválások felette gyakoriak.

5. A r á b o k.

A törökök után legszámosabb, és több tekintetben legjelesebb népfaja a török birodalomnak. Az afrikai török birodal-

mat s az ázsiaiinak egész déli részét, névszerint Mesopotámiát és Syriát tulnyomólag az arab néptörzsök foglalta el, és szám szerint 5,435,000 főre becsültetik.

Mi az arabok testalkatát illeti, különös, hogy a 9—10 éves gyermekeknek gyenge tagjaik és nagy hasuk van, de ha felnőnek, szebb alakot vesznek fel, s éltesebb korukban legtöbbször igen szép növésűek. A férfiak erősek és izmosak, a nők kellemes növésűek és kerekded alakúak, és egyik sem szokott elhízni. Keskeny kerekded barnássárga arc, magas kiálló homlok, mélyen fekvő tüzes fekete szemek, egyenes de széles orr, szabályos száj, teljes ajak, kitűnő szép fogak, fekete és ritka göndör haj, fívonásai az arab testalkatnak. Különös, hogy közülök sokan megvakulnak, kivált Egyiptomban. Bajuszaikat és szakállaikat meghagyják s ez utóbbit öregségükben sem festik, mert ősz szakál tisztesség jele; ellenben hajaikat egész koponyáról leberetválják, csupán közepén hagyván meg egy kis csomót. Némely férfiak az alsóbb osztályokból karjaikra, kezeikre, mellükre kékes jegyet csinálnak, mint az asszonyok is.

A közép és felsőbb osztálybelieknél az öltözet következő: Először is egy igen bő s bokáig érő lábravaló gyolcsból vagy gyapotból; e felett bő ujjú fehér vagy csikos ing; erre jön télen egy rövid posztó vagy selyem szövötű kabát ujjak nélkül; s rendes öltöny a törököknél is szokásban levő kaftán, mely bokáig ér, s hosszú ujjai karközépen felhasítvák, hogy a kezek szabadon mozoghassanak, vagy tetszés szerint elrejtethessenek, miután szokásban van magasabb rangúak előtt a kezeket eltakarni. A kaftán egy övvel szoríttatik a derékhoz, mely öv rendszeren egy darab fehér musselinből vagy tarka s finom sálból áll. Legfelső ruha egy hosszú köpeny, mely többféle színű lehet, s ujjai könyökig érők, s a törököktől *gubeh*, az araboktól *gibeh*-nek (valljon nem innen jött-e a magyar guba szó?) neveztetik; azonban télen valóságos köpenyeget is viselnek, mely néha a fejre felhuzatik. Fejfedezetül, mint a törökök turbánt hordanak, mely különböző színű lehet. Egy serif, vagy is próféta maradékanak van egyedül joga zöld turbánt viselni. Harisnya nincs szokásban, s lábbelinek hegyes orru szattyán csizmát, s ez alatt némelyek egy más alsó papucsot is hordanak.

Gyűrüket aranyból hordani a próféta megtiltotta, ámbár

a nők erre nem sokat ügyelnek. Pecsétgyűrűje ezüstből vagy rézből mindeniknek, még a rabszolgának is van, s egy ily, papirosra nyomott pecsét nagyobb hitelességgel bír, mint a saját aláírás. Irnokok, tudósok övükben gyilok helyett írószerszemperselyt hordanak ezüstből vagy sárga rézből. — A pipa szintén nélkülözhetlen házibutora és utazó társa az arabnak.

A közönséges arabok öltözete igen egyszerű. Egy gatyá, hosszú fehér ing, vagy kék színű felöltő gyapotból vagy posztóból, fehér vagy vörös gyapjuöv. Turbánjuk rendszeren egy darab fehér vörös avagy sárga sálból vagy musselinből áll, melly alatt egy kis süvegecske hordatik; bár némelyek olly szegények, hogy turbánjuk nem lévén, csupán süveget, egy hosszú kék inget vagy épen rongyokat viselnek. A muzulmanok turbánjuk által különböztetik meg magukat a keresztényektől és zsidóktól, kik fekete, kék, szürke és barna turbánt, és setétes színű ruhákat viselnek.

Az arab hajadonok 18 éves korukig példányképei a női szépségnek, akár a bájos alakot, akár a szabályos arcot s harmat felhőrt tekintsük; de mihelyt tökéletesen kifejlődtek, hirtelen el kezdenek hervadni, az emlék minden szépségüket elvesztik, s a meleg éghajlat fonyasztó hatása következtében már hosszukás és petyhüdtekké lesznek, midőn az arc még teljes szépségében tündökölt. A szemek kevés kivétellel feketék, nagyok, hosszú szép pillákkal és ígésző kifejezéssel. Szébb szemeket már képzelni sem lehet, s még inkább feltűnnek az által, hogy az arc többi része mindig befátyolozva van. Az orr hosszú, az ajkak teljeseek mint a férfiaknál, de koránsem olly domborúak és vastagok mint a négerenél; a haj fekete, sűrű és bodros. A magasb rendű nők kezeik s lábaik egy részét bizonyos falevéllal (Levsonia inermis) festeni szokták, sárgás veresre vagy inkább narancs színre; az alsóbb osztályúak pedig e helyett bizonyos kékes és zöldes színű kitörölhetlen jeleket iktatnak arczaikra, vagy testüknek különféle tagjaira, mint kézre, ajakra, lábra, mellre stb. Ez operatiót összetett (rendszen 7 darab) gombostűkkel szokták végrehajtani, még pedig rendszeren cigánynők. Felső Egyiptomban sok nő ajkát tatovirozza, s ez által természetes színe setétes kékké változik át, mi idegenre kivált europaira igen visszatartó hatást gyakorol. Egyik fő tulajdonsága még az arab hölgyeknek, a nyíl-egyenes tartás, mi talán onnan veheti eredetét,

hogy ezek vizeskorsókat s más terheket fejük tetején szokták hordani.

A női öltözet igen csinos és elegáns. Áll ez egy térdig érő gyapot vagy fátýolingból, csikos selyem vagy gyapot bő nadrágból, egy a férfi kaftánhoz hasonló hosszú ruhából (Jelek), melly azonban szorosabban a testhez áll s ujjai is hosszabbak, és elől az övig begomboltathatik. Övnek négyszegletes sált vagy himzett kendőt használnak. A jeleken felül hordoztatik a gibeh, egy selyem vagy bársony köpeny, melly rendesen aranynyal és selyemmel van himezve. Kalap helyett musselin kendő vagy más szövet tekergettetik a fejre, mellyen korona forma *kurs*, s más pipere dolgok láthatók, s a magyar pártához hasonlólag egy fehér musselin, vagy aranynyal és selyemmel himzett szalag nyulik le csaknem a földig, melly *tarahah*-nak neveztetik, s fejfátyolul szolgál. A haj, kivevén elől a homlokot és vak szemeket, igen számos néha 25 tekercsbe is, de mindig páratlanba fonatik. Harisnyát nem igen használnak, s czipő helyett nagy véres szattyán saru, s ezen felül papucs van divatban, melly szőnyegre vagy gyékény terítékre menve lehuzatik.

Az arabok szinte az izlam követői levén, mint a törökök: ennél fogva szokásaikban, háztartásaikban is hasonlók. A próféta törvénye szerint nem szabad a kisdedekeket 2 éves korukig elválasztani, ha csak a férj erre különös engedelmet nem ad. A vagyonosabbak házainál a gyermekek, nők ugymint fiuk, mindig anyjokkal a háremben maradnak, míg csak a fiuk oktatást nem nyernek. Egy nő azon arányban nyer becsültetést a férjektől, a milly arányban ezek termékenyek, s buzgók kisdedeik életbeni megtartásában; mert keleten még most is gazdagnál mint szegénynél, férfinál mint nőnél, a terméketlenség nagy szégyennek tartatik; s igen rossz néven veszi a közönség, ha valaki olly feleségtől válik el, ki már gyermeket szült, kivált ha a gyermek életben is van.

Egy család feje, és minden, ki már férfikort elért, ha csak nem a legalsó osztályból való, *sejk* (schejkh) czimmel tiszteltetik meg, melly annyit teszen, mint korosabb, ámbár tulajdonképen egy értelemben szokott használtatni az *ur* czimmel. A serifek vagy is próféta maradékai *sejd* néven (nagyságos ur) czimeztetnek, akarminő sorsban legyenek; s nem ritkaság serifekből inasokat, napszámosokat, sőt koldusokat látni,

kiket e nagyságos czimmel szólítanak meg, s joguk van zöld turbánt viselni; de némelyek közülök, ha nem alsó osztálybeliek is, különösen a tudósok, nem fogadják el e két megkülönböztető előjogot, hanem megelégesznek a *sejk* czimmel, és fejér turbánt hordanak.

Az arab lakház szinte két osztályra szakittatik, u. m. a férfi osztályra s a háremre. A háremhez tartoznak az asszony, vagy asszonyok egész 4-ig; továbbá a rabszolganők, melyek közül a fejérek egyszersmind ágyasok, de a feketék csupán főzést, sütést, s más házi munkát végeznek, s a házi asszonyok körül szolgálnak; harmadszor szabad nőcselédek, kik soha, legalább törvényesen nem ágyasok. A férficselédség fejér és fekete rabszolgákból és szabad cselédekből áll, s többnyire ez utóbbiak használatnak. Egyébiránt ritkaság, hogy valaki élne a prófétától megengedett joggal több feleséget tarthatni, s még az egy feleséges is tartózkodik az ágyastartástól, ha nem egyébért legalább a házi béke kedvéért; némelyek takarékoságból meg sem házasodnak, hanem inkább egy abyssiniai fejér rabszolganőt ágyasul tartván, e mellé egy fekete rabszolganőt tartanak, ki a hárem szobáit tisztogatja, s a konyhai munkákat végzi. Vagyonosabbaknál férfi cseléd van: egy vagy több inas, egy *sakka* vagy vízfordó, ki tulajdonképen a hárem szolgálja s kísételő dámák kísérője; egy *boráb* vagy ajtónálló, ki mindig a ház ajtajánál üldögél; egy *sais* vagy lovász, ki a lovakat, öszvéreket vagy szamarakat ápolja. Mamelukokat vagy fejér rabszolgákat az arabok soha, csak a törökök tartanak, valamint heréltket is; hanem a syriai vagy egyptomi kereskedő kevés arra, ha utána egy fekete rabszolga lovagol, vagy pipát hurczol.

Az arabok igen jókor, még napkölte előtt felkelnek, s jókor lefeküsznek. Mig a házigazda vallás parancsolta mosakodását s reggeli imádságát végzi, azalatt felesége vagy egy rabszolganő fekete kávét készít, pipát tölt, s ezt az imádság végeztével tüstént átnyújtja. Kávé kívül a reggeli áll kenyérből, tojásból, vajból, sajtból, tejfelből, aludttejből, *fatireh*-ből, melly egy czukros sütemény s mézzel vagy a nélkül élvezetik. Gyakran használt reggeli eledel az ugynevezett „*Ful-mudemmes*,” melly a mi babunkhoz hasonló, s egy cserépedenyben, mellyet a kemence izzó parázsa közé helyeznek és szorgosan befednek, egész éjszaka pirittatik, s aztán citromlével vagy

lenmagolajjal költenek el. Szegények csak kenyeret esznek, melly itt lepény forma lapos, egy arasznyi széles és ujnyi vastag.

Az arab, ha csak szerit teheti, ritkán megy ki gyalog, hanem lovat, vagy szamarat tart vagy bérrel ki; sőt Cairoban s általában Egyptomban, ha lovat vehetne is, inkább szamar mellett marad, mert veszedelmes a vagyonosságot külsőleg is mutogatni, mert a kormánytól több és nehezebb zaklatásokat kell tünni.

Mi az étkezést illeti: ebéd és vacsora egyenlően megtartatik, csak hogy az araboknál vacsora a tulajdonképeni főétkezés. Asztal nem divatos, hanem e helyett egy tizenöt hüvelyk magasságu faállványra egy széles veres vagy sárga réz táczza tétetik. Minden személy előtt vékony kenyér és citrom szeletek fekszenek, s az egész ebédlő személyzet földre ülven, asztalkendőiket térdeikre rakják, s az ebédlest könyökig felgyürközve „Bismi-llah“ (Isten nevében!) szavak előbocsátása mellett megkezdik. E mondat imádság, s egyszersmind megkínálás az ebédhez; s ha valaki „Bi-smi-llah“ vagy „Ta-faddal“ szavakkal megszólíttatik, el nem fogadás esetében „Henian“ (kedves egészségére) szóval tartozik felelni, mert különben a házi gazda attól tartana, hogy ebédje irigy szemekkel megbabonáztatik. Tányérnak helyét a kenyérszelet, kések és villák hiányát ujjak pótolják, s a táczára egyszerre felrakott ételekből mindenek tetszése szerint válogatja a neki kedves darabokat, s egy illy kiválasztott darab hust vagy más falatot egy másiknak elibe tenni, különös megtiszteltetésnek tartatik. A szokásos ételek nemei: juh és marhahus különféle alakokban, zöldség hüvelyes vetemények, gyümölcs, tészta, görög dinnye, főtt rizs, melly rendszerint az ebédet szokta bezárni. Minden étel vajjal, még pedig igen kövéren készítettik. Italul szolgál a tiszta víz, kivéven a gazdagabbakat, kik ebéd végén édes vizet isznak, mellybe előbb czukrot vagy malozsát főznek, s ha kihül, rózsavizzel vegyíttetik, ezenkívül az édes italoknak (scherbet) többféle nemei készíttetnek, mint csupán czukorral, vagy citrommal, ibolyával, málnával, sóskaival stb., de szeszes italokat tiltja a korán.

A cselédség közül a fekete rabszolga nagyobb figyelemmel tartatik, mint a szabad cseléd, és henyeségének egészen megfelelő életet viselhet. Ha helyzetével nincsen megelégedve, törvényesen kényszerítheti urát, hogy adja el. Egyptom-

ban több rabszolgák katonai öltönyben járnak. Rendszeren ezek keleten a legnagyobb fanatikuskok, s minden osztálybelieknél hajlandóbbak a keresztényeket vagy más vallásbelieket sértegetni, bár saját vallásukból annyit értenek, mint az egy hetes iskolás gyermek.

Az araboknál, mint általában a muzulmánoknál szégyen és gyalázat, ha egy férfi, ki a rendes kort elérte, nőtelen marad. A meleg éghajlat miatt, mind Syriában, mind Egyptomban a leányok sokkal hamarabb megérnek, mint hidegebb országokban. Sokan már 12 éves korukban férjhez mennek, s igen termékenyek, holott idegen nők kivált Egyptomban rendszeren magtalanok maradnak. A házasulandó ifju vagy férfi mindig ismeretlenül veszi el jövődöbeli nejét. Legfeljebb az anya, vagy rokonai, vagy az ugynevezett „*khati-béhek*“ (aszszonykerítők) írják le mátkája jó tulajdonságait. E célból az ifju anyja s rokonai, egy „*khati-béh*“ kíséretében sorban látogatják a háremeket, s ha valamellyik leány megtetszik, kérdést tesznek: minő vagyonnal, drágaságokkal bir? Ha a feletet kielégítőnek találják a leánynézők, jelentést tesznek az ifjunak, ki a jelentésre magát házasságra határozván, a „*khati-bét*“ megajándékozza, s a leányos házhoz visszaküldi, hogy kérelmét a hajadon szüleinek terjeszsze elő. Ez utasítása szerint a leányt megkérvén, a házasulandó ifjut nagyított dicséretekkel halmozza el. Például, illy formán szokott a „*khati-béh*“ a leányhoz szölni: „Édes leányom! azon ifju, ki Önt „házas társul kívánja venni, fiatal, szép, müvelt, szakála nincs, „jól öltözik, szereti a csemegéket s fölöslegét nem akarja „egyedül élvezni; ő szeretné Önt, hogy vele társalkodhatnék; „ő önnek mindent fog adni, mi csak pénzért megszerezhető; „ő mindig otthon marad, s idejét Önnel töltendi, Önt simogat, „ni, s czirolgatni fogja.“

A leány kisebb korában szülei által is eljegyeztethetik, de törvényes korában magának van joga férjet választani s meghatalmazottat nevezni, ki helyette jövődö férjével a házassági szerződést megkösse. E szerződésben okvetlen szükséges, hogy, a jegyajándék meghatározottassék. Tehetös családoknál a jegyajándék rendszeren 1000 „*rijálban*“ (225 pengő forint) állapittatik meg. A „*rijál*“ nem valódi, hanem képzeleti pénz. A gazdagok zacskók szerint vetik ki a jegyajándékot, s leggyakrabban 10 zacskót, zacskóját 500 piasszterrel (50

ezüst forint) köteleznek. De meg kell jegyeznünk, hogy ez említett jegyajándékok csak szűz hajadonokat illetnek; özvegyeknek, elvált nőknek sokkal kevesebb jár. Egyébiránt a házassági szerződés csak szóval s ritkán történik írással, csakhogy két tanúnak jelen kelletik lennie. Ezek előtt a vőlegény és a menyasszony meghatalmazottja (vekil) egymással szembe ülven, s egyik lábbal földre térdepelvén, jobb kezeikkel összefogódnak, s fentartott hüvelykujjaikat egymáshoz nyomják. A jelenlevő „fiki“ (iskolamester), előmondja a szavakat, melyeket ők utánhangoztatnak. A szerződés megkötöttvén, a vőlegény a jelenlevőknek megcsókolja kezeit, ezután scherbet tétetik fel, s a vendégek ebédre együtt maradnak. Mindenik kap egy himzett kendőt ajándékban a menyasszony meghatalmazottjától, s a „fiki“ a vőlegénytől is, melybe egyszersmind egy arany van begyöngyölgetve. Mielőtt a társaság eloszlanék, meghatározzatik a „*lejlet eddukleh*“ vagy is azon éjszaka, midőn a menyasszony először a vőlegény házába vitetik.

Mig ez idő elérkeznék, a vőlegény mátkájának különféle ajándékokkal kedveskedik, a jegyajándéknak egy részét lefizeti, ezenkívül a menyasszony szülői, ha csak tehetik, butort, ruhákat, drágaságokat szereznek be, s azok mindig a nő tulajdonai maradnak, még elválás esetében is. E hozomány „*gaház*“nak neveztetik, s ebből el nem maradhat azon szék, mellyen férje turbánja nyugszik éjszakának idején. Rendesen péntek mint szerencsés nap estéjére szokták tenni az összekelést; s a megelőző estén azon utca vagy ház, mellyben a vőlegény lakik, ki szokott világíttatni, a rokonok és ismerősök pedig, kik lakodalomra hivatvák, különféle ajándékokat küldözgetnek a vőlegény lakába. Ez ajándékok rendszerint cukorból, kávéból, rizsből, viaszgyertyából és egy bárányból állanak. Az összekelést megelőző napon a menyasszony fürdőbe megy, még pedig legszebb ruhájába öltözötten, baldachin alatt a legnagyobb ünnepélylyel és kísérettel. Visszatérvén a fődöböl, a vendégek vacsorára megmarasztatnak, kiket aztán zenészek és énekesek szoktak mulattatni.

Másnap a menyasszony hasonló ünnepélyességgel és kísérettel a vőlegény házába vitetik. A menetnek nagyobb pompájára mindenféle játékosok, viaskodók, zenészek mutatványaikkal mulattatják a közönséget. Megérkezvén a menyasszony a vőlegény lakában, a vendégek ebédre ma-

rasztaltatnak, de a nők, kivéven a menyasszony anyját s közel rokona it, elmennek.

Ezen idő alatt a vőlegény az alsó szobákban tartózkodik. Nap lemenet után fürdőbe megy, itt újra öltözködven haza tér, s az éjszaka 3-ik órája előtt nagy társaságban zene kísérettel moséba siet, imádságát ottan elvégzendő. Az imaházból visszajöven, vendégeit a vőlegény egy alsó szobában kávéval, scherbettel, pipával kínálja; a menyasszony anyja és nőrokoni s a nyoszolyanő egy külön szobában a menyasszonynyal együtt várakoznak a háremben. Ha a vőlegény nőtlen volt, úgy illendőnek tartják, hogy mind ő, mind a fiatal asszony szemérmesnek tétessék magukat. Ezért a vőlegény, midőn már mátkáját megakarja látogatni, darábig a lépcsőkön egy barátja által ölben vitetik fel; felérvén pedig a mátkája szobájába, a nyoszolyanő mindjárt távozik s a fiatal házasságát magukra hagyja. A kendőbe beburkolt menyasszony szinte csak nagy ellenzéssel engedi meg, hogy férje arczáját legelőször láthassa, s az első lefátyolozásért férje bizonyos summa pénzzel ajándékozza meg.

Fentebb mondtuk, hogy a muzulmanok 4 törvényes feleséget és akármennyi ágyast tarthatnak: de még is rendesen egy házastárssal megelégesznek. Csakhogy nálok az elválás nagyon könnyű, s egy pár szóba kerül. „Enti talikah“ (meg vagy vetve) szóra tartozik a nő tüstént a házat elhagyni, s anyjához vagy rokonaihoz visszamenni, de jegyajándéka és hozománya sérthetetlenek, s minden esetben magával viheti. Van rá példa, hogy egy muzulman kétszer is elhajtja feleségét, és ismét visszaveszi; de harmadszor már tiltja a korán, ha csak időközben az asszony máshoz férjhez nem ment és ismét özvegy maradt vagy elvált.

Könnyen gondolható, hogy az illy megkönnyített elválhatás, mind a két nembeli egyénekre veszélyes befolyást gyakorol. Van eset, hogy egy muzulman 10 év alatt 20—30 sőt 40 feleséget is veszen egymás után; s megfordítva épen nem koros asszonyoknak már 10—15 férjük is volt.

Ha egy muzulmannak több felesége van, ezek közt mindig első rangot foglal el az, ki először ment férjhez, s ez „nagy dámának“ neveztetik. Ez okból, ha valaki az első feleségéhez ujlag házasodni akar, a leány rendesen azon feltétel alatt megy hozzá, hogy első feleségétől váljék el; mert a mu-

zulman nők sem szeretik azt, ha férjeiknek több feleségük van, A feleségtársak „durrah“-oknak neveztetnek, s mindeniknek joga van követelni, hogy számára férje vagy különös házat, vagy elkülönített lakosztályt rendeljen. Azonban ha a nagy dáma magtalan maradna, s egy második feleség vagy ágyas szülne gyermeket, ez esetben a nagy dáma helyét ő váltja fel, s neki adatik az elsőség. Gyakran megesik, hogy egyik nőnek rabszolganője mint tulajdona van. Ez az ő engedelmével nélkül nem lehet ágyasa férjének, s ha tudta nélkül férjétől mégis gyermeke születne, ez rabszolga lesz, ha csak anyja a gyermekszülés előtt a házigazdának el nem adatik vagy ajándékozzatik.

Ára egy barna rabszolganőnek, kik rendesen Abyssiniából hozatnak 100—150 ezüst forint, s ezek többnyire csinosak. A fehér rabszolganők három annyi summával is fizettetnek; holott a feketék ára felényi, kivevén, ha főzni jól tudnak.

Az eddig mondottak a közép és felső osztálybeliek életmódját illetik; a köznépé természetesen sokkal egyszerűbb és szegényebb. Így ezek eledele kukoricza vagy köles kenyér, tej, turó, tojás, besózott apró halak, ugorka, dinnye, tök, fogs- és vereshagyma, hüvelyes vetemények, füge. Rizset és hust nagyon ritkán, sertőshust soha sem esznek, miután ezt a korán tiltja a muzulmanoknak.

A köznépbeli nők, épen nem henyélhetnek úgy, mint a közép osztálybelieknek láttuk, sőt sok tekintetben nagyobb teher nyomja őket, mint a férjeiket. Így a főzés, sütés, fonás és tűzecsinalás egyedül az ő kötelességük. A tűzeg vagy is ganéjtüzelő épen úgy készítették, mint az alföldi magyarok szokták, s hihető, hogy ezt a magyarok Ázsiából hozták magukkal. Ámbár az arab parasztnők igen meg vannak terhelve munkával, még is férjeiktől nagy szolgaságban tartatnak, férjeikkel együtt nem esznek; s ha mindketten vásárra vagy valahova mennek, a férj elől megy, legfeljebb pipáját tartván kezében, felesége pedig utána kullog, minden terhet magával cipelvén.

Végre meg kell emlitenünk, hogy a nagy arab törzsök igen sok apró népcsaládra oszlik el, mellyek életmódban, szokásokban egymástól nem sokat különböznek ugyan, de hagyomány nál fogva egyik előbbvalónak tartja magát a másiknál, mi igen sok civakodást, vérengzést, sőt örökös kis háborút

von maga után. Így a Syriában s Arábiában lakók megvetéssel tekintenek az egyiptomi szinte arab eredetű fellákra, és ezek ismét maguk közt vetélkednek és czivakodnak. Néyszérint alsó Egyiptomban van két illy népcsalád „Saad” és „Haram,” melyek egymással már századok óta örökös kis háborút folytatnak; annyira, hogy e nevek az araboknál minden veszekedőkre példabeszédképen használtatnak.

6. Abadiótak.

Abadiótak, jelenleg csupán Caudia vagy Creta szigetben laknak az Ida hegy tájékán, mintegy 20 helységben. Számuk mindössze 5000 főre megy. Ezek hihetőleg még azon régi arabok maradékai, kiket *Phocas Nicephorus* Cretából száműzött, s bár a többi lakosokkal nem keveredtek össze, még is a valódi araboktól sokat különböznek. Vallást illetőleg muhamedánusok. Erős, szép, de igen vad, ragadozó népfaj.

7. Szerbek.

A nagy szláv törzsök egyik legnemesebb, erőteljes cseméjtéje a *szerb*. A szerb nemzet történetét Szerbország leírásánál bővebben említvén, itt csak a nemzeti jellemet; szokásokat, stb. irandjuk le röviden.

A szerb nemzet szelleme tiszta, nemes és erkölcsi. A szerb vendégszerető, még is takarékos, egyszerű, hazáját módfelett szerető, vitéz; de hibái is vannak, mert a hosszas török iga következtében nem egészen őszinte, és bosszuálló. A nők erős, egészséges testalkattal bírnak, s bár nem kitűnő szépek is, de a finom vonások hiányát bőven kipótolja a női kellem tartósága. A nő, férje eránt most is legnagyobb tisztetéssel viseltetik, vele nem ebédel, hanem úrát szolgálja; mind maradványai a régi barbar időnek. Általjában a nő viszonya a férfihöz, mintegy középutat képez a kelet és nyugot közt.

A szerb férfi, igen szép, magas, erőteljes ember, s jeles természet nemzeti öltönye még jobban kiemeli. Áll ez: hosszú fejér ingből, gatyából, tarka kendővel körülkerített bőr övből, kék zsinórral kiczifrázott hosszú barna kabátból, bocskorból, gubából vagy barna köpenyből, fezből. A városiok s előkelőbbek vörös fezt (karima nélküli kucsma) fekete rojtozattal,

hosszu prémes dolmányt, bő nadrágot, sárga papucsot vagy csizmát viselnek.

A női öltöny még sokkal csinosabb és szembeötlőbb. Arany- s ezüsttel himzett hófehér fejkendő, rojtos vörös gyapju kötény, ujjatlan felső ruha fehér posztóból, harisnya és czipő. A szerb mindig fegyveresen jár, s legalább kést és pisztolyt hordoz magával. Szeszkes italoknak nagy barátja ugyan, de azért részegesnek nem mondható. Mint minden déli szláv élénk, vérmes, tele tüzzel, bátor, vig szellemű, barátságos, a zenét és éneket szenvedélyesen szereti. Nemzeti dalaiknak fő tárgya : a szerelem és hősi tettek.

Ámbár a szerb valamint minden szláv nyelv idegenek előtt nehéznek, darabosnak, s a sok egymásután következő mássalhangzó miatt kellemetlen kiejtésűnek tetszik : mindazáltal ennek szépségét, gazdagságát, hajlékonyságát, erőteljes s egyszersmind költői hangzatát senki sem tagadhatja; s mind komolyabb tudományokra, mind költészetre s énekekre egyformán alkalmas.

Vallást illetőleg a szerbek az orthodox óhitű keresztény egyház hívei, melyet még a 9-ik században elfogadtak. Miután a török iga alatt a keresztények nagy nyomatásnak voltak kitéve : ennél fogva új szentegyházat építeni, vagy régit kijavítani engedelem nélkül nem vala szabad. Azonban ezen engedelem ritkán adatott meg, és sok pénzbe került, mert például egy új zárdának építését a szultánnak, nagyvezérnek, basának, kadinak kellett helybenhagynia. A fél független politikai helyzet óta mind ez másképen van. A zárdák számosak; s ezek voltak Milos alatt a kereszténység oszlopai és őrei; de egyszersmind politikai célok elérésére is gyűlhelyei voltak a népnek. A szerb kolostorok rendesen szép jószágokat sőt falukat bírnak, melyeket a törökök tőlük hajdanta gyakran elszedtek. A zárdákhoz tartozó helységek tizedet adnak természetményeikből a kalugyereknek; s ezenkívül különféle kézi szolgáltatokat teljesítenek. Egyébiránt a szerb kalugyerek nem sokkal műveltebbek magánál a népnél, de azért nagyobb tekintéllyel bírnak, mint a rendes pópák, kik műveltség dolgában amazoknál is lentebb állnak. Gyónást mindig a kalugyereknél végzi a nép. A szerbeknek a 13-ik századtól fogva mindég saját metropolitájuk van, kiket maguk választanak, u. m. Belgrádban, Usiczában, Nissában és Novibasarban. Ezeknek a

nép füstpénzt fizet, ezenkívül a pópáktól is bizonyos jövedelmet huznak.

A szerb általjában igen vallásos; csakhogy a babona is nagyon uralkodik köztök, s kevés van, ki boszorkányt, kobóltot, rosz lelket ne hinne.

Mi a szerbek háztartását illeti: ez most is a régi patriarchai. Épen nem ritkaság egy házban 5—6 rokon családot találni, kik a legöregebb házatya (gospodar) kormányja alatt békességben együtt élnek. Ezek együtt dolgoznak, együtt esznek, s a hosszú téli estvéket egy tűzhely körül töltik el. Ha az atya meghal, a testvérek együtt maradnak, kebelükből egy házgazdát, ki „starjeschinának“ is neveztetik, választván.

Egyébiránt a parasztok más idegen segítségére nagyon ritkán szorulnak. Mert a férfiak magok építik a házat; magok készítik a gazdasági eszközöket, szekereket, stb.; bocskoraikat nyers készíttetlen bőrből szinte magok csinálják. Öltönyeik többi részét a nők készítik el. Ezek szövök, fonják a vásznakat, a kabátnak való posztót, s azt buzérrel meg is festik. Csak a kovács az, ki egy faluban elkerülhetlen mesterember. A malmok egyes házakkal közösök, s mindeniknek meg van bizonyos napja, mikor örölhet.

E patriarchai élet oka és következménye aztán azon feltűnő családi összetartás, mellyet talán csak a szerbeknél találunk fel. A fiu testvér, kevély nő testvérére, s ez ha esküszik, bátyja nevét hozza fel. Az elhunytat nem az özvegy, hanem az anya és leányok siratják, s ápolják sirját. Születés vagy névnapokat megülni nem szokás, hanem mindenik háznak meg van maga őrszentje, s ennek napján vig lakomázás tartatik.

Házasságokat az illető házasulandó felek szüléi intézik el magok közt, s rendesen alku után. A menyasszonyt az érette jövő násznépnek a testvérbátya szokta kiadni, s a vőlegény lakásán ismét ennek hugai és sógornői fogadják el. És hogy jövőendő kötelességeire emlékeztessék a menyasszony, erre nézve bizonyos ünnepélyes jelképek vannak divatban, mint például: egy kis baba felcífrázása, a falnak fonó rokkávali megérintése, s hogy az asztalt is eledellel ő tartozik ellátni, ennek jelentésül kenyeret, bort és vizet teszen le. Hogy szája ne sokat csevegjen és csak jót mondjon, czukordarabbal tömetik be. A menyasszony egy évig még csak mint menyasszony marad a háznál, s ez idő alatt ősi nemzeti szokás szerint fér-

jével nem él, hanem csak lassan és fokenként vitetik be a családba. Igen különösek a lakadalmi szokások is, melyeknél a csauzok (tréfacsinalók) nagy szerepet visznek. Leányrablás sem ritkaság a szerbeknél.

A szerbeknél az ős hit mellett a régi szokások és erkölcsök is legtisztábban megmaradtak; sőt a régi szláv pogányság maradványai jelenlegi nemzeti szokásaikból egyszerre felismerhetők. A patriarchai közös életmódról már szoltunk, mely a testvériességet annyira előmozdítja, s az önzést akadályozza. Van még a szövetségnek egy különös módja, mely által valaki egy családba felvétetik, a nélkül hogy annak tagja legyen, s ez: a frigykötés. Például barátok barátnők szent János nevében szövetsznek, s egymásnak egész életre kölcsönös hűséget, segedelmet ígérnek. E cselekvény Görögországban és Albániában is divatozik, s ott ehhez egyházi áldás is járul, de Szerbországban ez elmarad. Leginkább választatik az szövetségesnek, kiről egyszer álmodott a másik, hogy álmában segítségül hívta. — Néhol ismét husvét utáni második hétfőn a fiatalság meglátogatja a sirkerteket, s ott a sirhantokat friss gyepel megújítván, nők és fiuk koszorut kötöznek, s aztán egy ifjoncz, s egy hajadon kölcsönösen kicserélik a magukét s barátságot kötnek, mely azonban nagyon fiatalok levén még, csak egy évig tart, s akkor újra azon a helyen összegyűlvén, a szövetség vagy megújittatik, vagy elváltatik.

A családi társaság ujlag nagyobb kiterjedést nyer a községi élet által. Minden község maga választ magának főnököt (serszki-knéz, és előljárókat (Kmeti), kik a község ügyes bajos dolgait végzik, s azt a felsőségnél vagy kormányznál képviselik. Minden községnek meg van a maga szentje, mellynek ünnepén az egész lakosság szabad mezőre gyűlvén, ott a pópa vizet és olajat szentel be, s vezénylete alatt kereszttek és képek hordozása mellett a mezőket, ligeteket bejárják.

Nem illy szorosan elzárt, de hatályosabb szövetség azon egyházi viszony, mellyben több községek valami közelfekvő zárdához állnak. Szokásban van, hogy a gyónást, melly által a papok legnagyobb hatást gyakorolnak hivaikra, egyedül a zárdákban végzik az ájtatoskodók. Illyenkor az egész község ünnepélyesen öltözködve, az ős erdők kebelében, hol szoktak rendesen lenni a zárdák, tanyát üt, s a gyónást, áldozatot be-

végezvén, délután következik a község öregeinek tanácskozása, majd vig. zeneszó és táncz, s egy kis rögtönzött vásár. És ha a knézek kötelessége a zárdákat jó karban megtartani, ezért meg nekik van joguk a zárda főnököket, legyenek azok archimandriták vagy igumenek, a többi kalugyerek közül választani.

A világi papság kevesebb tekintélylyel bír, mint a szerzetesek. Még a törökidőkben pénzért vették a pópák plebániáikat az illető püspököktől, kik őket szolgálók gyanánt tarták. Fizetésük rendesen olly csekély volt, s maiglan is az, hogy abból tisztességesen el nem élhetnek, hanem kénytelenek az ekeszarvához nyulni. Hogy illy körülmények közt nagy míveltséggel nem dicsekedhetnek, mondanom sem szükség. Egy kis írás, olvasás és ritualék tudása: meg van az egész.

A szerbekenél igen sok nemzeti és vallási szokások vannak, mellyek még az ősi időkből veszik eredetüket. Ilyenek: a halottak emléke; pünkösdkor az új élet költsése, s ugyan ekkor a králiczok napja; szent János ünnepélye, stb. Többek közt megemlítjük az aratás biztosítását. A vetéseket tudniillik vagy a szárazság, vagy a jégzápor tönkre teheti. Ha sokáig nincs eső, egy levetkeztetett szűz fűvekkel, falevelekkel, virágokkal úgy bepóltatják, hogy csak arcza látható, s mint egy eleven pázsit házról házra vándorol, s ezt „Dodolá”-nak hívják. Minden háznál a háziasszony egy veder vízzel önti le, s ekkor a kísértő hajadonok imádságot énekelnek, esőért esdeklendők. Mig az esőnek bizonyos bekövetkezését hiszi a nép, addig a jégzápor elleni oltalmat legnagyobb szentjeikre bizzák. Illés próféta, ki tüzes szekeren vágatott az égbe itt menydörgőistennek tartatik; a tüzes Mária szórja a villámokat; Pantelimon uralkodik a zivatarok felett. A nép napra és földre esküszik: „Tako mi Sunza” „Tako mi Semlje” Nap úgy segítjen, Föld úgy segítjen; és semmi munkához nem fog, mig az Isten nevét nem hívja.

Minden gondolatja, minden szava a szerbnek költészet. És ezért igaz a nép azon véleménye, hogy azon énekek, mellyek az erdős hegyeken s völgyekben, ugy mint a széles rónaságokon hangzanak, valódi természetes szülemények, mellyeknek szerzőjét senki sem kérdi, mert ezek a nép kebeléből fakadtak fel. A hegyes vidékeken a „guzsla”, szerb hegedű, mellyel az énekek kísértetni szoktak, minden háznak nélkülözhetlen butora.

Ha téli estvéken az egész család a tüzet körülüli, s a nők fonak, megkezdí a népdalt az, ki legjobban tudja. Öregek, kiknek már felserdült fiaik vannak, s a terhesb munkától szabadok lehetnek, dalokat zengedeztetnek a fiatalság előtt, melly ezeket kéjörömmel hallgatja, itt sejdítvén először az ezer színekben ragyogó életet. Még az igumenok sem szégyenlik a guzslát dalaikkal kísérni.

Bár a bosnyákok, morlások, montenegroiak is egy eredetűek a szerbekkel, mindazáltal szerb nemzet alatt csak azt értjük, melly Szerbországban lakik, s mellynek mind története, mind jelen politikai állása egészen különbözik a fentemlitett rokon népfajokétól. Számuk jelenleg 1,200,000 lélek; kik Szerbországot csaknem kirekesztőleg lakják, mert itt más nyelvű népfaj nem lakik, sőt törökök is csupán 6 régi erősségi helyen lakhatnak.

8. Bosnyákok.

A *bosnyákok*, nyelvre, eredetre, szokásokra egyenlők a mostan leirt szerbekkel, de vallásukat nem tarták meg olly hiven, mert közel fele a népességnek a muhamedanus vallást fogadta el, különösen a bosnyák nemesség mind az izlam hitre tért által, másik fele az óhitű vallásban megmaradván. Laknak az ugynevezett Bosnyákországban, s számuk jelenleg 250,000 főre mehet. A bosnyákok erős, izmos, magas termetű, bátor, makacs, vad, de igen harcziás népfaj. Mindig fegyveresen járnak, s ezelőtt ők adták a török sereghez a legvitézebb katonákat, de az állandó katonaságtól irtóznak. Fizetni s engedelmeskedni sem igen szeretnek, s ezért gyakran fellázadnak. Hegyes vidékeken lakván szegények, s felette egyszerű patriarchai életet folytatnak.

9. Bolgárok.

A régi bolgárok hihetőleg tatár eredetűek, s a Volga és Kuban folyók közti térséget lakták. Az ötödik században mostani lakhelyükre költözvén, a görög császároknak legfélelmesebb elleneseivé lettek. Majd a 7-ik században a délfelé nyomuló szlávokkal egyesülvén, az óhitű keresztény vallásra tértek át, s a Duna és Balkán hegy közt hatalmas országot ala-

pitának. Azonban 1018-ban a görögök által meghódítottak, hanem függetlenségüket 1196-ban visszanyerék, de nem sokáig tarthaták meg, mert később a magyar királyok hatalma alá jöttek. Végre a törökök a 14. és 15-ik században Európába mind inkább beljebb nyomulván, köztök, és a magyarok közt gyakori és erős versengések támadtak Bolgárország birtoka felett; miglen a magyarok a várnai ütközetet I. Amurat-török szultán ellenében elvesztvén, az ország sorsa is végképen eldőlt, s török járom alá került.

Most már egy része a bolgárságnak az izlam vallást vette be, különösen a városi népesség; de a nagyobb rész megmaradt a görög óhitű és rom. kath. keresztény hitben mind e mai napiglan. A bolgár, igen erős, szálas, szép emberfaj, de szellemileg a nyomás által sokat veszített. Különben szorgalmas és csendes földmivelő, vallásához hiven ragaszkodó, és vendégszerető. Már a Balkán hegyei közt lakó bolgárok jobban megőrizték eredetiségüket, s harcias szellemüket, de rablásra, tolvajságra is hajlandók. Jelenleg bolgárok lakják Bolgárországnak mintegy harmadát, s Rumília vagy a régi Thracia némelly vidékeit; néhány bolgár gyarmatot Oláhországban ide nem számítván.

Szellemileg és anyagilag különbséget kell tennünk a hegyi lakók és a Duna s Feketetenger rónaságain megtelepedettek közt. E rónaságokon a muhamedanusok száma egyenlő, vagy talán még nagyobb a keresztényekénél. A közrendű törököktől sokat kell szenvedni a bolgároknak, mit részint a vallási fanatismusnak, részint az „ajának“ (politikai főnökök) erélytelenségének tulajdoníthatni, kik nem tudják e nyughatlan, nyers embereket illő korlátok közt tartani. Részben azonban magok a bolgárok okai ezen elnyomatásnak, mert a hegyilakók veszekedők, ravaszok, rablók és tolvajok, melly vétkektől a muhamedanusok irtóznak. És mivel a bolgárok földjeiket vagy közösen birják a törökökkel vagy legalább szomszédságban, tehát természetes, hogy ez sok viszálykodásra ad alkalmat. Továbbá a Duna közelében lakván, a gyakori orosz háboruk alkalmával sok zaklatásnak vannak kitéve. Mind ezek daczára a rónaságbeliek igen vagyonos emberek; a leggazdagabb haszonbérlok bolgárok, s tökéletesen birják a törökök bizalmát. A városokban szinte bolgárok a vagyonosb kereskedők és kézművesek. A közigazgatás egyszerűsége, a szabad

adás vevés, és más országokhoz hasonlóan igen mérsékelt közadók, megelégedettekké teszik a bolgárokat, s az ajánok rossz hivataloskodását könnyebben eltűrik.

Némelly bolgárok műveltség által is kitűntetik magukat. Tartanak iskolákat, s történeti, vallási s más könyveket, melyek eddig Budán szlapon nyelven nyomattak, szorgalmasan olvasnak. Általában a mostani körülmények közt tökéletes vallásszabadságot élveznek. Csak egy kívánságuk van még, mit élénken ohajtanak, tudniillik maguk szeretnék biráikat választani.

1821-iki évig minden bolgár szabadon viselhetett fegyvert, de 1817-ben a görög hetaeristák Bolgárországot is lázadásra akarván bírni, itt összeesküvési fonalokat szöttek; s valami *Sava* nevű himbasa több csendes polgárt elcsábíta azon hitegetéssel, mintha őt Oroszország bizta volna meg e küldetéssel. A szegény könnyenhívő bolgárok verembe estek; s midőn Ipsilanti herczeg 1821-ben Bukarestben a lázadás zászlóját kittüze, hozzá számos bolgár küldöttségek érkeztek, közreműködésüket felajánlandók. Azonban már ekkor Ipsilanti megváltoztatá szándékát. Kevélyen megtagadta tőlök azon száz ezer piasztért, melly szükséges lett volna működéseik elkezdésére; később elűzte őket azon fenyegetéssel, hogy nyársha huzatja őket, ha Bulgáriába bemenend, s azon időre a lázadást nem szervezendik. És mivel ezen alkudozások s beszelgetések nyilván történtek, tehát mind ezek a török kormány tudomására jöttek. Későn vették észre a bolgárok magukat, s alig mentek keresztül a Dunán, haza indulandók, midőn Szistovnál mindnyájan legyilkoltattak. Hasonló sors érte a gyanusokat is, és ez időtől fogva a fegyverhordhatás keményen eltiltatott. Még a szokásban levő lófuttatások, s lovagi gyakorlatok (Dscherid) is, mellyeknél két láncsás lóháton viaskodik, megtiltattak. Csakhogy e kemény rendszabály inkább a síksági bolgárokat érte, a hegyilakók fegyvereiket mostan is hordhatják. Az összes bolgárok száma 1,055,318 főre becsültetik.

10. Horvátok.

Bosnyákországnak egy részét teszi török Horvátország, melly a magyar Horvátországtól szakadt el, nagyobb részt az Unna tévén a határt. Népeisége e kis tartománynak 270,000,

kik közül 150,000 most is a romai kath. vallást követi, 5000 pedig Herczegovinában laknak. A romai katolikusok a törökök által nagyon vannak nyomva, s ezek is templomot vagy zárdát építeni vagy kijavítani nem tudnak, ha csak a felsőségtől erre engedelmet nem nyernek, mi ritkán adatik meg. Innen magyarázható meg az, hogy 150,000nyi kath. lakosságnak jelenleg csupán 9 templomuk 4 zárdájuk, és 6 iskolájuk van. A szerzetesek egész az 1757-ik évig a magyar tartománybeli sz. Ferencz rendéhez tartoztak; s most is apostoli királyunk ő felsége 1853 apr. 22-kén kelt kegyes leiratánál fogva megengedé, hogy a törökországi horvát katolikus szentegyházak és iskolák számára az egész osztrák császárságban alamizsna gyűjtessék. A törökországi horvátok mind jellemre, mind szokásokra a mi horvátjainkkal megegyeznek, s ezek is a nagy szláv törzsokhöz tartoznak.

11. Montenegrinusok.

Igy neveztetnek azon lakosok, kik a kis montenegroi hercegséget lakják, s mintegy 120,000 emberből állanak. Vallásukra nézve görög óhitűek, s általjában nyelvre, szokásra a szerbekkel megegyeznek. Így a montenegrinusok szép erős, szálás termetű férfiak, minden viszontagsághoz hozzá edzetek, bátrak, s igazán harczias szelleműek.

Hegyes vidékeiken elszórt házakban laknak, s a legnépesebb helység sem számlál 1000 lakosnál többet. Házaik kőből épültek czément nélkül, s két osztályra szakítvák. Az egyik mint istálló használtatik, a másik szobául szolgál, melyet néha az elejtett ellenségek koponyáival szoktak felékesíteni.

Öltönyük regényes: hosszú fejeér ing, szűk magyar forma nadrág, cifrán kivarrott kabát, bocskor, pisztolyokkal megrakott öv, bocskor, tarka süveg, és pálinka kulacs az oldalon. Hajukat hosszúra eresztik, s néha tekercsekben fonják.

Műveltségben még nagyon hátramaradtak, s ki nemzeti saját nyelvén, melly a szerb és orosz nyelvhez legközelebb áll, írni vagy olvasni tud, az már tudós ember.

Nyers természetük következtése a nagyon elharapódzott vérbosszu; mi miatt gyakran nem csak családok, hanem egész községek kis háborut viselnek egymással; s e visszaélést vagy külerő, vagy a kmetik közbenjárása fojthatja el csak. Ha gyil-

kosság történik, a bűnös tartozik ünnepélyes bocsánatért esedezni. A gyilkos tudniillik a meggyilkolt családfőnöke előtt, számos előljárók és nézők jelenlétében letérdepel. Ekkor a családfő őt a földről felemelvén keblére szorítja e szavakat mondván: „Isten megbocsát te néked“; mire minden el van felejtve, s a közönség örömkialtásokat hangoztatván, a gyilkos költségén jól megvendégeltetik. Kicsapongásra és házasságtörésre ritkán van példa; s ha egy férj neje hűségtelenségéről bizonyítványokkal bír, azt tüstént megölheti. Egy szűz, ki elcsábítottatik, megköveztetik, még pedig az első követ saját atyja löki reá. A tolvaj hétszeres árát tartozik a lopott tárgynak visszatéríteni; s néha az elsikkasztott vagyon közbenjárók által adatik vissza, a nélkül hogy a tolvaj neve felfedeztetnék.

A montenegrinus minden pillanatban harczkészülten jelenik meg; s löfegyverét, pisztolyait, gyilokját, mindig magával hordozza. Pihenési napokon a montenegrinusok czéllövésben gyakorolják magukat, s azért ők olly biztos és híres lövészek. E mellett éhséget, s minden nyomoruságot derült kedélylyel tűrnek, a sziklákat mint zergék megmászszák, s árkokat, vizmosásokat könnynyűséggel ugrálnak át. Ellenséges megtámadásoktól nem igen félnek, mert oltalmul szolgál nekik bérczes lakhelyük, de azért a határokat mindig őrzik, s 24 óra alatt akármelly ponton könnyen egyesíthetők. Hátrálásuk által ellenségeiket sziklás bérceik közé csalogatják, hol azoknak veszedelme aztán kikerülhetlen. Ellenség földjén, mint féktelen barbárok jelennek meg; mindent tüzzel vassal pusztítanak. Ha csatában valakit fegyverrel elfognak, annak fejét tüstént levágják, s csak azoknak kegyelmeznek meg, kik magukat megadják. Ők azonban utolsó lehelletig védik magukat, s ha bajtársaik közül sebesülten valamelyik hátramarad, annak inkább fejét veszik, mint sem ellenség kezébe esék. Háboruban egész eleségük kenyérből, sajtból, fokhagymából és pálinkából áll. Ők minden időviszontagságot eltűrnek, s 3—4 órai alvással, szabad ég alatt, kopasz kősziklákon megelégszenek. Harcz után ének és táncz járja, de rablásban is fő mesterek. Még magok a pópák is részt vesznek a csatákban, sőt a csata jelre ők az elsők, s hiveik élén rohannak az ellenségnek.

12. Morlákok.

A *morlákok*, szinte a déli szláv törzsekhez tartoznak, s a szerbekhez, bosnyákokhoz, vallást, nyelvet, szokásokat illetőleg hasonlóak. Laknak ezek a Bosnyákországhoz tartozó bérczes Herczegovinában, s számuk mintegy 100,000 lélekre mehet.

13. Oláhok.

A mai *oláhok*, vagy mint magokat nevezik *románok* a romai gyarmatokkal vegyült dákusok maradványai. Az európai török birodalomban Moldva és Oláhországokat csaknem kirekesztőleg lakják; ezenkívül számosan laknak Bolgárországban, Thraciában, Macedoniában és Theszaliában is, úgyhogy összes számukat 3,967,624 lélekre becsülik.

Egyébiránt az északi oláhokat, kik a dunai fejedelemségekben laknak, meg szokták különböztetni a déliektől, kik nem tarták meg annyira eredetiségüket, s a görögökkel erősen keverve vannak. Az elsőbbeket a görögök *fekete*, az utóbbiakat *sánta* oláhoknak hívják, s ezek nálunk Magyarországbán *czinczár* név alatt ismeretesek.

Ámbár ezen déli gyarmatoknak, igen hegyes vidékeken levén megtelepítve, földjeik alig adnak két hónapra eleséget, mindazáltal ezek egész Macedoniában és Theszaliában legvirágzóbb helységek. És e vagyonosságot először is bérczes hegyeiknek köszönhetik, melyek őket a törökök gyakori zaklatásaitól megóvják; de még inkább saját szorgalmuknak, melyre szegény vidékük mintegy kényszeríti. Készítenek mindenféle durva posztó kelméket, különösen nők számára, melyek az adriai tenger kikötőiben biztos vevőkre találhatnak. Sokan, mint kereskedők telepedtek le nem csak Török, hanem Olasz és Magyarország városaiban is, hol részben nagy gazdagságra tettek szert. Mások kalmárok, kézművesek, kik mértékletes józan, és munkás életük miatt a görögöket mindenütt tulszárnyalták. Különösen az ezüstmivesek és ékszerárosok portékái nagyon kerestetnek, s az arnauták és görögök fegyverein, s öltönyein levő drágaságok e czinczárak művei. Végre a nagyobb rész állat s kivált juhtenyésztésből él, miután sziklás és bérczes hegyeik a legpompásabb legelőt adják. De ügyes állattenyésztők is, mert magok a görögök vagy oláh

juhászokat szoktak fogadni, vagy nyájaikat nekik adják haszonhérbe.

Azonban politikailag sokkal nagyobb fontosságu az oláh nemzet északi sarjadéka, melly a dunai fejedelemségekben, sőt az osztrák birodalomban is nagy számban lakik. Ezek történetét Oláhország leírásánál bővebben fogjuk adni, s azért itt csak némelly jellemvonásokat, nemzeti szokásokat jegyzünk fel.

Ha az ember a dunai fejedelemségek köznépét tekinti, szomoruan tapasztalja, mennyire elaljasodhatik egy a természettől jeles tulajdonokkal felruházott népfaj, ha azt önző földes urak, és zsarnoki kormány századokon keresztül rabigában tartják. Az oláh, szép, erős termetű, hajlékony, tele élénkséggel és nemes tüzzel, és még is a műveletlenség legalsó fokán elvadulva tengődik. Az oláhországi helységekben csinos parasztlakok helyett földkunyhókat lát az ember, mellyek kívülről földdel, belülről famohával és galyakkal vannak bélelve, hogy lakóikat az időviszontagságok ellen védjék. E lyukakban ember és állat barátságosan együtt lakozik; pedig a kunyhó körül a legtermékenyebb s pompásabb vidék tűnik fel. A gyümölcsfák galyai, s a szőlővesszők letörnek a termés sulya alatt; a legszebb tisztabuza kalászkok földön hevernek a föld kövérsége miatt: de nem a szegény oláh földmives veszi ezeknek hasznát, hanem zsidó, örmény, görög, kik pénzt előlegeztek az adószedőnek, a bojárnak, ki adott ugyan egy talpalatnyi földet, mellyen az oláh paraszt kunyhót áshata; de ellenben övé a kereszt a mezőkön, övé a gyümölcs a fákon, övé a bor, a méz és viasz, a gyapju, stb.

Fő eledele az oláhnak málé, vagy is kukuricza lisztből sült lepény, s csemegéül besózott hal; nélkülözhetlen itala pálinka és ritkán bor. Öltönye: fejez szűrposztó nadrág és hosszú kabát, bőr tüszüvel a derékhoz szorítva, bocskor, és magas bárány bőr sapka. A nők durva vászon inget, s ugyan azon kelméből néha varrásokkal kiczifrázott kötényt viselnek. Termetet s arcvonásokat illetőleg a férfiak is ajánlatos külsővel birnak, de a nők sokkal csinosabbak, s még a közrendűek közt is kitűnő szépségüket láthatni. Itten még szokásban vannak, kivált a hegyes vidékeken, az ugy nevezett leányvásárok. Ki házasodni akar, e vásárokat látogatja meg, s a megjelent hajadonok közül kiválasztván a kedvest, a szüléssel egyetér-

tőleg alku után megkötetik a házasság. Gyakran megtörténik az is, hogy a házasulandónak nem lévén pénze hogy a leányt megvásárolhassa, erőszakkal elragadja.

Mind a két aldunai fejedelemségben, mondhatni, henyeség és tudatlanság úté fel trónját. Hogy a szegény oláh olvasni tudjon, nem kívánhatni, mikor a bojárok és pópák közül is sok van, ki ezt nem tudja. Az oláhok az óhitű vallást követvén, ennek szabályai szerint a farsang napokat kivéve 210 kisebb nagyobb ünnep tartatik meg, mikor a nép természetesen heveréssel tölti el idejét. Ezenkívül husvétkor két hetet, s a nagyhőség idején ismét több napokat szentelnek a nyugalomnak. Egy szóval itt mindenki szereti a tétlen nyugalmat, kivévén az adószedőket.

De a tudatlanság is nagyon nyomja ezen népet, melly különben a legszebb természeti tulajdonokkal kérkedhetik. Fő oka ennek a politikai körülményeken kívül az iskolák hiányában, s az egyházi rend szegénységében s e miatt tanulatlanságában keresendő. Kevés pópa van itt, ki egyházi jövedelmeiből tisztességesen élélhetne; mellyrenézve kénytelenek vagy földművelést vagy kézi mesterséget űzni. Illy életmódra aztán nem adják magukat a műveltebbek; hanem a pópa választ magának egyházfit, kit az egyházi szertartásokra beoktatván, kész papjelölt válik belőle. Illy helyzetben nem csoda aztán, ha a szegény oláh fejében mindenféle babona, boszorkány, ördög, lidércz fészkel.

Egyébiránt, ha fentebb a nép henyeségét megróttuk, ezt inkább a férfiakra kívánjuk értetni, mert a nők, kikkel pedig férjeik zsarnokilag bánnak, elég szorgalmasak. Ők készítik mind maguk, mind férjeik ruhaneműjét csaknem kivétel nélkül, s még ráadásul a külső mezei munkákat is nagy részben ők végzik.

Általában, ha Oláhországot s ennek népét, a szomszéd Szerbországgal összehasonlítjuk, igen érdekes és első látásra megfoghatatlan különbséget találunk. Oláhország földje dus gazdag termékenységgű, mikor Szerbország nagyobb részben hegyes, és szorgalmas munkát kívánó területekkel bír: és még is az oláh nép földhöz ragadt szegény, tudatlan, henye és elaljasodott; holott a szerb vagyonos, értelmes, munkás, büszke és harczias; pedig mind a két nemzetet egyenlően nyomta a török járom, s mind a kettő a sok ünnepet parancsoló gö-

rög óhitű egyháznak hive. Nem itt fekszik tehát a baj gyökere; nem is ott, mintha az oláh mostohábbban volna a természetből ellátva, mint a szerb, mert evvel minden tekintetben megmérkőzhetik; hanem a volt görög hospodárok gazdálkodásában, és a 600 bojár család monopoliunában kell azt keresnünk, kik mind a földbirtokot, mind e hivatalokat magok közt osztván fel, tulajdonkép az oláh nemzetet a 600 család tette; midőn ellenben Szerbországban mindenki szabad földbirtokos, és szegény gazdag egyformán tart igényt polgári jogokra és kitüntetésekre.

Azonban jelenleg a saját nemzetbeli hospodárok uralkodása alatt mind a két fejedelemségben derülni kezd a boru, s az oláh nép mind inkább kezd kifejlődni az elaljasodásból, s ha ez örvendetes haladás valami külső körülmények által meg nem gátoltatik, nem sokára mind az, mit a román nép jelleméről irtunk, csak a régi történethez fog tartozni.

Az oláh vagy román nyelv egy a legszebb nyelvek közül Európában. Hangzata lágy és kerekded mint az olasz, hajlékony és még is erőteljes, költészetre és dalokra felette alkalmas. Egyébiránt olly sok nyelvből van összeállítva, hogy az eredetire bajos ráismerni. Legtöbb van benne a romai nyelvből, ezután következik a szláv, görög, tatár és magyar. Újabb időkben a román literatura is szépen kezd haladni, holott még 1775 előtt nem hogy literaturája, de még nyelvtana és alphabetuma sem volt. Maurocordato hospodár volt legelső, ki a nemzeti nyelvet buzgósággal megragadá, s maga készítette az említett évben egy nyelvtant és roman alphabetumot. A nemesség vagy is a bojárok, a görög hospodárok uralkodása alatt szorgalommal tanulták a görög nyelvet, annyira, hogy Bukarestben tisztábban beszéltek ezt, mint Janinát talán kivéve, magában Görögországban. Jelenleg a gazdagabb bojárok gyermekeiket Párisba szokván tanulás végett küldeni, mind a a francia beszéd, mind más francia szokások és eszmék nagyon elterjedtek a két aldunai fejedelemség nemessége közt.

15. K o p t u s o k.

Azon nagyszerű, csodával határos régi emlékek, melyek Egyiptomban találhatók, vágyat gerjeszt az emberben, hogy megismerje azon dicső nemzetet, mely ezeket állítá, s melynek

utódai a mostani *koptusok*. Ezek jelenleg nem teszik egészen 14-ik részét Egyiptom népességének, s mintegy 150,000 főre mehetnek, kikből 10,000 Kairóban a fővárosban lakik. A sok romban heverő zárda és templom mutatják, hogy egy pár századdal is számosabbak lehettek itt a koptusok; de lassan lassan az izlamra térnek át, s a muzulmanokkal összeházasodván, elenyésznek.

A koptus nyelv még most sem veszett el egészen, mert bár a nép maga arab nyelven beszél, de a liturgia s más egyházi könyveik koptus nyelven vannak írva, s így némellyektől beszéltetik is.

A koptusok arcza, termete keveset különböznek az araboktól, ha csak amazok komorabb, setétebb tekintetét, különbségnek nem vesszük. Arczuk színe fekete-sárga egész a setétbarnáig; szemeik nagyok és feketék; orruk egyenes, kivevén a végét, hol kerek és széles: ajkaik vastagok, s hajuk fekete és göndör. Termetre inkább kicsinyek, mint nagyok; s a mumiák után ítélve ilyenek lehettek a régi egyiptomiak is. Nejeik a közép és felsőbb osztályokból szénnel festik szemöldökeiket, az alsó rendűek pedig különböző alakokat szurkálnak (tatoviroznak) arczaikra, kezeikre, s más tagjaikra úgy mint arab nők szokták. Gyermekjeiket, bár a koptusok keresztények, többnyire körülmetélik.

Öltönyük szinte hasonló az arabokéhoz, csak hogy kék helyett fekete turbánt viselnek, s más ruháikra is fekete színt választanak, melly különböztetést nekik a muzulmanok parancsolják. Hasonlóul a koptus nők arczaikat befátyolozzák, még pedig nem csupán nyilvános helyeken, hanem saját lakaikban is, ha idegen férfi lép be.

Igen kevés romai katolikust és óhitűt kivéve, a többi koptusok mindnyájan a *jakobiták* keresztény felekezetéhez tartoznak, kik egyszersmind eutychianusoknak, monophysitáknak és monothelitáknak neveztetnek, s kiknek hitvallásuk Marcion császár alatt a chalcedoni zsinaton elkárhoztatva lön. A jakobiták vallásáról a vallási czikk alatt bővebben érkezően, itt csak némelly nemzeti s vallási szokásokról teszünk említést.

A Krisztus megkeresztelkedése ünnepére mind a fiatalok mind az öregek vizbe szokták magukat mártani; mellyre nézve sok templomban egy tavacska is van készítve, mellynek

vizét a papok előbb megszentelik. A sertéshúst mint a muzulmanok és izraeliták meg nem eszik, így a tevehúst sem, mellyel pedig a muzulmanok élnek. Szinte nem szabad nekik megenni a fojtott állatokat, és semminemű vért az apostolnak a pogányságból megtérteknek kiadott rendeleténél fogva, mellyet ők még teljes érvényességűnek tartanak.

A koptusok most nincsenek annyira megvetve a kormánytól mint ez előtt, némelyek még bėj rangra is felemeltettek már. Mehemed Ali uralkodása előtt mind a koptusoknak, mind a zsidóknak tiltva volt a lovaglás, de Mehemed Ali megengedte; és midőn ezért egy izben Damaskusban a törökök panaszkodának Ibrahim basa előtt, hogy már a keresztények is lovagolhatván, nem tudják a muzulmanok magukat tőlök megkülönböztetni, Ibrahim feleletül adá: miszerint a muzulmanok most is tul tehetnek a keresztényeken, ha akarnak; névszerint üljenek dromedárokra, s meglátandják, hogy egy keresztény sem követendi őket.

Szokásaik, erkölcsaik egészen keletiesek, s a muzulmanokéhoz hasonlítanak, kivévén azt, miszerint a koptusok a pálinkás butykosokat emberül még szokták huzni, mit a muzulman nem tesz.

Hitvallásuk nem engedi, hogy egy koptus más vallásbeli családba házasodjék, mellyre nézve ha valamellyik egy illy mátkába szerelmes, vagy tartozik annak vallását elfogadni, vagy csak a kadi előtt polgári házasságot kötni, melly aztán mindenkor felbontható.

Ha a fiatal menyecske az illem szabályait meg akarja tartani, előbb ki nem mehet, s még szüléit sem látogathatja meg, mint a lebetegedés után; és ha semmi jelei sem mutatkoznak a terhességnek, úgy egy év lefolytával engedtetik meg a ki menetel.

Elválás csak akkor mondatik ki, ha az asszony házasságtörésbe esett. Egyébiránt mind a férj, mind a nő elválhat, ha valamellyik fél tolvajságot vagy más szégyenítő bünt követett el; de ez esetben egyik sem léphet más házasságra, hanem magok újra összekelhetnek.

Egyik legerősebb jellemvonása a koptusoknak, a bigottság. Ez minden más keresztény felekezetet halálból gyűlöl, s még jobban, mint a muzulmanok a keresztényeket. Pedig a muzulmanok azt tartják, hogy egy keresztény felekezet sem

hagyja el olly könnyen vallását, s fogadja el az izlamot, mint a koptus. Egyébiránt a koptusok mogor természetűek, fősvények, képmutatók, és körülmények szerint vagy porig megaláz-zák magukat, vagy fenhéjazók és zsarnokok. Még papjaik sem nagy hitelben állnak, mert a fővárosban Cairóban is láthatni papokat és szerzeteseket, kik hiveiktől pénzeket zsarolnak, s azt pálinkára költik el.

Végül, kivonatban megemlitjük a koptusok történetét, s különféle viszontagságait. Mitegy 70 évvel azután, hogy az arabok Egyptomot elfoglalták, iszonyu elnyomatást kelle nekik tűrniök; miért sokan fegyveresen fellázadván, egy nagy ütközetben megverettek, s előbb élvezett jogaikat elveszték. Kezdetben a szerzetesek fejenként egy „dinárt“ (6 f. 30 kr. pengőben) tartoztak adóban fizetni. Nyugtatóvány helyett az adószedő mindeniknek tüzes vassal nyomott jegyet markába, s ha valakit illy jegy nélkül talált, annak kezét levágta; a többi keresztényektől pedig, kik adójukat meg nem fizették, büntetésül 10 dinárt csikart ki. Később az illy jegy nélkül talált szerzetesek lefejeztettek, vagy addig korbácsoltattak, mig lelküket kiadák; a templomok lerontattak, kereszttek, képek összetörtettek. Ez történt a futás 104-ik, vagy is Kr. sz. utáni 722—723-ik évben. Majd nem sokára Egyptom helytartója „Handhalah Ibr. Safván“ minden koptusnak kivétel nélkül megbélyegezteté markát, mire ezek újra fellázadtak, de sikertelenül.

Egyptom elfoglalásától kezdve „Hischám“ uralkodásáig a jakobiták (és így csaknem valamennyi koptusok) minden templomok birtokában voltak, és püspökeiket elküldték Nubiába, melly a melekitek hitét elhagyván a jakobitákéra tértek át. Hanem Hischám visszaadta a melekiteknek templomaikat, s később ezek felett a két felekezet közt örökös versengés uralkodott. A koptusok igen ravaszok és követelők, s azért nehezen kormányozhatók. Ez által sok üldöztetést kellett kiállniok, ámbár hibájuk nélkül is eleget szenvedtek. 850-ik évben „El-Mutavekil“ kalifa a koptusok ruházatában több csufos jeleket parancsolt: a férfiak mézszinű és csuklyás felső ruhát tartoztak viselni, valamint a nők is; e mellett kénytelenek voltak ajtaik felibe faragott ördögöt kiakasztani. El-Hakim kalifa pedig arra kényszeríté őket, hogy nyakukban 5 fontos fakeresztet és fekete turbánt és ruhát viseljenek.

És ez lehet eredete azon szokásnak, miszerint a keresztények maiglan fekete turbánt hordanak. Végre 997-ik évben minden keresztény és zsidó száműzetett; s mi különös, annyira földhöz valónak a koptusok ragadva, hogy a kalifa palotáját körülvevén, addig rimámkodtak, míg száműzési parancsolatját vissza nem vevé, hogy őket a keresztény Görögországba ne küldje. 1301-ik évben ismét megparancsoltatott, hogy a koptusok kék, a zsidók sárga turbánt viseljenek, s lovakon öszvéreken ne lovagoljanak; s a mi csaknem hihetetlen, sokan inkább a muhamedanus vallásra tértek át, mintsem kék turbánt viseljenek. 1321-ben Egyiptomban az összes főtemplomok, számszerint 60-an egy fanatikus muzulman társaság által lerontattak. Majd a turbánt és a lovaglást illető parancs megújítottatott avval a hozzáadással, hogy a keresztények csak szamaron lovagolhatnak, s azon is a szamár farka felé fordulva; s hogy fürdőbe be ne lépjenek a nélkül, hogy nyakukon csengetyű legyen. Illy örökös boszantások és ingerkedéseknek az lön következése, hogy 1354-ik évben roppant számmal mentek a keresztények az izlam hitre át, annyira, hogy csak magában Kaljub városban 450-re ment a kitérték száma.

Ez időtől fogva a koptusok kisebb negyebb részben mindig sanyargattattak egészen Mehemed Ali uralkodásáig, ki őket ezektől felmenté, több terhet nem róva reájuk, mint a muzulmanokra; kivevén egy kis mérsékelt taksát, melly azonban bőven kipótoltatik azon előjog által, mellyet magok a muzulmanok irigyelnek, hogy tudniillik a katonáskodástól teljesen szabadok.

16. Ö r m é n y e k.

Az örmények nevezetes részét teszik a török birodalom népességének, hol nem csak eredeti lakhelyükön Örményországban, hanem más városokban s tartományokban is szép számmal laknak. Összes számuk 1,562,000 lélekre becsültetik. Az örmény sugár, s középnél valamivel magasabb termetű, szabályos arcvonásokkal, és egyenes orral; tekintete komoly, arczsíne olajsárga és halavány, haja fekete, szemei tüzesek. Jellemében igen sok becsülni való van; mértékletes, kitartó, takarékos, emberséges, munkás és vállalkozó, mellyrenézve kitünő kereskedő és haszonbérelő. A törökök előtt sokkal na-

gyobb becsületben állanak, mint a görögök vagy izraeliták. A leggazdagabb s tekintélyesebb bankárjai a török államnak örmények és izraeliták. De a kereskedésen kívül más keresetágakat is üznek; jelesül orvosok, aranyművesek, pékek, építőmesterek, asztalosok, esztergályosok, lakatosok, matrózok, halászok, selyemkötők, turbán és sátorkészítők. Az általok készített musselin szövetek felülmúlják az európaiakat, de a mustrák francia készítmények. Saját országukban nem igen szorgalmas földmívelők, pedig szerteszét a tartományokban mint haszon-bérlők igen jeles állattenyésztők, s a földmívelést is okosan üzik.

Háztartásuk egészen patriarchai és egyszerű. Mint Ábrahám idejében az elsőszülött atyjuk halála után feje a családnak s egyedüli örökös. Testvérei neki engedelmeskednek. A gyermekek atyjuk iránt a legnagyobb tisztelettel vannak, s jelenlétében le sem ülnek. Mindnyájan hűséges cselédjei, s ha vendégek jönnek, azokat az elsőszülött szolgálja.

Arnyékoldala az örmények különben tiszta jellemének a fősვნყսնყ s magába zárkózás. De ezek következményei azon százados elnyomásnak, mellyben a török által lett meghódolatásuk olta élnek. Fényűzés vagy külső mutogatása a vagyonszágnak csak a basák rablási vágyát ingerelte volna; valamint őszinte beszéd és nyilatkozat is könnyen veszélyt hozhata fejükre. Háladatosságy és barátság megbuktatott jóltévőik és barátjaik irányában őket szinte veszedelembe sodorhatta volna; s így nem csuda, ha ez erények nem mindenik örményben találhatók fel. És mivel minden hivatalból s kitüntetésből ki valónak zárva, minden működésük végczéljául vagyonszerzést tűzének ki. Végre a szolgálai állapot, s házi körökrei szorittatás okozza azon tőneményt is, miszerint az örmények épen nem harczias szelleműek, s fegyverfoghatásra nem igen alkalmasok.

Öltőzetben és életszokásokban sok részben megegyeznek a törökökkel; csakhogy város és falu közt különbséget kell tennünk. A városi nők szinte befátyolozva járnak, és csak az úgy nevezett „Firidschi“ vagy is a hátő lefüggő pártá színében különböznek a török nőktől. Örményországban az alsó rendűek rövid kabátot és igen bő nadrágot vörös vagy fekete zsinórral czifrázva hordanak. Fejüket turbánnal vagy sapkával fedik, s csizma helyett fapapucsot viselnek, melly szijakkal van a lábhoz kapcsolva.

Keppel következőleg írja le az örmény menyegzői ünnepe-
pélyt, melyen ő Bassorában maga jelen vala. A vőlegény az
odavaló angol kereskedői telepítvénynek első tolmácsa volt ;
a jelen nem levő mátká pedig egy abuschéri örmény hajadon,
kit a vőlegény azelőtt soha sem látott. Mert az eljegyzéseket,
mint általában keleten, az illető szüflek végzik el, és gyakran
valódi gyermekeket, vagy épen olyakat jegyzenek el, kik
még világra sem jöttek. Mind e mellett az örmény házasságo-
kat boldogoknak festik, a házasságtörések a legnagyobb rit-
kasághoz tartoznak. „Minket vendégeket“ írja *Keppel*, „egy
„hosszu keskeny és török módra bútorozott szobába vezettek
„be, hol már mintegy 50 örmény dáma ült a fal hosszában,
„kik beléptünkör mindnyájan felkeltek. Hátul a szobában le-
„hete látni a nischánt, vagy is menyegzői ajándékot, mely egy
„palaczk rózsavizből, sárgacukorból, és aranyos papirral fel-
„cífrázott narancsból állott. A nischán felett két vagy három
„himzett kendő volt kiterítve. Két pap kíséré a belépő püspö-
„köt, mindenik aranyos papirral cífrázott viaszgyertyát tart-
„ván kezében. Öltönyük hosszú fekete talarisból állott, s fejük
„a koponyát kivéve nyírott. Miután a lelkész egy pohár bort
„behozott, a püspök felibe tartván a keresztet, bele egy gyé-
mántgyűrűt ereszte. Illy módu eljegyzés azonban csak akkor
van szokásban, ha az összekelendő felek közül valamelyik
távol van ; mire a jegyajándék a gyűrűvel együtt a menyasz-
szonyoknak elküldetik.

17. A r n a u t á k.

Az *arnauták*, vagy mint magukat nevezik *skipetárok*
(ugrók) lakják Albaniát vagy is a régi Illirhont és Epirust.
Ezek elosztatnak 4 különböző fajra, melyek e következők :
mirtidák, *tokszidák*, *japisok* és *khamidák*. A mirtidák faja min-
denik közt legvadabb. Fekete égő szemek, szabályos orr, erős
fogak, sűrű szakál, óriási termet főtulajdonságaik. Öltözetük-
ben szeretik a vörös színt, s mind gyalog, mind lovon roppant
fegyvereket hordanak. A Drina völgyeiben lakó mirtidák már
nem illy vadak, de termetük ezeknek is igazán férfias, s öltö-
nyük regényes. Az arnauták legjobb katonái a töröknek, de
nehezen kormányozhatók. Már régi időktől fogva a keleti ural-
kodók s hatalmas basák testőrsége arnautákból állott, kik

nem csak szép termetükre, hanem vitézségükre is kitünő katonák. Vallást illetőleg a 3 utóbb említett faj muhamedanus, csak a mirtidák romai kath. keresztények, s ezek voltak a hős Skanderbég leghivebb harczosai. A *tokszidák* valamivel szelidebbek, a portához engedelmesebbek, szabadabbak, s egyszerűsmind legyvagyonosabbak a 4 arnauta faj közt. Magas, szép, gyors férfiak, szőke hajjal, kék szemekkel, kellemteljes szájjal, hosszú nyakkal. Öltönyük szinte regényes és antik szabásu.

A *japisok* az adriai tenger mellett levő hegytorkolatokban laknak, erős szép férfiak, barna színezettel, s igen vadak, ravaszok, főéelmük a tengeri rablás.

Legszelidebbek az arnauták közt a *khamidák*, kik a joniai tengerpartjain a görögök szomszédjai, erős, szép termettel, fekete hajjal, erőteljes arcvonásokkal s bájoló szemekkel. — A mirtidák nejei nagyon férfiasok, fátyolt nem viselnek, mint a töröknők, hanem szépek, de e mellett a fegyvert is tudják forgatni, és szűz életűek. A tokszidák nejei kevesbbé szépek, hanem szerények, csendes viseletűek, s a törökök háremjeibe nagyon kerestetnek. Szemük kék és tüzzel teljes, hajuk szőke, sugar termetük kitünő, orruk és szájuk szabályos. A japisok nejei nem olly szépek s a legnehezebb munkákra kárhóztatvák. Ellentétét képezik a khamida nők, kik műveltebbek, mint a többi fajbeliek. Termetük szép, komoly rátartással; arcuk kerekded, tüzes fekete szemekkel; bőrük gyöngéd picziny lábakkal; egy szóval keletnek legszebb hölgyei.

A mondottakból láthatjuk, hogy az arnauta egészséges, erőttől duzzadozó népfaj. Vallást illetőleg csak a mirtidák romai katolikusok, számszerint 200,000-en; van két érsekük Durazzóban és Szerviában s 5 püspökjük. A többiek muhamedanusok, mintegy 400,000-en. Erkölcsiséget tekintve barbárok, s a rablás főéletmódhoz tartozik, mit Bosznia és Albania országutjain fájdalommal tapasztalhatni. A nőnem nevelése nehéz munkákban, s a szüzesség megoltalmazásában határozatlik. A leányok gyakran már a bölcsőben eljegyeztetnek, vagy is inkább elalkudtatnak. Száz kecske, száz juh, két öszvér már gazdag jegyajándék. A nők 12-ik, s a férfiak 15-ik évben házasodnak.

Egyébiránt az arnauták igen, mértékletesen élnek. Kukoricza málé, sajt, vereshagyma rendes eledelük. A földmivelést a nők üzik. A keresztény arnauta karácsonra sertést hizlal,

a mohamedanus ludat, s ezen kívül sült őz, ürü, hal és báránfej csemegéül szolgál. Mindenik helység közös konyhát tart. A férfi jókor felkél, s egész nap dohányzik, vagy vadászni, vagy rabolni megy, hosszú életkort ritkán ér el.

Az arnauta nyelv nem eredeti, mert ez nem szláv, nem görög, nem olasz, nem török, hanem mindenből valami, azaz csupa zagyvalék. Mint katona bátor, vitéz és hűséges az arnauta, kik közt sokan ügyes kutások, vízmesterek és mézárások.

18. T a t á r o k.

Mióta a krimiai félszigetet az oroszok a törököktől elfoglalták, azóta tatárok a török birodalomban csak Bolgárország és Rumilia keleti részein a Feketetenger partján laknak. Számuk mintegy 250,000 főre becsültetik. Vallást illetőleg muhamedanusok, s szokásaikat, erkölceiket tekintve mitsem különböznek a törököktől. Azon terület, melyet elfoglalva tartanak, gazdag rónaság levén, főképen földmivelésből, de még inkább állattenyésztésből élnek. Termetre, arczra nézve a töröknél alantabb állanak.

19. D r u z o k.

A druzok mintegy 120,000-en Syriának azon hegyes vidékét lakják, melly Acre és Tarabulus közt fekszik. E vidék szerfelett zordon, csupa kopasz sziklából és bérczekből áll, minden rónaság vagy szélesebb völgy nélkül, hol növény csak ott tenyészik, hol emberi szorgalom segít, mi azonban termő föld hiányában nagyon kevés helyen sikerül. Fő életmódjuk a selyemtenyésztés, de erre is az eperfáknak mesterségesen kell földet összehordani, hogy tenyészzenek. A faluk 4—5 házból állók. Források és patakok olly ritkák, hogy a kecskéket gyakran mértföldre kell hajtani, hogy ihassanak. A druzok magokat európai eredetűeknek, s a keresztes vitézek maradványainak tartják, mi, testalkotásukat tekintve, nem is lehetetlen, ámbár nyelvük inkább az arabhoz hasonlít. Öltözetükre a többi szomszéd népfajoktól nagyon elütnek. Ugyanis ők rövidebb felsőruhát viselnek, melly csak térdig ér, s rendesen zöld színű; bő ujjai könyökig érők. E felső ruha alatt

hosszu fehér inget és szűk bokáig érő nadrágot hordanak. Öv helyett egy hosszú gyapotkendő szolgál, s turbán helyett veres sapkát viselnek. Sajátságos a druzok öltözetében a kürt, melyet a nők érett korukban fejükön hordanak; s e kürtöt a Libanon keresztény hölgyeinél is láthatni. Ez rendesen kemény papirosból, vagy más épen nem drága kelméből készítetik; de menyegző alkalmával a vőlegény mátkáját ezüst kürttel szokta megajándékozni. Ez a kürt néha $1\frac{1}{2}$ láb hosszú, és selyem szalaggal szorittatik a főhöz.

Mi az eledelt illeti, sokan azt vélik, hogy a druzok nagyon kedvelik a nyers hust. A mint egy juh leöletik, kíváncsian kapkodnak májához, szívéhez stb., s azt mohón befalják. Legszebb jellemi tulajdonságuk azonban a vendégszeretet. Sem önzés, sem hatalmasok fenyegetése nem képesek a druzot arra bírni, hogy egy menekültet, ki nála talál menhelyet, elárulja. Mellyrenézve a druzok lakai Syriában közönségesen ismert menhelyek. E mellett a druzok sokat tartanak a közvéleményre. Ők könnyen megbocsátják a megbántást, ha az négy szem közt történik; sőt egy kis verességet is eltűrnek. Hanem ha nyilvánosan sértetnek meg, akkor boszujok rettetetes. És így mindenféle ocsmányságot könnyen elkövet a druz, ha gondolja, hogy azt mások meg nem tudják. Azonban a vérségi összeköttetést, s barátságot nagyon kevésre becsüli. Alig éri el a fiu a nagykorúságot, már minden szövevényeket el kezd szüléi ellen, s a druz előtt vérségi tekintet nélkül semmiféle nő nincsen bátorságban; mert a druzok vallása megengedi, hogy testvér testvért vegyen nőül. Egyébiránt a soknejűség szabados ugyan náluk, még is ritkaság, hogy valaki egynél több feleséget vegyen. — A vérboszu még most is divatos náluk, s egy gyilkosság több évekre terjedő czivakodások és üldözések csirája.

Fegyverzetük: két pisztoly, hosszú kés és bárd, továbbá puská és kard. A druzok felette tudatlanok, s még sejkjeik közül is sokan nem tudnak írni és olvasni. Mindamellet van néhány történeti könyvük, mellyek nemzeti viszontagságait írják le. Zenének nyomát sem lehet találni náluk.

20. M a r o n i t á k.

A *maroniták* szinte Libanon hegységeit lakják, és szokásaikra nézve csaknem mindenben megegyeznek a druzokkal,

és még is örökös egyenetlenségben élnek egymással. Azonban vallást illetőleg a maroniták keresztények, még pedig katolikusok, s igen becsületes, és szegénységük daczára szerfelett vendégszerető emberek. Számuk 120,000 főre becsültetik, s mint a druzok, különös főnökök (emirek) alatt élnek.

21. M u m e n e k.

A *mumenek*, kik a régi ős syrus nemzet ivadékai, jelenleg a Libanon hegység északi részeiben Tarablus és Antiochia közt laknak, és saját sejkek alatt élnek, kik a tarablusi basának fizetnek adót. A mumenek egy szegény ugyan, de derék, becsületes és vendégszerető népfaj; s a mi a keleti s általában nyers népeknél nagy ritkaság, a nőnem iránt különös gyöngédséggel viseltetik. Számuk 60,000 fő.

22. K u r d o k.

A kurdok Ázsiában részint a perzsa, részint a török birodalomban laknak, s ez utóbbiban főleg sersóri, diarbeki és vani basaságokat foglalták el. Eredetük felett nem egyeznek meg a tudósok. Ők magok mongolok ivadékainak tartják magukat; de deli magas termetük, szép nagy szemeik, sas orruk, fejér arczbőrük arra mutatnak, miszerint a kaukazusi nagy néptörzsből származtak le. Öltözetük sokban megegyezik a törökökével, csakhogy turbán helyett vörös posztóból magas süveget hordanak, melyet tarka selyem sállal tekergetnek körül, s rojtokkal ékesítenek. Hajaikat és szakállaikat leberetválják, csupan rövid bajuszt hagyván meg; de az öregek hosszú szakált eresztenek. A nők nem hordanak fátyolt, s általában több szabadsággal élnek, mint akármely nemzetbeli hölgy a keleten. A férfiak kitűnő lovasok, s legörömeztőbb foglalatосkodnak test- és harci gyakorlatokkal. Életmódjuk nagyobb részben nomádi, hanem inkább rablásból, mint állattenyésztésből élnek. Ugyanis a megtelepedett lakosok gabonáját, ha csak szerit tehetik, ellopják, s az utasokat kifosztogatják. Jellemük legsetétebb oldalát képezi a kétszinű hűtlenség, miután még azok sincsenek tőlök bátorságban, kik nálók menhelyet keresnek. Sátoraikat rendszeren folyók partjain szokták felállítani. Nyári sátoraik kecskeszörből készült fekete posztó-

ból készítvék; téli kunyhóik pedig nádból fonvák. Lovaikat sátoraik mellett karókhöz kötve s mindig felnyergelve tartják, hogy pillanatban használhassák. Lótartáson kívül szarvasmarha gulyákat, s juh és kecskenyájakat tenyésztene. A méhtartás is nagy divatban van nálok, de tevéket nem tartanak. Zenének, daloknak szenvedélyes barátjai; s az erős hangú énekeseket különösen becsülik, avval dicsérvén megimezeget, miszerint hangjaik mértföldekre hallhatók. A kurd törzsök több ágakra oszlik, s mindenik ágának saját vezére (bég) van, kit maga választ, de az utódok felett gyakran keserves és véres harczok törnek ki. E vezéreknek kötelességük volna portának, vagy az illető basáknak adót fizetni, de ezt ritkán teljesítik. Vallást illetőleg muhamedanusok, még pedig a szunniták felekezetéből. Egy kis része nestorianus keresztény; egy egész ág pedig, névszerint a *jesidák* pogányok, és a sántánt imádják. Ezek minden kurdok közt legvadabbak és kegyetlenebbek. Minden más vallásbeli népet halálból gyűlölnék, s gyakran borzasztó gyilkosságot követnek el.

Összes száma a török földön élő kurdoknak 800,000 főre becsültetik.

23. G r u z o k.

A gruzok egyeredetűek s mindenben hasonlóak a fentebb már érintett *lázokkal*, s azért e két népfajt egyesítvén, számukat is a lázok népességéhez csatoltuk.

24. M a g y a r o k.

A roppant török birodalomban *magyarok* is számosan laknak, névszerint Moldvában 65,000, Oláhországban 5000, s így összesen 70,000 lélek. Ezek Bukarestben néhány száz főből álló reform. egyházat kivéve, mindnyájan romai katolikusok, és Moldvában 15 plebániát és 70 fiókegyházat birnak. Ezelőtt még sokkal számosabbak voltak a magyarok Moldvában, de mivel egyenesen a romai szent széktől függvén, innen csupa olasz missionariusokat kaptak, kik a nép nyelvét nem tudák, s így tanítani is képtelenek valának, — eloláhosodtak, s nyelvükkel együtt vallásukat is elveszték. Most magyar minorita szerzetesek látják el a magyar hiveket.

Némellyek úgy vélekednek, hogy a moldvai magyarok mind Erdélyből, névszerint a székely földről származtak ide; de hibásan. Mert a moldvai magyarokat két felekezetre lehet osztani. Az első felekezet, t. i. a *csángó-magyarok*, számszerint 20,000-en, még az ős magyaroktól és ezek rokonaitól a kunoktól veszik származásukat. A második felekezet, számszerint 45,000-en székely ivadékok. Ugyanis tudjuk, hogy ős apáink az Etelközben sokáig laktak, mielőtt Magyarországra költöztek volna. Az Etelköz pedig ott volt, hol most Moldva, Besarabia, s Oroszország déli része fekszik. Később a kunok állítottak itt hatalmas országot; s bár ezek is több ízben nagy csapatokkal beköltöztek Magyarországra, mindazáltal többen ott maradtak, s a kunok nyomát egész I. Lajosig folyvást nyomozhatjuk Moldvában, miglen a havasokból leözönlő oláhok által tulszárnyaltatván, függetlenségüket lassanként elveszték.

A székely-magyarok később vándoroltak ki Moldvába. Először is Mátyás király a huszita magyarokat és székelyeket Moldvába száműzé. Majd Báthory István erdélyi vajda alatt, ki a székelyek szabadságait érzékenyen nyirbálá, sok székely inkább Moldvába költözködött, mint sem szolgaságba, jobbagságba essék. De legtöbb székely elhagyta hazáját s Moldvába szökött Maria Theresia uralkodása alatt 1760—1780 közt. Okott adott e nagyszerű kiköltözködésre a végörkatonaság felállítása a szabad székelyeknél.

A csángó vagy kun-magyarok, és a székely-magyarok közti különbséget Moldvában most is sok részben meg lehet ismerni. Így először Moldvának azon vidékeit, melyeken kun maradványok csángó magyar név alatt léteznek, az oláhok „Comaniának“ nevezik. Másodszor kun, s a többi magyaroktól különzött osztályra mutatnak a régi bojár levelekben előforduló *vezetéknevek*, mind: Hideg, Szarka, Róka, Sánta, Körmös, Csalán, Sipos, Kancsal, Kádár, Güze, Agaras, s effélék; midőn ellenben a későbbi székely magyar telepek vezetéknevei többnyire keresztnevekből vették, például: István-József, Gergely-János, stb. Harmadszor kun eredetre mutatnak a Bakó mellett ma is látható kunhalmok, melyekről szóbeli hagyomány után a csángók beszélnek, hogy ott eldödek az isteneknek lovakat áldoztak. Negyedszer mindennek felett törzsökös kun származást igazol az, hogy a csángó magyar hely-

ségek közül némelyek, u. m. Bákó, Klézse, stb., még ma is örökös joggal birják földjeiket, holott a többi magyar és moldvai alattvalók, kivevén egy két falut, melyeket hihetőleg hajdan kunok laktak, de eloláhosodtak, jobbágyi sorsban vannak.

A moldvai magyarok öltözetben, szokásokban, életmódban sokat elsajátítottak a köztök lakó oláhoktól; mindazáltal vannak nekik a moldvánoktól eltérő saját tulajdonságaik, szokásaik, jelesen:

1. A *munkásság*, mellynélfogva, midőn a lomha oláhok pitát, málét rágnak, ezek buzakenyeret is esznek. És midőn azok még alruháikat is gyapjuból hordozzák, ezek kender, len, gyapot szöveteket viselnek, melyek általuk készíttetnek. Midőn azok porban üldögélve esznek s alusznak is, ezek székeket, asztalt, divánt használnak; szóval ezek mindenben tehetősök. Innen vehette a bojár közmondás is eredetét: „Egy magyar, tíz moldván“.

2. A *vendégszeretet*. Ezt a moldvánokban sem tagadhatni, mert az oláh is kész megosztani falatját az idegennel. Azonban őket sokkal felülmúlják a magyar telepek, különösen a csángók, kik, kivált a magyar vándort az utról is behívják hajlékukba, mondván: „Jöjön be lelkeském! megebédelem,“ s miután megvendégelték, magok köszönik meg: „Az Isten fizesse meg a Krisztuskának“ szavakkal.

3. A *nemzeti összetartás*, mellynélfogva, ha valaki közülök törvénytelen tettei miatt fogságba jut, ők azért az illető elöljáróság előtt kezeskednek, s a vétkezt magok fenyítik. A kivetett adót egymás közt elintézik. Egymást segítik, látogatják, vigasztalják.

4. A *külső és belső tisztaság*. Ez olly tulajdona a moldvai magyaroknak, hogy ha az utazó egy házkörbe betekint, s azt csinosan találja, ha lakosait nem látja hallja is, bátran magyarokra számíthat. A belsőre elég legyen azt mondani, hogy a magyarok nem ismerik az oláh „csugubinát“ (kerítő); sőt nevendékeiknek a szülői jelenlét kívüli társalkodást is tiltják.

Egyébiránt a naponkénti együtt társalkodás, a moldvánoknál szintugy, mint a magyaroknál, közönséges és egyetlenegy mulatsággá tette a minden vendégfogadó előtt, kevesebb vagy nagyobb számmal létező, ülésekkel ellátott, de sokszor nyakat törő hintót. A táncz, öltözet s más egyéb szoká-

sokban is a moldvánokat utánozzák. Nem követik az oláhokat a menyasszony megkérésében. A kérők az oláhoknál *pecsítőriknak* neveztetnek. Ezek többnyire a Dragos vadászatjáróli hagyományból kezdik beszédöket: Ők is vadat keresnek, melylyet a leány lakhelyéig nyomoztak; s habár szokás szerint, a szomszédba utasíttatnak is, sürgetik megmutatását. Most a szülők egy foszlány öltözetü vén dorottyát vezetnek elő, kit azonban a kérők elfogadni vonakodnak, mert az övék: arany haju, sólyom szemü, gyöngy fogu, cseresznye ajku, hattyu nyaku, a nap és holdnál tündöklőbb arczáju, stb. Végre előhozatik a lehetségesen felpiperézett vad vagy is leányka, megtörténik a gyűrűcsere, s ezt követi a sok, de semmi nevezetes szertartásu nőszülés. — A magyar ifjak szülöiknek és rokonainak tanácsadását követik a nőszülésben. A szülők mintegy előre kiszemelik nekik a jövendő nőt, de mindenkor magyart.

A moldvai magyar nyelv, némelly tájszavakat kivéve, nem különbözik a magyarországi nyelvtől, csakhogy a moldvai székely-magyarok kiejtése az erdélyi székelyek, a csángó magyaroké pedig a palócok kiejtéséhez hasonlít.

25. Izraeliták.

Az izraeliták, kik egész földön elszéledtek, a török birodalom minden tartományaiban szinte szétszórva találhatók; ezenkívül eredeti hazájuk Palaestinában is számosan laknak, de valamint az örmények, úgy ők is török járom alá jutottak. A törökök más idegen népfajok és vallások irányában nem épen dicsérendő türelemmel viseltetnek; de az izraelitákat mindenek felett gyűlölik és megvetik. *Kinneir* beszéli egy zsidó kereskedőről, kivel Barsától Kiutahiáig utazott: hogy ámbár a zsidó a tatárnak (így neveztetik a török postás és futár) két annyit fizetett, mint más utazó, még is a legmegvetőbb bánásban részesült. Ennek mindig a szoba legpiszkosabb része rendeltetett helyül, messze a tüztől, s kávéját legutoljára kapá meg. Neki a legrosszabb paripa adatott, s ha történetből még is jobbra talált szert tenni mint a tatár, ez minden czerimonia nélkül leszálítá lováról és cserélt vele. A szegény zsidó mindezeket zugolódás nélkül tűrte.

A török zsidók általjában jó természetűek, fiatal korukban

inkább soványak, de éltesebb korokban kövérségre hajlandók. Arczuk hosszukás, szemek fekete és tüzesek, hajuk szinte fekete, és szakáluk tömött, arcuk színe olajsárga. A nőnem sok kellemmel s elevenességgel bír, s néha kitűnő szépeket láthatni köztök. Jellemük ugyan az, mit más országokbanél tapasztalunk. Öltözetükben s életmódjukban, mennyire Mozes törvényei megengedik, a törökök utánzó; de különböztetésül ruhájukban fő színnek kéket tartoznak választani; másutt ismét sárga, vagy fekete turbánt, de soha sem vöröset vagy fejt, legkevesebbé pedig zöldet. Palaestinában mint ős lakosok földmívelést, állattenyésztést és mesterségeket űznek, de még is fő foglalatosságuk a kereskedés. A török kormány, s a török nagyok házi bankárjai zsidók, kiknek néha sikerül még az örményeket is tulszárnyalni. A zsidónők pedig mint házalók a háremekbe járnak be, s gyakran érdekes cselszövényekre használtatnak. Egyébiránt ha meggazdagszanak is az izraeliták, ezt világ előtt mutatni nagyon őrizkednek. Tudományokkal, szép művészetekkel keleten egy zsidó sem foglalatoskodik; nehány orvost talán kivéve, kik azonban inkább csak empirikusok és kuruzsolók. Különben a török zsidók nem mind innen származtak, hanem később vándoroltak be, különösen Spanyolországból, mikor innen kiűzetek, s ezek jelenleg is a spanyol nyelvet beszélik. De más országokból is folyvást jönnek Palaestinaba egyes izraeliták, hogy tetemeik őseik földjében nyugodjanak. A török birodalmi összes zsidók száma 489,000 főre becsültetik.

25. Czigányok.

Valamint a zsidók Európában kedvencz lakhelyüket északon talán a legszegényebb honban, Lengyelországban választák: a czigányok délen nem ugyan terméketlen, de erkölcsileg és politikailag súlydező birodalomban Törökországban választák. A czigányok összes számát e földön 500,000-re teszik, s ebből 300,000 a török birodalomban foglalt helyet. Különösen Moldva és Oláhország a czigányoknak valódi hazája, mert itt a népességnek közel $\frac{1}{10}$ részét teszik.

A czigány romolhatlan egészséggel bír, a dolgot kerüli, törvényt és ülő életet nem ismer. Fő keresetük a lopás és a szerencsemondás. Vallásuk semmi, de ha kényszerítik őket,

akkor a falu vallásához tartják magukat. Házassági összekötetést, valamint polgári jogokat és kötelességeket nem ismernek. Moldvában és Oláhországban rabszolgák, kiket, mint portékát adnak és vesznek. Mintegy két harmadrészben a kormány rabszolgái, s annyiban szabadok, hogy nekik munkát nem lehet adni, s adót sem fizetnek, mert nem fizethetnek. Különben minden 15 éves ifjoncz fejadót fizetne. — Foglaltasságuk: a legpiszkosabb munkákban határoztatik. Hóhérok és kutyapezczérek a cigányok számára fentartott hivatalok. Azonban jó oldaluk is van, mert a szépművészetnek, különösen a hegedűnek szenvedélyes barátjai, s e tekintetben nem ügyetlenek. Általában a török cigányokról sem mondhatunk mást, mint a hogy őket Magyarországon ismerjük.

V. SZAKASZ.

A török birodalmi vallásfelekezetek.

1. A mohamedánus vagy izlám hit ismertetése

Uralkodó vallás a török birodalomban a *mohameddnus* vagy *izlam* hit. Ezt követik a szultánon kívül a törökök, arabok kivétel nélkül; a tatárok, turkománok; a bolgárok, bosnyákok, arnauták, kurdok, druzok, stb. nagy része. Összes száma a muzulmanoknak 15,984,500 lélek.

Valóban nem csekély feladat volt illy vallást mint az izlam szerezni, s illy forradalmat eszközölni, melly egyetlenegy férfinak lángcsze s lelkesedése által alapittatván, Arabiából nem egészen egy század alatt három világrészre lávafolyamhoz hasonló gyorsasággal terjedt el. Azért ennek szerzője és alapítója joggal megérdemli a „dicső“ vagy is „Mohamed“ nevet. A részrehajlatlan történetbuvár érdekléssel kíséri egy illy férfi életírását, mint a millyen „*Mohamed Abul Kasem Ebu Abdallah*“ volt.

Született ő 571-ik év april 20-kán, Mekkában, Arabiában; s meghalt 632-ik év jun. 8-kán. Atyját *Abdallah*-ot már születése első, anyját 6-ik évében elveszté. Csekély öröksége

5 tevéből és egy öreg rabszolgánöből, ápolójából állott. Kilenvedik éves koráig nagyatyjánál Abdel-Motaleb-nél, s később legidősb nagybátyjánál Abu-Talebnél neveltetett. Neveltetése semmit sem különbözött más arabokétól, s még az akkor ritka írásmesterségben sem nyervén oktatást, magát kereskedésre szánta. Mint kereskedő még igen fiatal korában Szíriába utazott nagybátyjával. Itt megismerkedvén *Sergius* vagy *Boheira* szerzetessel, ki őt a keresztény vallásban oktatá; innen az ugynevezett szentségtelen háboruba indult, melyet a koreisíták folytattak a kenaniták és havzaniták ellen. Huszonöt éves korában *Khadidscha* gazdag özvegy szolgálatába lépett, kit később házastársul vett. Egészen viszhuzódva csendes magányéletet folytatott egész 40 éves koráig. Ekkor egyszerre fellépett a magányban régen kifőzött tervével: *Ábrahám tiszta vallástanait polgártársai közt visszaállítani*. A korán és az arab írók szerint neki Gábor angyal jelent meg a Hora hegyén egy barlangban a Ramadan 23. 24-ki éjszakán, s kijelenté Isten nevében magas küldetését.

Khadidscha hitelt adott férje tanításának, s nagybátyja, Varaka, egy tekintélyes férfi, ki a zsidók és keresztények vallásos könyveit olvasá, megerősítette az új próféta első nyilvánításait, ki csakhamar rokonát Ali-Ebu-Abu-Taleb-et, kit magához vett, továbbá Zeid rabszolgáját, kit felszabadított, és későbbi ipát Abu-Bekirt (atyja a próféta harmadik nejének Ajescha hajadonnak, kit egyedül vett el mint szüzet) s még többeket megtérített. A térítés kezdete nehéz és lassu volt; három évig kevés követőkre, sőt inkább a legnagyobb ellentállásra talált nemzeténél. Csupán a hasemiták szövetkeztek védelmére családi érdekekből; a többi koreisíták pedig veszedelmére esküdtek, s még egyik nagybátyja Abdal-Uzza-Abu-Laheb is ellenségeihez ment által. Mohamed azonban Abu-Talebtől védelmeztetvén, kikerülte a leskelődéseket; hanem 83 férfi és 13 nő, kik tanítását elfogadák, Nagashoz, Abyssinia királyához futottak, ki nekik, minthogy hitvallásukban Krisztust isten küldöttjének elismerték, szabad menhelyet engedett. Ez az első *hedsira*, a próféta küldetésének 5-ik évi Redseb hónapban.

A koreisíták egy táblát akasztának ki a Kaabában, melyben mindenkinek megtiltják a Haschem családbbeliekkal való házasságot és kereskedést. Erre a haschemiták egy hegyre

menének fel Mekka közelében. Itt vérontásra került a dolog, míg Abu-Taleb Muhamed nevében kihirdetteté, hogy az esküvési táblát a férgek összerágták, s ez által Isten a kimon-
dott átkot megsemmisíté. A haschemiták visszatértek ugyan, de midőn Abu-Taleb meghalálozott, fiai *Ali* és *Dschafar*, mint Muhamed követői az atyai örökségből kizárattak. *Abu-Sofian*, a koreisita család feje a Kaaba kulcsát megnyervén, mindent elkövetett, hogy az új vallás elnyomassék. Ez időtájban Kha-
didscha is meghalálozott, s Muhamed helyzete mindig kritikusabb lön. De Medina lakosai oltalmat ígértek neki, főleg a koreisiták elleni féltékenységből. Ez utóbbiak tehát eltökélék magukat Muhamedet egy éjjel megölni; a gyilkosok már körülvették a házat, de Ali hűséges segedelme által a próféta a pusztába menekült, s futásának 16-ik napján Abu-Bekirtől kísértetve Medinába érkezett (melly ekkor nyerte Medina al Nabi, próféta város nevét). A prófétának e futásától a 69-ik napon, a mi számításunk szerint Kr. sz. u. 622. év jul. 15-kén kezdődik a *hedsira* első éve, mellytől számittatik a muzulmánok évideje, s ekkor vette kezdetét keletnek Muhamed általi átalakítása. Az *anzarinusok* nagy örömmel fogadák őt, s 11 hónapig Abu-Ajubnál lakott, míg számára a lakház és a mosé (muhamedanus szentegyház) elkészülhetett. Ő minden igyekezetét megvetette, hogy a *mohajerinokat* s *anzarinusokat* családi kötelékek által összeforassza. A különben ellenségeskedő népcsaládjai Medinának a *kharegiták* és *aziták* megegyeztek abban, hogy Muhamed tanítását elfogadják, s most már a koreisiták elleni tusa kezdetét vevé. Gazdag zsákmányra való kilátás, vagy a paradicsom dicsősége fellelkesítette a szegény medinaiakat, s a boszuvágy felfegyverkezteté a mohajerinokat mekkai üldözőik ellen. Sükerült hadiműködések, s a háboru dicsőített czélja mindig nevelték a harczosok számát. Az arab monda szerint 50 ütközet történt, mellyek költői ábránddal sok csodateljes eseményekkel cifrázthatnak fel. Muhamed később maga táborba szállt, s Bede mellett első győzelmét ünneplé, 313 igazhitűvel 950 koreisitát megvervén. Még ugyan ezen nyáron két kis izraelita állam foglaltatott el; de a rá következő kikeletkor Medinához közel olly nagyon megveretett, hogy 1000 medinai fegyveres közül csak egy harmad menekülhetett meg a városba. Maga a próféta arczán sebet kapott, s nagybátyja *Hamza*, ki a nagy zászlót vitte csa-

tapiacson maradt. *Abu Sofian* koreisita főnöknek 3000 katonája, s ezek közt 700 páncélosa és 200 lovasa volt.

Azonban az ellenség nem használá győzelmét; s még ez évben Muhamed elfoglalta a *nodhairita* zsidó népcsalád várát 6 napi ostrom után, s ez alkalommal adta ki a borital és szerencsejáték elleni tilalmát. A meggyőzetteknek egy része Szíriába, másik az arabiai zsidók legerősebb várába Khaibarba futott; míg némelly menekültek a mekkai koreisitákat buzdíták fel a harcz megújítására. Ennek következtében 10,000 emberből álló csoport (koreisiták, zsidók, és kenaniták) Medina ellen indult. Muhamed árokkal vétette körül a várost, s Ali vitézsége, és a szövetségesek egyenetlenkedése meghiúsíták a háromheti ostromot.

Később Muhamed több zsidó várakat elfoglalván, s a zsidókat adófizetésre kényszerítvén: egyszerre mint hódító lépett fel, s tekintetét Arabia határain túl messze terjesztvén, a szomszéd uralkodókat felszólítá vallásának elfogadására. A perzsák királya *Chozru*, akkor szorult állapotban lévén, szívesen elfogadá a felszólítást; de később széttépte a próféta büszke levelét, s elátkozá azt. *Heraklius* görög császár nyájas feleletet adott a követeknek; *Mokavkas* egyiptomi helytartó megajándékozta őket; *Hareth*, ki byzanti ortalom alatt a syriai arabokat kormányozta, a felszólítást gunyosan utasítá vissza; és *Amru* a császár helytartója Mutában, agyonütötte a bassrai emirhez szándékozó követet. Erre 3000 muzulman, boszut vendő, hadutra kelt, s Muta mellett Jerusalemhez 3 napi járásra 100,000 arab és byzanti sereggel megütközött. A muzulmanok három fővezére elesett; de más nap fővezérré *Khaled* (később Isten fegyverének nevezteték) választatván, ez tökéletes győzelmet vívott ki.

Majd ismét a mekkaiak ellen tört ki a harcz. Muhamed 10,000 emberrel Medinából felkerekedvén Abu-Sofiant elfogta, s Mekkába bemenvén, tevéjén ülve kétszer tette meg a Kaaba körül a hét szent menetet; a bálványképeket kilökte és összezúzatta; a templomot, mellynek kulcsát Ozmanra bizá, új vallásának központjául választá, s a lakosok alázatos hódolatát elfogadá. Medinában már ezelőtt rendezte az új isteni szolgálatot.

Ezután különböző vidékekre szétküldé hiveit, hogy a bálványképeket mindenütt rontsák el, s a népet térítsék meg.

A *havazaniták*, a *thakfiták*, és a *saaditák* összeszövetkezének ellene; de Muhamed megverte őket (630) a Honain völgyében, és ámbár a nagyon megerősített Tajefet hiába ostromlá, mindazáltal gazdag zsákmányt osztván ki, 20,000 gyaloggal, és 10,000 lovassal Tabuk felé indult, a görög császárság határvárosának Medina és Damaskus közt; itt több emirt adófizetésre kényszerített, és számos népcsaládokat meghódított.

Ez volt utolsó hadi tette. Ugy látszott, hogy egész Arabiában erős alapokon nyugszik uralma és elterjesztett hitvallása, midőn hirtelen megbetegedvén Medinában, 14 napi láz következtében meghalt; s mint maga sejdíté méreg által, melyet neki egy boszuszomjas zsidónő Khaibarban ada be. A mekkaiak visszaakarák vinni hulláját szülővárosába, de a medinaiak nem engedvén, azon szobában temettetett el, mellyben lelkét kiadá.

Muhamed a természettől kitünő tulajdonokkal ruházott fel. Szép testállás, méltóságteljes tekintet és taglejtés, ércz hang, elragadó ékesszólás, gazdag képzelet és költői tehetség, merész bátorság, józan ítélet, és rendithetlen állhatatosság jellemzék őt. És némi árnyéklatok mellett is tiszteendő marad az ő jelleme, és nemes tettei az utóvilág előtt érdemet és becsültetést vivnak ki. Ő nagylelkű, ígéreteihez hű, szegények irányában feletle adakozó, nemzeti érzelmű, s mint egyház-politikai főnök is egyszerű életmódu volt. A közönséges házimunkákat, mint szobatisztogatást, ruhafoldozást tüzcsinálást, stb., maga elvégzé, s gyakran rabszolgaival együtt ebédelt. Általában jelleme fő vonásai: nagyravagyás és dicszomj, valamint buzgó rajongás.

A soknejűséget a kelet régi szokása szerint ő is megengedhetőnek vélte, s magának szinte 13 felesége és ágyasa volt. A szép nem iránti szeretet benne éveivel együtt nevededett. Khadidschától 4 gyermeket nemzett, kik mindnyájan gyermekkorukban elhaltak, s ugyanannyi leányt, kik közül csak *Fatime*, Ali-nak neje élte őt tul. Egy koptus rabszolgánőtől Mariától nemzett fia Ibrahim, szinte atyja előtt elhalt. Többi házasságai magtalanok valának.

Az általa tanított és terjesztett vallás *izlam*-nak (hit, Is-ten akarátjába való öntagadó megnyugvás) neveztetik, és két részre szakad, u. m. *imam*-ra (hittan), és *din*-re (erkölcstan).

Az izlam követői magukat *mozleminoknak*, vagy mint mi

hívjuk, *muzulmanoknak* (igazhitűek) nevezik. Ő tanításaiban minden népek vallási hagyományait felhasználá, s maga céljaihoz s nézeteihez alkalmazá. A különböző vallásbeliek tanult férfaiával való társalkodás, mint például *Sergius* szerzetessel (némellyek szerint Abdol nesztorianus zárda főnökkel), az adeni zsidó rabikkal, kik közül *Varada-Ebu-Navsal* neki mint titkár szolgált: jóltévőleg és oktatólag hatottak reá. Tanításait nagy lelkesedéssel s költői magasztossággal tudván előadni, a nép ezeket úgy tekinté, mint isteni jelentéseket. Tanítványai egyes mondatait tüstént feljegyezték s azokat nagy gondnal őrzék, miglen mindnyájukat *Abu-Bekir a korábban* (iratgyűjtemény), (a muzulmanoktól *forkhan* (szakaszok szerint), *mosaf* (kötet), *kitab* (könyv), és *dikhr* (emlékezet) néven is hivatik) összegyűjté. E valláskönyvet mostani alakjába Ozman szerkesztette, melly szerint az egész 114 *sovar*-ra (lépés lépcső), mellyek közül mindenik kisebb nagyobb számú verseszetet (ajath) tartalmaz, osztatik fel.

Az isteni tudománynak (ilmi-kelam) e fő forrásán és a jogtanon (ilmi-fikh) kívül, használják még a muzulmanok a *sunnát* (szóbeli hagyomány), melly a próféta beszédeit és tetteit jegyzi fel 7275 számban. E szóbeli hagyományok első gyűjtője volt *Errabil-Beu-Saleh*, s a többi következők közt legnevezetesebb *Mohamed Bochari* († 870 Kr. u.). Ezekhez, mint csekélyebb tekintetű források járultak: az *idschma* (az igazhitű imamok rendeleteinek gyűjteménye), és a *kias* (a három előbbi forrásból meritett analógiák).

A próféta halála után, tanítványai közt mindjárt czivakodás támadt az igazhit felett, s ez által két felekezetre osztottak, u. m. *sunnitákra* és *alitákra* vagy *siitákra*, kik közül az elsőbbek a *sunna* érvényességét állítják, s e felekezet legszamosabb; az utóbbiak ellenben a *sunna* tekintélyét elvetik, és csak Alit tartják s utódait törvényes imamoknak. Ezért nevezetnek alitáknak, vagy máskép siitáknak vagy is eretnekeknek. (Imam, szoros értelemben oly személyt jelent, ki állásánál fogva egy gyülekezet főnöke, hogy a lelkeszi köteleességeket, s pénteken és a két beiram ünnepen a nyilvános imádkozást teljesitse.

A *sunniták*, ismét 4 felekezetre oszlanak, mellyek e következők: *hanafi*, *saféi*, *maliki*, *hambeli*, így nevezetve hittanítóik neveiről, kiknek elveit fogadják el. A törökök mindnyá-

jan az első s legokoszerűbb felekezethez tartoznak. Az arabok és egyiptomiak nagyobb részben *saféi*, kisebb részben *maleki* felekezethez sorozhatók. A negyedik felekezethez ma már kevesen tartoznak. *Siiták*, a török birodalomban szinte kevesen vannak; hanem a perzsák mindnyájan azok; s a mi különös a sunniták a siitákat és megfordítva sokkal jobban gyűlölik, mint a keresztényeket.

Az *izlam* hit főelvei csupán két czikkben fejeztetnek ki, melyek közül az első így szól:

„Nincsen Isten az Istenen kívül.“

Az Istennek egyedülisége a koránban így magyarázták: „Mondjad, ő az Isten; egy Isten; Isten az örökkévaló. Ő nem nemz, és nem nemzetett; és nincs, ki hozzá hasonlítson.“ A muzulmanok hite szerint az Istennek nincs társa, nincs fia. És ámbár hiszik, hogy a Jezus Krisztus (kinek nevét sohasem szabad említeni, a nélkül hogy mondatnék: „béke lebegjen felette“) Istennek csudálatos eszközéséből természetes atya nélkül szüztől született, és Isten küldöttje legyen: mindaztal Isten fiának nem tartják, hanem csupán prófétának és apostolnak nevezik; és kevesebb tekintéllyel bír, mint Muhamed, ki koránjával az evangyéliumot nélkülözhetővé tette. A muzulman úgy hiszi, hogy „*Sejjidna Isa*“ (urunk Jesus), miután küldetése célját elérte, isteni rendeletből, a zsidók szemei elől, kik őt megölni akarák, eltűnt, s helyette más, kinek a Mindenható Krisztus képét kölcsönözé, feszített meg a keresztfán. Azt is hiszik, hogy a Krisztus még egyszer megjelenend a földön, hogy az izlamot megerősítse, és békét s nyugalmat hozzon, miután az Antikrisztust megölte. És hogy megjelenése jel leendő arra, mikép az utolsó ítélet napja közelget.

Az *izlam* hit második főczikke, melyet az első nélkül hinni nem lehet:

„Muhamed Isten küldöttje.“

Muhamed a próféták és apostolok közt utoljára jelent meg, de legnagyobb is. Hatan, u. m. *Ádám*, *Noeh*, *Ábrahám*, *Mozes*, *Jesus* és *Muhamed* mindenik kijelentett vallást és törvényt tanított. Mit azonban Ádám kijelentett, azt a reá kö-

vetkező eltörölte, és így minden később jövő törvény a megelőzőt érvényteleníté; ámbár mindnyájan a főpontokban meg egyeznek. Mellyrenézve azok, kik Mozesztől kezdve Krisztus Jezusig zsidó vallást követtek, igazhivők voltak, — és azok, kik Krisztustól kezdve Muhamedig keresztények valának (addig t. i. míg e hitvallás azon tanítás által, mintha Krisztus Isten fia lett volna, meg nem hamisították), szinte igazhivőknek tartatnak. Hanem a Pentatech másolatai, Dávid zsoltárai, és a mostani evangéliom szerintük annyira meg vannak hamisítva, hogy azokban Istennek egy szava sincs; csak a korán maradt változatlanul.

Továbbá a muzulmannak hinnie kell az angyalokat, a jó és rossz lelkeket. A rossz lelkek az ördögök, kiknek feje *Iblis*. Hiszik a lélek halhatatlanságát, a feltámadást és utolsó ítéletet, a paradicsomban történendő megjutalmazásokat és büntetéseket; a mérleget, mellyen a jó és rossz tettek meg fognak mérteni; a hidat, melly egyenesen a pokol felett áll, vékonyabb, mint egy hajszál, és élesebb, mint a fegyver, s mellyen mindenkinek átkellettik mennie, s a bűnösök róla a pokolba hullanak. Hiszik, hogy azok, kik az izlam hitet elfogadták, ha rosszat cselekedtek is, nem maradnak mindig pokolban; hanem mind a jutalmakban, mind a büntetésekben lépcsőzetek lesznek. Az utóbbiak szörnyű tűz, vagy hideg általi kínzásban, s a jutalmak mindennemű testi gyönyörökben, ételben, italban, szép nőkben, kiknek szemei nagyok és feketék, természetük a férfiakéhoz aránylagos leendő, ezek pedig olly nagyok lesznek, mint egy pálmafa, vagy is 60 látnyi — állandanak. Mert a muzulmanok hite szerint ez volt magassága az első embereknek. A martírok vagy is vértanúk lelkei (vértanú nálok, ki fizetéstelen harczos létére a hit védelmében elesik; ki ártatlanul más által meggyilkoltatik; ki pestisben vagy vérhasban hal el; ki vízben ful vagy leomló épület által agyonsujtatik), míg az utolsó ítélet bekövetkeznék, zöld madarakba költöznek, mellyek a paradicsom gyümölcséből esznek s folyamaiból isznak. A nők szinte nem záratnak ki a paradicsomból, ámbár némelly keresztények azt gondolák, hogy ezek a muzulmanok hite szerint kizáratnak.

A legkisebb jutalom, mi a paradicsomban ígértetik: 80,000 szolga mind szép fiatal emberek; 72 feleség, azokon kívül kik már a földön nejeik voltak, ha ugyan visszakívánják;

egy gyöngyökből, hyacintokból és smaragdokból összerakott sátor. Ebéd alatt 300 inas szolgál, s az ételek mindenkor háromszáz féle arany tálakban hordatnak fel, s a legutolsó falat is olly jól fog ízleni, mint a legelső. Sőt a paradicsomban bort is lehet inni, mi az életben tiltva van, mert a paradicsomi bor nem leend részegítő. Továbbá mondatik, hogy minden felesleg a paradicsom lakosok testeiből ki fog párologni, melly párolgások moschus szagot terjesztenek, s a boldogok a legdrágább selyem ruhákban még pedig zöldekben fognak öltözködve lenni. Így szinte örökké tartó fiatal kor van ígérve, s annyi gyermek, mennyit csak óhajt. E boldogságokat az *Israfi* angyal éneklésével s más testi gyönyörökkel minden paradicsomi lakos élvezendi. De mind ezen örömek kevésre becsültetnek azok által, kik a legnagyobb jutalomban s kitüntetésben részesülnek; mert ezek azon lelki kéjmámort élvezik, hogy az Istent minden reggel és estve színről színre láthatják. — Végre a muzulman hiszi, miszerint a halottak sirukban is két rettenetes kinézésű angyal (Munkar és Nekir) által vizsgálat alá vétetnek, s koporsójukban feltüntetvén, hitük felől megkérdeztetnek. A jóknak nem leend bántalma, de a roszaak iszonyuan kioztatnak. Valamint azt is hiszi a muzulman, hogy minden, a mi történik, jó vagy rossz, az Isten változhatlan akaratjából és előleges végzéséből történik. E tan, valamint a muzulmanoknál, úgy a keresztényeknél is sok vitára ada alkalmat; egyébiránt a muzulman a praedestinatiót bizonyos tekintetben feltételezve hiszi.

A legfontosabb kötelességek, mellyek a szertartási és erkölcsi törvények által parancsoltatnak, következők: *imádkozás, alamizsnáskodás, böjtölés és bucsujárás.*

A vallási *mosakodások*, mellyek kétfélék u. m. az imádságot megelőzők, és az egész testnek megmosása, szinte nagy fontosságúak; mert az imádság, melly pedig paradicsom kulcsának tartatik, nem talál meghallgatást, ha a test szennyes. Egyébiránt tisztaság nem csupán az imádkozó testén, hanem a földön, gyékényen vagy szőnyegen is, hol imádság tartatik, elkerülhetlen szükséges. Szegények gyakran pusztá földön imádkoznak, melly tisztának tartatik, ha száraz; s azért ha arcra borulván képeik porosak, nem töröltetnek mindjárt le, mert ez ékességül szolgál a muzulmannak. Gazdagok saját imádkozási szőnyeget tartanak, mellyeknek egyik vége

Mekka felé néz. Valaki mellett, ki éppen imádságát végzi, közel elmenni véteknek tartatik.

A muzulman napjában ötször tartozik imádkozni, u. m. először naplemenetkor, másodszor alkonyat után, harmadszor napfelköltével, negyedszer délben, ötödször dél és naplemenet közt. Az imádsági idők, minden mosénál a minaretek erkelyeiről a *muéddik* által kikiáltatnak, illy formán: „Nagy az Isten“ (háromszor mondatik). „Vallom, hogy nincs Isten az Istennen kívül“ (kétszer). „Vallom, hogy Mohamed Isten küldöttje“ (kétszer). „Jöjjetek imádkozni“ (kétszer). „Siessetek boldogulni“ (kétszer). „Nagy az Isten!“ „Nincs Isten az Istennen kívül!“ Éjjel még kétszer hivatnak a hivek imádságra, azokat felköltendők, kik a szent parancsolat felett még elmélkedni akarnak. Harangokat a muzulmanoknak tartani nem szabad.

Imádkozás közben tekintettel vagy gondolattal más felé térni, kérdésre felelni tiltva van; s mivel még a tagtartások is és mozdulatok pontosan megtartandók; szabálytalan mozdulat csak háromszor engedtetik meg, különben imádságát újra elöl kellett kezdeni. Egyébiránt rendszeren kiki otthon végzi imádságait, s e célból ritkán mennek moséba, kivéven pénteken, a közös isteni tiszteletben részt veendő.

Ugyan ezen imádságok mondatnak el pénteken a moséban, de itt más ünnepélyes teendők is vannak az imamoknak s többi lelkészeknek. Fő ok, miért választák a muzulmanok pénteket ünnepnapul, mert Ádámot e napon teremtette az Isten, s e napon halt meg, továbbá a feltámadás ekkor történend. Különben pénteken nem szünnek meg munkáiktól, kivéven az imádságok idején.

A nőknek szinte megengedte a próféta, hogy pénteken a nyilvános istenitiszteleteken a mosékban megjelenhessenek, ámbár kinyilatkoztatá, hogy jobban teendik, ha otthon maradnak. Ha azonban megjelennek, a férfiaktól egészen elkülönözve, s azok háta mögött foglalnak helyet.

Mindenik mosénak van egy gondnoka (názir), ki a mosé tulajdonát, földjeit, házait kezeli, s a lelkészeket s más egyházi személyeket fizeti. Mindenik nagyobb mosénál két imám szolgál. Az egyik (khatib) szónokol, s pénteken a község előtt imádkozik; a másik (ratib) a tulajdonképeni imám, ki az öt imádságot előmondja a moséban megjelenőknek. Kisebb mosékban mind a két hivatalt egy imám teljesíti. Az imámokon ki-

vül vannak az imádságra hívók, ajtónállók, kutmesterek (minden moséban szokott lenni kut vagy viztartó mosakodás végett) stb.; s mind ezek nem a hivek által fizetendő járulékból, hanem a mosé vagyonából fizettetnek.

Egyébiránt az imámok állása sokban különbözik a keresztény papokétól. Nekik nincsen mások felett semmi hatalmuk, sem más tekintélyük, mint mennyit tudományosságuk és buzgóságuk által maguknak kivivhatnak. Ők nem képeznek külön rendet, sem állandó hivataluk nincsen, mert a mosék gondnokai által mindenkor elmozdítathatnak. Fizetésük is fellette csekély, úgy hogy ebből el nem élhetvén, vagy kereskedést folytatnak, vagy iskolatanítók, vagy fizetésért magánházakban a koránból tesznek felolvasásokat.

A muzulman, mielőtt templomba menne, lábbelijét leveti és sarkával egymásra tevé, balkezébe fogja, s a küszöböt jobb lábával lépi át. Ha oda haza meg nem mosakodott, először is a moséban levő kuthoz vagy tavacskához járul, kötelességét teljesítendő.

Imádkozás után legfőbb kötelesség az *alamizsnáskodás*. Bizonyos alamizsnák a törvény által szabotnak meg; a többiek önkénytesek. A kötelezett alamizsnák ezelőtt tisztviselők által hajtattak be; de most kinek kinek tetszésére bizzák mennyit adjon és hova fordítsa; például szükölködőknek is kioszthatja. Évenként egyszer adatnak, s rendesen állnak marhákból és juhokból, minden 40 darab után egy, 120 darab után kettő; tévékből még pedig fiatalokból ötödik, hasasokból 25-ik; aranyból ezüsből stb.

Az alamizsnáskodási kötelesség után következik a *böjtölés*. A muzulman egész Ramadan hónapban napkeltétől kezdve alkonyatig naponként böjtöl, még pedig úgy, hogy semmit nem eszik, nem iszik, nem dohányzik és minden illat szaglásától megtartóztatja magát, és semmi világi gyönyört nem élvezhet, s nyálát sem nyelheti le akarva. Kivétetnek a ramadáni böjtölés kötelessége alól: betegek, utazók és háboruban katonák, de e helyett más hónapban ugyan ennyi nap kötelesek böjtölni. Terhes és szoptató nők szinte nem tartoznak böjtölni; sőt a próféta egyenesen megtiltá a böjtöt azoknak, kik nem eléggé erősek arra, vagy egészségüknek árthatnának. Vannak még a ramadáni hónapon kívül más napok is, melyeken a böjt hasznosnak, de nem multhatlannak nyilvánittatik.

Negyedik fontos kötelessége a muzulmannak : a *bucsujárás*. Minden muzulman tartozik életében legalább egyszer Mekkát és Ararat hegyét meglátogatni, ha szegénység, vagy betegség nem akadályozzák. A mekkai bucsusok a kaabát hétszer kerülik meg, s mindenik izben megcsókolják a „fekete követ.” De fő célja a bucsunak Ararat hegy meglátogatása, mely Mekkától 6 órányira fekszik. A kiszabott bucsui szertartások ideje alatt valamint az Araratra teendő utban egész bucsu végéig, a muzulman sajátságos öltönyt vesz fel, mely két darab gyapot vagy lenszövetből áll minden varrás és czifra nélkül, s ezek közül az egyik az ágyékok körül tekergettetik, a másik pedig vállakra vettetik. A lábak sarkait, és a fejet nem szabad befedni; de napernyőt hordhatnak a bucsujárók. Az Araraton elvégezvén vallási szertartásaikat, más nap alkonyat után Mekkába térnek vissza. Utban a Mina völgyében megállapodván, bucsujokat hajuk lenyírásával, körmeik elvagdolásával és áldozattal végzik; mely áldozatra juhokat vagy kecskéket, teheneket és tevéket szoktak levágni; husaikat részint megemésztvén, részint szegényeknek ajándékozván. Ezt követőleg mindenki ismét felveszi szokott öltönyt.

Az izlám ellenségei ellen folytatott háboru, ha azok a megtámadók, szent kötelesség; és ki ebben elveszti életét, ha zsold nélkül szolgált, vértanui jutalomra számolhat. Sőt néhány előkelő vallástanítók állíták, hogy a muzulmanoknak kötelessége minden bálványimádót megölni, ha izlám hitre nem tér, kivévn a nőket s gyermekeket, kik rabszijra fűzendők. E szabályok azonban a pogány arabokra vonatkoztak, kik esküjüket megtörvén, soká ellenségeskedtek Muhameddel. A legalaposabb törvénytudók értelme szerint mind a keresztényekre és zsidókra, mind más bálványozókra külön törvények állanak. Ha illy ellenségek meg nem adják magukat, hanem fegyverrel győzetnek le : akkor a férfiak meggyilkoltathatnak, vagy rabszolgaságra vitethetnek; valamint hasonló körülmények közt gyermekek és nők is rabszolgaságra hurczoltathatnak. Kik azonban magukat megadják, s az izlámot elfogadják, vagy fejjáltságot fizetnek : azoknak életük és szabadságuk biztosított, kivévn azokat, kik a muzulmanok irányában hűtlenséget követtek el, mint a *kurejdhai* törzsökbeli zsidók, Muhameddel szövetségben levén, még is az ellenséghez pártoltak át.

Vannak a koránnak több tiltó rendeletei is, melyeket szükség megemlitenünk, miután ezek az erkölcsi és társasági viszonyokra nevezetes befolyást gyakorolnak.

Bor és minden részegítő ital tilos a muzulmánoknak. Opium (mákony), s más hasonló credményt szülő fűszerek szinte tiltvák, bár a koránban rólok nem tétetik említés. Némelly muzulmanok még a kávét és dohányzást is tiltani kezdtették.

Sértéshust enni szinte nem szabad, melly tilalomra a meleg éghajlat elég ok lehetett; ámbár a muzulmanok a sertéseket főleg tisztátalanságukért utálják. Általában mind azon állatokat, melyeket megenni Mozes tiltott, a muzulmanok sem eszik meg, a tevét kivévén. Így nem szabad megenni a döglött állatot, a vért, a sertéshust, a mi megfojtatott, vagy döfés, esés, s más állat szarva által esett el, vagy vadállattól részben felemésztetett. Azon állat, melly emberek táplálására szolgál, sajátlagos módon öletik le, s e mütételnél e szavak mondandók: „Isten nevében! Nagy az Isten!” És erre megmetszetik az állat torka, de nagyon vigyáznak, hogy a gége s a nyakerek meg ne sérüljenek; a tevét pedig gégehez közel mellbe kell szurni.

Élő teremtményről képet festeni, szerencsejátékot vagy uzsorát tüzni keményen tiltatik, Kölcsön adott pénztől vagy hiteltől kamatot venni vagy adni, ha még olly csekélységet is, törvénytelenység.

Megemlítjük még a főbb *polgári* és *fenyítő* törvényeket, mellyek nagy részben a pogány arabok szokásaiban, vagy a zsidók szent írásában és hagyományaiban veszik eredetüket. A polgári és fenyítő törvények nagy részben a koránban megtalálhatók; de vannak fontos esetek, mellyekről a korán hallgat; és ekkor a bíró a próféta hagyományai szerint mondja ki ítéletét. Vannak ismét esetek, mellyekről sem a korán, sem a tradito nem emlékezik. Illyenkor magyarázatok, bővítések határoznak, mellyek a fő hittanítók megegyező értelmével összeütnek; vagy analogia szerint kimagyarázhatók.

A *házassági* törvények, a *soknejűség*, az *elodálhatás* könyösége, és *ágyas* tarthatás, szükséges és természetes következtetései azon alapelvnek, mellyre az egész muzulmani társadalom rakatott: a két nem közti társalgás tilalmának házasság előtt. Kevesen házasodnának meg, ha annak, ki nejét

azelőtt sohasem látta s benne csatlakozott, nem engedtetnék meg újra nősülni. És ámbár ez engedelem károsan hathat az erkölcsiségre és házi boldogságra : mindazáltal kicsapongást akadályoztat meg, melly sokkal nagyobb lenne, mint az európai keresztény államokban, hol a házasságok szoros ismerettség után köttethetnek. Mi a *soknejüség*et illeti, melly a házasság tulajdonképeni céljával merőben ellenkezik, meg kell jegyeznünk, hogy Muhamed ezt nem hozta be, hanem inkább keskenyebb körbe szorítá.

A törvényes feleségek száma a muzulmanok törvényében világosan meg van határozva; de hogy hány rabszolganő ágyas tartathatik, nem világos. A korán így szól: „Vegyetek „házastársul a nőkől, kik nektek tetszenek, kettőt, hármat „vagy négyet; de ha féltetek, hogy nem jól cselekesztek, vegyetek egyet; vagy vegyetek olyakat, kiket jobb kezeitek szer-„zett“ azaz rabszolganőket. Ezért a gazdagabb muzulmanok néha 4 feleség mellett, még rabszolganőkből annyi ágyast tartanak, mennyi csak tetszik.

A muzulman törvényes nőül elvehet keresztényt vagy zsidót is, ha bele szerelmes, vagy muzulman nőt nem kap; de ez esetben a gyermekek mindkét nemből a férfi vallását követik; s a férj halála után az asszony nem örökösödik. Ellenben a muzulmannő semmi esetben nem mehet máshoz férjhez, mint muzulmanhoz, kivéven, ha erőszakkal kényszerítve volt. A korán megtiltja a házasságot az anyával s más rokonokkal a felmenő származati sorban; leányával s más rokonokkal a lemenő származati sorban; nőtestvérével és mostohájával; atyjának nőtestvérével, anyjával s más rokonokkal felmenő sorban; testvérgyerekekkel; szoptatós dajkával, s ennek rokonaival. Valamint nem vehet el egyszerre két testvért; vagy rabszolganőt, ha csak előbb szabaddá nem teszi, vagy másnak rabszolga asszonyát, ha már törvényes felesége van. Ezek következtében a muzulman mind azon nők arczeit fátyol nélkül megtekintheti, kikkel a házasságkötés tilos; de más nőket, saját nejét és ágyasait kivéve, semmi esetre nem szabad.

Egy férfi és egy nő törvényesen összekelhetnek, ha két tanu előtt (ha ugyan kaphatók) kinyilatkoztatják akarataikat, hogy összekelni szándékoznak. E nyilatkozatot nő részéről megbizottja (Vekil) teszi, s a férfi a jegyajándéknak egészen vagy részbeni kifizetése által szinte nyilatkozóknak vétetik.

Ha pedig a leány nem érte még el nagykoruságát, akkor megegyezése nem szükséges, hanem felette atyja, vagy ha ez nem él, legközelebbi férfi rokona, vagy a kadi által kinevezett gyámnok tetszése szerint rendelkezhetnek. A jegyajándék megfizetése elkerülhetlen szükséges s a legkisebb summa 10 dirhemben (mintegy 2 f. 30 p. p.) alapított meg.

A férfi nejétől kétszer minden czeremonia nélkül elválhatik s megint visszaveheti; de ha harmadszor is elválík, akkor csak úgy jöhetnek megint össze, ha az asszony időközben más férjnél volt, ki meghalt vagy elvált. Ellenben a nő nem válhatik el férje megegyezése nélkül; kivevén ha ez rosszul bánik vele, vagy kitartani nem tudja, melly esetben kadi (bíró) elibe jön a dolog, s a férfit ez kényszeríti az elválás kérésére.

Miután ágyasok csak *rabszolgánok* lehetnek: tehát czélszerű leend a *rabszolgákról* általjában, s az ágyasokat és ezek gyermekeit illető nevezetesebb törvényekről némi megjegyzéseket tenni. Rabszolgák mind azok, kik háboruban elfogatnak, vagy ellenség földjéről erővel elhurczoltatnak, és kik elfogatásuk alkalmával hitetlenek (nem muzulmanok); vagy rabszolgák gyermekei. Ezek mint a portékák vagy állatok szabadon adatnak, vétetnek cseréltetnek; s a tulajdonosnak olly nagy a hatalma, hogy rabszolgáját büntetés nélkül meggyilkolhatja, ha ez valamit vétkezik; ha pedig vétke nélkül öletett volna meg, a tulajdonos legfeljebb egy pár napi börtönre vagy néhány forintnyi bírságra ítéltetik. A tulajdonos, néhány alább említendő eseteket kivéve, rabszolgáját elajándékozhatja, s megházasíthatja, a kivel akarja, de házasságban élőt el nem választhat. Azonban egy rabszolga egyszerre nem vehet többet két feleségnél. — Mivel a rabszolgának kevesebb szabadsága van, mint más honpölgárnak: tehát bűnesetekben is felényi büntetés szabatik ki rá, mint másra. Ha a büntetés pénzben áll, ezt helyette urának kell megfizetni, s e büntetés egész a rabszolga értékeig felmehet, vagy kárpótlásul magát a rabszolgát kell átengedni. A tulajdonos halálával a rabszolga törvényes örökös birtokába megy által. És ha egy felszabadított rabszolga férfigyermekek vagy rokonok nélkül elhal, vagyonyját előbbi ura, vagy ennek örökösei kapják. Fel nem szabadított rabszolgának pedig ura megegyezése nélkül saját tulajdona nem lehet. A felszabadítás vagy ingyen ajándékból,

vagy jövődőben teljesítendő pénzfizetés mellett történhetik. És ennek kijelentése írott oklevélben, egy szóval két tanu előtt szokott történni; vagy az által is megeshetik, ha előbbi urának a vételárról adott nyugtatványa, a rabszolganak kézbesítettik. Néha a felszabadítás megígértetik, de ennnek teljesése még bizonyos feltételekhez van kötve, mellyek közt leggyakoribb az, hogy urok halála után szabadok lesznek rabszolgái. Ez esetben aztán nem adhatja el többé a tulajdonos azon rabszolgáját, kit felszabadítási ígérettel felbízott. S mivel törvényesen vagyonának csak egy harmadáról rendelkezhetik végrendeletileg, tehát ha e harmadot a rabszolga értéke felülmulná, a felesleget tartozik a felszabadítandó rabszolga ura örökösének megtéríteni. A muzulman mindenik rabszolga asszonyát akarmilly vallásu legyen, ágyasul választhatja, kivevén, ha máshoz már férjhez adta; de egy időben két testvért, vagy olly vérségi összeköttetésben levőt, melly ha szabad lenne, a házasságot megakadályozná; nem tarthat ágyasul. Keresztény vagy zsidó muzulman rabszolgánót nem választhat ágyasul. Ha a rabszolgánótól gyermek születik, s ezt ura magáénak elismeri, ugy ez szabad, de különben rabszolgája leend. Az első esetben aztán az anya sem adathatik vagy ajándékozathatik el, hanem az ur halála után szabadságát visszanyeri. Szabad és rabszolga nem nőstülhetnek, ha csak előbb a rabszolga fel nem szabadítottatik.

Jegyzésre méltó alapelve a muzulman örökösödési törvénynek az: miszerint elsőszülöttségi jog nem ismertetik, és hogy az örökségből egyenlő ágbeli rokonok közt a nők mindig felényi részt kapnak, mint a férfiak. Továbbá egyenes örökösök létében kiki csak vagyona harmadáról rendelkezhetik szabadon; de törvényes örökösnek a férjen vagy feleségen kívül bizonyos részt végrendeletileg nem hagyhat; ha csak ebbe a többi örökösök bele nem egyeznek. Ha a meghaltnak csupán leánygyermekai vannak, ezek együtt két harmadban örökösödnek; de ha csak egy leánya maradt, az felét kapja a hagyománynak. Azonban más törvényes örökösök hiányában mind a leányok, mind az egy leány az egész örökséget megkapják. Ha az elhunytnek egy gyermeke, vagy egy unokája marad, ekkor szülők közül mindenik $\frac{1}{6}$ részben örökösödik. És ha a szülők közül valamellyik nem él, annak részét nagyanyja vagy nagyatyja kapja. Ha nincs sem gyermek sem

unoka, a férjnek vagy nejeinek járó rész lehuzása után megmaradt vagyonnak harmadában az anya, a többiben az atya örökösödik, kivéven ha az elhunytanak több testvérei voltak, melly esetben az anya $\frac{1}{6}$ részt, az atya a többit kapja. A férj a legatumok lehuzása után neje vagyónának felét öröklí, ha gyermeke vagy unokája nem maradt; különben csak negyedrészt kap. Fattyu gyermek csak anyja után örököl és megfordítva. Ha pedig sem törvényes örökös, sem végrendelet nincs, az egész örökség a kormányi kincstárra száll. Az elhunyt vagyona képzeletileg „kirát“-ra (24-ed rész) osztatik fel, s azért mondják, hogy ez meg ez örökös, ennyi meg ennyi kirátot öröklött.

Az *adóssági törvények* szerfelett engedékenyek. A korán t. i. így szól: „Ha egy adósnak nehezére esik adósságát megfizetni, úgy mondjátok a hitelezőnek, hogy várjon, míg ama „terheltetése nélkül fizethet; de ha ezt mint alamizsnát elengeditek, úgy sokkal jobb lesz rátok nézve.“ E törvény következtében a muzulman tartozik felvett adósságáról két tanu előtt kötelezvényt vagy elismerést adni; és ha teheti s még sem fizet, börtönbe vitetik; de ha fizetésbeli tehetetlenségét bebizonyítja, tüstént kibocsátják.

A korán szerint gyilkosság halállal büntettetik, azaz: szabad szabadért, rabszolga rabszolgáért, nő nőért életével lakol; vagy ha a meggyilkolt családja kívánja, pénzbeli kárpótlás fizetendő, melly úgy úgy osztatik fel az örökösök közt, mint a rendes örökség. Egyébiránt pénzbírságra valakit csak akkor lehet itélni, ha a gyilkosság mellett könnyítő körülmények vannak. E vérbírság áll szabad férfiért 100 tevéből vagy 1000 dinárból (5000 ezüst forint), ha a gyilkosnak aranya; 12,000 dirhemből (3000 pengő forint), ha ezüstje van. Szabad nőért felényi vérdíj fizettetik; a rabszolga értéke pedig megszokott becsültetni, de rendesen nagyon kevésre üt a szabadokhoz arányosítva. Halálos büntetés nem mondatik arra, ki saját gyermekét, vagy unokáját, vagy rabszolgáját meggyilkolja, sőt a saféi muzulman törvény értelme szerint egy nem muzulman meggyilkolásáért sem lehetne a muzulman fejére halált mondani; jelenleg azonban a török kormány minden gyilkosságot halállal büntet; s vérváltságot csak némelly esetekben enged meg.

Ki azonban mást saját védelemben, vagy akaratlanul öl

meg, az halállal nem büntetetik; hanem első esetben egészen szabad, második esetben egy muzulmant tartozik rabszolgaságból kiváltani, vagy csekely vérdíjt fizetni.

Megcsonkításoknál és vérengzéseknél áll azon elv: hogy „szemet szemért;“ azonban pénzbírság is elfogadtatik, még pedig oly formán, hogy oly tagért, melly csak egyszer van, például: orr, egész vérdíj, két tagból egyért például kézért fél vérdíj, egy ujjért $\frac{1}{10}$ vérdíj követeltetik; valamint egy nő megcsonkításaért a férfiak pénzbírságának fele fizetendő; a rabszolgáké pedig megbecsültetik. Ki, valakit az öt érzék közül egytől megfoszt, vagy egész életére elrutitja, egész vérdíjt fizet.

Lopásért, akár férfi, akár nő követte legyen el ezt, első ízben a tolvajnak jobb keze vágatik el. De e büntetés nem áll, ha a lopott tárgy értéke egy dinár negyed részét meg nem üti, vagy ha oly helyről történt a lopás, hova könnyen férhetett. Mellyrenézve ki közel rokona házában lop, vagy rabszolga, ki saját ura házában sikkasztott el tárgyat, kézvesztésre nem ítéltetik. Második tolvajsági esetben bal lábát, harmadikban bal kezét, negyedikben jobb lábát vesztí el a tolvaj; és ismételt esetekben korbácscsal, bottal, vagy hosszú börtönnel fenyittetik. Egy szabadtól született gyermeket el lehet lopni, mivel ez nem vagyon; de rabszolgát nem, mert ez tulajdon. Továbbá kézvesztéssel az sem lakol, ki enni való tárgyat lop, mivel a törvény felteszi, hogy ez az éhség pillanatnyi lecsillapításaért vétetett el; mi nem bűn. Kisebb kihágásokért a vétkes talpát botozzák meg, vagy „kurbág,“ szíjból font korbács, használtatik.

Házasságtörésre felette szigoru törvény szabott; csak hogy erre, hogy evvel egy házasnőt vádolni lehessen, 4 tanura van szükség. Ha vétke bebizonyul, halálra köveztetik. Nem szükség említenünk, miszerint a büntetés ritkán vagy épen soha nem jön alkalmazásba, azon természetes okból, mert illynemű kihágásokat nem szoktak 4 tanu előtt tenni. De e tárgyban még több és a nők részére kedvezőbb törvények vannak a koránban. Itt tudniillik ez mondatik: „Hanem azokat, kik „egy nőt becsületében támadnak meg (fajtalansággal vagy „házasságtöréssel vádolnak), ét 4 tanut nem tudnak állítani, „80 ütleggel korbácsoljátok meg, és tanuskodásra soha se „eresszétek többet; mert ezek bectelen rágalmazók; kivéven

„azokat, kik bűneiket megbánják; mivel az Isten kegyelmes, és irgalmas. Ha pedig a férj vádolja feleségét, s magán kívül nem tud tanut állítani: úgy tartozik 4-szer Istenre esküdni, s ötödször Isten átkát magára hívni, ha hazudnék; ellenben, ha ő (neje) négyszer megesküszik, hogy amaz (férje) hazug, s ötödször Isten haragját hívja magára, ha igazat nem mond, úgy minden büntetéstől szabad legyen.

Részegség talpbotoztatással fenytetik; még pedig olly formán, hogy szabad ember 80, rabszolga 40 ütést kap.

Az *izlam vallás elhagyása* a legnagyobb bűnnek tartatik, s büntetése: halál; kivévén, ha tévedését megbánja s viszsztatér.

Még keményebb büntetés éri az *istenkáromlót*. Ki az Istent, Muhamedet, Krisztust, Mozeszt vagy más prófétát szidalmaz, az tüstént kivégeztetik, még ha vétkét megbánná is. Illy bűnben a megbánás lehetetlen. Vallás elhagyása és hitelenség tévedésből is eredhet; de istenkáromlás a legnagyobb romlottság jele a korán szerint.

Berekesztésül meg kell még említenünk a *vahabíták* felekezetét is, melly Közép-Arábiában nem egészen egy századdal ezelőtt *Mohamed Ibu Abd-El-Vaháb* tudós és vallásos sejk által állittatott. Ennek sikerült Em Nedschid fővárosa főnökét *Mohamed Ibu Soudot* maga új vallására téríteni, ki aztán e felekezet fejévé lön, melly alatta s utódjai alatt csaknem az egész Arábiában elterjedt. Utána következett fia *Abd-El-Asiz*, majd *Soud* ugyan ennek fia, leghatalmasabb vezére a vahabítáknak; végre ennek fia *Abdallah*, kit Mehemed Ali egyiptomi basa meggyőzvén, mint foglyot előbb Egyiptomba, aztán Konstantinápolyba küldte, hol lefejezteték.

Egyébiránt Mehemed Ali a vahabítákat nem annyira vallási, mint politikai célból támadá meg; mind inkább terjedő hatalmukat akará meggátolni. A vahabíták csupán reformatusok voltak, kik az izlám fölveit, s a korán tanításait és a próféta hagyományait egész eredetiségükbe akarák visszaállítani. Ők nem hagyták helybe a pompás sirokat; s azokra emelt kupokat, s hol csak lehetett, el is ronták. Ők bálványozóknak kiálták azokat, kik az elhunyt szenteknek valami rendkívüli kitüntetést adának; sőt előttök a próféta imádói is eretnekek voltak. Megtiltották a selyem ruhákat, arany s drágakő ékszereket, és a dohányzást; de annyival több kávét

ittak. Köztök több tudósok valának, és Arabiából, Egyptomból igen becses, különösen történeti munkákat gyűjtének egybe.

Az izlám hit főelveinek vázlata után, szükségesnek tartjuk még az *ulemákról* egy pár szót szólani. E szó *ulema*, vagy is tudósrend, magában foglalja mind az egyház, mind a törvény szolgálát, s bő értelemben a *deroiseket* vagy török szerzeteseket és az *emireket* vagy a próféta maradékait is. Már fentebb láttuk, hogy a muhamedanus országokban és így a török birodalomban szinte az egyházi törvényhozás nincsen elválasztva a polgáritól, hanem össze van kapcsolva. — Az *ulemák* nagy és tekintélyes testülete e szerint magában foglalja 1. a *kadikat*, 2. a *muftikat*, 3. az *imámokat* s más vallásszolgálát, 4. az *emireket*, 4. a *deroiseket*.

Feje az *ulemák* testületének a *nagymufti*. Valamint a világi rendnek a nagyvezér, úgy az egyházi rendnek főnöke a nagymufti. Ő a legfelsőbb patriarcha, az ozman birodalom primása, kinek sokféle czifránál czifrább czime van, de leggyakrabban használt : a *sejk-ul-izlám* (az izlám feje) czim. Ezelőtt az ozman birodalomban a legfelső személy a szultán után a főhadbíró (*kadiasker*) volt, de II. Muhamed a nagymuftit minden muftik közt az első muftinak, és nagy Szoliman szultán az egész *ulema* testület főnökének, és így a kadiaskernek eleibe tette. Ámbár a nagymufti első egyházi méltóság, mindazáltal papi szolgálatot csak a szultán személye körül és ennek trónra lépte vagy temetése alkalmával teljesít; a midőn a szultánt az Ozman kardjával körülövedzi, és a temetési imádságokat elmondja. Továbbá, ámbár a nagymufti a bírának is főnöke, mindazáltal neki csak tanácskozó és nem ítélő szava van, melly aztán a bírák ítéletmondásának ad irányt. Mint bíró, csak a szultán által kijelölt esetekben határoz. Ő tulajdonképen a törvény organuma és oraculum, melly kétséges esetekben nyilatkozik; és legnagyobb tekintélyben áll. Ő az egyháziakban, valamint a nagyvezér a világiakban helytartója a szultánnak, kitől mindenik kinevezése alkalmával egy drága kásztorbundával ajándékoztatik meg. Nagyobb ünnepeleknél egymás mellett mennek, s egyesség szerint a tiszteleti hely minden polgári és katonai főhivatalnokok részére jobb kéz felől, s az egyházi és birói méltóságok számára bal kézen jelöltetett ki. Mind a nagymufti, mind a nagyvezér egész éle-

tükre neveztetnek; s ha valamelyik még is hivatalát elvesztené, a fővárosban nem maradhat; ámbár e részben az újabb időkben sok kivétel történt.

Közvetlen a nagymufti alatt 4 tanácsnoka áll az ozman fő consistoriumnak. Első a *seik-ul-islam kijassi*, a nagymufti helytartója a politikai és gazdasági tárgyakban, s a kegyes alapítványok főgondnoka. Második a *telkiszdsi*, a nagymufti ágense a portánál. Ez fogalmaz minden előterjesztéseket, melyek a szultánhoz küldetnek. Harmadik a *mektubdsi*, a nagymufti főkanczellárja, kinek irodájából kerülnek ki minden oklevelek és rendeletek, melyek kiadására a nagymufti jogosítva van. Negyedszer a *fetva-emini*, a nagymufti által kiadni szokott „fetva“ vagy vélemény tolmácsa, melly a nagymufti-hoz intézett kérdésekre feleletül szolgál. A kérdés mindig úgy intéztetik, hogy arra a válasz mindig csupán: *olur* vagy *olmas* igen vagy nem történhetik. Ha a kérdés egészen új, s az ízlám törvénykönyvében elő nem forduló tárgyat illet; a nagymufti soha sem nyilatkozik határozottan, hanem csak azt nyilvánítja, hogy e tárgyról nincs említés a kánonokban. Ha pedig a kérdés egy államjogi tárgyra vonatkozik: akkor a nagymufti a fő ulemákkal tart tanácskozást, és szavazattöbbség szerint döntenek el a felelet. Ez esetben a nagymufti fetváját az ulemák véleménye kíséri; mint ez több ízben, névszerint a fővárosi könyvnyomda-intézet felállításánál történt. Ha a nagymufti az ulemák mellőzésével adja ki fetváját, ebből csak czivakodások támadnak, mint ezt a kávéital, dohányzás és opium élvezete megtiltásánál láttuk.

II. Szolimanig a nagymuftik határozataikat mindig saját kezileg irták alá, rendesen pénteken, a moséban, istenitisztelel végeztével. Sőt II. Bajazed alatt *Dsemali Ali Effendi* nagymuftinak szokása volt ablaka elibe kosarat akasztani ki, mellybe tette a nép kérdéseit, s ugyan onnan más napra felelettel együtt visszakapta. Jelenleg a feleletek szerkesztésével a *fetva-emini* foglalatoskodik. A kész fetvákat a nagymuftinak aláírás végett beadja, s ezt egyszersmind az ellenőr (*mukabeledsi*) láttomásozza. Illy módon hetenkint néhány száz fetva osztatik ki. E fetvák az ozman törvényhozás forrásaihoz számtatnak.

Az ozman törvénybírák ötfélék, u. m. 1. *nagy mollák*, 2. *kis mollák*, 3. *mufetisok*, 4. *kadik*, 5. *naibok*. Nagy molla

ismét hatrendű van, névszerint : 1. a rumiliai had- és országbírák, 2. az anatóliai had- és országbírák, 3. a konstantinápolyi bírák, 4. a mekkai és medinai bírák ; 5. Drinápoly, Brussa, Kairo, Damaskus városok főbírái ; 6. Galata, Skutari, Ejub (Konstantinápoly külvárosai), Jerusalemb, Smyrna, Haleb, Larissa és Salonik városok bírái. És így van összesen 17 nagy molla.

E név : *molla* az aráb *mevla* (ur) szótól veszi eredetét, és csak a legfelsőbb bírónak adatik meg ; annyira, hogy a kis mollák hivatalai is nem hivatnak mollalikk, hanem csak *menaszibi-devrije* néven. Az első szultánok alatt egyetlenegy országbírája volt, ki *kadiaskernek*, főhadbírónak neveztetett. E méltóságot II. Mohamed két felé osztotta. Az első kadiasker az európai török birodalomban nevezte ki a kadikat, naibokat, imámokat és khatibokat ; a másik ugyan ezeket az ázsiai birtokokban. És az első tartozott a szultán kíséretében lenni, ha a háboru Európában, a másik ha Ázsiában folytattaték. Az első minden muzulmanok, a másik a nem muzulmanok ügyeiben bíráskodott. Azonban az anatóliai kadiasker csakhamar elveszté előjogait, melyeket az európai nyert el ; sőt II. Mohamed még a bírói hatalmat is elvevé tőle, kivevén azon eseteket, melyeket neki a szultán jelölt ki. Ez által a konstantinápolyi törvényszékek nagyobb, az európai kadiasker pedig legnagyobb tekintélyre tett szert. Az utóbbi felvan jogosítva, hogy minden peres tárgyat, melly akármellyik fővárosi törvényszéknél indittatott meg, saját ítélőszéke elibe vonjon, s halálozási eseteknél a törvényes zárt kimondhassa. Ha ebben más törvényszékek által megelőztetnék, hivatalnokai a törvényes pecsétet leszaggathatják, s helyette főnökük pecsétjét tehetik. A rumiliai kadiasker egyszersmind az, mi nálunk magyaroknál a királyi ügyek igazgatója volt. Nevében ítél a *miri-kiatibi*, mint helyettese minden fiskusi ügyekben, melyekben a *basbaki-kuli* mint császári ügyész lép fel. A két kadiaskernek 6 alárendelt főhivatalnoka van ; u. m. : 1. a *teskeredszi*, oklevélszerkesztő, ki a kanczellária élén áll, melly által töltetnek be minden bírói állomások ; 2. a *rusnamedsi*, könyvvezető, ki azon kanczellária igazgatója, hol az imámok és más egyházi hivatalnokok kinevezési-oklevelei adatnak ki ; 3. *matlabdsi*, ki a megürült bírói állomásokat s az ezekre kijelölt egyéneket a kadiaskernek felterjeszti ; 4. *tatbikdsi*, ki az

ország minden biráinak hivatalos pecsétjeit őrzi, hogy szükség esetében a bejövő okleveleket igazolhassa; 5. *mektubdsi*, vagy titoknok, ki a levelézéseket viszi; 6. *kiaja*, ügynök, ki főnökének finánczügyeit kezeli. Ezekon kívül mindenik kadiaskernek három birói helyettese van, u. m.: 1. a *seriati*, ki kisebb ügyeket intéz; 2. *kaszam*, ki csupán örökösödési ügyekkel foglalkozik; 3. *vekai-kiatibi*, vagy iktató, ki a felek panaszait s védelmeit írásba teszi, s a kadiaskernek ítélethozás végett felterjeszti. Ezekhez járul először az *istambol kadissi*, vagy is Konstantinápoly főbirája, ki konstantinápolyi *efendinek* is nevezetik. Mint városbíró felügyel a kereskedőkre és kézművesekre, továbbá a főváros iparintézeteire és élelemkészleteire. Másodszor Mekka és Medina városok főbirái, vagy is *mollái*, kik egyenlő rangban állanak, s hivatali állásukból egyenesen a fővárosi bíróságra lépnek elő. Harmadszor: Drinápoly, Brussa Kairo, Damaskus városok *mollái*. Negyedszer: Galata, Pera Ejub konstantinápolyi külvárosok, továbbá Jerusalemb, Smyrna, Haleb, Larissa és Salonik városok főbirái vagy is *mollái*, kik összesen *machreds-mollalari* néven hivatnak, minthogy ez az első lépcső, hova a *muderrisok* hágnak, ha testületekből ki-lépnek.

A fén előszámlált 17 nagy-molla kinevezése a nagymuftitól függ, kinek előterjesztése a nagyvezér emlékiratától kísérvé, megerősítés végett a szultánhoz adatik be. E hivatalok, mint általában minden állami tisztségek csak egy évre adatnak. Azonban a kadiaskeri méltóságot kivéve, egyik sem visel ugyanazon hivatalt kétszer, hanem lépcsőnként mindig feljebb léptetik; ámbár családi összeköttetések s más kegyenczi viszonyok itt is legtöbbet határoznak.

A nagy-mollákkal egyenlő rangban állanak a szerály öt főhivatalnokai, u. m.: 1. a *kodsa* vagy szultán oktatója; 2. a *hekim-basi*, vagy ország főorvosa; 3. *munedsim-basi*, vagy udvari csillagász; és 4. s 5. a két *hunkiar-imam*, vagy udvari káplán.

A kilépett mollák rangban előbb állnak a belépőknél. Ezek Konstantinápolyban egész testületet képeznek, melly néha több száz egyénből áll, kik előléptetésükre nyugodtan várják a kedvező alkalmat. A legidősebb közülök *Rcis-ul-Ulema* (ulemák feje) czímet visel, ki rangban mindjárt a nagymufti után következik, s rendesen ennek utódja szokott

lenni, ha csak *protectio* itt is kivételt nem tesz. A szultán trónra lépése alkalmával e mollák a 6 első osztálybeli *muderisokkal* együtt a szultán ruhájának megcsókolására bocsáttatnak; és a *ramazan* éjszakáin négyenként, ötenként a nagy vezér asztalánál esznek. A két kadiasker és a konstantinápolyi városbíró született tagjai s legerősebb oszlopai a divánnak. Ezek, ha a szultánnál kézcsókolásra eresztetnek, a szultán előttük feláll, mint a nagyvezérek előtt, s földig nem is hajtják meg magukat, hanem kezeiket keblükre téve köszöntik a szultánt, s ruhája alsó részét csókolják meg; holott a többi udvari és államhivatalnokok csupán a szultán felső öltönye ujjának végét érintik szájukkal, melyet a nagyur mellett álló főudvarmester nyújt nekik. A divánülésben a kadiaskerek a nagyvezér balján, s a basák jobbán foglalnak helyet; és előjoguk van, szinte mint a muftinak, hintóban kocsikázni. Háboruban a mufti három, a kadiaskerek két lófarkot viselnek; az első a három lófarkos, a másodsor említették a két lófarkos basák előtt rangoztatnak.

A *kis-mollák*, a másod rangu városok főbirái. E városok következők: Meras, Bagdad, Bosznaszeráj, Sophia, Belgrad, Aintub, Kutahia, Konia, Filibe és Diarbekir. Azon *muderisok*, kik a legelső birói rangot elnyerhetni nem reménylik, *kis-mollai* hivattal is megelégesznek, s e városi bíróságokat felváltva viselik, miért kerületi hivataloknak is neveztetnek. Kilépett *kis-molla* 60—70 tartózkodik Konstantinápolyban, kik azonban a nagy-mollák kitüntetéseiben nem részesülnek.

A *mufetisok* kötelessége a kegyes alapítványokat illető ügyeket megvizsgálni, különösen azokat, melyek a nagymufti, a nagyvezér, és a *kislar-agassi* felügyelete alatt állanak. Illy vizsgáló hatóság öt van, u. m. 3 Konstantinápolyban, 1 Dri-nápolyban, 1 Brussában. A többi városokban, hol vizsgálóhatóság nincs, a kegyes alapítványi ügyeket az illető mollák, kadik vagy naibok kezelik.

A fenemlitett két elsőbb osztálybeli városokon kívül a többi városok birái *kadiknak* neveztetnek. Ezek ismét három felé osztályoztatnak, u. m. rumiliai, anatóliai és egyiptomi osztályokra, s összesen 456 vannak, u. m. Rumiliában 197, Anatóliában 223, Egyiptomban 36. Az egyes osztályok ismét több alosztályokra szakíttatnak. Birójelöltek, kik e pályára kíváncznak, e három főosztályból szabadon választhatnak

egyed, de egyszer választván, ezt többé el nem hagyhatják. A jelöltek eleinte csak mint gyakornokok (*mulasim*) neveztetnek ki, és erre 6 hónap elteltével birói állomást kapnak, hanem hivataloskodási idejük a gyakornokságtól számittatik. A birói hivataloskodás ideje 18 hónapig tart, kivevén Egyiptomban 2 holtiglanas állomást. Mindenik osztályban a két legidősebb kadi *tata-basi*-nak is neveztetik és született tanácsnokai a két kadiaskernek.

A *naibok* csak a mollák és kadik helyettesei, és ismét ötfélék, u. m. : 1. *kasa-naibok*, falusi birák, vagy egy molla és kadi alá rendelt hatóság elnökei; 2. *bab-naibok*, a két első osztályu mollák helyettesei, kik csekélyebb tárgyakat intéznek; 3. *molla-vekilik*, olly mollák helyettesei, kik hivatalukat magok nem is folytatják, hanem helyetteseket tartanak; 4. *kadi-vekilik*, ugyan illy esetekben kadi-helyettesek; 5. *arpalik-naibok*, árpa-pénz kezelők, vagy is olly hatóságok főnökei, mellyeknek jövedelme az első osztálybeli kilépett molláknak, továbbá a kadiasker 6 tanácsnokának, és a legjelesb *muder-risoknak* adatik.

E naibok épen ugy nem hagyják el saját osztályaikat, mint a mollák vagy kadik; és egyik a másik előtt semmi elszóséggel nem bir, s egymástól csak a kezelésükre bizott hatóságok kisebb vagy nagyobb jövedelmeire különböznek. Hivatalaikat holtiglan megtartják, de az illető kadiaskerek (európai vagy ázsiai) által meg kell erősíttetniök. Némellyek e naibok közül hivatalaikból bejövő jövedelmek bizonyos részét adják megbizóiknak; mások ismét hónaponként haszonbért fizetnek. Illy naibok csak Konstantinápolyban 22-en vannak.

Az említett rendes birákon kívül van még két rendkívüli törvényes személy, u. m. : a *mamel-kadissi*, ki a Damaskusból Mekkába menő és jövő karavánok birája; és az *ordu-kadissi*, ki a hajóhadat kíséri, s a kapudán-basától neveztetik ki.

Ámbár a *molla* a nép előtt igen tiszteletre méltó czim, mindazáltal ez csak a *kadikat* (birák) ismeri, a politikai főnökök *szabitóknak* neveztetvén. Ezen birák egész nap törvényt tartanak, kivevén a bairam két nagy ünnepeit. Pénteken a kadiaskerek a divánban ülnek a nagyvezérnél az európai vagy rumiljai jobbján, az ázsiai vagy anatóliai balján. Szinte jobb oldalon foglalnak helyet a konstantinápolyi és ejubi, és balra a galatai és skutari mollák.

Mind ezen előszámlált kis és nagy mollák, kadik, naibok mindenféle polgári és fenytő ügyekben ítélnek. Sőt biráskodnak a dogma, moral és kegyes alapítványok felett is, hol kegyes alapítványi különös vizsgáló bizottság nem létezik. Ők egyszersmind a jegyzői kötelességeket is teljesítik, miután mindenféle végrendeleteket, adásvevési — házassági — házsonbéri — ajándéki — rabszolgaszabadítási okleveleket szerkesztenek. Törvényszékek a török birodalomban nincsenek, hanem mindenik bíró maga ítél; egy iktató pedig írásba teszi a felek panaszát és védelmét, mellyrenézve ezeknek a bírói következő ítéletek felett nagy befolyásuk van.

Az *ulemák* nagy testületéhez tartoznak továbbá a *muftik*, — vagy is a tanácskozó törvénytudósok. Ezek mintegy középben állanak a már említett bírák, és a majdan leirandó egyházi szolgák közt. Fejük, valamint az egész ulema testületnek, a *nagymufti*, vagy máskép *sejk-ul-izlám*. Illy muftik az egész török birodalomban 210 számmal vannak, kiknek egyedüli kötelességük abban áll: hogy az eleibük terjesztett kérdésekre nemmel vagy igennel felelnek. Feleletük szinte *fetvának* neveztetik, s külalakjára semmit sem különbözik a nagymufti által kiadott fetvától. A kinevezési oklevelekben meg van hagyva, hogy fetváikban tartózkodások helyét kitegyék; az arab szöveget szórul szóra idézzék: továbbá megemlítsék azon kanoni munkát, mellyből véleményüket meriték; s végre fetváikat pecsétjükkel hitelesítsék. Mindenik nagy városnak saját muftija van, kivevén Drinápolyt és Brussát, mellyek a konstantinápolyi hatóság alá tartoznak. Ha egy város elfoglaltatik, s oda a szultán muftit tüstént nem nevez ki, akkor a város lakosai elvesztik jogukat, hogy muftijok legyen, hanem kénytelenek kadikkal és naibokkal megelégedni. A kis városokban a mufti és kadi hivatal egy személyben egyesítettik. Mind ezen muftik rangra egyenlők, s a nagymufti által életidejükre neveztetnek ki; egyébbiránt rangra s tekintélyre a mollák és kadik után következnek.

Az ulemák testületéhez tartoznak harmadszor az *egyház szolgái*, kik ismét ötfélék, u. m. 1. *sejkok*, 2. *khatibok*, 3. *imámok*, 4. *muesinok*, 5. *kaimok*.

A *sejkok* rendes szónokai a moséknak vagy mecseteknek. E czimet sejk (öreg), általjában a kora, magános élete, és ereiyei által megkülönböztetett férfiaknak szokták adni. Az ará-

boknál a törzsökök és családok főnökeit nevezik így; de a törököknél az egyházi szónokokat és a dervisek főnökeit szokták e néven czímezni. Mindenik mecsetnek van egy sejkje, ki pénteken az istenitisztelet után szónokol. Tanításaik tárgya főleg a moral és az elismert dogmák; s szónoklatuk közben kezeiket nem mozgatva, mereven állanak a szószékben, hogy ebben is a keresztényeket ne utánozzák. A sejkok az egész birodalomban egy osztályt képeznek, s mindnyájan egy rangban vannak, kivevén a 15 császári mosék sejkjeit, kik a mosék rangja szerint soroztatnak. Első mosé a sophiai, s az utolsó a skutarii, melyet III. Selim az új kaszárnnyak mellé építtett. E császári sejkeket a nagymufti választja a többi sejkok közül, de igen gondos elővizsgálat után.

2. A *khatikok*, olly lelkészek, kik péntek napokon a nyilvános imádságokat, melyek az uralkodó kalifákért vagy szultánokért tartatnak, a mosékban végzik. E nyilvános imádság (*khutbe*), és a pénzveretési jog, legfőbb két felségi joga a szultánoknak. Ez ünnepélyes imádkozás csak pénteken és a nagy mosékban tartatik, s e tesz különbséget a nagyobb imaházak (mosé—csami), és a kisebbek (mecset) közt. A császári mosék khatibái felsőbb rangban vannak a többiekénél; de ha a szultán valamelyik mosében jelen van, ezek is az udvarkáplánoknak helyet engednek. Azon állvány, hol ez imádság végeztetik, egészen különböző a szószéktől. Az első igen magas, s mindjárt a fő oltár (mihrab) mögött áll, egy zászlóval mint hatalom jelképével ékesítve; a szószék ellenben a mosé közepén áll, s a mi egyházi szószékeinkhez hasonlítva sokkal alacsonyabb.

3. Az *imámok* kötelessége a vallásilag kiszabott öt izbeni imádságokat naponként a mosékban teljesíteni, pénteket kivéve, midőn azokat a *khatibok* végzik. Nagyobb moséknál több imámok vannak, s az első ezek közt a tulajdonképeni plebánus (imám haji), ki jogosítva van a környülméletkedést, esketést, és temetést végrehajtani; a többiek pedig káplánoknak tekintendők. A szultán mint *kalifa*, egyszersmind fő imámja népének, s mint kalifa és imám a legfőbb polgári és egyházi hatalmat kezében tartja.

4. A *muesinok*, vagy imádságra szólítók, az említett öt izbeni imádságok idejét kiáltják ki a mosék minaretjeiről. Nagyobb moséknál, hol több minaretek (tornyocska) vannak,

mindenikbe megy fel egy muesin, de nem egyszerre, hanem egymásután éneklük el szokott felhívásaikat.

5. A *kaimok*, a muzulmanoknál ugyan azok, mint nálunk az egyházfiak, kik a mosék körüli alsóbb szolgálatokat, tisztogatásokat, lámpagyújtásokat, stb. végzik. Ezek közt a medinai kaimok, kik a proféta sirja feletti moséban alkalmazvák, nagy kitüntetésben részesülnek; mert a ki itt seperhet és tisztogathat, annak nagy előnye van a paradicsomba való juthatásra.

A lelkészek száma a mosék nagyságához van megszabva; azonban a legnagyobbakban is csak egy sejk, egy khatib, legfeljebb 4 imám, 12 imádságrahívó, és 20 egyházfi van. Egyedül az Achmed szultán moséja, melynek 6 minaretja van, számlál 36 imádságrahívót és 30 egyházfit, mivel a szultán a beiram ünnepeken és a proféta születésnapján e mosét szokta meglátogatni. A mecsetekben, hol nyilvános pénteki imádságok nem tartatnak, khatibok nincsenek. Kis helységeekben pedig a sejki, khatibi, muesini, kaimi szolgálatot egy lelkész teljesíti.

Ezen említett egyházi személyek kinevezése a mosék alapítóitól függ. Némelyek az intézkedéseket már alapítványi leveleikben megteszik; s ezek lélekismeretesen megtartatnak. Mások a kinevezést a mosék gondnokainak engedik át; csak-hogy e kinevezéseket mindig az illető fő ulemáknak kell megerősítenie; például Konstantinápolyban a nagymuftinak, Európában a rumiliai, s Ázsiában az anatóliai kadiaskernek, a khatibok kivételével, kik császári kézirat következtében foglalják el hivatalaikat.

Az ulemák 4-ik osztályát képezik: a proféta vérrokonai, vagy is az *emirek*. Emir tulajdonképen herceget jelent, s így neveztetnek az araboknál a zászlóval és pallossal felruházott fejedelmek, kiket a török *bég*-eknek nevez. Az emirek vagy serifek leányágon a profétától származnak le. Számuk igen tekintélyes, s emireket a nemzet minden osztályaiban találhatni, s még inkább az alsóbbakban, mint a felsőkben. Így napszámosok, teherhordók, sőt koldusok is emireknek adják ki magukat, és zöld turbánt viselnek, mire csupán a proféta maradékai vannak feljogosítva. Mind ezen emireknek van egy főnökök (*nakibol-esráf*), ki a 4 első ulemák sorából nevezetik ki a szultán által. Ez az udvari hódolatok, és a beirami ün-

nepélyek alkalmával minden országnagyainak eleibe tétetik. Ő a főre a szerályban tartatni szokott próféta emlékjeleinek, különösen az ország zászlójának; s korlátlan hatalmat gyakorol minden emir felett.

Ötödik osztályát teszik az ulemák nagy testületének a *dervisek* vagy is muzulman szerzetes rendek. Már a próféta idejében, közel rokonai *Ali* és *Abukir* alapítottak illy kegyes szerzetes rendeket. Legalább bizonyos, hogy a *szofik*, az izlám vallásnak ezen mystikusai már a muhamedanus hit első századában támadtak, midőn ebbe több keresztény és indus dogmák kezdének becsuszni. A dervisek a mi szerzeteseinknek, s a szofik mystikusainknak felelnek meg; s valamint nálunk lehet valaki mystikus a nélkül hogy szerzetes legyen, úgy a törököknél is lehet dervis, a nélkül hogy egyszersmind szofi legyen. Illy muzulman szerzetes rend mintegy 30 néhány van; s ezek közt legtekintélyesebbek azok, mellyeknek szervezetei az államszerkezettel vannak összeshöve. Illyen dervisrendek: a *naksbendi*, *mevlevi*, *kadri*, *khaloeti*, és *rufái*.

Mind ezen szerzetes rendek különbözöképen öltözködnek, s főleg turbánjaik által különböztetik meg magukat. Azonban posztóruhát kevés dervis visel, hanem többnyire durva fekete vagy fejez daróczban járnak. Szakálaikat, bajuszaikat és hajjaikat hosszúra növesztik. Továbbá hordanak olvasót 99 korallszemből, mellyeken imádságaikat mondják le; egy ivó poharat, egy hátgerinczet csiklandoztató fakölönczöt, vagy ha önkínzók mint a *rufáik*, egy vas szegekkel kirakott buzogányt, mellynek végét olly ügyesen tudják szemeik felé dobni, hogy mindenki azt vélné, hogy a vas magában a szemben rejlik, holott az tulajdonképen a szemcsont üregében van.

Minden szerzetesrend törvényei megkívánják, hogy a dervisek az Istennek hét titokteljes nevét, melly által történik a beszentelés is, naponként többször ismételjék. E nevek: 1. *la ilah illallah*, nincs más Isten, mint az Isten! 2. *jallah*, óh Isten! 3. *ja hu*, óh ő az; 4. *ja hakk*, óh egyedül igaz; 5. *ja hajj*, óh örökkévaló; 6. *ja kajum*, óh állhatatos; 7. *ja kahhar*, óh bosszuálló. E szavak vonatkoznak a hét égre, hét földre, hét tengerre, hét színre, hét csillagra, hét érczre, és hét hangra.

A dervisek felszentelése abból áll, hogy a zárdafönök a novitiusnak e hét szót több heti időközben háromszor fülébe sugja. A novitius neve *kocsek*, a fönöké *mursid*. Az idő, melly

e hétizbeni felszentelésre kívántatik, a szerzetesrendek szabályaihoz képest különböző. Némellyeknél 1001 nap, másoknál kevesebb szigorral és idővel végbe megy; a mevlevieknél az ujoncz 1001 napig konyhai szolgálatot köteles tenni.

Mindenik zárdában, hol a dervisek lakást és ételmet kapnak, van egy nagy közös terem, hol ájtatosságokat végzik, s hol több fatáblák függenek az Istennek és az alapítónak neveivel. Az ájtatossági gyakorlatok a szerzetesrend szabályaihoz képest különbözők; miután némellyek : *jahu*, mások : *jallah*-t kiabálnak, némellyek körben keringenek, mások tüzet esznek, stb.

A zárdafőnökök vagy sejkek az öregek közül szemeltetnek ki a szerzetes rend főnöke által, ki *Reis-ol-Mesaich*-nak hivatik, s nem a zárdában, hanem a szerzetesrend alapítójának sirja mellett szállásol. A valódi derviseken kívül, még mindenféle osztálybeli emberek iratják be magukat e testületekbe; különösen a *mevlevi* rendben több országnagyokat találhatni. Egyébiránt a keresztények, kik előtt a a mosék zárva vannak, a dervisek ájtatosságain jelenlehetnek. Háboru idején a hadsereget csoportonként kísérik a dervisek, hogy az Istentől győzelmet és segítséget esedezzenek.

Az ulema testület személyei a *szofták*-ból, vagy is a muhamedanus papnövendékekből szoktak választatni. A softák iskolái a császári mosék mellett vannak Konstantinápolyban, Drinápolyban és Brussában. E növendékek először nyelvtant, arab és perzsa költészetet és ékesszólást tanulnak. Ha már az arab nyelvben meglehetősen előmenetelt tettek, akkor a koránt, ennek magyarázóit, és a polgári törvényeket kezdi tanulni. Végre az oktatás tárgyai : logica, természetphilosophia, metaphysica, még pedig arab munkákból. A mathesist egészen elhanyagolják, s e helyett inkább az astrologiára adják magukat, melly a török fanatikus babonára sok kívánt anyagot nyújt. A softák nem annyira az európai török birodalomból, mint inkább Syriából és Kis-Ázsiából ujonczozzák magukat; és ámbár tudományokkal foglalkozván, szelid viseletet lehetne tőlök várni; mindazáltal ők a legvadabb, legfanatikusabb, legnyughatlanabb, legromlottabb törökök. Konstantinápolyban nem történik olly spectaculum, hol a softák fő szerepet ne játszanának; mi figyelemre méltó dolog, ha meggondoljuk, hogy ezek száma magában a fővárosban 30—40,000 főre megy.

2. A keresztény hit, s ennek követői.

a) Az óhitű egyház.

A török kormány csak azon nem muhamedanus alattvalóknak enged polgári jogokat, kik általa elismert hitvallást követnek, s általa megerősített egyházfőnököt birnak. Ilyen elismert vallások : az óhitű, az örmény és romai katolikus. Ugyanis a muhamedanusok után legtöbb követői vannak az *óhitű egyháznak*. Az óhitűek száma összesen 9,351,120 lélek. Mert az oláhok vagy románok, továbbá a szerbek, a görögök, a montenegrinusok csaknem kivétel nélkül az óhitű egyház hivei; ezenkívül nagy részben a bolgárok, bosnyákok, morlások, cigányok szinte óhitűek. Azonban meg kell jegyeznünk, hogy ez igen tekintélyes számu óhitűek legnagyobb része nem a közvetlen török tartományokban, hanem azon hűbéri országokban (Moldva, Oláh, Szerbhon, Montenegro) lakik, melyek saját igazgatással, fejedelemmel birnak, s a török portától inkább csak névileg függnek. — Midőn a törökök Konstantinápolyt elfoglalták, akkor a görögök capitulatio szerint több nemű szabadalmakat és kiváltságokat biztosítottak az óhitű egyház részére, melyek közt legnevezetesebb volt az, hogy egyházi főnökeiket maguk választhaták, sőt még polgári ügyeiket is magok közt intézheték. Időjártával e szabadalmak közül sokat elkoptatott a török türelmetlenség; hanem már a mult században az orthodox óhitű vallás hatalmas védnöke, az oroszok nagy czára a török birodalomban is mint pártfogó lépett fel, s több békekötésekben, melyek közt legnevezetesebb a *kucsuk-kajnardsi*, szép előjogokat köttetett ki az óhitű egyház részére. — Egyébiránt az óhitű egyház szerkezete a török birodalomban is ugyan az, mint más keresztény országokban, hol e vallásbeliek találtnak. Egyházi főnökük : a konstantinápolyi patriarcha; ezen kívül van még 3 patriarcha, több érsekek és püspökök, kik mindnyájan a kalugyerek (óhitű szerzetesek) sorából választatnak. A kalugyerek valamivel müveltebbek a közönséges pópáknál vagy lelkészeknél; vagyonosabbak is, mert e szerzetes zárdák többnyire szép summa tökével, sőt fekvő birtokkal, s itt ott jeles könyvtárakkal birnak. Tekintélyük s befolyásuk a nép előtt szinte nagyobb, különösen a gyónást csaknem kirekesztőleg ezeknél végzi. Thes-

saliában az Athos hegyén levő görög kalugyer zárdák történetileg is nevezeteseek. — Ellenben a közönséges plebánusok, kik pópáknak neveztetnek, annyira szegények, hogy lelkészi jövedelmeikből el sem élhetvén, földműveléssel és kereskedelessel foglalatoskodnak. Hogy műveltségük és tudományuk nem nagy lehet, onnan gondolhatni, hogy az óhitű pópák nem seminariumokból kerülnek ki, hanem a pópa saját egyházfiát egy kis olvasásra és a ritualékra betanítván, belőle lelkészjelöltet képez, ki akármellyik plebániát bizvást elfoglalhatja, ha bir annyi pénzzel, hogy ezt püspökétől megveheti. A lelkészek illy elhagyatott sorsa és tudatlansága okozza aztán azt, hogy az ozman birodalomban az óhitű keresztények még babonásabbak a törököknél is.

b) *Az örmény egyház.*

Mint a történetből tudjuk, az örmény keresztények a nicomediai zsinaton ketté szakadván, örmény katolikus és örmény schismatikus egyházra oszlottak. Mig azonban a nemzet többsége nyilatkozhatott volna, hogy mellyik egyházat fogadja el, a török által meghódítottak, s ez a szakadással nem sokat gondolván, egy örmény patriarchatust alapított. A két felekezet közt valóban olly csekély különbség lehetett, hogy e patriarchai méltóságra igen sokáig vegyesen majd katolikus, majd tulajdonképeni örmény főpap emelteték. Hanem szerencsétlenségre egy Konstantinápolyban tartózkodó romai missionarius a pápától bullát eszközölt ki, melyben ez a katolikusoknak megtiltja, hogy a tulajdonképeni örmény egyházakat meglátogathassák, s istenitiszteleteikben részesüljenek. És mivel a pápának nem volt elegendő hatalma parancsolatjának sikeresítésére, tehát a franczia követséget kérte fel támogatás végett. — A pápának e rendszabályai szomorú eredményeket szültek a katolikusokra. Ezek, miután az örmény templomokat nem használhatták, kénytelenek voltak más katolikus szentegyházakat látogatni, s hol ilyenek nem léteztek, újakat építeni. És mivel az ő egyházuk nem volt elismerve, tehát titokban egyesültek, hol ezt veszély nélkül tehetni gondolák. Törvény előtt örményeknek tekintettek; s a porta csak mint illyeket ismeré. Lelkészeik, kik Romában, Konstantinápolyban s a Libanonon neveltettek, a kormány

előtt örmény papoknak tartattak, s az örmény patriarcha egyházi hatósága alá vettetvén, soknemű nyomásnak s üldözésnek valának kitéve. Ők több adót fizettek, mint az örmények; esketési és keresztelési taksákat az örmény püspököknek fizettek, s a templomok csak ezek különös engedelmével nyitattak meg számukra. Ezek következtében igyekeztek a katolikus hatalmasságok követségei pártfogása alá jutni; s a francia követ erősíté, miszerint neki joga van az örmény katolikusokat képviselni, melly jogot azonban a porta el nem ismervén, jogi állásuk szüntelen ingadozott, s a követségi pártolás azon arányban növekedett vagy apadt, a mint a francia udvar befolyása a portánál kisebb vagy nagyobb lett. E részletes idegen védelem a katolikus örményeknek *frank* (így neveztetnek a török birodalomban az idegen országok alattvalói) nevet kölcsönözött, miért ők a navarini ütközet után igen drágán lakoltak. Ugyanis a navarini csata után a porta a három nagyhatalmasságra felbőszülvén, keresve kereste birodalmában azon keresztény alattvalókat, kiket a nevezett három hatalom védelem nélkül hagyott. Az óhitűeket nem merték bántani, mert az orosz czár hadat izent. Az örmények kijelenték, hogy az ő hitvallásuk különbözik a katolikusokétól, hanem az utóbbiaktól őrizkedni kell, mert frankok. Ennek következtében az örmény katolikusok a fővárosból mintegy 12,000 tél közepén száműzettek. Férfiak, nők, gyermekek kompokra zsúfoltattak, és ázsiai partokra küldettek; miután belőlük több száz vízben veszett. A száműzöttek javai elkoboztatván, a szultán kegyenczei közt elosztattak. Minden tartományban a katolikusok felkerestettek, üldöztettek, kiraboltattak, s az általános veszedelmet csak az kerülheté ki, ki magát orthodox örménynek vallá, s ezek templomait meglátogató. Midőn *Guilleminot* tábornok és francia követ visszaérkezett, daczára ez időbeli igen nehéz és kényes állásának a portánál, erőködött a szegény katolikusokat védeni s nyomorúságoknak véget vetni. Hanem az orosz háboru, a görögországi ügy, Algir elfoglalása, s főleg pedig a francia kormány tudatlansága, melly a keleti dolgok fontosságát nem tudá vagy nem akará kellőleg felfogni, igen nagy akadályokat gördítenek útjába. Nem csekély feladat vala a szegény örmények elkobzott házait és javait a szultán kegyenczeinek kezeiből ismét visszacsikarni. E szerencsétlenek kifosztogatása a török

törvények és szokások szerint egészen jogosan történt; s még a szultán kimondhatlan kegyelmességének tarták azt, hogy e bűnös raják életben hagyattak. Azonban Guillemint tábornok nagy erélyvel és nem minden veszély nélkül keresztülvitte, hogy a katolikusok az örményektől külön nemzetnek ismerették el, s Konstantinápolyban saját patriarchát nyertek. A javak visszaadásával már késedelmesebben ment a dolog, de lassan lassan ez is megtörtént.

Az örmények nagyobb része azonban az orthodox örmény egyházhoz tartozik, mely a török birodalomban 1,562,000 lelket számlál. Az örmények hiszik a Krisztus megtestesültét, az urvacsorában az átváltozást, a hét szentséget, melyek közül az utolsó kenet csak lelkészeknek és halál után szolgáltatik ki; tisztelik a szenteket, és szigorúan böjtölnek, kivált a papok. Istenitiszteletük áll imádkozásból, misemondásból és predikálásból. A török birodalomban két patriarchájuk van *Erzerumban* és *Sisben*; de ezek is az orosz Örményországban lakó *ecsmiazini* közös patriarchától függnék.

c) *Romai katolikus egyház.*

Az örmények után legszámosabbak a romai katolikus keresztények. Ezen egyházhoz tartoznak a bosnyákországi horvátok s Moldvában a magyarok legnagyobb részben, valamint az arnauták közt a mirtidák, továbbá a bolgárok, morlások egy része, némelly örmények, Konstantinápolyban és a görög tartományokban a velenceiek és genuaiak maradékai, kik most már görögül beszélnek; végre a 13-ik századtól fogva a maroniták is egyesültek a romai katolikusokkal, ámbár ezektől sok tekintetben különböznek. Így például az istenitisztelet ó syrus és arab nyelven tartják, az urvacsoráját mindkét szín alatt veszik, és papjaik megházasodhatnak. Összes száma a romai katolikusoknak 1,000,000 före mehet. Mivel a török uralom a mostani ozman tartományokban csak lassan és néha szerződés következtében terjedett, ennél fogva a r. katolikus egyház magának sok helyen teljes vallásszabadságot biztosított, s mind a mai napig több kath. plebániák egyenesen a romai pápától függnék. Különben Konstantinápolyban van egy patriarcha, ki ez egyház feje, s ezenkívül több püspökök és zárak találhatók.

d) *Protestans egyház.*

A protestans egyház hivei a török birodalomban csaknem egészen idegen hatalmassági alattvalók, azaz frankok, s azért a török kormány előtt polgári jogokkal nem bírnak. Egyébiránt Jerusalemben egy protestans püspök is tartózkodik.

e) *Jakobitus egyház.*

Jakobiták, kik máskép eutychianusoknak, monophysitáknak vagy monothelitáknak is neveztetnek, jelenleg csupán Syriában és Egyptomban laknak, hol főleg a koptusok egészen a jakobita egyházhoz tartoznak. Összes számuk mintegy 450,000 lélek. A jakobita hitvallás Marcion görög császár uralkodása alatt a chalcedoni zsinaton kárhózatossá nyilvánították. E hitfelekezet nevét *Baradaeus Jakabtól* kölcsönözte, ki Syriában az eutychianus hitvallomást leginkább elterjeszté. Különböztetésül az óhitűek magukat melekítáknak (fejedelmieknek) nevezték, mivel a konstantinápolyi görög császár velök egy hitet vallott. S mivel Egyptomban a koptusok is legnagyobb részben az orthodox óhitű vallástól elpártolva, a jakobita hitet fogadják el: e miatt halálos gyűlölség fejlődött ki köztök, s a jakobitáknak igen sok sanyargatást kellett kiállniuk. Ez ellenségeskedés a koptusok részéről természetesen még mérgesebb lön, s ezek az arab jövevényeket örömezt beereszték hazájukba, csakhogy innen a görögöket kiverhessék. Ezek által boszujokat kitölték ugyan a koptusok, de egy uttal még súlyosabb járom alá veték nyakukat; ámbár minden török zsarnokság daczára, most is inkább gyűlölik a jakobitusok a görögöket s más keresztényeket, mint a muzulmanokat.

Állításuk szerint szent Márk volt az első, ki Egyptomban az evangyeliumpot hirdette, s azért ők ezt az első alexandriai patriarchának tartják. A nubiaiak és abyssiniaiak csakhamar követék az egyptomiak példáját, s egészen a keresztény, névszerint a jakobita vallásra tértek át. Azonban később a nubiaiak az izlám hitet fogadják el, s most dicsekszenek, hogy köztök egy keresztény sem lakik, s meg sem tűrnék őket, miután a muzulmanoknál tudatlanabbaknak és babonásabbaknak tar-

tatnak. De Abyssiniában jelenleg is a jakobitus keresztény hit az uralkodó.

A syriai jakobiták főnöke az antiochiai patriarcha, ki azonban nem Antiochia városban, hanem Mardin mellett egy zárdában lakik. Az alatta levő primás székhelye pedig a szent mátyási zárdában van Mossul mellett. A patriarcha 1781 olt a romai szent székek vetette magát alája, s mindig Józsefnek hivatik.

Az egyptomi jakobitáknál van egy patriarcha, több püspök, fő és alesperesek, plebánusok, káplánok és szerzetesek. Az egyház feje az alexandriai patriarcha (el Batrak), ki azonban Kairoban székel. Ez mindig szerzetes rendből választatik, mellynek szabályait folyvást megtartja; s egyik szabálya ennek az, miszerint nőtelennek kelletik maradnia. Másik igen szigorú rendszabálya e rendnek: hogy még álmában is minden negyedórán felköltetik. A patriarchát néha előde nevezi ki, néha sorshuzással választatik a sz. Antal czimű zárdai szerzetesek közül, melly kolostor az egyptomi pusztaságban közel a vörös tengerhez fekszik. A patriarcha vagyona nem megvetendő. Áll ez többnyire házakból, mellyek jövedelme csupán jótékony célokra fordítandó. A püspökök, kiknek száma 12, szinte a szerzetesek közül választatnak. A lelkésznek semmi testi hibájának, 30 évesnek és nőtelennek kell lennie. És ha lelkészi felavatása előtt nős volt, csak úgy eresztetik egyházi pályára, ha szüzet vett feleségül, s ha ez meghal, többet sem ő nem nőülhet, sem özvegye férjhez nem mehet. Egyébiránt a jakobitus lelkészek hiveik alamizsnájából, es két kezi munkájokból tengődnek. A szerzetesek (*rahib*) az ájtatosságnak és béketűrésnek hosszú és szigorú próbáján mennek keresztül; s megkivántatik, hogy szerzetbeli felvételük előtt, nőtlen ségi fogadást tettek legyen. Felavatásuk előtt rendesen másfél évig egy félreeső pusztai zárdában szolgálai munkát kell teljesíteniök. Mind a szerzetesek, mind az apácák felette szigorú életet folytatnak, s pusztá testükön folyvást gyapjuszövetet viselnek. Eledelük a pusztai zárdákban rendesen lencséből és köles kenyérből áll. — A jakobitus egyház a fiukat 14, a leányokat 8 nap múlva parancsolja megkeresztelni, ha egészségesek a gyermekek; különben korább is megkereszteltethetnek, mert véleményük szerint, a keresztség nélkül maradt gyermekek más világon vakok lesznek, s ezért szülőknek kelletik bün-

hődniök. Kereszteléskor a gyermek háromszor mártatik vízbe, melybe a lelkész hüvelykujjáról kevés olajat csepegtet, s régi koptus nyelven imádságot mond. A körülmetélkedés szinte szokásban van nálok, s e műtétet rendszeren a 8 éves gyermekben hajtják végre; ámbár ezt a vallás nem parancsolja, hanem mint ők mondják e részben a Krisztust akarják utánózni, ki szinte körülmetéltetett. — A koptusoknak sok iskolájuk van, de csak fiuk számára, leányok közül igen kevesen tudnak írni és olvasni. A tanulók koptus nyelven imádkoznak, s a szentírás is az egyházakban e nyelven olvastatik, bár a koptusok közéletben arabul beszélnek, s köztök kevés van, ki a koptus nyelvet hibátlanul és folyvást ejtené. A muzulmanokat utánózva, naponként ötször imádkoznak, imádság előtt megmosakodnak, saruikat a templom előtt levetik stb. Istentiszteletük napfelköltéssel veszi kezdetét, s mivel a templomban ülőhelyek nincsenek, minden községi tag 4 – 5 lábnyi mankóra támaszkodik. Orgona helyett czimbalmok használatnak, s urvacsorája alkalmával a kenyér borbá mártva adatik a hívőknek, csakhogy az egyházi nagyobb darab kenyeret, s italul bort is kap. — A gyónás és böjtölés szerda és péntek napokon s nagy böjt idejében szinte szokásban van a jakobita koptus keresztényeknél; s ki csak szerit teheti, a Jeruzsalem-beni bucsujárást legalább egyszer életében kötelességének tartja. Sertés és tevehusevés tiltva van, s általában az állatok leölése, s husaik élvezése körül nagy részben a muzulmanok szokásait követik.

f) *Nesztorianus egyház.*

A nesztorianus keresztények csupán az ázsiai tartományokban, s főleg Syriában laknak, de jóval kevesebb számmal, mint a jakobitusok. Egyházfőnökük; a mossuli patriarcha, ki mindig *Illyés* nevet visel. Ők elvetik az ephesusi, s az erre következő közönségés egyházi zsinatokat; a szentek tiszteletét tiltják; és csak 3 szentséget ismernek el, u. m. a keresztséget, urvacsorát és egyházi rendet.

g) *Szubis vagy szent János egyház.*

Szent-János vagy szubis keresztények csupán Bagdad és Tarablus basaságokban laknak, igen csekély számmal. Van

egy püspökük, ki Kurnában lakik. Saját, chaldaeus nyelven irt evangyeliumot használnak, melly *keresztelő Szent Jánosnak* saját maga által irt életrajzát foglalja magában, kit ők mint Krisztus megelőzőjét nagy tiszteletben tartanak. Minden más keresztény felekezetektől abban különböznek leginkább, hogy a keresztség szentségével ismételve élnek. Mert nem csak a gyermekek, hanem még az élemedettebbek is gyakrabban megkereszteltetnek; sőt temetés előtt még a halott is megkereszteltetik. Templomaik vagy kápolnáik nincsenek, hanem istenitiszteletüket szabad ég alatt náddal bekerített körben nagy titokban tartják. Élelmi szerek körül szerfeletti tisztasággal járnak el. A vizet meg nem isszák, ha csak saját edényeikbe magok nem meritik. S minden élelmi szer, mellyet a szubis a bazarban vásárol, előbb illy vízben mosatik meg. A böjtölést véteknak hiszik. Különben igen összetartanak, s más vallásu családokba nem házasodnak. Szószegés nálok legnagyobb bűnnek bélyegeztetik.

4. M o z a i t á k.

A török birodalomban lakó Mózes vallásuak legnagyobb részben *talmudisták*. Azon kevés *szamaritanusokról*, kik még Nablusban és Jaffában találhatunk, s a többi mozaiktól fellette gyűlöltetnek, csak az megjegyzendő: hogy ezek a külsőségekben a talmudistáktól épen nem sokat különböznek. A mozaikák összes száma 489,000 lélekre becsültetik.

5. P o g á n y o k.

a) *Izmaeliták.*

Az izmaeliták vallásáról valami bizonyost megtudni nagyon nehéz dolog, mert a török üldözéseitől rettegve, hitvallásukat szorgosan titkolják, s külsőleg egészen úgy viselik magukat, mint a muhamedanusok. Mind a törökök, mind a mozaikák biztosan állítják, hogy az izmaeliták pogányok. Egyébiránt számuk nagyon csekély, s a régi Epiphaniában Hama környékén tartózkodnak.

b) *Anzariusok.*

Az anzariusok az izmaeliták szomszédságában laknak, s egymást halálból gyűlölik. Több felekezetekre oszlanak, melyek közül némelyek a napot, mások a csillagokat imádják. Azt hiszik, hogy halálózaskor a lélek száján megyen ki az embernek, s azért nagyon vigyáznak, hogy ez ut valamikép el ne zárassék. Ez okból, ha egy anzarius halálra ítéltetik, rokonai nagy summa pénzt ajánlanak, hogy fel ne akasztassék, hanem inkább felnyársaltassék. Némelyek szerint az anzariusok Keletindiában is találnak hitrokonokra, hol saját templomuk van, s oda néha néha követeket küldenek. Egyébiránt az utazók az anzariusokat igen jó szívű, becsületes, vendégszerető embereknek festik; ámbár más vallásuaktól, mint pogányok nagyon gyűlöltetnek.

c) *Jezidák vagy sátánimádók.*

A jezidák vagy sátánimádók laknak Mesopotamiában és Kurdistánnak egy részében. Ezek a sátánt imádják, és mindenkép igyekeznek a setéség fejedelmét maguk részére megnyerni. Azonban szorgosan kerülik, hogy nevét ki ne mondják, s attól, ki ezt jelenlétükben cselekszi, nagy utálattal fordulnak el. Hitvallásuk igazolására erősítik, miszerint a világon a rossznak bizonyos mértéke fenáll; s e felett a sátán uralkodván, a rosszal azt látogatja meg, ki őt kevésre becsüli. E hitfelekezet alapítója Adi sejk, Mossulban temetteték el, s egyházi főnökük is itt tartózkodik. A jezidák kicsiny terme-
tük, de vadak és felette kegyetlenek; különösen a keresztényeken gyakran iszonyu vérengzéseket követnek el.

d) *Druzok.*

A druzok vallása idegenek előtt talány. Külsőleg úgy tesznek, mint a cigányok, hogy mindenütt az uralkodó valláshoz tartják magukat. Azért ők Syriában muhamedanusok; de ha magok közt vannak, megtörik a Ramazan böjtjét, szidalmazzák Muhamedet, bort isznak, s minden étket megcsznek, mit a korán tilt. A druzok más vallásbelieket, különösen a keresztényeket mértéken túl gyűlölik, mert régi hagyomány

következtében erősen hiszik, hogy egykoron az európaiak által fognak meghódíttatni. És e gyűlölség még nevedezett Napoleonnak syriábani táborozása oltá; s ha egy druz a másikat sérteni akarja, csak avval fenyegeti, hogy az Isten még kalapot teszen fejébe. Némellyek szerint a druzok *Hakimot*, Egyiptom kalifáját, ki a 10-ik század végén élt, tartják olly lénynek, mellyben az Isten az emberek előtt megjelent. Hiszik a lélek költözést, mert szerintük az Isten csak meghatározott számmal teremte lelkeket, mellyek nem szaporodhatnak. Egy haldokló embernek, vagy állatnak lelke tehát abba költözik át, ki épen világra jő. Utolsó ítéletkor *Hakim* ismét megjele-
nend, s jutalmat és büntetést osztogat; az erényesek lelkeit előkelő emberek testeibe küldi. Lelkészeik, kik *akal*-oknak hiv-
vatnak, a vallásból csak annyit közlenek hiveikkel, mennyit jó-
nak tartanak. Ezek kötelesek magukat minden káromkodástól
vagy esküvéstől visszatartani; öltönyökön aranyat vagy sely-
met nem viselhetnek; azon ételt, melly nem rendes uton ke-
rült, meg nem eszik; sőt illy esetben a pénzt sem használják,
hanem előbb mással cserélik fel.

VI. SZAKASZ.

A török birodalom törvényhozása.

Az izlám hit törvénykönyve, melly mint fentebb láttuk, minden muzulmanok egyházi és polgári törvényeit, valamint a statusjog fölveit is magában foglalja: *seri* (törvény)-nek, vagy *seri serif*-nek (nemes törvénynek) nevezetik. E törvények kiegészítésére a szultán által kibocsátott rendeletek: *kanunoknak* hivatnak, s e rendeletek gyűjteménye teszi tulajdonképen az ozman birodalom állam jogtani könyvét. E két törvényforráshoz járul még harmadszor a *szokás* (aadet), s negyedszer a szultán *önkénye* (urf).

1. A *seri*, vagy is a *törvény*, minden földi hatalom, s így az uralkodó akarátja felett is áll, mint a mellyet az Isten maga jelentett ki a prófétának, s utódaitól, az első kalifáktól és imámoktól kiegészítettet. A szultán, mint legfelsőbb imám, már

állásánál fogva védnöke, őre, oltalmazója, tolmácsa, végrehajtója ez isteni törvénynek, melyet a zsarnok is megsérthet, de fel nem dönthet.

2. A *kanun*, a szultán akaratján alapul, kinek személyében a törvényhozó hatalom egyesül, mind azon tárgyakra, melyeket a *seri* nem érint. És e hatalom a *serinek* következő szavaiból veszi eredetét: „Az imám (a fejedelem) fel van jogositva mind azon polgári és politikai intézkedéseket megtenni, melyeket az eszélyesség, a körülmények, s a közjó a „statuskormánytól, s legfelsőbb hatalomtól kívánnak.“ A *kanunok* az ozman birodalom első századaiban *fermánok* vagy egyszerű parancsolatok, később különös *hattiserifek*, császári kéziratok által tétettek közre; még pedig rendesen a nagyvezér előterjesztésére, vagy a birodalmi főtanács; a *diván* határozata következtében. E szokást a szultánok már politikából és eszélyességből is megtartották, hogy magukat a nép roszaló ítéletétől megóvják, mely rendesen minden ujítás ellen zugolódni szokott. E *kanunok* a közigazgatás minden ágaira kiterjednek; de mivel emberi és nem isteni eredetűek: tehát ezeket a szultánok megtarthatják, de el is vethetik, módosíthatják, részben vagy egészen eltörülhetik. Minden közigazgatási ágnak különös *kanunnaméja*, vagy gyűjteménye van, mely egyik illető közigazgatási hivatalnoknál őriztetik, de könyvkereskedésben nem forog.

3. A *szokás* (aadet) pótolja a törvényt mind azon esetekben, hol sem a *seri*, sem a *kanun* nem rendelkezett; s ezért minden tartományban különböző. Ha azonban ezt az uralkodó megerősíti, akkor az aadetből *kanun* képeztetik.

4. Az *önkény* (urf) a kanun és szokás azon intézkedéseire terjed ki, melyeket némely szultánok életbe hoznak vagy figyelembe vesznek, mások pedig vagy megtartják, vagy figyelembe sem veszik. De ha ezen önkényes rendelkezések az isteni törvény bűtje vagy szelleme ellen tétetnek, ez vétkeknek, és olly zsarnokságnak tekintetik, melyért az áthágó a törvény és vallás teljes bosszuját várhatja fejére. — A mondottak szerint tehát vannak esetek, hol csupán isteni, ismét hol csupán emberi, vagy végre vegyes eredetű törvények határoznak. Az első esetben a szultán a törvényen semmit sem változtathat, mert ő ennek csupán végrehajtója, például a nyilvános gyilkossági, utonállási esetekben, hol a vétkeseknek ki kelle-

tik állniok a törvénszabta büntetést, s a szultánnak nincs joga a halálosbüntetést elengedni, vagy szelidíteni. A második esetben, hol a törvény emberi eredetű, a végrehajtó köteles magát a megsértett fél akarathoz tartani. Például privát gyilkosságoknál a meggyilkolt rokonai vagy barátságosan megegyezhetnek, vagy viszonyosságot „szemet szemért“ „fület fülért“ kívánhatnak. A harmadik eset ismét két felé szakad, a mint tudniillik a törvényben az isteni vagy emberi eredet tulajdonosabb. Az első esetre példa az: miszerint a megsértettnek szabadságában áll ugyan a sértő felet törvény elibe idéztetni, vagy a tettet elengedni; de ha egyszer törvény elibe került az eset, a büntetést a sértett fél többé el nem engedheti. Második eseti példa az: midőn önkénytelen gyilkosságoknál a meggyilkolt rokonai a bűnösnek a megtörtént bűnvádi panasz után is elengedhetik a törvényes büntetést.

A mondottakból világos, hogy a muzulman és így a török törvények érvényességében s kötelező erejében többféle különböztetések és lépcsőzetek vannak, mire magok az izlami törvénytudósok következő okokat hoznak fel: u. m.

1. Több helyek és mondatok homályosságát a *koránban*, a hagyományban, s még inkább a magyarázatokban, melyek e homályos helyeket felakarák világosítani.

2. A *korán* és főleg a *sunna* ellenmondásait, miután maga a próféta magának többször ellenmondott, s máskép cselekedett.

3. A próféta tanítványai közt levő többértelműséget; miután némelyek állítják, mintha ezt vagy amazt csakugyan a próféta mondotta és parancsolta volna; mások ellenben az egészet kétségbe hozzák.

4. A *nyelnek*, mellyen a törvény írva van, kétértelműségét; mert az arab nyelvben több szó van, mellynek kettős, igen különböző, gyakran egymással egészen ellenkező értelem tulajdoníttatik. — Mind ezek a kanun törvény szövegére természetesen nem alkalmazhatók, mert a kanunok az ozman birodalomban török nyelven szerkesztetvén, világosak, és semmi kétértelműségnek s magyarázatoknak nincsenek alája vetve.

VII. SZAKASZ.

Kormányzati szervezet.

A török birodalom kormányi szerkezetét főleg Mahmud, de részben a mostani szultán is olly gyökeresen megváltoztatá, hogy a régi államépület a maihoz alig hasonlít; kivévén azonban az ulemák testületét, melyet Mahmud érintetlenül hagyott, csakhogy többi reformjait könnyebben keresztülvihesse.

Az egész török hatalom és dicsőség sarkpontja : *ő magas-sága, a padisah, a nagyur, a nagyszultán*. Ő egy személyben mind az egyházi, mind a világi legfőbb hatalmat egyesíti; s hol világos isteni törvények által kezei nem kötvék, minden ágaiban a közigazgatásnak korlátlanul rendelkezik és uralkodik. Mint a régi *kalifák* utódja s legfelsőbb *imám*, egyszersmind e földön minden muzulmanok egyházi főnöke. E kalifáti méltóságot az ozman uralkodó családnak I. Selim szerezte meg 1514-ben, midőn Egyiptomot elfoglalván, e magas egyházi főnökséget forma szerint magára ruháztatá. — A szultán korlátlanul rendelkezik alattvalóinak élete és halála felett; ő egyedüli tulajdonosa minden fekvő birtoknak, a kegyes alapítványi jószágok kivételével; ő egyedüli forrása minden méltóságnak, hivatalnak, kitüntetésnek; előtte minden török alattvaló egyenlő; és a török birodalomban nem ismernek sem nemességet, sem különböző polgári rendeket. Még az egyházi személyek sem képeznek itt külön rendet; s a fentebb említett *emirek* vagy is a próféta maradékai magukat nemeseknek tartják ugyan, s így czimeztetnek, de semmi különös polgári előjoggal nem bírnak. A trónörökösödés csak férfi ágat illet, még pedig elsőszülöttségi sorban; de itt is, mint más intézkedésekben, néplázadások és udvari cselszövények gyakran tettek kivételt. S innen nem egyszer történt, hogy uralkodó szultánok féltékenységből férfi rokonaikat megölették, szemeiket kiszúrátták, vagy a héttoronyba fogságba vetették. De ha illy gyalázatosságok nem történnek is, a császári család tagjai mindenkor elvonulva egy palotában tartoznak lakni.

Egyébiránt az uralkodásban két helytartója van a szultánnak, u. m. a polgári és katonai ügyekben a *nagyvezér*, az egyháziakban s törvénykezésekben a *nagy-mufti*, vagy is *sejk-ol-Islam* (izlám főnök). Mind a két egyenlő rangban levő helytartónak czime: fenség. Ezek után következnek a *müsirok* (legfőbb hivatalnokok), jelesen a 9 államminister, u. m. 1. a *hadügyi* (szeraskier), 2. a *tengerészeti* vagy is a *kapudánbasa*, 3. *igazságügyi* (akhiám-adlie), 4. *küügyi* (karidsije-hassiri), 5. *pénzügyi* (umuri-malie-nassiri), 6. *kereskedelmi és földművelési*, 7. *rendőrségi*, 8. *belügyi*, 9. *vallás ügyi* (evfak-nassiri). Ezekhez járulnak a *tüzérség* és *várak felügyelője*, az *udvari kincstárnok*, a *főtörvényszék és nagytanács elnöke*, a *haditörvényszék*, és az *admiralitás* elnökei, az *első udvari tolmács*, a *diván előadója*, több tárcza nélküli ministerek, stb. Mind ezen egyes személyek a végrehajtó hatalom organumai. A tanácskozó és kormányzó hatalmat pedig testületek gyakorolják, névszerint: a *títkos államtanács*, az államkancellaria vagy is a *diván*, és a *birodalmi nagytanács*. Az egyházi és törvényszolgáltatási szerkezetről, azaz az *ulemák* testületéről s ennek főnökéről a *nagymuftiról* bővebben szólottunk fentebb az izlam hit előadásánál. Itt csak a nagyvezéri hivatalról és a tanácskozó testületekről teszünk néhány szóval említést.

A *nagyvezéri* méltóság, melly az ozmán birodalom összes polgári és katonai közigazgatásának élén áll, s ki hivatalosan *szadre assam*-nak nevezetik, eredetét a kelét történetének öt századaiban veszi; mert ha erről a görög íróknál semmi említést nem lelünk is, de a perzsák legrégibb történetében a vezéreket épen olly hatalmasoknak és tekintélyeseknek találjuk, mint jelen időben. A nagyvezér politikailag képmássa a szultánnak; s élet és halál felett önkényesen rendelkezhetik mind azon esetekben, hol törvény által kivételek nem tétettek; s hatalma olly nagy, hogy parancsolatjának, fejkockáztatás nélkül még a ministerek, s legfelsőbb hivatalnokok sem szegülhetnek ellen, miután ő csak a szultán nevében intézkedik. Egyik legfontosabb megkülönböztetése az, hogy kizárólagos előjoga van a szultán személyéhez minden időben közeledhetni; miután a ministerek közül csak ő látogathatja meg a szultánt, s a birodalom ügyeiről személyesen tesz jelentést. Beiktatása mindenkor a császári palotában történik, hol a szultán maga adja által pecsétjét, saját nevét tartalmazó kör-

irattal, mint legfelsőbb hatalma jelképét. E nagy fontosságú ereklyét a nagyvezér aranylánczra függesztve mindenkor körülhordja, de gyakorlatilag csak két esetben használtatik, névszerint a szultánnak naponként felterjesztendő jelentések, és másodsor az udvari levéltár ajtaja lepecsétlésére. Fermánok, oklevelek, parancsolatok, szerződések más császári pecsét alatt adatnak ki. Ha valamelyik nagyvezértől e pecsét visszakéretik, ez jele hivatalvesztésének, és száműzetésének. Azon palotának, melyben Konstantinápolyban lakik, közönséges neve: *magas porta*, honnan az egész török kormány rendszerint a külfövetektől is e néven czimeztetik.

Ugyanis kapu, a keletieknél annyit jelent, mint nálunk a fejedelmi udvar. De a törököknél különbséget kell tenni a nagyvezér által lakott magas porta, mely az összes kormánynak jelképe, és a császári porta (a szerály első kapuja) közt, mely ismét az uralkodó udvartartását jelenti. Az első kapu főre: a nagy vezér, a második: a kincstárnok. A nagyvezér hivatalánál fogva elnöke mind a titkos államtanácsnak, mind az állam kancelláriának vagy is divánnak; s ennél fogva mind a politikai, mind a katonai igazgatás szálait kezében tartja. Ezelőtt nem régen a háborúk alkalmával a seregeket is személyesen vezérlé; de ez most már ritkábban történik. A nagyvezéri jövedelem II. Szoliman alatt, mint ennek tudós nagyvezére *Lutfi basa* maga megírta, 24 *jük*-re ment, de jelenleg 200 *jük*re is felmegy, mi körülbelül 500,000 piaszttert (egy piaszttert 10 ezüst krajczárral számítván) teszen.

A kormánygépnek igen fontos kiegészítő részét teszik a tanácskozó testületek, millyenek 1) a *birodalmi nagytanács*, 2) az *állam kancellária* vagy is *diván*, 3. a *titkos államtanács*. A *birodalmi nagytanács*, csak rendkívüli és igen fontos ügyekben szokott összehívatni. Ugyanis, ámbár a szultán korlátlanul és teljes hatalommal uralkodik: mindazáltal a közvéleményt talán egy uralkodónak sem kell annyira tiszteletben tartani, mint épen neki. Mert az izlám vallás az egyházi és politikai törvényhozást egyesítvén, igen sok törvény van, melyeket isteni eredetüknél fogva magának a szultánnak sem szabad büntetlenül megsérteni, és ha megsérti, jogosan letaszíthatatik uralkodói székéről. Ha tehát meggondoljuk, hogy ez isteni eredetű törvényeket az ulemák magyaráztatják; az ulemák pedig a népnek minden osztályaival szoros kapcso-

latban állanak: igen könnyen felfogható, miért kellenek a török szultánoknak a népvéleménye előtt minden uralkodók közt leginkább tédret fejet hajtani. A birodalmi nagytanács tagjainak száma nincsen meghatározva, hanem illy ülésre körülmények szerint a birodalom minden katonai, politikai és egyházi méltóságai meghívottnak, annyira, hogy néha 300 vagy 400-an is megjelennek. Végzése csak kezdeményezés, mely akkor nyer nagyobb fontosságot, ha azt a *diván* is elfogadja s magáévá teszi. — A *diván* vagy *török államkanczellaria*. A diváni hivatalok kiterjednek a belügyi, külügyi, és pénzügyi ministeriumokra. Egy 1834. mart. 8. kelt szultáni kanun szerint a divánhivatalok 4 osztályra szakíttatnak, s ezek birtokosai saját osztályaik megkülönböztető jeleit viselik. Rendes divánhivatalnok csak 45 van, de fontosabb esetekben a diván üléseiben több fő hivatalnokok, még pedig politikaiak úgy, mint egy háziak és katonaiak is részt vesznek, úgy hogy ezekkel jelenleg a diváni tagok száma 121. Az említett 4 osztályok e következők: *Első osztály*: 1) A kiajabég, vagy belügyminister, 2) a defterdár, vagy pénzügyminister, 3) a reis-effendi, v. karidsije-hassiri, vagy külügyminister. *Második osztály*: 1) csauzbasi, fő udvarmester, 2) nisansibasi, államtitoknok, ki az okleveleket s más iratokat császári pecsétel hitelesíti; 3) evkasi-humajun-nasiri, a császári kegyes alapítványok felügyelője, 4) kincstári felügyelő, 5) haszonbéri felügyelő, 6) államkiadási felügyelő, 7) fegyvergyári felügyelő, 8) arsenal-felügyelő, 9) löporgyári felügyelő, 10) számvizsgáló bizottmány elnöke, 11) népösszeírási felügyelő. *Harmadik osztály*: 1) Államújsági felügyelő, 2) folyamodványok titkára, 3) mekfubusi, a nagyvezér titkára, 4) beihikdsi, államreferendarius, 5) hadügyi titoknok, stb. *Negyedik osztály*: 1) Mekka és Medina városok haszonbérleti irodájának főnöke, 2) kincstári irodafőnök, 3) dohányadó felügyelője, stb. Mind a négy osztálybeli divánhivatalnokok számára a hivatali egyenruha meg van szabva. Így például az első osztálybeli 3 államminister égszínkék kabátot, világoskék s gazdag aranyozással himzett gallérral és sárga gombokkal, drágakövekkel kirakott markolatu kardot, és hivatali csillagjelet visel. E ministerek a diván oszlopainak (erkian), a többi tisztviselők a diván urainak (kodsagin) neveztetnek. Divánülések rendesen minden héten háromszor tartatnak, s a határozatok innen még a *tít-*

*kos államtanács*hoz küldetnek, melly legfőbb kormányzó hatósága az ozman birodalomnak. Ez államtanács áll a nagyvezérből mint elnökből, az állam rendes és tárcza nélküli ministereiből, a musirokból (főtisztviselők közül) tábornagyokból, stb. Hatósága a közigazgatás minden ágaira kiterjed, s egyenesen a szultánnak teszi hivatalos jelentéseit.

VIII. SZAKASZ.

Katonai szervezet; száraz és tengeri haderő.

A mostani török katonai szervezet egészen új, s az előbbi hadügyministernek Risa basának köszöni lételetét. Ez új szervezet szerint a török haderő áll: 1) *a rendes sorkatonaságból* (*nizam*), 2) *a honvéd-seregből* (*redif*), 3) a hűbéri országok segédcsapataiból, 4) *a felkelő seregből*, 5) *a hajóhadból*.

1. A rendes sorkatonaság 6 hadtestre osztatik, mellynek neve *ordu*, s ennek parancsnoka egy musir vagy tábornagy. Az *első* hadtest a testőrség, mellynek gyűlpontja: Skutari kis Ázsiában. *Második* hadtest a konstantinápolyi. *Harmadik* a rumiliai, mellynek hadfőnöke kiterjed Bolgárországra, Rumiliára, Albaniára; fő gyűlhelye: Monastir. *Negyedik* hadtest az anatóliai, mellynek gyűlhelye: Sivas, s hadfőnöke Kis-Ázsia nagyobb része s az Eufrat melletti tartományok. *Ötödik* hadtest az arabistáni; gyűlhelye: Damaskus; hadfőnöke: Syria. *Hatodik* hadtest az iráki; gyűlhelye: Bagdad; hadfőnöke a régi Mesopotamia, Kurdistan, Assyria, stb. Mindenik hadtestben van 6 gyalog, 4 lovas, 1 tüzér ezred. Minden gyalogezred számlál 4 zászlóalajt (tábur), egy zászlóalj 8 századot; melly szerint egy század 100, egy zászlóalj 800 és egy ezred 3200 emberből áll. A lovas ezredben van 6 svadrony, mindenik 150 lóval, s így az egész ezred áll 900 legényből. Egy tüzér ezredben van 9 gyalog és 3 lovas üteg, ütege 6 ágyuval szimittatván, az egész ezred 72 ágyuval rendelkezhetik. — Mindenik hadtest elosztatik 2 hadosztályra, mellyet két altábornagy (*ferik basa*) vezényel; egy hadosztály ismét 3 dandárra (*liva*), mellynek parancsnoka a *liva-basa*. Az ezredes

neve *miralai*, az alezredesé *kajmakám*, az őrnagyé *binbasi* (bin = 1000), kapitányé *jüsbasi* (jüs = 100), kápláré *onbasi* (on = 10), hadnagyé *mülasim*, őrmesteré *csauz*. E szerint egy hadtest ereje 19,200 gyalog, 3600 lovas, és 72 ágyu. — A rendes hadtesteken vagy ordukon kívül vannak még néhány elkülönzött csapatok, u. m. 1) Creta vagy Candia szigetben egy dandár 4000 rendes, 3400 felkelő, 600 benszültött tüzer katonából s így összesen 8000 főből álló; 2) Tripolisban egy brigáda vagy dandár egy lovas, egy gyalog ezreddel, és 4000 legénységgel; 3) Tunisban szinte illy erős dandár 4000 emberrel. Végre a főtüzérmeister parancsnoksága alatt álló külön tüzeri testületek is nem soroztatnak a rendes hadtestekhez. Állanak pedig ezek egy tartalék és 3 vártüzéri ezredből, melyek legényei a birodalom különféle váraiban, a Bosporus és Dardanellák várdáiban, Szerbhonban, a Duna mellett, az Archipelaguson és Kis-Ázsiában a Feketetenger partjain osztatnak szét. Ide tartozik továbbá a mérnöktest 1 dandárral, két ezreddel, ezredét 800 emberrel számítván. A mondottak szerint tehát a rendes sorkatonaság áll 36 gyalog, 24 lovas, 6 tábori, 3 vári, 1 tartalék tüzer és 2 mérnökezezredből; és a külön csapatok erejét ide számítva 129,000 gyalogból, 15,840 tüzerből, 23,400 lovasból, azaz 168,240 rendes katonából és a várágyuk kihagyásával 468 tábori ágyuból. — Generalissimusa az egész török hadseregnek a szeraskerbasa (szerasker = hadvezető); utána jön rangban a testörkapitány (beglerbég = vezér), s a musir-tábornagyok.

A rendes katonaság közt a gyalogság most már sokkal jobb, mint volt az oroszok, vagy Mehemed Ali elleni háborúban, e mellett száma is jóval tekintélyesebb. Öltöne szinte európai és nem keleti; névszerint a bő fehér vagy kék pantalon, kurta kék kabát, turbán helyett fez vagyis karima nélküli vörös süveg fekete rojtozattal. Fegyverzetet illetőleg a régi kovás puskákat a csappantyus fegyverek válták fel, mellyek nagy részben Francia, Belga és Angol országokból kerültek. A közlegény egy a legjobb katonák közül a világon: mértékletes az ételben, józan az italban, vakon engedelmeskedő tisztjei irányában, kitartó az ütközetben, fáradhatlan a hadutban, e mellett vitéz és minden sanyarusághoz megedzett. Azonban más oldalról a gyalogsági tisztek taktikai műveltségben legnagyobb részt annnyival hátrább állnak, s azért a

legénység fegyvergyakorlatokban, mozdulatokban járatanabb levén, nagy tömegekben, nyílt harcrenddel csak nagy vigyázzal lehet használni a török gyalogságot más európai rendes gyalogseregek ellen. Hanem várakat, erősségeket, sánczokat, hegyszorosokat, erdőket védeni; szemlélődési, előörsi csatákban, vagy felosztatott rendű ütközetben egy európai sereg sem tesz túl a törökön, sőt ennek abban is nagy előnye van, hogy gyors és biztos céllovész.

Hajdan a török seregnél a lovasságban fektült a súlypont, mely nem csak számos, hanem minden tekintetben igen kitűnő volt. Fénykorát a török lovasság a nagy Szoliman alatt érte el, midőn az 200,000 főből állott. — Jelenleg a *török lovasság* leggyengébb része a török hadseregnek. Rosszul öltözött, rosszul gyakorlott, rosszul fegyverzett. A régi török kardokat s damaskusi jatagánokat, mellyekkel a török lovasok hajdanta olly ügyesen tudtak bánni, az újan behozott európai fegyverek, névszerint a láncsák, az európai nyeregkészület, a francia és porosz hadgyakorlatok és szabályok keveréke, a frank öltöny, épen nem pótolák ki; sőt mind ezek a török nemzet igazi lovagias természetével merőben ellenkeznek. E mellett a török lovasság mostanság számilag is csekély, mert mint láttuk csupán 24 ezredből áll 900 legényével, s ezen ezredek sem teljeseek akár legénységét, akár lovait tekintjük.

A lovasság gyarlóságát némi részben helyreüti a *török tűzéréség* kitűnő jelessége. Itt megfordítva a török tűzéréség, mely hajdan legelejtesebb volt, most legjelesebb része a török hadseregnek. Történt tudniillik, hogy Augustus porosz királyi herczeg a déli Oroszországban Vosnoszenszknél tartott roppant lovassereg gyakorlatain jelen levén, hazamenve Konstantinápolynak vevé utját, hol már báró *Moltke* porosz tisztt az új török hadsereg szervezésében 1½ év óta buzgón fáradozott, s e tekintetben II. Mahmud szultánnak leghivebb tanácsadója volt. Itt a herczeg megszemlélven a török tűzéréség gyakorlatait, a szultánnak személyesen megígéré, hogy e tűzéréség betanítására porosz tiszteket küldend. És csakugyan 1838 tavaszán a porosz kormány elküldötte Kuczkovszky tűzér főhadnagyot (ki jelenleg ha nem névszerinti, de még is valódi főnöke a török tűzéréségnek), több tűzér, bombász s más katonailag művelt tisztek kíséretében Konstantinápolyba. Ezek

azóta szakadatlanul folytatják oktatásukat, szervezéseiket, s a török tűzérseget már is kitünő fokra emelték. Midőn 1852 nyarán *Vrangel* porosz tábornok oroszországi utazásaiban Odessában *Miklós* czártól, Konstantinápolyba menendő, búcsút vön, e felség következőkép nyilatkozott: „Ha ön Konstantinápolyba menend, tekintse meg a török tűzérseget, de „szorgosan, meglátandja: *hogy ez most legjobb egész Európában*. Ezt nektek poroszoknak, a ti porosz oktatóitoknak köszönhetjük.“ — Már pedig ha valaha, jelenleg leginkább az ütközetek sorsa az ágyuk számától, s a tűzerek ügyességétől függ. És Napoleonnak régi mondatát az újabb időkbeni tapasztalások is bebizonyíták: hogy mennél inkább ujonczok és gyakorlatlanok a gyalogság és a lovasság, annál inkább szükséges, hogy ezek jó tűzérség által gyámolittassanak, hogy az egész sereg rögtön szét ne kergettessék. Ennélfogva Indiában, Perzsiában, Egyiptomban stb. a tűzérség most is eldöntő fegyvernem.

2. A török haderő második fontos kiegészítő részét teszik a *honvédek* vagy is *redifek*. Terv szerint minden rendes hadtestnek, gyalog-, lovas-, tűzér-ezrednek egy hason számu, hason szerkezetű honvéd hadtest, és ezred felel meg. Ez is porosz gondolat, mert ebben a porosz honvéd rendszer (Landvehrsystem) van egészen utánozva; s ha teljesen keresztül vitethetik, a török birodalom védereje dönthetlen leend. A török sorezredeknél szolgáló legények 4 esztendei katonáskodás után haza bocsáttatnak, de itt 8 évig a honvédseregnél tartoznak szolgálni. A honvédezredek, tekintettel a helyiségekre, zászlóalyakra, lovasszázadokra osztatnak fel, s mind fő, mind altisztjeik teljes számmal megvannak. Ezek állandó és rendes fizetést huznak, s katonáikat kik szabadságon oda haza élnek, hetenkint kötelesek fegyverben gyakoroltatni. Minden évben pedig egyszer az egész hadtest honvédserege a fő gyűlhelyen egy hónapra összejön, hogy itt nagyobb tábori mozdulatokban gyakorolhassa magát. Ez idő alatt a közlegénység is rendes zsoldot huz, s kenyér és rizsrésleteit mint a sorkatona kikapja. Terv szerint kellene állani a honvéd vagy *redif* seregnek 115,000 gyalogból, 21,600 lovasból, 9000 tűzérből, azaz összesen 145,800 emberből.

3. *Harmadik* alkotórészét teszik a török hadseregnek a *segédcsapatok*, mellyeket a török hűbéri országok küldenek,

vagy azon tartományok állítanak, melyekben a rendes ujonczozás még nem divatozik, mint például Bosnyákhonban, Herczegovinában, felső Albániában stb. Segédc csapatokat e következő tartományok küldenek : 1) *Egyptom* szerződés szerint tartozik 40,000 embert állítani. E segédsereg minden más segédhadak közt leghasználhatóbb a magas portára nézve, mert azonkívül hogy igen jól kitanított, jól fegyverzett katonákból áll, e mellett mindnyájan muzulmanok, s a török kormányhoz nem csupán kötelelességből, hanem vallási rokonszenyből is engedelmesek. 2) *Tunis* contingentiája nincsen meghatározva, de a jelen orosz háboruban már 12,000 fegyverest küldött. 3) *Szerbország*, mely beligazgatásban a török kormánytól egészen független, köteles 20,000 segédhaddal megjelenni; mely azonban jelen orosz táborozásban alkalmasint elmarad. 4) A harczias szellemű *Bosnyákhon* és *Herczegovina* lakosai a rendes ujonczozást el nem fogadván, helyette minden háboruban 30,000 emberrel lépnek sikra. Összesen a segédc csapatok 102,000 főre számíthatók.

Negyedik kiegészítő részét teszik a török haderőnek a rendetlen felkelő seregek. Ezekhez számíttatnak : 1) a *kavaszok* vagy is gyalog rendőrök, 2) *szejmenek* vagy is lovas rendőrök, 3) *szubekisok* vagy rendetlen tartomány katonaság mintegy 30,000 emberrel, 4) a *dobrudschai tatárok* 5000-en, 5) a muzulmani önkénytesek, mint például: kurdok, lázok, druzok, arnauták, arabok, s más török lakosok. Számuk bizonytalan, s 50,000—200,000-ig változhatik. E rendetlen csapatok nagy része lovasságból áll, mellyel jó hadvezér szerencsés ütközetek után igen sokat kivihet; de szerencsétlen körülmények közt szétszóródik mint a polyva.

Visszaidezése a török száraz haderőnek :

1. Rendes sorkatonaság	168,240 ember.
2. Honvédsereg . .	145,800 „
3. Segédc csapatok . .	102,000 „
3. Rendetlen katonaság	100,000 „
Összesen .	516,040 fegyveres és 800 ágyu.

Végre a *török hajóhad* áll jelenleg 2 háromemeletes sorhajóból 130 és 120 ágyuval, 4 kétemeletes hajóból 90—74 ágyuval, 10 vitorlás fregátból 40—60 ágyuval, 6 korvetből

22—26 ágyuval, 14 brigből 12—20 ágyuval, 16 sajkából 4—12 ágyuval, 6 gőzfregátból 400—800 lóerővel, 12 gőz-korvetből s más apró nemüekből. Hadihajó van összesen 70. A matrózok száma 32,000, kik részint a hajók, részint az ágyuk körül szolgálnak. Ezenkívül van egy tengeri-gyalogezred (bahrié alai) 4000 emberből álló, egy dandár-tábornok vezénylete alatt. A tengerészet főtisztikara e következő: a kapudánbasa, mint nagy admiral és tengerészeti minister; 5 admiral, kik közül 3 folyvást alkalmazásban áll; 3 aladmiral, u. m. a hajóhad aladmiralja (patrona), a hajógépgyárak igazgatója, és a hajózási-iskola felügyelője; 7 ellenadmiral, kik közül hárman „miala“ nemes czim alatt a Dunán, Feketetengeren, Archipelaguson és a perzsa öbölben vezényelnek; a többi 4 pedig az admiralitási tanácsot képezi. Ez utóbbiak közt van a *mimarbasi* vagy főépítész is. É tengerészeti parancsnokok rangban és zsoldban a száraz hadsereg tábornokaival rangoztatnak. Névszerint az admiralo k a ferikokkal vagy is osztályos generalokkal (altábornagy), az aladmiralo k a livákkal vagy is general-örnagyokkal, az ellenadmiralo k a miralai-kkal, vagy is ezredesekkel vannak egy rangban. Egyébiránt egy admiralhajó parancsnoka is ezredesi rangban áll.

IX. SZAKASZ.

Közfövedelem.

A török birodalom állami jövedelmeiről és kiadásairól valami bizonyost tudni, nagyon nehéz feladat; mert a török finánczrendszer minden más europai finánczrendszerektől különbözik. Egyébiránt Mahmud szultán, s részben Abdul-Medschid ezt is gyökerében megváltoztatá; csakhogy az itt becsuszott visszaéléseket eltörlni valóban óriási feladat. Így földadót most már minden lakos különbség nélkül fizet, legyen az muzulman, vagy keresztény és zsidó; a keresztények által ezelőtt fizettetni szokott fejadó (karadzs) földadóvá változtaték át, s ezt a községek magok közt osztják fel s hajtják

be, és ez valamivel több, mint a muzulmanok adója, azon okból, mivel a keresztények katonáskodni nem tartoznak; végre most már nem az illető basák és helytartók szedik a jövedelmeket, hanem erre különös pénztiszták neveztetvén, ezek számolnak be a portának.

A török birodalomban kétféle kincstár megkülönböztetendő, u. m. az udvari kincstár (kaszine odassi), és a birodalmi kincstár. Az elsőnek jövedelme az uralkodó család fentartására fordítatik, s jövedelem-források: a koronajóságok, mellyek többnyire örökös haszonbérben biratnak; elkobzott javak, bizonyos termékkeli kizárólagos kereskedhetés és tőkepénzek. Az utóbbiak igen tetemesek s 60—70 milliom pengő forintra felrugnak, de ezek nagy része a birodalmi kincstárnak vannak kölcsönözve kamat nélkül. A birodalmi kincstárjövedelem forrásai: 1) fekvő javak, 2) arany-, ezüst-, réz-, vas- és só-bányák, 3) földadó, 4) iparadó, melly iparüzletektől, kávéházaktól, borbélyműhelyektől, kereskedelmi telepektől stb. szedetik; 5) dohányadó (de a dohányárulás nem állami egyedáruság); 6) len és kender-termékek adója, 7) ut-, hid-, rév-, kikötő-vámok; 8) halászat, 9) behozatali és kiviteli cikkek vámjá, 10) hűbéri országoktól fizetendő tributumok, 11) nomád és szabad népektől, mint turkománoktól, kurdoktól stb. fizetett adók; 12) cigánytaksá, 13) hivatalokért és kitüntetésekért fizetett taksák, 14) örökségi járulékok. — Általában az adó igen mérsékelt, s e roppant birodalomban az összes birodalmi közjövedelem 360,000,000 piaszterre vagy is mintegy 60 milliom pengő forintra becsültetik.

E summát pedig legnagyobb részben a hadsereg és a hajóhad emésztí föl, mert a közigazgatási mérsékelt költségeket mindenik tartomány különösen viseli. A sok belzavarok és külháboruk azonban igen kiüriték a porta kincstárát. Már 1839-ben kénytelen volt a kormány papiros pénzhez folyamodni, s 1840. július havában 32,000 erszény kincstári jegyet (sehim), azaz 1,792,000 tallért, később 1840-ben ismét 48,000 erszényt azaz 2,688,000 tallér papirospénzt tett forgásba. Ezenkívül kölcsönöket vett fel a császári kincstárból, a kegyes alapítványi pénztárból, az ujonnan felállított konstantinápolyi banktól (30,000,000 piasztert = 5 milliom pengő forintot); több fővárosi bankároktól; s legközelebb egy pénzügyi államtitoknak kölcsönt szerzendő Londonban és Párisban kísérti

meg szerencsáját, minek azonban felette nagy akadály a, hogy a korán minden kamatfizetést keményen tilt, s ezt uzsonának tartja.

X. SZAKASZ.

Nyers és ipar-termények. Kereskedés.

A török birodalom növényzete s termékekbeni gazdagsága a geographiai fekvés és a különböző éghajlatok szerint változik. Európában, északi tartományaiban, u. m. Moldva, Oláh, Szerb, Bosnyák, Bolgárországokban, a Balkán vidékén, s Kis-Ázsiában a Taurus hegyek mellékén, Örményországban, s a Libanon bércek közt zordonabb az éghajlat, a tél hosszú és kemény, s így a növényzet is szegényebb. De az északi szélesség 40° alul egészen déli, kellemes égaljra találunk, melly mind a növényi, mind az állati növényzetre jótékony befolyással működven, a termékenység is rendkívüli. Itt a növényzet, a magasabb hegyek környékeit kivéve, soha sem szakad meg: örökzöld fedi a mezőket, s a tiszta légkört balzsam illatok töltik el. Általában a török birodalom a világon egyik a legszebb és legtermékenyebb országok közül; és ámbár a föld kevéssé nem műveltetik, sőt roppant térségek hevernek parlagon: még is olly rendkívüli gazdag nyers termékekben, hogy ezekből sokkal több értéket kivihet külföldre, mint a mennyit innen összes nyers- és ipar-termékekből behoz.

Növényekből először is megemlítjük a *buzát*, melly mindenütt termesztetik ugyan, de főleg Egyptom, Moldva, Oláh és Bolgárországok a külföldnek is gabona tárházaiul szolgálnak. Rozsot, zabot keveset, elenben *tengerit* s a törökök kedves eledelét *rizset* nagy mennyiségben vetnek; az arabok szegényebbjei pedig köleskenyeret esznek. *Erdeje*, Egyptomot kivéve, hol tőzeget használnak, valamint Syria egy részében is, mindenütt elegendő. A gyönyörű magasra nőtt platánokat már a görögök munkáiból, s a Libanon pompás czédrusait a szentírásból ismerjük, melyeknek fája illatos és elkorhadhatatlan. Tölgy, cser, bükk, fenyő fánemek nagy bőséggel

találtatván, nem csak házak és hajók építésére elegendők, hanem a gubacs és makk is nevezetes jövedelmét teszik a lakosoknak. A traganth, ladan, masztiks csemetékből becses mézganemek készíttetnek. A masztik s mézga, melyet a hasonnevű fanem izzad (pistacia lentiscus), fejér és átlátszó, s a legjobb a szerály számára tartatik fen, hol a nők azt füstölésre használják, egyuttal fogaik épen tartása végett rágicsálják. Rózsa bokrok Kis-Ázsiában gyakran famagasságra felnőnek, s az illatos rózsavizzel nem megvetendő kereskedés üzetik. Hasonlóul a legpompásabb virágok mint jáczintok, tulipánok, liliomok, nem csak a kerteket, melyek ápolására a törökök nagy gondot fordítanak, s nem ritkán aloe (Agave americana), s indus fige (Cactus Opuntia) eleven sövénynyel keríttetnek; ékesítik; hanem a szabad mezőkön s ligeteken is gyönyörködtetik a szemet. Orvosi és fűszeri növények szinte gazdagon teremnek. — Közönséges és déli gyümölcsök: citrom, narancs, fige, gránát, barack, mondola, szilva, cseresznye (egész ligetekkel), körtve, alma, dió, szentjánoskenyér, törökszilva, kókusdió, pompás görög és sarga dinnyefajok. Zöldségekből: *kukdász* (Arum colocasia) egy burgonyához hasonló gyökérnövény, *kusza* tökféle növény, *okra* kedvelt leves zöldség, *tomaka* (solanum lycopersicum). Kereskedelmi növényekből: olajfa nagymennyiségben, s ez Syria tengerpartján bükkfa magasságra felnő; szesam, mák, melyből opium vagy mákony készíttetik; sáfrán, buzér, indigo, s a legbecsesebb festőnövények, melyek okozzák azt, hogy a török fonalak festékei olly állandók és élénkek. A török dohány pompás illatja végett külföldön is eléggé ismertetik. Legtöbb terem Macedoniában, legjobb Syriában, melyet a török dámák is nagyra becsülnek. A török külkereskedés egyik főcikkét teszi a gyapot, melynek különösen Egyptom és Macedonia a hazája. Szőlőre az éghajlat nagyon kedvező, de mivel a török bort nem iszik, ez nem nagyban termesztetik. Hiresek a cyprusi és görög szigeti borok.

Az állatok országából vannak: különböző töviskes állatok, mint a klipdás (Marmota capensis) Syriában, a cserboa, töviskes disznó; husevő állatokból, az ichneumon, nyest, medve (az örmény és syriai hegyeken), hiuz, farkas, sakál, róka, hyena, orosz lány a Tigris környékén, csak hogy itt kisebb, mint Afrikában; leopard, angorai hosszú selyem-

szőrű macska, szarvasok, özek, s a Taurus hegyein zergék. Házi állatokból szarvasmarha az ázsiai és afrikai birtokokban kevés, Európában több, különösen Moldva és Oláhországokban; bivaly nagy mennyiségben. A legnemesb faj lovak hazája Syria. Ezek itt arab származásuak, s 6 féle faj különböztetik meg. Első faj a *dschelfe*, az igazi arab ló, tele nemes tüzzel, erőteljes s olly szelid, mint a bárány, mellyből egy két éves hibátlan csikó helyben 600—800 pengő forintért adatik el. Második faj a *szeklavi*, Syria keleti pusztáiból származik s külsőleg az elsőhöz annyira hasonlít, hogy műértők is gyakran megcsalatkoznak; egyébiránt ez is kitünő faj, és csaknem olly drágán fizettetik, mint a *dschelfe*. Harmadik faj az *ölmefki*, melly szép testalkatra és alakra nézve a két első fajt is felülmulja, de nem olly gyors. Hazája szinte a syriai pusztaság, honnan eladás végett Damaskusba szokták hordani. A többi három faj neve: *ölszabi*, *öltrajdi*, *ölnagdi*. Az utóbbi szinte nagy értékű s rendesen Bussra vidékéről hozzák; a nyugoti vidékeken ritkán találhatik. Legselejtebb faj az *öltrajdi*. Jó, de az arabhoz nem hasonlítható nemes vérű lovak tenyésztetnek Albániában is. Moldvaország pedig nagyban üzi a lótenyésztést, s innen több ezer igen alkalmas kocsi és hadilovak vitetnek ki külföldre, főleg az ausztriai birodalomba. Számár az ázsiai és afrikai tartományokban mind teherhordásra, mind lovaglásra nagyban tenyésztetik, s az itteni szamarak sokkal nagyobbak, erősebbek s virgonczabbak, mint az európaiak. Öszvér is sok van; de ennél a keletnek fontosabb állatja a *teve*, mellyből egy és két pupost találhatni, de a syriai és egyptomi pusztákon leginkább az első használják. Juhokból számos fajok tenyésztetnek, mellyek gyapja azonban a spanyol eredetűek gyapjánál alábbvaló; legfinomabb gyapjut ad még a macedoniai és thessaliai. Moldva és Oláhországokban a hosszú durva gyapjas magyar faj, Kis-Ázsiában a vastag zsirófarkú zsirka tenyésztetik leginkább. Ugyancsak Kis-Ázsia sajátja az *angorai kecske*, mellynek hosszú s igen szép selymes gyapjából drága szövetek készülnek. Sertéseket a muzulman és zsidó nem ehettvén, nem is tartanak; ellenben Szerb és Bosnyákországokból évenként 300,000 darabnál is több kihajtatik külföldre. Szárnyas állatok közül nevezetes a *samarmar*, egy rózsaszínű seregélyhez hasonlító szép madár (*turdus roseus*), melly a keleten gyakran mutatkozó sáskákat üldözi, s

azért a törököktől szent tiszteletben tartatik; a nagy keselyű, melly szinte dögöket emésztvén, becsültetésben részesül; galambok különbféle nemei, gyöngytyukok, pávák, fáczányok, foglyok roppant mennyiségben, végre kócsagok, mellyek tollai a török nagyok turbánjainak legfőbb ékességei. A Duna, a tengerek, különösen a földközi tenger és a perzsa öböl mindenféle *halak* nemeivel bővelkednek; mellynél fogva a szárított és besózott halak, valamint a caviar is egyik tekintélyes kiviteli cikk. Krokodilus csak Egyiptomban a Nilusban található. Bogarak közül a *selyembogarakat* említjük először mint leghasznosabbakat, mert a selyemtenyésztésből sokan, sőt a druzok, maroniták csaknem egyedül ebből élnek. A méhtartás szinte nagyban divatozik. Ellenben a manna és sáskaférgek károkat okoznak ugyan, hanem Syriában és Palaestinában az emberek ezeket is eledelükre fordítják, s városi piaczkon iczénként árulják. A skorpiók itt nem olly veszélyesek, mint Arábiában és Afrikában; de a déli tartományokban a legyeknek, szunyogoknak, bűdösférgeknek, hangyáknak alkalmatlanságai csaknem kiállhatatlanok.

Ásványokban szinte gazdag volna a török birodalom; de a bányászat itt nagyon hanyagul üzetik. Találni aranyat, ezüstöt, rezet (Kis-Ázsiában); vasat különösen Bosnyákhonban és az ázsiai tartományokban, ólmot, piskolczot, mindenféle drágaköveket, porcelánföldet, pecsétagyagot, tájtékföldet (a kis-ázsiai legjobb az egész világon), timsót, salétromot, szék-sót, tengeri és kősót, ez utóbbit kimerithetlen mennyiségben Moldva és Oláhországokban, kőszenet, kénkövet, földszurkot, a márványnak különféle legszebb nemeit bőségben.

Azonban mindamellett, hogy a török birodalom nyers termékekben felette gazdag: mégis a műipart virágoznak nem mondhatjuk, bár némelly iparczikkek kitünő jóságuk levén, külföldön is nagyon kerestetnek. Illy jeles iparczikkek: a *szattyán* és *kordovány* bőrök Saloniki, Larissa, Gallipoli, Janina, s az ázsiai városokban; *kardok* és *kések* (hires a damaskusi), vas edények (leghiresebb Sumlában), *aczélművek* Kis-Ázsiában, Bosznaszerajban, Skutariban, Karatován, Konstantinápolyban; fegyvergyár Végszendrön, Grabován. A veresre festett *török gyapot fonál* s más gyapotszövetek hazája Macedonia, Thessalia, ezenkívül Konstantinápoly. Általjában a görögök és örmények ügyes fonók, szövők, himzők, különösen

gyapotban és selyemben, s az utóbbi portékák az indiaikat is felülmulják. A török *szőnyegeket*, különösen mellyek Smyrnából, Brüsszából és Syriából kerülnek, Europa legtöbbre becsüli, ámbár a törökök magok a perzsa szőnyegeknek adnak elsőséget. Az angorai kecske gyapjuból készült *sálók* felülmulhatlanok. Ellenben a gyapjú és len s kender szövetek nagyon közönségesek. A műipar egy főágát képezi a török birodalomban a *tajtékpipa* csinálás, és *szappanfőzés*, melly mindenik kiűnő a maga nemében.

Mivel a török birodalom nyers termékekben, s néhány jeles iparczikkekben bővelkedik : tehát mind bel, mind külkereskedése nagy fontossága. Általában a török kereskedés *levanteinek* neveztetik, melly elnevezés még a genuiaiaktól és velenceiektől veszi eredetét, mivel a török tartományok tőlök keletre (levarsi = felkelni) feküdtek. Jelenleg az angolok, aztán a francziák, osztrákok, északamerikaiak, belgák, hollandusok, olaszok és oroszok azok, kikkel az ozman birodalom kereskedelmi összeköttetésben áll. Fő kereskedési piacok : Konstantinápoly, Smyrna, Kairo, Alexandria, Saloniki, Janina, Bussra, Damask, Haleb, Larissa, Galacz stb. Kiviteli cikkek részint saját, részint átmeneti termények és portékák. Név szerint saját kereskedési cikkek : selyem, nyers és feldolgozott gyapot, szőnyegek, sálók, kordovány, nyers és más készített bőrök, dohány, szarvasmarha, ló, sertés, gubacs, faolaj, szárított halak, halikra, cziprusi s más bornemek, tajtékpipa, szappan, illatos vizek, orvosi füvek, festékek, terpentín, mézga, déli gyümölcsök ; és Egyiptomból, Oláh és Moldvaországból gabona nagy mennyiségben. Átmeneti cikkek : moka kávé, balzsam, tömjény, gyöngyök Arábiából ; mindennemű fű és orvosszerek Perzsiából ; fűszerek, moschus, gyapotszövetek, kazimir sálók Kelet-Indiából ; s ezekért a törökök az ázsiaiaknak gubacsot, rezet, mákonyt, törökszilvát, rizset és arab lovakat adnak. — Behozatali cikkek Európából következők : angol, francia, belga, osztrák s német gyárművek, posztó, selyem, vászon és gyolcs portékák, csehországi üveg, nürnbergi áruk, aczél, papiros, higany. — Egyébiránt a török kereskedéssel ritkán foglalkozik, hanem a belkereskedés főleg görögök, czinczárók, örmények és zsidók kezében van ; a külkereskedést pedig főleg itt megtelepedett angolok, francziák, osztrákok s más európaiak folytatják. — A belkereskedés olly

tartományokban mint a török, hol rendes országutak az ázsiai részeken nincsenek, hanem annál több rabló csoportok kalandoznak, csupán karavánok által üzethetik biztossággal. E karavánok részint kereskedési, részint bucsujárási utazótársaságok, melyly utóbbiak közt a Mekka és Medina városokba zarándokolók legnevezetesebbek és legszámosabbak. Minden karaván számos utazókból és tevebirtokosokból áll, kik tevéiket az utazóknak részint teherhordás, részint lovaglás végett kibérlik. E tevebirtokosok Kis-Ázsiában és Syria északi részén turkománok, déli részén arabok. Közülök egy az egész utra főnöknek (conducteur) választatik. Nagyobb biztosság végett azon népcsaládok közül, kiknek földjén utazik át a karaván, állomásról állomásra fegyveres lovas csapatok fogadtatnak fel kíséretül. Egyesek, hol szükséges, előre lovagolván, a környéket kikémlelik, a következő pihenési állomást megválasztják, s ételmi szereket szereznek be. A nagyobb karavánoknak már rendes állomási helyük van még a nagy pusztaságokon is. Mihelyt estve a kitűzött helyre megérkeznek, a lovak és tevék átadatnak a szolgálknak, a sátorok felhuzatnak, s az ételkészítés, melyly rendszeren rizsből, köleskásából és törökszilvából áll, kezdetét veszi. Tüzelőül teveganéj használtatik, melyly már illy helyeken előre halmozva készen várja az utasokat. A tábor portékacsomagokkal és különféle utazó málhákkal sánczformára körülkerítettik, melylybe éjszakára az állatokat is behajtják. A Mekkába menő zarándokok számára nem csak kutak és tavacsok, hanem kisszerű várdák is épültek, hol némi őrség felvigyázata alatt, buza, árpa, rizs, kétszersült, dohány, sátorok, kötelek, lőpor, fegyver s más készletek tartatnak. Illy karaván utazás nagyon sokba jön, mert nem csak a tevebér és étel kerül sokba, hanem a kísérő lovascsatatoknak, s a néptörzsökök főnökeinek adadni szokott ajándékok még többre rugnak. — Kényelmére a közönségnek s a közlekedés könnyebbitésére a török kormány a főutvonalokon postákat tart. Ez intézkedés még IV. Murad idejéből veszi eredetét (1640 †), de még nagyon tökéletlen. Minden állomáson 30—100 ló áll készen, melylyekkel a tatár (így neveztetik a postás) szabadon rendelkezhetik. A tatár kötelessége a reá bízott leveleket és pénzeket tovább szállítani, s e postajáráthoz egyes utazók is csatlakozhatnak, csakhogy ezeknek is lóháton kell utazniok. Magával mindig hord egy fermánt a nagyurtól,

ki őt felhatalmazza, hogy minden szolgálatot igénybe vehet mit az utazás előmozdítására szükségesnek tart. A hadseregeknél és a basáknál is vannak illy tatárok, hogy a hivatalos parancsok és rendeletek mielőbb a nép tudomására jussanak. A postaépületek egyszersmind kávéházak, hol kávé mellett más frissítő italokat és étkeket is kaphatni. Utlevelet sehol sem kérnek. — Ámbár papirospénz is van már forgásban, mindazáltal nagyobb részben arany és ezüst pénzekkel fizetnek. Legközönségesebb pénznem a piaszter, melly eredetileg 40 pengő krajczárt érne, de jelenleg valódi becse nem több 10 ezüst krajczárnál. Egy piaszterben van 40 para, s egy parában 3 asper. Nagyobb summáknál erszényekben történik a számitás, s egy erszény=500 piaszter. Külföldi pénznemek is nagy mennyiségben forognak, s különösen az osztrák aranyok és tallérok a törököktől nagy becsben tartatnak. Száraz mértékre legdivatosabb az *okka*, melly $2\frac{1}{2}$ bécsi fonttal egyenlő. Hosszusági mérték a *pik*, mellyből 100 rész=86 bécsi rőf; utmérték a *berri*=779 bécsi folyó öl. A gabonát *kischlos* szerint mérik (mellyből 7=4 bécsi mérő). Olajmérték az *almas*, melly $3\frac{3}{4}$ — $12\frac{1}{8}$ bécsi pintig változik.

MÁSODIK RÉSZ.

A török birodalom felosztása,

s az egyes tartományok, s benne fekvő városok, és nevezetesebb
községek

helyirati rajza.

A beligazgatás három osztályra szakíttatik, u. m.: helytartóságokra, szandcsakátokra és vajdaságokra; de a két utóbbiak tulajdonképen a helytartóságok kiegészítő részei. *Helytartóság* van 28, névszerint: 1) Abyssinia, 2) Archipelagus, 3) Rumilia, 4) Damaskus, 5) Bagdad, 6) Sersor, 7) Bassra, 8) Egyptom, 9) Haleb, 10) Bosznjákhon, 11) Szazed, Saida és Beirut, 12) Tripolis Syriában, 13) Erzerum, 14) Sivas, 15) Szilistria, 16) Kandia, 17) Trapezunt, 18) Karaman, 19) Adana, 20) Diarbekir, 21) Rakka, 22) Meras, 23) Csildir, 24) Kars, 25) Van, 26) Mossul, 27) Tunis, 28) Tripolis Afrikában.

Szandcsakátok: 1) Jerusalemből és Nablus, 2) Viddin és Nikápoly, 3) Tirhala, 4) Janina, 5) Delvino, 6) Avlonia, 7) Skutari, 8) Ilbestan, 9) Ochri, 10) Semendra, 11) Krokhissar, 12) Mentescze, 13) Aidin, 14) Bigha, 15) Koiszarije, 16) Salonik, 17) Csorum, 18) Teke, 19) Uskup, 20) Gustendit, 21) Perzsia, 22) Klis, 23) Zvornik, 24) Herczegovina, 25) Dukagin, 26) Canea, 27) Akseri, 28) Retimo, 29) Alaje, 30) Konieh. *Vajdaság* van 50. Ezekon kívül vannak a hűbéri országok: Oláh, Moldva, Szerb fejedelemségek.

Ezen elosztás azonban teljesen ismeretlen levén, nagyobb világosság okáért a régi elnevezéseit a török tartományoknak megtartjuk; s az európai, ázsiai, és afrikai birtokokat külön adandjuk.

A) EUROPAI TÖRÖK BIRODALOM.

1. A dunai fejedelemségek.

MOLDVA ÉS OLÁHORSZÁG.

Moldva és Oláhország, mely honi nyelven *Zara Rumaneska*-nak neveztetik, határos északra és keletre az Orosz birodalommal, névszerint Bessarábiával, melytől a Pruth vize választja el; nyugotra és északra Bukovinával, Erdélylyel; délre Bolgárországgal, köztök a pompás Duna folyván el.

Kiterjedésük 2000 □ geogr. mértföld, névszerint Moldváié 800, Oláhországié 1200 □ mfd. Feküsznek az északi szélesség $43^{\circ} 40'$ — $48^{\circ} 10'$ és a keleti hosszúság $40^{\circ} 4'$ — 46° közt.

Éghajlatuk mérsékelt, de déli fekvésükhöz képest hidegebb mint kellene, a tél sokáig tartó és hideg, ellenben a nyár forró; általában az időjárás igen változó, annyira hogy néha nyárközépen is felillik a bunda. A tél zordonsága északra a Kárpátok, délre a Balkan hegyek szomszédságából, a duna-melletti nagy mocsárokból, ritkás népességből, s a tartományok keletrei hajlásából könnyen kimagyarázható, mert e hajlás által a Feketetenger dühös keleti szélvészeinek tétetnek ki. — A *Kárpát* hegyei, mind Moldva, mind Oláhország határszéleit Erdély felől bekerítik, s itt igen vad zordon, hegyiséget képeznek, mély völgyekkel, szorosokkal, sziklás csucskal, rengeteg erdőkkel. Azonban Oláhországban délre mind inkább szelidebb alakot vesznek magukra, s a Duna felé termékeny és fátlan rónasággá lapulnak le; mely része Oláhországnak gazdag ugyan termékekben, de a mértföldekre terjedő pusztaságok és mocsárok miatt kietlen. Már Moldvának regényesebb vidékei vannak, mert ezt a Kárpátok ágazatai egészen keresztül futják, s ezek közt pompás, széles és termékeny völgyek gyönyörködtetik a szemet.

Nevezetesebb *folyóvizei* 1) a *Pruth*, mely ezelőtt egészen moldván, 1812 olta határfolyammá lett Bessarabia közt. Bukovinai hegyekből ered, s délfelé folyván, Galacson felül Reni városka mellett a Dunába szakad. 2) a *Szeret*, szinte illy eredetű, s a Pruth vizével egyenvonalban folydogálván, Galacson alul ömlik a Dunába. Mind a két folyam hajózható, s Moldvaországnak roppant hasznára lenne, ha szabályoztatnának. Az

utóbbik egyszersmind jó darabig határfolyó Moldva és Oláhország közt. 3) *Birlat*, a Szeretbe szakad. Ezek moldván folyók; oláhországiak: 4) *Buseo*, sebes rohamu, és sós vizű; a Szeret nyeli el. 5) *Rimnik*, szinte a Szeretnek fut. 6) *Kalmazui*, mocsáros folyó, a Dunába szakad. 7) *Jalomnicza*, sok mocsárt képez, s nem messze Hirsovától, de a balparton a Dunába ömlik. 8) *Dombovicza*, kis folyócska, mely a fővárost Bukarestet átmetszván, 9) az *Argissal* egyesül, s Oltenicza mellett a Dunába siet. 10) Legnagyobb folyója Oláhországnak a Duna után az *Olt* (Aluta), mely a fejedelemséget nem egyenlő két részre, u. m. Kis és Nagy Oláhországra osztván, Nikápolylyal átellenben Turna mellett a Dunába szakad. Hajókázható. 11) Párhuzamban folyik vele Kis Oláhország folyója a *Sill*, mely Krajovához közel fut el, és hasonlóul a Duna medrébe merül. 12) Végre említjük Európának legnagyobb folyamát a *Dunát*, mely Orsovától kezdve Oláhországot félhold formára bekeríti, s előbb Szerb, majd Bolgárországtól elválasztja. — A patakok, tavak, mocsárok száma igen nagy. A folyókat jó ivóvizük, és halbani gazdagságuk miatt dicsérik. Különben a halászat el van hanyagolva, s még a dunai gazdag halászat is főleg törökök és bolgárok kezében van. A Duna kecségéi és vízái ismereteseek. Junius hónapban a Feketetengerről a Dunába fel egy halmem szokott feljöni, mely a heringhez hasonlít, és szárítva nagy kereskedés üzetik vele.

Nyers termékeket tekintve, mind a két fejedelemség Európának leggazdagabb országaihoz tartozik. A fekete korhany földdel bíró széles rónaságokon *buza* roppant mennyiségben termesztetik, s Galacz a Duna mellett Európának egyik nagyfontosságú gabonapiacza. Trágyáról itt még mit sem tudnak, még is a gabona 4—6 lábnyira felnő. Ez egészen ázsiai módra lovakkal nyomtattatik ki, s magházul földvermek szolgálnak. Reudes kenyere az oláhnak *tengeri* vagy *kukuricza* levén, ennek termesztése leginkább elterjedt, s a tetemes belfogyasztáson kívül még több száz ezer mérő vándorol külföldre. Abraknak *árpa* sok, de *ross* és *zab* kevés termesztetik. *Borai*k tüzzre, zamatra a magyar borokkal vetekednek. És mivel az egész ország fekvése mintegy természetes szőlőhegy: ennél fogva a bortermesztés egyik főága a mezeigazdaságnak, s Oroszország szomszédságát tekintve legjövedelmesebb is volna, ha a lakosok ezt több értelemmel és több szorgalommal üznék.

Egyébiránt a borok jobbára fejérek; vörösből csak úgy nevezett „rácz ürmös“ készítették azon módon, mint Magyarországbán. Minémüségét tekintve Moldvában legjobbnak tartatik az *odobesti* Foksán mellett, és a *kutnari*; híres még a hussi, forrófalvi, és terebesi is. Oláhországban pedig a *szakojáni* és *rimniki* vitva ki magának az elsőséget. *Gyümölcse* sok és jó. A damaska almafaj, akár zamatját, akár tartósságát tekintsük, a legnemesebb fajhoz sorozható. Cseresznye, szilva, körte és dió fák egész erdőkkel vannak. Ugorka és görög és sárgadinnye nem csupán kertekben, hanem inkább mezőkön terem, s a mellett hogy kitünő jóságu, egyszersmind nagyon olcsó. Burgonyát csak most kezdik ismerni a románok; de a fejes káposzta kedves eledele a népnek; valamint a dunaszigeteken nőtt spárgák fő csemegéi a gazdagoknak. A bérczes hegyeket, sőt részben a rónaságokat is gyönyörű őserdők borítják, melyek minden pusztítás s gyakori haditáborozások daczára is sok épületi és hajó fát szolgáltatnak. Városokban az utcák fávali kibélelése, s a szokásban levő faházak nagyon pusztítják az erdőket, melyek pedig kincsforrásul szolgálhatnának mind a két fejedelemségnek. Sok helyt a nagybecsű s azért felette igénybe vett *Tizza* fanem is elegendő mennyiségben találtak.

A növénytermesztéshez hasonló, ha nem nagyobb fontosságú az *állattenyésztés*, melyet a téres, buja legelők nagyon előmozdítanak. Már ezelőtt 20 évvel magában Oláhországban 4 milliom darab juh és kecske számláltatott, ide nem értvén azon idegen nyájakat, melyeket erdélyiek nyári legelőre ide szoktak hajtani, de telelésre visszatérnek. Moldvában valamivel kisebb a juhtenyésztés, de annyival nagyobb a szarvasmarhatartás; ámbár itt is van olly bojár, ki 24,000 darab juhval dicsekedhetik. A juhok közül 3 főfajt tenyésztettek, u. m. *szigere*, *barsan*, és *sztogos* fajt. Az elsőnek rövid finom, a másodiknak hosszú durva gyapjuja, de izletes husa, és jobb bőre van; a harmadik az említett két faj keveréke. Nyáron a bércezi nyájaknál igen becses juhturó készítették, melly bődönökre rakatva Erdélybe, s messzebb is elvándorol. Egy nemét a juhsajtnak lósajtnak hívják (*Cacio cavallo*), melly izére a szicíliaihoz nagyon hasonlít. Mivel a török a juhhust nagyon szereti, annál fogva a két fejedelemségből több ezer darab hajtatik ki vágóra. Néha az ellős juhok is levágnak,

hogyan az élettelen báránycákat bőreiktől megfoszszák, s kikészítve „asztrakán“ neve alatt jó drágán eladják. A moldvai szarvasmarha, nem olly magas, és nem olly szép alaku, mint a magyar faj, de ennél zömökebb és testesebb. Ezekből évenként 20—30,000 darab hajtatik ki az ausztriai birodalomba. Ugyan itt, de még inkább Oláhországban bivalyt is sokat tartanak, mind fejésre, mind teherhordásra. Teje jobb és zsírosabb mint a teheneké; bőreis drágábban kél; de járomba nem való, mert roppant erővel bír ugyan, hanem akaratos, makacs, vad, s a meleget heves vére miatt ki nem állhatván, hűtözés végett teherrel együtt viznek szalad. Télen nyáron szabadban tanyázó ménesei Moldvaországban nagy számmal találhatók, s ezért a moldvai lovak minden sanyarusághoz edzetek lévén, könnyű lovasság számára élénken kerestetnek. Az oláhországi ló kisebb mint az erdélyi, de gyors, és fáradhatlan kitartó. Nagyobb fontosságu ennél a *sértéstenyésztés*, melyet a rengeteg makkos erdők, és a nagyban termesztett kukuricza hatalmasan előmozdítanak; s a sertés egyik főágát teszi a külkereskedésnek. Hasonlóul nagyban üzetik a *méhtenyésztés* is, mellyre jó alkalmat szolgáltatnak a hársfa erdők, és virágos mezők. Az oláhországi viasz legjobb Európában. Egy méhkas ugyanazon nyáron 2—3 rajt ereszt, s ezen kívül mézzel is adózik. Vannak madarai és vadjai igen nagy mennyiségben, de a tudatlan és henye nép vadhussal nem él, mert a madarászatot és vadászatot nem gyakorolja. Nyulbört egy milliom darabot is kivisznek az országból. Rengeteg erdekben a farkasok és a medvék nem ritkaságok, s az utóbbiakat mézzel és pálinkával szokták cselbe ejteni.

Ásványokból szinte gazdag e két fejedelemség, hanem a bányászat hanyagul üzetik. Valamint az erdélyi, úgy az itteni hegyek is kimeríthetlen *sóbányákkal* dicsekszenek; s a só regale fő jövedelmét tette mindig a hospodároknak. Földolaj olly mennyiségben buzog fel, hogy belfogyasztáson kívül még külkereskedésbe is bőven jut. Salétromot hasonlóul sokat lehet termelni, mert ezelőtt maga Moldva 20,000 okkát tartozott Konstantinápolyba szállítani. Aranybányák nincsenek művelésben, de a folyókból a cigányok nem megvetendő mennyiségben mosnak ki aranyat. Kőszene és sok ásványforrása is van.

Lakosai mind a két fejedelemségnek nagyobb részben

oláhok, aztán cigányok, magyarok, örmények, bolgárok és zsidók. Névszerint Oláhországban van 1,751,182 lakos, kikből 1,610,624 oláh, 101,200 cigány, 25,358 bolgár, 5000 magyar, 4000 zsidó. Moldvaország népessége 1,275,938 lélek, u. m. 1,057,000 oláh, 65,000 magyar, 123,000 cigány, 20,000 örmény, 15,000 zsidó. Vallásukra nézve Moldvában: 1,180,938 óhitű, 80,000 r. katolikus, 15,000 izraelita. Oláhországban: 1,737,182 óhitű, 10,000 protestans és katolikus, 4000 izraelita.

Az *oláhok*, saját nyelvükön *rumun yok*, töröktől *iflákok*, a régi dákok és romaiak maradékai. Ezekről az I. részben a nemzetiségekről szóló szakaszban bővebben értekezvén, itt csak némi megjegyzéseket adunk még hozzá. Valamint minden napkeleti nemzetek, s ezek közt a törökök: úgy a felsőbb osztálybeli oláhok is bokáig érő öltönyt viselnek, pedig többnyire selyemből; mert ámbár némellyeknek alig van kenyerök, külső viseletre nézve még is bojári fényüzésben kell járniok. Melleikről és karjaikról arany vagy ezüst gombok csillognak. Szokásban van a kereskedőknél és nemeseknél a drága bélésű felső ruha (toga) is, melyet az asszonyok és leányok ujj nélkül hordoznak. A nőnem gyűrűkkel, karpereczekkel, aranylánczokkal, gyöngyökkel; a férfinem gyűrűkkel ékesíti magát. — A köznép szokásaihoz tartozik, hogy egymást üdvözlölvén, tisztelet és szeretet jeléül egyik a másiknak kezét megcsókolja. Ezt ugyan az urak szolgálóinak és alsóbb helyzetű embereknek nem cselekszik, hanem jóakarát és kegyelem jeléül ők nyujtanak kezét csókolásra. A köznép, midőn fejedelméhez járul, ennek lábát is megcsókolja. Egyébiránt a tisztelkedés nem térdhajtásban, hanem miután a kezek mellre vitettek, az egész testnek illendő meghajtásában áll. Ha becsületes vendégek látogatnak meg valamelly házat, ekkor ennek lakosa szőnyeget, vagy párnácskát, vagy legalább tiszta lepedőt terít le a földre, hogy azok leülhessenek. Alábbvaló, vagy jobbágy nagyobb rangut, vagy urát, sőt magához hasonlót is soha ajándék nélkül nem látogat meg. — Az oláhok általjában vendégszeretők, de e részben a moldvaiak tultesznek az oláhországiakon.

A moldvánok az elhunyt főbb rangu személynek temetési tiszteletére siratókat, hangászokat és énekeseket fogadnak. A sirgödör párkányánál álló tetemnek lábaihoz egy korsó bort

tesznek, hogy kezdett útján szomját elolthassa; aztán kebelébe vagy kezébe ezüst pénzeket, hogy az ajtónállót megkenvén, annál könnyebben juthasson paradicsomba; elvégre a gyertyákat sem feledik el, hogy a sötétes helyeken meggyújtván, bizonyosb léptekkel siethessen a tekervényes ösvények után következő bemenethez.

Az oláhok vallásáról, nyelvéről, a moldvai kath. magyarokról fentebb a 248-ik lapon bővebben szólván, lássuk már egyenként mind a két ország történetét, s jelen állami viszonyait, és helyleírását.

a) Moldvaország.

Moldvaország és története Oláhországéval csaknem mindenben megegyezik. Előbb scythá, majd szarmat, dákus, római, magyar, kun népek tarták elfoglalva. Egy darabig egyesítve, majd a 12-ik században egykoru testvérek lettek. Midőn a 13-ik században a mongolok mind a két fejedelemséget elpusztíták, a megmenekült oláh vagy román lakosok Magyarországon találtak menhelyt, s itt két gyarmatot alapítottak, Fogarasföldön tudniillik és Máramarosban. Azonban Batu mongol khán Magyarországot is sáska módjára ellepven, a szegény gyarmatosok megemlékeztek hazájukról, s a fogarasaiak Radul által vezényletelve Oláhországba, a máramarosak pedig Bogdán főnökük alatt Moldvába visszatértek. Itt mindenik főnök magát vajdának kiáltván, országukat megalapították, s nagyobb biztosság végett magukat a magyar királyok védnöksége alá helyezék. Ez idő tájban nyerte ez ország a *Moldva* nevet, melly az alapító főnök után *Bogdánnak* is neveztetik, a Moldva vizéről, előbb Cumaniának neveztetvén. — Mind a két fejedelemség gyakran erőködött majd a magyar, majd a török fő uralmat lerázni, míg végre 1526-ban a magyarok Mohácsnál végképen tönkretétetvén, Moldva is egészen török járom alá esett, s bizonyos szerződés mellett a porta adófizetőjévé lett.

A 16-ik század vége felé egy kis ideig visszanyeré függetlenségét Moldva; majd a lengyel királyok védnöksége alá adá magát; de végre a török iga alá még is visszakerült, ki az elpártolt moldvánokra még terhesebb kötelezettségeket raktott. Ez időtől fogva veszi kezdetét az ország, elcsüggedése, és elfajulása. Mert ámbár szerződés szerint a bojárok valának

feljogosítva, hogy maguknak fejedelmet azaz hospodárt választthassanak: mindazáltal a porta volt tulajdonképen az, melly hozzá hűséges fejedelmeket választata, s ezeket tetszése szerint ismét kicsapta. A dolgok ez állása sokáig tartott így, és csak a 18-ik században akadt egy oláhországi vajda, t. i. *Bessaraba*, ki vállalkozó volt ugyan, de bátorsága és kitartása hiányzék. Ez eleinte Ausztriával, majd Oroszországgal szövetségzett, csak hogy a töröktől megszabadulhasson. A török a moldvaországi vajdára *Kantemirra* bizta Bessaraba megfenyítését; de ez még tovább ment a megfenyítendőnél, s Moldva fővárosát Jászvárost Nagy Péter orosz czárnak adá át. Ez talán halálosdöfés lett volna a törökre, de Péter nem volt szerencsés, mert serege visszaveretett, s Bessaraba új árulás által ismét a töröknek adá magát alája, ki nem sokára hitszegéseért életével lakolt. Ez időtől fogva mind a két fejedelemség egyenlő sorsban s elnyomatásban részesült, mellyből csak az oroszok beavatkozása mentheté meg.

Az 1828-ki orosz táborozás előtt Moldvaország tökéletes rendetlen szervezetben nyomorgott. Semmi sem volt állandó, mindenben csak hanyagság és rablórendszer vala észrevehető. A portának tartozott évenként épületfát, marhát, gabonát, salétromot leszállított áron adni, s ez árt a szultán határozta meg. A belcsend fentartása török tisztviselőkre volt bízva. A dunaparti török várak őrségei mindenféle zaklatásokat követének el, s a lakosokat robotszolgálatra kényszeríték. A rövid időre választott hospodárok, kik a népnek sem nyelvét, sem szokásait nem értették, zsarnokilag korlátlanul uralkodtak. És mivel ezek a porta és a basák kegyelmében csak gyakori ajándékok által tarthaták fen magukat: tehát természetes önfentartási kötelesség volt a zsarolás és fosztogatás, mellyben a bojárok (nemesek) által ellenörködés helyett, hűségesen elősegítették, csak hogy nekik is szabadságuk maradjon a népet kizsákmányolni. Így 1827-ben még minden lakos különböző czimek alatt 78 piasztért és 30 aspert tartozott fizetni adó fejében. A görög fejedelmek alatt, ha egy családjabeli valami hivatalt viselt, ez elég volt arra, hogy minden rokonai annak közadó alul felmentessenek, holott már a köztisztviselők adómentessége is nagy teher volt a népen. Illy intézkedés következtében 1827-ben a 16 kerületben 7985 adómentes család számláztatott. De még ez nem volt elég, hanem ezenkívül min-

den bojár rangja szerint bizonyos számú adófizetőket az adózástól felmenthetett. Így például a legfőbb hivatalnokok u. m. a nagy logotheta, bornik, hetman, stb. 80, s a legkisebb hivatalnok (khatrar) 3 családot szabadithata föl az adózástól, kik aztán *szokotelniknek* neveztek. Hasonló szokotelnikok a metropolitának, püspököknek is engedményeztettek. Egy szóval Moldva minden visszaélések hazája lévén, nem csuda, hogy a szellem eltompult, a tudatlanság és szegénység trónt ütött, az ipar szendergett, s művelt államok szomszédságában mozdulatlanul megmerevedett.

Végre a drinápolyi békekötéssel e nyomorúságnak vége lön. E szerencsés békeszerződés, alapelvei Moldvára és Oláhországra nézve megmérhetetlen fontosságuk; u. m. honi férfiakból életidőre választandó hospodárok; a Duna bal partján fekvő török erősségek lerontása; a várdák környékébe eső földek visszaadása törvényes birtokosaiknak; minden török őrség megszüntetése; megtiltása a törököknek, hogy a két fejedelemségben ne lakjanak; a dunai veszteglőintézetek felállítása, honi katonaság szervezése; továbbá az alkotmány behozatala, melly tökéletes független beligazgatáson alapul. Ez organikus alkotmány, melly a bojárok országgyűlésén határoztatott meg, biztosítja a moldvai nemzetiséget.

Ez alkotmány következtében a közigazgatási hatóság elválasztott a törvénykezéstől. A közigazgatás élén egy kormánytanács áll, mellynek tagjai a belügy logothetája, a finanszió elnöke, és a posztelnik vagy is államtitokok, ki a külügyeket igazgatja. Az igazságügy a hasonló nevű osztály logothetája által vezettetik; a haderő főnöke pedig a hetman. — A belügy mindent magában foglal, mi csak a közigazgatás körébe vonathatik, — például a rendőrséget, községi igazgatást, az utak jó karban tartását, a veszteglőintézeteket, népösszeírást stb. A finanszió főnök, vagy mint a románok nevezik: Vestiar, a közjövedelemre, számadásokra, haszonbérletekre és kereskedelemre ügyel fel. A posztelnik a külföldi consulokkal áll érintkezésben; ő szerkeszti a fejedelemtől és kormánytanácstól kibocsátott rendeleteket.

Az ország hajdani 16 kerülete 13-ra olvasztatott le. Minden kerület élén egy *ispravnik* áll, mint főnök, ki egyenesen a kormánytanácstól kapja a rendeleteket, akár melly minisztérium körét illessék is azok. A főnökön kívül van még egy fő

financztiszt és egy első bírósági törvényszék. Mindenik kerület több cantonokra vagy járásokra osztatik fel, melyeket ismét saját felügyelők kormányoznak. A belcsendet egy ujan szervezett *Gensdarmarie* vagy *szlugitor* testület tartja fen. Számlál 1200 fegyverest, kik a községek által láttatnak el élelemmel és zsolddal. Mindenik kerületnek van egy börtöne; de a fő börtön Jászvárosban létezik a fő fenyítőtörvényszékekkel együtt. Egy másik fegyenczház van még a sóbányák mellett, s két kisebbszerű szinte Jászvárosban. Az évenként bekerülő rabok száma közép számitással 232-re megyen, mi kedvező bizonytságot teszen a nép erkölcsiségéről, mely egy miliom léleknél is többet számlál.

Kétségen kívül legszebb ajándéka az uj alkotmánynak a községi rendszer. Eleinte ez csak a főbb 6 városra szoritkozott, de csak hamar a többi városok is folyamodtak e jótéteményért. Jelenleg Jászváros, Galacz, Foksán, Birlátu, Botosán, Bakó és Tirgu-Formoze városok élvezik e jót. Egy városi tanács a polgároktól minden évben választatik. Községi jövedelmi források a szeszes italokra és dohányra vetett adók. — Igen jótékony rendelkezés az: hogy minden községnek saját magtára van, melybe minden paraszt aratás után 5 mérő kukoriczát tartozik letenni, mely készlethez három évnél előbb hozzá nem nyulhat.

A borzasztólag elhanyagolt népművelés, az uj alkotmány következtében szinte üdülni kezd. Már 1844 ben az ország elemi iskoláiban 1244 gyermek tanult, kiknek tanittatása az államnak 100,000 piaszterébe került; ezenkívül volt a szent Mihály nevű gymnasium Jászvárosban 117 növendékkel, kik 50,000 piaszterbe kerültek. — A jobbágyi viszonyok szinte rendeztettek; mert egy jobbágy most 360 négyszög toise beltelek, 4320 □ toise szántóföld, 1440 □ toise kaszáló, 720 □ toise legelő, s minden két ökör után még 2160 □ toise kaszáló birtokért tartozik a bojárnak évenként 12 marhásnapot, egy hosszú fuvart és 4 gyalog napot szolgálni.

A moldvai országgyűlés a következő tagokból áll: elnök a metropolita; aztán jönnek a hussi és romani óhitű püspökök, 16 bojár a logotheti osztályból a báni osztályig lefelé, kik Moldvában születtek, 30 évesek, választók és választhatók; a 13 kerület vagy megye követje a megyei bojároktól választva ha már 25 évesek, a választhatósághoz 30 éves kor szükségesel.

tetik. A metropolita és két püspök hivataluknál fogva ülnek ott, a többiek 5 évre választatnak. Évenként első decemberben jönnek össze, s ott a finánczminister, és a jótékonyintézetek számadásait megvizsgálják, az állami haszonbérleteket megerősítik, s mind azonszabályokhoz hozzá szólnak, melyek a közgazgatás rendén kívül esnek. A gyűlésnek törvényszerint 2 hónapig kellene tartania, de gyakran tovább húzódik, s ezt a fejedelem szokta küldöttségével megnyitni és bezárni.

Katonasága csak egy zaszlóaly gyalogságból és egy svadrony lovasságból áll a hetman parancsnoksága alatt, ki mellé főtisztkar is adatott. Az összes had 650,000, s a fejedelem tisztikara 80,000 piaszterbe kerül; a legénység szabad toborzás útján fogadtatik, s vagy a fővárosban Jászvárosban, vagy a veszteglő intézeteknél, vagy a sóbányáknál alkalmaztatik.

A fenumlitett törvényszékeken kívül egy kereskedelmi bíróság van még Galaczban, s egy legfelsőbb törvényszék vagy is fejedelmi diván Jászvárosban, melyben maga a fejedelem elnököl, s a megyei törvényszékektől feljebb hozott ítéletek végképen itt döntenek el. Mind ezen intézkedések az új alkotmány következtében 1832-ik évben jöttek létre, Kisselef orosz tábornok és kormányzó buzgósága által. 1834-ben saját fejedelem választatott.

Kereskedése Moldvának évről évre gyarapodik. Galacz városhoz közelfekvő megyék visznek ki: gabonát, faggyut, nyers bőrt, viaszt és bort; az Erdélylyel határos megyék pedig főleg szarvasmarha és lókereskedést, s pálinkafőzést üznek. A kivitel 1832—1837 négy éven át 55,303,128, s a behozatal 54,128,600 piaszterre ment. *Neigebauer* generalconsul munkája szerint 1844-ben a behozatal 1,116,900 osztrák aranyra, s a kivitel 121,900 aranyra ment volna.

Moldva közjóvedelméről s kiadásáról közlöm az 1839-ki budgetet, mely egyedül juthatott kezémhez :

J ö v e d e l e m.

Fejadó	6,161,985 piaszter, vagy is mint-
Sóbányák haszonbérlete	765,000 „ egy 10 p. kr.
Vámok haszonbérlete	898,128 „
Marhakiviteli adó .	567,000 „
Idegenek adója . .	20,000 „

Metropolita és püspököké	60,000	„
Zárdáktól	12,000	„
Faggyu kiviteli adó	7843	„
Összesen	8,491,956	piaszter.

Kiadás.

A portának fizetendő adó	740,000	piaszter.
A fejedelem civillistája	1,200,000	„
Tisztviselők fizetése	2,132,236	„
Konstantinápolyi ügyviselő	80,000	„
Hivatalszálásokért	60,000	„
Ezek fűtéseért s világításáért	60,000	„
Gens d'armerie	327,370	„
Katonaság	730,000	„
Vesztetglóintézetek	120,000	„
Posta	442,000	„
Közigazgatási postabér	75,000	„
Nyugdíjak	1,000,000	„
Utcsinálás	75,000	„
Oktatásügy	200,000	„
Seminarium	60,000	„
A főváros kövezése	125,000	„
Orvosi ügy	100,000	„
Börtönök	30,000	„
Kutak és csatornák	50,000	„
Szent Spiridion kórháza	21,000	„
Alamizsna	72,000	„
Rendkívüli költségek	100,000	„
Népösszeírási költségek	150,000	„

Kiadás összesen 7,949,606 piaszter.

Neigebauer generalconsul szerint 1844-ben a jövedelem 6,822,706, s a kiadás 8,167,798 piaszttert tett. — A tisztviselők fizetésének $\frac{1}{10}$ része az iskolai alaphoz csatoltatik, úgy hogy ennek tökéje 400,000 piaszttert meghalad.

Egyébiránt e jövedelemre nézve meg kell jegyeznünk, hogy Moldvában az egyforma adókötelezettség még nem hozathatott be; mert itt sok adómentes osztályok vannak maiglan. Név szerint ilyenek 1) a bojárok vagy nemesek, 2) min-

dennemű köztisztviselők, 3) lelkészek és egyháziak, 4) a bojárok cselédjei, 5) ideiglenes lakosok. Ezenkívül vannak törvényes esetek, melyekben a bojárok néhány adófizető jobbágyot közadótól felmenthetnek. Minden zsandár 3, minden katona egy családot szabadithat fel; s általában betegek és gyengélkedők minden adótól mentesek. — Ellenben minden kereskedő fejadóban fizet 60—200 piasztérig, ugynevezett maszlok (szinte privilegiatusok) szobatársai 30, falusi gazda 30, állandó lakhely nélküliek 10, idegenek 15, zsidók 60, czigányok 38 piasztért.

Moldvaország 17 kerületei, jelenleg 13-ra szálíttatván le, ezek a következők.

1) *A jászvárosi kerület.* Van benne 22,693 adózó család, fővárosa: *Jászváros* vagy *Jászvásár*, *Jassy*, egyszersmind az egész ország fővárosa, fejedelmi lakhelylyel. Ezt Szucsavából István vajda tette át Jassyba, ugymint a törökök és tatárok berohanásai ellen középpontra. Nevét az itteni jász gyarmatokról vette (Forum Philistinorum, Forum Jazygum, Jaszky, Jassy), melyekről már Ovid éneklé:

Jazyges et Colchi Metereaque turba Getaque
Danubii mediis vix prohibentur aquis.

Jassy szinte mint Bukarest igen nagy téren a Bahlius folyó mellett fekszik, mert utczái szélesek, s a házakhoz többnyire kertek is tartoznak. 1827-ben a városnak két harmada leégvén, az új épületek izlés és külső csin által különböztetik meg magukat, mi a régi házaknál teljesen hibázik. Utczái még nincsenek egészen kikövezve, mert vidékén ritkaság a kő, hanem mint Debreczenben a gyalogutak fa padlókkal vannak kirakva. Főutcája hemzseg a kereskedőktől, kik árusok, bankárok, hajhászok, alkuszok, házalók, mind Izrael gyermekei. Találni itt mindenféle német és angol fényüzési kelméket, s a mi különös, egy könyvkereskedést és franczia olvasó termet is. Templomokban nem olly gazdag, mint Bukarest, de a háromszentről nevezett, s egy roppant zárdával körülkerített szentegyháza két sugar tornyával minden tekintetben nézésre méltó. Népesége az 1829-ki pestis, majd a cholera után jelenleg 35,000-re olvadt le. A fejedelmi hegyre épült palotán kívül, van itt egy görög óhitű metropolita, gymnasium, seminárium, rom. kath. plebánia többnyire magyar hivekkel; 3

könyvnyomda orosz, francia és új görögre készítve; természet-tudományi társulat, főtörvényszék, egy nagy kórház sz. Spiridion című; külsőleg pompás vendégfogadó szent Pétervár városához.

2) *Falcsi kerület*. A Pruth folyó mentében terül el 10,628 adózó családdal. Fővárosa: *Huss*, óhitű püspöki székkal és egy magyar kath. plebániával, a Pruth szomszédságában. *Falcsi*, város a Pruth mellett, mely a Herodotból ismert vitéz *Taiphalos* hajdani nagy városa omladékán emelkedik. E kerület nevezetes az itten történt nagy ütközetekről. Névszerint 1711-ben Nagy Péter orosz czárt itt kerítette be a nagyvezér, s később 1739-ben majd München tábornagy is így járt.

3. *Vaslui kerület*, 13,708 adózó családdal és hasonló nevű fővárossal.

4. *Tutuoi kerület*, az ezt kétfelé hasító folyamtól nevezetve így, 13,881 adózó családdal. Fővárosa *Barlad*, melynek terjedelmes utcái igazán városra vannak számítva, csak hogy még eddig házak és lakosok hibáznak. Mostani lakosai oláhok és örmények, nem annyira földmiveléssel, mint kereskedelemmel foglalatoskodnak, melyre Galacz és Jászvásár közti fekvése jó alkalmat ad. Nem messze innen egy várrom szemlélhető, melyről a hagyomány azt tartja, hogy László magyar király győzelme előtt ide vonult kunok építménye volt.

5. *Kohorlui vagy galaczi kerület*, kohorluinak nevezetik a benne 8 órányi hosszúságra terjedő hasonló nevű ároktól. Lakja 10,312 adózó család. Fővárosa: *Galacz*, a Duna balpartján. Egyik fő gabonapiacza Európának, s igen nevezetes kereskedőhely és szabad kikötő, 8000 lakossal. Van itt 7 óhitű templom, nagy bazar, téres rakhelyek, veszteglő intézet. Mind a Pruth, mind a Szeret ide közel ömlenek a Dunába. Nem messze a várostól egy régi várrom látszik, melyet a lakosok Gyerginának neveznek, s a talált pénzek és köemlékek Traján idejébelinek bizonyítják.

6. *Tekuczi kerület*, gazdag gabonatermő róna földekkel, 14,211 adózó családdal. Fővárosa *Tekucson* kívül említést érdemlenek *Koznesti* a Szeret, és *Dobrinjest* a Pruth folyó mellett egy ős erdőség szomszédságában.

7. *Putnai kerület*, 21,746 adózó családdal és igen termékeny földekkel. Fővárosa: *Foksán*, a Milkó folyam mellett, mely a várost két részre szakítja, s ennek egyike már Oláh-

országban fekszik. Itt verte meg Coburg és Szuvarov alatt az egyesült osztrák-orosz sereg a törököt igen kegyetlenül 1789. júl. 31-én, melly ütközetnek szomorú emlékjelei a környékben még ma is szemlélhető sirhalmak. *Mira* falu a hajdani milkói kath. püspökségre emlékeztet.

8. *Bakói kerület*, legnépesebb megyéje Moldvának, 23,230 adózó családdal, hol egyszersmind legtöbb magyar helységek találtatnak. Fővárosa *Bakó*, a Besztercze és Szeret folyók képezte s a természetnek minden ajándékaival megáldott sziget sarkán. Régi időkben székes és virágzó város volt, kivált magyar Margit, István vajdáné korában, ki itt és Tergovisten Oláhországban a szent Ferencz rendi szerzetesek számára kolostorokat alapított. Hajdan kath. püspöksége is volt. *Akna*, mezőváros, híres sóbányákkal. *Bogdánfalva*, *Gorzafalva*, *Kalugyerpatak*, *Klézse*, *Pusztina*, *Tatros* mindnyájan magyar kath. plebániát birnak, számos fiókokkal.

9. *Romani kerület*, 12,933 adózó családdal. Fővárosa : *Roman*, fekszik a Moldva vizének a Szeret folyamábani szakadásánál, egy óhitű püspöki székkal. Nevezetes arról, hogy 1476-ban Mátyás magyar király ostrommal vette be. E megyében öt magyar kath. plebánia létezik, u. m. *Csutafalva*, *Forrófalva*, *Domáfalva*, *Halocsest* (talán Halas, mert a Szeret képezte halastayak közt fekszik) *Prézesst* és Szabófalva.

10. *Niamczi kerület*, 15,018 adózó családdal. Fővárosa : *Piatra*, vagy magyarul *Kardacsonkó*, melly egykor magyar volt, most azonban tisztán oláh. *Niamcz*, magyarul *Németi*; dombon fekvő városocska, melly hajdan köfállal és árkokkal volt erősítve, és háboruk alkalmával menedék gyanánt szolgált a moldvaiaknak. Nevezetét vette a Magyarországból száműzött és itt megtelepedett német hussitáktól, kik hajdan minden isteni tiszteletet, valamint a magyar hussiták is, a misével egyetemben nemzeti nyelven végezték. Említést érdemel e kerületnek északi hegyes részében kebelezett azon völgy, melly kilencz szót visszahangoztat, s mellyet még az oláhok is *Hangvölgyének* neveznek.

11. *Szucsavai kerület*, 11,082 adózó családdal, s *Faltiesenyi* fővárossal.

12. *Botosáni kerület*, 18,073 adózó családdal. Fővárosa : *Botosán*, 4000 lakossal és mintegy 1000 faházzal, fekszik a hasonnevű folyó mellett hegyes vidéken. Van óhitű temploma

és zárdája. Lakosai közt számos zsidók és örmények találhat-
nak, kik szarvasmarhával, lóval, borral, mézzel, gyapjuval,
viaszszal, továbbá gyári- és fűszerárakkal élénk kereskedést
folytatnak. Országosvásárai híresek; van új kórháza. *Kutvár*,
nevezetesen jó bort termő szőlőhegyeiről, melyek még Mátyás
király alatt ültetettek be. *Herlov*, szép lovakat tenyészt.

13. *Dorohoi kerület*, Bukovina szélén, melytől a Pruth vize
választja el, 12,946 adózó családdal. Fővárosa: *Michalengi*
igen csekély helyecske. *Dorohoi*, népes város egy nagy tó mel-
lett 8000 lakossal; hajdan a felső moldvai vornik székhelye
volt.

B) OLÁHORSZÁG.

Az első századokban a mi időszámításunk szerint, Erdély, Oláh és Moldvaországok képezték a hatalmas Dákországot, melyről Horácz ódáiban annyiszor emlékezik. A dákusok, kik némelyek szerint a gothusokkal egyeredetűek, Decabalus királyuk alatt annyira félelmesekké lettek, hogy Domitian romai császár kénytelen volt velök gyalázatos békére lépni. E lealáztatást meghoszuolandó, Traján kétszer vitte győzelmes legioit az al Dunához, s a merész trajáni köhid dícső romjai, melyek Szkelánál most is láthatók, innen veszik eredetüket. Miután Dacia leigáztatott, romai gyarmatok telepedtek itt meg, s az ország romai praetorok által igazgattaték. Így maradt ez mind addig, míg a romai birodalom hanyatlásnak indulván, Daciát is az Ázsiából kijövő hunnokok foglalták el. A hunnokok után majd gepidák, majd longobardok, majd avarok, később magyarok, kunok, bolgárok lettek urai az elpusztított országnak. Az oláh nemzetre az oláh, walache nevezet csak idegenek által használtatik; ők magokat *rumungoknak*, *románoknak*, s országukat, melyet a magyarok *Havasalföldnek* is hívják, *Zara-Rumaneska* azaz romai országnak nevezik. És valóban akár nyelvüket, akár testalkatukat tekintjük: kétségen kívül való, hogy a mai románok a dákusokkal vegyült romaiak ivadécai. — Egyébiránt az ugynevezett Kis-Oláhországban, mely az Olt és Duna vize közt fekszik, szláv gyarmatok szinte telepedtek le, s az itt állított *szörényi bán*ság a magyar birodalomnak sokáig kiegészítő része volt.

A 13-ik században Oláhország szinte mint Moldva, a ma-

gyar királyok oltalma alá vetette magát. És Nagy Lajos magyar király uralkodása alatt látjuk az első oláhországi vajdát; Radult vagy Fekete Rudolfot fellépni. A vajdák kormánya alatt ismét kezdett éledni az ország, s néha oly erőre vergődött, hogy a magyar főuralmat is megkisérté lerázhatni. Később a törökök Európában nagy hatalomra vergődván, Oláhországot szinte meg akarák hódítani; s ezek ellen részint magok, részint a magyaroktól segítettve egy századig folyvást harcoltak. Végre azonban II. Mohamed 1520 felé az oláhországi fejedelmet elkergetvén, helyette más vajdát vagy hospodárt tolt fel az ország nyakára, ki basai rangba helyeztetvén, a portával szerződésre lépett, mely későbbben alapját képezé az ország szerkezetének és igazgatásának. Ezt követőleg a török befolyás mindig gyarapodott, s 1544-ben az ország egy része a töröknek engedteték át, ki ide a Duna bal partjára Ibrail (Braila), Gyurgyov, Turno erősségeket építteté, s azokat várórséggel megrakatá. 1593-ban a vitéz Mihály vajda czélba vevé a török jármot lerázhatni. És ez sikerült is neki, miután Báthori Zsigmond erdélyi fejedelemmel és a székelyekkel szövetkezvén, Gyurgyovot elfoglalta, s a török sereget egész Oláhországból kiszorítá. Mihály halála után azonban, a nemeség és papság egyenetlenkedései miatt, az ország ismét a porta hatalma alá jutott, mely a vajdák szabad választhatását korlátozá, s a fizetni szokott évenkénti tributum behajtását szigorúsággal folytatá. A 17-ik század vége felé Bukarest lett székhelye az oláhországi vajdáknak; s a 18-ik század elején Bessaraba vajda a török jármot lerázandó, előbb Ausztriával, majd Oroszországgal szövetkezett; de az oroszok szerencsétlenül harcolván, ő is mint pártos, fejével lakolt; a porta mind a két fejedelemséget egyesítette, s elvevén tőlük a vajdai szabad választási jogot, maga küldé nekik fejedelmet a konstantinápolyi görög családokból, mellyek vak eszközei valának a török zsarnok kormánynak. — *Maurocordato Sándor*, ki jeles észtehetsége által a karloviczi békekötés alkalmával, Törökországot képviselé, *Miklós* fiának megtudá szerezni a fejedelmi széket, ki első hospodárja volt az egyesült fejedelemségeknek a görög phanariotákból. Maga Maurocordato igen jeles fejedlem vala, mert az örökös jobbágyságot eltörölte; a román nyelvre alphabetumot maga készített, nyelvtant adott ki, és sok reformot keresztül vitt; de általában a görög családbeli

hospodárok uralkodása minden román előtt kárhozatos emlékekben él. És ez természetes, mert a konstantinápolyi görögök legfőbb kitüntetése a hospodári méltóság levén, ennek elnyerhetésére valóságos árverést tartottak, mi roppant ajándékokba kerülven, a nyertes aztán a fejedelmi kormányon igyekezett visszakapni azt, mibe neki a hospodárság került. Azonban a török ritkán hagyta meg a hospodárokat 6 évig hivatalukban, mert a gyakori változás, sok hasznot hajta be a porta tisztviselőinek. Gyakran életükkel is adóztak a nagyra-vágók, annyira, hogy a 18-ik században 8 oláh és moldva hospodárt nyakaztatott le a magas porta. 1770-ben az orosz seregek megszállva tartották a dunai fejedelemségeket, s az elgyengült török kormány kénytelen volt 1774. júl. 22-én a *kucsuk-kajnardsi* békeszerződést megkötni, mely a 26-ik cikkben visszaadta ugyan a fejedelemséget a töröknek; de egyuttal Moldva és Oláhország lakóinak vallásszabadság ígértetett, valamint az is, hogy vagyonaikkal egyetemben akár-hova kiköltözhessenek, s nehányévig mind a két ország adótól mentes legyen. Az újra elszakított két ország fejedelmei jogot nyertek arra, hogy Konstantinápolyban saját ügyviselőket tarthassanak; az orosz követek és consulok pedig a két fejedelemség ügyeit őrszemekkel kísérvén, e tárgyban a portánál mindig előterjesztéseket tehettek. 1784-ben minden eddigi kedvezmények a két fejedelemség számára megerősítették a porta részéről, mely egyszersmind lemondott azon jogról, hogy ez országokban törökök állandóan lakhassanak; s meghatározatott a summa, mely tributum és ajándékok nevében a portának évenként fizetendő legyen.

Később e szerződések ismét kétségbe vonattak, mi a portát a szövetséges oroszokkal és osztrákokkal háboruba keverte, melynek 1792-ben a jászvásári (Jassi) béke vetett véget, hol az 1774 és 1784-ki szerződések ujabbán megállapítottak, ugy, mint fentebb említettük.

Mivel a török kormány hajlandónak mutatkozott Napoleon francia császárral szövetkezni: ennek következtében az orosz seregek újra bementek a dunai fejedelemségekbe, s azokat 1806—1812-ig megszállva tartván, az utóbb említett évben Bukarestben béke kötötték, melynek erejénél fogva Moldvaország nagy részét tudniillik egész a Pruthig az orosz kapta meg; s a régi békeszerződések megújítása mellett egy-

szersemind meghatározottatott, hogy ezentul a fejedelmek 7 évre választassanak. Ez időtájban *Karadja* uralkodott Oláhországban, ki magát török részről bátorságban nem tartván, 1818-ban megszökött, s a kormányzást a bojárokra hagyta. Ez által reménylék a bojárok, hogy a görög hospodároktól jövőndőre meg fognak szabadulni, de bizon erre a porta mitsem ügyelvén, fejedelemnek újra görögöt t. i. Suczo Sándort küldé. Ez csakhamar elhalván, Kallimachis nyerte el a fejedelmi széket, de 1821-ben az Ipsilanti által előidézett forradalommal való titkos egyetértése miatt lefejezteték, s a törökök sok kegyetlenségeket és zsarolásokat követtek el egész 1828-ig, midőn az orosz-török háboru újra egész erővel kitört. E háborut a nagyfontosságú drinápolyi békeszerződés 1829-ben bevégezte, s ez a két fejedelemséget is a százados iga alól felszabadította. *Kisseleff* orosz tábornagy, a fejedelemségeket megszálló seregek parancsnoka, mind a két ország teljhatalmu kormányzója lön, s az organikus szabályrend, vagy is az új alkotmány Moldva és Oláhországok részére az illető bojári gyűlések által kidolgoztatott. Ennek következtében nekie kezébe adatott az egész hatalom, hogy a közigazgatás reformjait az akermani és drinápolyi intézkedések szerint életbe hozza. Feladata igen terjedelmes vala, miután ez a polgári szervezet minden ágaira kiterjeszkedett. De ő becsületesen teljesíté kötelességeit; mert hadsereget szervezett; az ország financiáját rendbe hozta; születési és halálozási lajstromokat adott, mellyek eddig hiányoztak; a népet rendre és engedelmességre tanította; s midőn mind ezeket végbe vitte, a rendezett országot benszüllött fejedelemnek adá át.

Most már az országot a bojároktól életidőre választott honi fejedelem kormányozza, ki a beiktatást a portától kapja, az orosz kormány által pedig megerősítettik. A fejedelemség nemzetisége biztosítva van; s az országnak semmi részében török katonaság nem tartózkodhatik, s török állandóul nem lakhatik. Az országgyűlés, melly közösen a fejedelemmel a törvényhozó hatalmat gyakorolja, áll az elnökből, ki mindig a metropolita, és 42 tagból, kik a bojároktól titkos szavazás után választatnak. A ministerek nem lehetnek követek.

Az ország főméltóságai jelenleg e következők: A *hospodár* után jön a *bán*, ki e nevet még most is megtartja a fenemlített bánság után, mellynek főhelye Krajova vala. E czim fel-

jogosítja birtokosát, hogy az ország tanácsa vagy divánja tagja legyen. A fejedelmi szék megürültével a helytartó *kajmakamnak* nevezetik. Ezután jönnek a nemességből nevezett *cornikok*, szám szerint négyen, kik a metropolitával és bánnal egyetemben született tagjai a divánnak, hol birói tisztséget gyakorolnak. Két *logotheta*, szinte diváni tag, kik a legfelsőbb törvényszék ítéleteit a fejedelem jóváhagyása után közreteszik. A *spathar*, parancsnoka a hadseregnek. Finánczminister: a *vesztiar*, fejedelmi titkár a *posztelnik*, s diváni titkár a *divan-effendi*. Mind ezen főhivatalnokok vagy is országnagyok tagjai a divánnak.

Második rendű államtisztviselők: a *klucsr*, ki csupán tiszteletbeli; az *aga*, vagy is Bukarest város rendőrségi főnöke; és a *commisso*, a fejedelem főlovászmestere.

Végre következnek az alsóbb nemesség számára fentartott kisebb hivatalok, millyenek: a *kamindr*, az *armak*, ki a cigányok által tűzött aranymosásra ügyel fel, s a fenyítő ítéleteket végrehajtja; a *farnik* vagy főpohárnok, *sztolnik*, főudvarmester, és még más 6 csupa tiszteletbeli hivatal.

A *spathar* mint főparancsnok alatt áll a fegyveres erő, melly tesz 3 gyalogezredet, két két zászlóalával, azaz összesen 5000 főt. Tíz főtiszt a fejedelem főtisztkarát képezi.

Az ország elosztatik 17 megyére, s minden megye több járásokra. Megyei főnök az *ispravnik*, ki a közigazgatás minden ágait viszi, hanem melléje a törvénykezésekben egy biró, s financz ügyekben egy ellenőr adatott; a járásokat ismét alsóbb tisztviselők igazgatják egy adószedővel együtt. A fő financztisztet kivéve, kinek hivatala állandó, a többi megyei tisztek évenként változhatnak. A városokat egy polgármester és egy 3 tagból álló városi tanács kormányozzák.

Törvényszolgáltatás a fejedelem nevében történik, és pedig azon oláh törvénykönyv szerint, melly 1818-ban jött életbe. Ez a közönséges romai jogtanon és az ország szokásain alapul. A polgári törvénykönyvön kívül, van még fenyítő és kereskedelmi törvénygyűjtemény is, az utóbbi francia elvek szerint készítve. Törvényszékek háromfélék, u. m. megyei vagy első birósági törvényszékek, egy feljebbviteli törvényszék, és végre a diván mint legfelsőbb ítélőszék. — Eskütszékek nincsenek. A bírák életidőre neveztetnek a fejedelem által, ha csak valami csin vagy bűnvádi eset miatt ki nem tétetnek.

Öt évi közép számítás szerint 1,700,000 népességre évenként esik 438 lopási, 24 utonállási, 63 gyilkossági eset.

Az egyházi ministerium köre magában foglalja mind az egyházi, mind az iskolai ügyeket. Főnöke az egyháznak a bukaresti metropolita vagy érsek, ki alatt 3 püspök, u. m. Rimnikben, Argecsben és Buzeoban külön-külön igazgatják egyházmegyéiket. A nép külsőkben nagyon buzgó, mit a templomok szerfeletti nagy száma is tanusít, melly nem kevesebb, mint 3753, mellyek közt 1364 kőből épült. Ezeken kívül van 202 zárda, s ezekből 133 a szent helyekhez (Jerusalem, Athos stb.) tartozik. — A közoktatás, melly ezelőtt tökéletesen el volt hanyagolva, az újabb időkben szinte kezd éledni. Így 1848-ban a bukaresti gymnasiumban 262, a felsőbb zárdai tanintézetben 39, az amzai és szentgyörgyi segédiskolákban 139, Krajován az elemi osztályokban 212, a gymnasiumban 95 növendék számláltatott. Ezenkívül mindenik pópa, sőt az egyházi is köteles a gyermekeket írásra és olvasásra tanítani; s e nem maradt csupa „pium desiderium“, mert 1848-ban az országnak már 2358 elemi iskolája és 53,854 tanulója volt.

Az ország közjövödelme 1848-ban következő volt :

Parasztok fejadója	8,701,455	piaszter.
A masziloké, kis nemességé	283,638	„
Czigányoké	184,460	„
Patensi jövedelem	862,880	„
Sóbányák haszonbére	3,516,000	„
Uradalmaké.	673,400	„
Pálinka- és dohányadó; gabona és mar-		
hakiviteli vám, előléptetési taksa stb.	2,000,000	„
Összes státuszjövödelem	16,221,833	piaszter.

Adózó család volt 378,449. Minden paraszt 30 piaszter fejadót tartozik fizetni; ezen kívül községi költségekre $\frac{1}{10}$ részt.

K i a d á s.

A portának fizetendő adó	1,415,730	piaszter.
Fejedelmi civilliste . .	1,600,000	„
Igazságügy	2,158,440	„

Beligazgatás	1,857,480	piaszter.
Rendőrség	360,540	„
Fegyveres erő	3,426,738	„
Gensd'armeria v. darabontok	233,649	„
Postaügy	1,107,418	„
Veszteglő intézetek	600,000	„
Utak és hidak	200,000	„
Bukaresti kövezet	48,000	„
Középületek fűtése	130,000	„
Börtönök	120,000	„
Nyugdíjak	1,500,000	„
Koldusok alamizsnája . . .	100,000	„
Zárdák	22,000	„
Közoktatás	350,000	„
Talált gyermekek	100,000	„

Összesen 15,329,965 piaszter.

Forgó pénznemek : orosz rubel, osztrák aranyok és huszasok, török piaszter, asper és para. A piaszter elosztatik 40 parara és 120 asperre. Egy osztrák huszas Oláhországban $2\frac{1}{4}$ piaszterben vétetik el.

A behozatali kereskedés főleg gyárművekre szorítkozik; különben hoznak még be Törökországból olajat, szappant, kávé. Kiviteli cikkek : gabona, kender, marha, bőrök, sertés, épületifa, méz, viasz, valami kevés só, gyapju és selyem. Neigebauer generalconsul munkája szerint 1844-ben tett a kivitel 64,416,797, s a behozatal 36,559,415 osztrák aranyat (?).

Műiparról itt ezelőtt alig lehet szó ; mert egy pár kalapgyár s tarka vászonkendők készítését még műipari szorgalomnak nem nevezhetjük, miután e készítmények a belső szükségletet sem elégítik ki. Azonban jelenleg ez is öröndetes haladást mutat, mert 4 év lefolyása alatt 631 ipariüzlet állítatott, u. m. 33 gyertya, 184 bőr, 28 szappan, 69 fazekas, 91 vászon, 4 kalap, 22 zsebkendő, 15 gyapju harisnya, 180 pálinka, 1 porcellán és 4 üveggyártási üzlet. Ezeken kívül számláltatott 6 szél, 9 száraz és 2299 vízi malom.

Oláhország lakosai 3 osztályra különböztetnek meg, s ezek a bojárok vagy nemesek, a parasztok és cigányok osztálya. A bojárok adót nem fizetnek, a közhivatalokat kizárólagosan birják, régihez ragaszkodók és fényűzők. Birtokos bojár

944, kis nemesi 4195 család van, s ezek gazdagabbjai gyermekeiknek főleg francia nevelést adnak, s e nagyuri körökben egészen európai finom tón uralkodik, s Párisban vélhetné az ember magát, ha háttérben a sok rongyos cseléd, a cigány szolgák nem emlékeztetnék arra, hogy Oláhországban van. A paraszt, mely századokon át igavonó barma volt a főuralmat igénylő töröknek úgy, mint a pártfogolt hospodárnak, és árnyékainak a bojároknak, jelenleg sem szabadulhata meg egészen a nyomástól, s azért tunya, szegény, tudatlan és babonás. A cigányok itt is olyanok, mint másutt. Egy rész közülök a folyókban aranyport mos, mások kőművesek, kovácsok, szakácsok, mind olly mesterségek, melyek a bojárok előtt utálatban állanak, némelyek nomád életet folytatnak; de a legnagyobb rész a bojárok rabszolgája, kik mint cselédek, szolgák szabadon adathatnak, vétethetnek, mint a portékák. Polgári állapotukat tekintve 5635 család az állam tulajdona, 14,158 család pedig a bojárok birtokához tartozik.

A földmivelés állapotjáról némi felvilágosítást adhat azon összeírása a házi állatoknak, mely még 1837-ben történt. E szerint volt *herélt ló* 96,885; *kanczák és csődörök* 105,533; *ökör* 310,948; *bika* 15,542; *tehén* 280,017; *őszvér* 230; *samár* 798; *zsigara ürü* 93,332; *zsigara juh* 924,976; *durva gyapjas ürü* 704,840; *közönséges juh* 3,060,906; *kecske* 213,377; *sertés* 345,428.

Életmódot tekintve pedig volt 944 bojár, 4195 kis nemesi és szabadalmas, 6820 pópa, 2710 káplán, 2920 egyházi, 14,158 privátusok által birt cigány, 13,127 özvegy, 1078 adótól mentes paraszt, 3436 katonaviselt, 3729 reformatus és zsidó család, melyek mind adótól mentesek. Adófizető családok közül volt 272,974 paraszt, 5179 bolgár, 3258 maszil, 4810 kereskedő, 4430 kézműves, 5835 állami cigány család. Szinte adómentesek közé tartoznak a 2648 főre menő kalugyer szerzetesek is.

Oláhország elosztatik Kis és Nagy Oláhországra, amaz az Olt vize jobb, emez a bal partján, amabban van 5, ebben 12, s így összesen 17 megye. Az egész ország számlál 22 várost, 15 mezővárost, 3560 falut és 339,322 házat. A megyék e következők: Nagy Oláhországban:

1. *Bukarest megye*; egészen róna, fátlan, mocsáros, de igen termékeny. Fővárosa, valamint az egész országnak is *Buka-*

rest, mely fekszik a jó vizéről nevezetes Dombovicza folyó mellett, síkságon, mintegy 80,000 lakossal. Távolról a sok templomok (80 templom és zárda 3—9 toronnyal is ékesítve), kertek miatt pompásan tűnik fel, de e látványt közelről a szűk, tekervényes, piszkos utcák, melyek legnagyobb részben kövezetlenek, vagy fajárdával ellátva, egészen megsemmisítik. Házai kőből épültek ugyan, és zsindelyvel fedvék; de azért inkább falu, mint város nevet érdemel. Ugyanis az egész, a fejedelem palotáján kívül 67 részre osztatik, mely mindenik valamely bojár tulajdona. A város fő épületei: az érseki templom, a fejedelem szabálytalan palotája, a város legszebb piacán álló érseki lak, az orosz és osztrák consulok házai, a *Kolsa* vagy kórház szép tornya. Van itt 60 óhitű templom, 20 zárda, 1 kath., 1 evang. szentegyház, synagóga, felső tanintézet 12 tanárral, nyilvános könyvtár, oláh nyelven szerkesztett hirlap. Müipara csekély, de kereskedése honi nyers termékekkel, mint gabonával, gyapjuval, mézzel, viasszal, szarvasmarhával nagy fontosságu. Nevezetes az 1812-ki békeszerződésről, mely itt az oroszok és törökök közt kötöttet. Bukaresthez közel látható *Kolentina* fejedelmi mulató kastély, és *Kotrocse*ni zárdának pompás omladéka. — *Oltenicza* mezővárost a Duna és Argyis folyók szegletében, nevezetessé teszi a vesztglő intézet; de még inkább az 1853. nov. 4-ki ütközet, melyben az oroszok, a törököket sáncaikból kiakarván verni, roppant vesztcséggel visszaverettek. *Znagov*, a megye északi szélén egy nagy tó szigetére épülve.

2. *Jalomnicza megye*; legnagyobb megye az egész országban, határszáron a Dunától félhold alakban, a Jalomnicza folyótól pedig derékban áthasítva. Merő kietlen rónaság, gazdag termékenységi földekkel, s különösen terjedelmes legelőkkel, melyek rakva vannak ménesekkel, gulyákkal, juh és sertésnyájakkal. Fővárosa: *Szlobodseja* a Jalomnicza mellett, élénk hetivásárokkal.

3. *Szlam-Rimnik megye*; Moldvaország és a Duna szomszédságában, $\frac{2}{3}$ róna $\frac{1}{3}$ dombos, általjában termékeny vidékkel. Fővárosa: *Foksán* a Milkó vize mellett, mely két felé osztja, egyik rész Moldvához, másik Oláhországhoz tartozván. Az oláh részen van 14 templom és egy gazdag kalugyer zárda. Tájékat a szép és jó bort termő szőlőhegyek regényessé teszi. Békekötés 1772. *Braila* vagy *Ibrahim*, derék kereskedő

város a Duna bal partján, mely 1848 előtt török birtok és erősség volt, mely már széthánytatott. *Szlam-Rimnik*, népes, de rozsul épült mezőváros, kies és termékeny vidéken.

4. *Buzeo megye*; északra Erdély, névszerint a Székelyföld szomszédságában. Vidéke nagyobb részben hegyes, bérczes, kisebb részben dombos. Fővárosa: *Buzeo*, 6000 lakossal, görög óhitű püspöki székkal. *Picsineaga*, nevezetes sóbányákkal.

5. *Szekujani megye*, egészen hegyes völgyes területtel, hol legregényesebb tájképeket láthatni. Nevezetessége híres és kimeríthetlen sóbányáiban és szőlőhegyeiben áll, melyek azonban az északi zordon bércek felé elmaradnak. Említést érdemelnek még itt a számos vulkan eredetű bérzczsucsok, melyek közül némelyik 7000 lábnyi magasságot elér. Fővárosa: *Valeny*, melyhez közel fekszenek a híres *szlaniki* sóbányák, melyek Oláhországban a legjobb kősót adják. *Pukurecza*, gazdag dohot (földolaj) forrással, mely évenként 45,000 bécsi fontot szolgáltat.

6. *Prahova megye*; Erdélyország szélén, hegyekkel, erdőkkel és ásványokkal gazdag. Innen viszen Erdélybe a tömösi *hegyszorulat*, mely meredek sziklás levén, csak teherhordó lovakkal járható. Fővárosa: *Plojesti*, 3000 lakossal, 8 templommal. *Kimpina*, közelében sóbányák. *Berka* és *Jossina* faluk közt a legjobb barna köszén találtatik, s pedig nagy mennyiségben. *Braza* falu kénköves forrással.

7. *Dimbovicza megye*; $\frac{2}{3}$ róna $\frac{1}{3}$ hegyes területtel. Nevezetes számos ásványforrásairól, miután magában e megyében 10 nevezetes ásványviz találtatik. Fővárosa: *Tirgovist*, a Jalomnicza vize mellett. Ezelőtt székhelye volt az oláhországi vajdáknak, igen szép vidéken, sok omladozott épülettel és palotákkal, 6000 lakossal, és egy üveggyárral. *Schiatingo*, kénkö bányával. *Boboczi*, *Szincsesti*, *Pibicsin*, *Pontkusza*, *Kalimanesti*, *Rozia*, *Olanesti*, *Glogova* zárda kén és sós forrásokkal. A Jalomnicza itt arany fővenyet hord.

8. *Vlaska megye*; nagy kiterjedésű egészen róna tartomány, gazdag szántóföldekkel és pompás tölgyes erdőségekkel, melyek a sertéshizlalást hatalmasan elősegítik. Nevezetes helye: *Gyurgyov*, a Duna bal partján, Ruscsukkal átellenben, mely 1848. előtt török birtok és erősség volt, mely azonban szerződésnél fogva széthánytatott. Élénk kereskedést üz.

9. *Teljormán megye*; sok gabona és bortermesztéssel. Em litést érdemlenek benne: *Szinicza* mezőváros a Duna mellett, kikötővel, élénk hajózással és kereskedéssel. *Ruszeeda* népes hetivásárokat tart.

10. *Oltul megye*; nyugotra az Olt vize, délre a Duna ke- riti, egészen róna s igen gazdag területtel. Az Olt vizéből tu- domás szerint legtöbb aranypor mosatik az országban. Fővá- rosa: *Szlatina*, az Olt vize mellett, 3000 népességű városocska. *Turna* vagy *Turnul*, Nikápolylyal átellenben. Ezelőtt szinte török erősség. Nevezetes itt azon romai sáncz maradványa, mely a Dunától északra 4 mértföldnyire húzódik.

11. *Mustzelu megye*; északra az erdélyi kárpátokkal ha- táros, $\frac{2}{3}$ részben hegyes és zordon, $\frac{1}{3}$ részben dombos róna- ság. Innen viszen Erdélybe a töröcsvári szoros. Fővárosa: *Kim- polung*, egy regényes völgyben, 4000 lakossal, 16 templom- mal, és várromokkal. Hajdan számos szászok lakták, kik je- lentékeny iparüzleteket alapítottak.

12. *Argyis megye*; az erdélyi Kárpátoktól kezdve délre 16 mfdnyire nyulik le, nyugotról az Olt vize által határoztat- ván. Fővárosa: *Pitesti*, hanyatló városocska, az Argyis folyó mellett, 3000 lakossal. *Argyis*, a hasonlónevű folyó mellett, 6 templommal, egy nagy kalugyer zárdával, s régi fejedelmi udvar romjaival. A zárdá temploma legszebb egész Oláhor- szágbán.

Kis-Oláhországban:

13. *Vulcsa megye*; igen zordon és hegyes tartomány az Olt vize jobb partján, mellyen viszen az erdélyi országot a legjárottabb *vöröstoronýi* szorulatón át. Fő gazdagsági juhnyá- jaiban, és sóbányaiban áll. Fővárosa: *Vulcsa-Rimnik*, az Olt vize mellett, 3000 lakossal, óhitű püspöki székkal, 5 templom- mal, 1 zárdával, s igen szép szőlőhegyekkel. Nem messze van tőle *Okna* gazdag sóbányaival, és *Drageschán* kalugyer zárdá, mellyben fészkeltek meg magukat 1821-ben az oláh felkelők, de jun. 19-kén a törökök által szétverettek. *Kasin-Urecz* és *Bistricza* nevezetes kalugyer zárdák.

14. *Gornyi—Sil megye*; északra az erdélyi kárpátokkal ha- táros levén, itt igen zordon és erdős; délre termékeny szántó- földeket és szőlőhegyeket bir. A vulkán szorosut innen viszen Erdélybe. Fővárosa: *Tirgosil*, a hegyek közt, 2000 lakossal, a Sil vize mellett. *Brotiseni*, *Krassna*, kis városkák szinte a

hegységben, nagy juhtenyésztéssel. *Zigurecsi*, mellynek szomszédságában egy sziklacsucs gyakran füstöl és néha lángokat szór.

15. *Mehediniczi megye*; Oláhország nyugoti határszélén, a temes bánsági hegyek és a Duna által kerítve. *Topolnicza*, gazdag kalugyer zárda. *Csernecz*, kis város, a Duna bal partján. *Szeverin Kimpul*, szinte a Duna mellett, Severus tornyának omladékaival. *Szkela Kladova*, a Trajan hidja romjaival, szinte a Duna bal partján. *Kalafát*, a Duna bal partján, Viddinnel átellenben, a mostani orosz-török háboruban legérdekesebb hely. Viddin és Kalafát közt egy meglehetősen terjedelmű dunasziget húzódik, melly nagy támasza a folyamoni átjárásnak. Kalafát, melly a víz partjától lassanként mindig emelkedik, egyike azon kiterjedt helyeknek, millyeket ezen az alsó dunai vidékeken találhatni és parasztházak, kereskedői telepek, és kisebb földbirtokosok lakaiból állnak, mellyek tarkán szétészórva fekszenek; — város, utcák nélkül. A kalafáti térségen jelenleg a törökök által olly erősítési művek vannak felállítva, mellyek mindenkit bámulatra ragadnak. A régi török háborúk korában itt három magasságon, három erősség vagy redout volt felhányva; most azonban az egész siktér mellvéddel van körülvéve, mellyet 13 négyszögű sáncz támogat, mellyek közül többen nehéz lövegekkel vannak ellátva, úgyhogy Kalafát most nemcsak elsánczolt tábor; hanem egy sajátnemű várrá lett, mert a tér minden pontját bejárhatják a földsánczok golyói.

16. *Dolcsi-Sil megye*; a déli határszélén a Dunától, középben pedig Sil vizétől hasítottatik. E megye részint dombos, részint róna, és felette termékeny. Fővárosa: *Krajova* a Sil vize mellett, főhelye az úgy nevezett Bánságnak, 8000 lakossal, nagy piacztérrel, 7 templommal, 2 kalugyer zárdával, több csinos bojári kastélylyal.

17. *Romanaczi megye*; keletre az Olt, délre a Duna folyamok által határozva; ez is a természetnek minden ajándékaival bővelkedik; csak emberi szorgalom kellene. Fővárosa: *Karakalu* igen szép vidéken fekvő városocska. *Izlaz*, közel az Olt vizének Dunába való ömléséhez, vámhivatallal, sórakhelylyel és nevezetes országos vásárokkal.

2. Szerborszá g.

Szerborszá g vagy *Servia*, a romaiaknál *Moesia superior*, fekszik az északi szélesség $43^{\circ} 20'$ és $44^{\circ} 50'$ közt, s a keleti hosszúság 37° — $40^{\circ} 10'$ ig. Az egész hegyes tartomány, melly számtalan völgyekkel, hegyszorulatokkal metszetik keresztül kasul. A legujabb szerződések szerint határait képezik északra a Száva és Duna folyamok; keletre ismét a Duna a Timok vize beömléséig, innen a Timok vize Gurgossovaczig; délre Jass-trebas Belo-Bedo hegyek, Rudnicza falu, innen az Ibar vizén keresztül, a Raska folyó, egész a Golya és Javor hegyekig; nyugotra Szlatibor és Ivicza hegyek a Drina vizéig, s ezen felfelé a Szávába való szakadásáig. A most leirt határokkal északra az osztrák birodalommal; keletre Oláh és Bolgárországokkal; délre Rumiliával, Albániával és Macedoniával; nyugotra Bosnyákországgal szomszédos.

Kiterjedése 950 □ mérföld. A drinápolyi békekötés a tőle elszakított 6 kerületet ismét visszakapcsolá. Mint már fentebb említettük, Szerborszá g egészen hegyes tartomány, mellyben két fő hegyláncz legmagasabb déli pontjától kezdve északra a Duna felé lapul el. Nevezetesebb hegyei, mellyek egyébiránt még kevésbé ismertek: a Koparnik, Gradacz, Schelin, Setavicza, Mosna, Golubinye, Belanicza, Sztol, Komcsi, Nikolan, Omolje, Pekska, Miocs, Viss és Lules mind ezek a Morava folyam jobb oldalán; bal oldalon: Blkaovicza, Kleshnejevicza, Golubicza, Bolkavacs, Tikva, Temnics, Ivicza, Schornik, Okrugla, Szuvabor, Sztolovi, Sztubicza, Maljeno, Jablenik, Vlassili, Jagode, stb. Az egész ország rakva hegyekkel, völgyekkel, hegyszorulatokkal, mellyek csak a benszülöttek által ismeretesek. Azonban a Duna felé csaknem egészen eltűnnek e hegyek, kivévén keletre Orsova vidékét, hol a szerb és a bánási hegyek úgy látszik összeköttetésben vannak, mellyeken keresztül erőszakkal tört utat a hatalmas Duna. Ennek bizonyossága a dunai szorulat Golubacznál, a sziklameder Dobrán alul 2 mértföldnyire, s a híres vaskapu (demirkapi), hol a Duna 200 lépés szélességre összeszorulván, két bér cz között tajtékozó hullámokkal rohan a sziklák felett, hogy ismét szokott széles medrében folydogáljon. Lentebb Orsova és Kladova közt ismét van illy szorulat. Az említett hegyeket többnyire gyönyörű ős erdők fedik, mellyek főleg tölgy, bikk, gyertyán,

hárs, mogyoró, juhar, nyír; s a déli magasabb hegyormokon vörös és topolya fenyő fákkal bővelkednek. A számos hegyeket ismét kisebb nagyobb völgyek váltják fel, s lehet mondani, hogy Szerbia, egy, Európának legregényesebb országai közül. A terebélyes tölgyek, melyek különösen a Sumadiában hegyeket, völgyeket borítanak, a druidák ligeteire emlékeztetnek; s a tajtékozó patakok által keresztülmetszett hegyszorulatok, a változó alaku hegyormok, mindenfelé a csinos lakházak, patakalmok, erdőkben legelésző nyájak, a pásztorok erőteljes alakja, mind ezek kellemes benyomást tesznek az utasra. Tulajdonképeni síkság kevés van, legtöbb még a Száva és Drina mentében, melly *Macsova*-nak neveztetik, továbbá a Morava partjain s délre a Timok mellett a híres *Rigómezeje*, vagy *Kossovolpje*.

Nevezetesebb folyóvizei:

1. A *Duna*, melly mint határfolyó a temesi bánságtól és Oláhországtól választja el a fejedelemséget, itt már a Tisza, Dráva, Száva hatalmas folyamaitól gyarapittatva, egész méltóságában és erejében folydogál, s mind kereskedést, mind halászatot illetőleg megbecsülhetlen hasznót hajt. Radosevácznál a Timokot magába felvevén, 500 ölnyi szélességben az országot végképen elhagyja. Szigetei számosak, s többnyire ligetekkel borítvák.

2. A *Száva*, szinte határfolyó az ausztriai birodalom közt, s nagy hajókkal is hajózható, közel Belgrádhöz vagy Nándor-Fejérvárhoz szakad a Dunába.

3. A *Drina* határfolyam a Herczegovinában ered, s miután a *Lim* és *Jadar* vizeket s számtalan patakokat felvett, Racsánál a Szávába ömlik.

4. A nagy és kis *Timok* Bolgárországtól választja el a fejedelemséget, s Radosevácznál a Dunába merül.

5. A *Morava*, melly az említettek közt maga csak kirekesztőleg szerb folyó, s az országot derékban, s több ágazatokban folyja keresztül, Végszendrőhöz (Szmederovo) közel a Dunába szakadván. Egyébiránt 4 féle Morava különböztetik meg, u. m.: a) nyugoti vagy bosnyák Morava, b) a déli vagy szerb Morava, melly *Ibarnak* is neveztetik, c) a Vrangánál elfolyó Morava, s d) végre a keleti vagy Bolgár-Morava, melly Binsch-Morava néven is ismeretes.

Kisebb folyók: a *Kolubara*, melly a Metjenik hegyben

ered s északra folyik. *Jadar*, a szokoli erdős hegységekben veszi származását. *Mrava*, *Szassavicza*, *Reszaca*; *Kutinova*, *Grusha*, *Porecska-rijeka*.

Az ország könnyen védelmezhető, s ezért a törökök ellen mindig védbástyául szolgált, mert az egész nem egyéb termézetes várnál. A hegyeket nagy erdőségek borítják; a föld termékeny, de még sem olyan, mint a szomszéd Oláhországban, vagy temesi bánságban; a kisebb domborok ismét szőlővesszőkre alkalmasok; a magas rónaságok egészséges, balzsam illatu fűvekkel borítvák, mi a legfinomabb selyembirkák tenyésztésére kedvező alkalom; végre a hegyek gyomrai ásványteljesek, s hol a föld bányászatra alkalmas, ott meg van első alapja a műiparnak.

Nagy csapása e szép országnak a *kolumbácsi legyek*, melyek testalkatra a moskítókhöz hasonlítanak, s a Duna jobb partján Golumbacs régi vár romjaihoz közel két sziklabarlangból özönlenek ki. Néha oly nagy seregben jelennek meg, hogy porfellegnek gondolná az ember, s rendszeren évenként háromszor, u. m. ápril, május, és szeptember hónapokban szoktak kirohanni. Azonban nem az embereket, hanem a szabadban levő állatokat támadják meg; s az orr-lyukakba, fülekbe, s a testnek szőrtől ment részeibe oly makacsul belecsimpalygoznak, hogy a szegény állatok borzasztó bögés és ordítás közt, erejefogyottan rognak le. Védelmül e csapás ellen azt szokták használni, hogy az állatok meztelen tetemei örömmel, büdös olajjal vagy szekérkenőccsel mázoltatnak be.

Levegője igen egészséges, s mind emberekre, mind állatokra nézve kedvező; hanem éghajlata a sok hegy és erdőség miatt zordonabb, mint különben déli fekvése szerint kellenék.

Termékei: mindenféle gabonanemek különösen tiszta buza, rozs, kukoricza, kender, len, dohány, sok gyümölcs, és szőlő is a szávai mocsáros rónaságot, és a déli zordonabb hegyi vidékeket kivéve, mindenütt szépen diszlik. Hires a vég-szendrői fejről szőlőfaj, melly nálunk szeremi zöldnek nevezetik az Érmelléken, s muskatályhoz hasonló zamatja van. A belőle sajtolt bor kitűnő jóságú. Gyümölcsnemei közül leginkább elterjedt a szilva, melly részint aszalva adatik el, részint pálinkát égetnek belőle. Almája is nagy mennyiségben terem, s a *szercsika* faj, a legjobb almafajok közé tartozik Európában. Gesztenye, mogyoró, dió szinte sok, de dinnye kevés terem.

Rengeteg erdőségei számtalan vadakat rejtegetnek kebleikben, köztök farkasokat, medvéket is, melyekből évenként 80—100 darab ejtetik el. Sólyommadarak épen nem ritkaságok. Szarvasmarhája, lova elegendő; de fő gazdagsága még is számlálhatatlan sertésnyájaiban áll, melyek a makkos erdőségekben s kukoriczán meghizlaltatván, ezerenként hajtatnak ki az ausztriai birodalomba. A selyemtenyésztés évről évre gyarapodik. Ásványok országából van sok köszén, ezüst, réz, vas, ólom; valamint ásványforrásokban is bővelkedik. Fő kiviteli kereskedelmi czikkek: sertés, szarvasmarha, nyers bőr, faggyu, viasz, sajt, gubacs és aszalt szilva.

Népessége 1,200,000 lélek, kikből 1,188,000 szerb s oláh ajku, 10,000 török, és 2000 izraelita. Törökök, szerződés következtében csak Belgrádban és más 5 kis erősségben lakhatnak. Uralkodó vallás az orthodox óhitű, úgyhogy a fenemlitett szerbek csaknem kivétel nélkül e vallást követik.

A mostani szerbek, úgy látszik, hogy az általános népvándorlások alkalmával, az ötödik században telepedtek meg legelőször ezen vidékekre. Itt majd függetlenek, majd a görögök adófizetői, s ezeknek majd barátjai, majd ellenségei voltak mind addig, míg a görögök Bolgárországot 1018-ban meg nem hódíták. Ekkor kezdődött a szerb nemzetre nézve a hősi időszak, melynek vitéz fiai közül a *Nemanja* család trónra vergődván, ezt 200 esztendeig megtartotta. Ugyanis a görög császárság hanyatlásával a szerbek függetlenségüket teljesen visszanyerék, és saját fejedelmek alatt olly hatalomra vergődtek, hogy országuk Szerbiára, Boszniára, Albaniára egész az adriai tengerig kiterjedt. *Duschan István* 1336-tól kezdve egyik görög tartományt a másik után foglalta el, és még császári czimet is vevén fel, olly hatalmas birodalmat állita, mely elég erős lett volna a török terjeszkedésének gátot vetni, ha István utódai hasonló erélylyel és észtehetséggel birnak. István törvényei még most is kedves emlékezetben állanak a szerbek előtt; s valóban akkori államintézkedései tiszteletet gerjesztenek. Fia, *Uros*, nem követte atyja tanácsát és példáját, mert beleegyezett abba, hogy az országot több knézek vagy herczegek kormányozzák, s ez által a szerb birodalom erejét is tönkre tevén. Így történt az, hogy *Lásár* knéz 1389-ben a Rigómezején elvesztette az ütközetet s egy nap örökre véget vete egy hatalmas birodalomnak.

Az összes szerb nemesség itt találta sirját. Maga Lázár fejedelem fogságba esvén, a győzelmes Murad szultán parancsoltájára lefejeztetett, de Murádot is egy szerb hadifogoly orozva meggyilkolá.

E veszedelem után a mostani Szerbországban tovább is uralkodtak ugynevezett despoták, kik tartoztak a töröknek adót fizetni, és segédseregeket küldeni; de mivel az ország feldarabolása, s a hatalom enyészete inkább a szerb nagyok uralkodási vágyainak következménye vala: tehát csak a politikai s nem a nemzeti élet halt el, mert maga a nemzet a török járom alatt is eleven és erőteljes maradt.

Hanem a mint az ozmanok hatalmukat Európában megerősíteni kezdék, a gyeplőt is mind inkább rövidebbre huzzák, és mindig súlyosabb és kegyetlenebb nyomást éreztettek. Már a 16-ik században a szerbek, úgy mint a görögök a leg-sajnálatosabb szolgaságra süllyedtek. Többszöri kétségbeesett felkelések siker nélkül kísértetvén meg, csak a nép szenvedéseit, s a török iga súlyát öregbiték. E közben a magyar királyok változó szerencsével igyekeztek a terjedő török hatalmat meggátolni. Így Zsigmond király 1419. oct. 4-kén Nissa és Nikápoly közt a törököket kegyetlenül megvervén, *Tvarikó* bosnyák királyt fejedelmi székébe visszaülteté. Később *II. Murád* alatt szinte nem szünvén meg a törökök a magyar birodalmi tartományokat háborgatni: *István* szerb fejedelem, és unokaöccse *Brankovics György* mint utódja szerződést kötött Zsigmond magyar királylyal, mellyben a magyar király felsőségét elismerte Szerbország, olly feltétellel, hogy a törökök ellen Magyarország részéről védelmeztetnék. Erre a törökök Galambos várát Szerbországban elfoglalván, ennek visszavételére Zsigmond mintegy 30,000 emberrel megindult, s már az említett várat körülkeríté, midőn 1428-ik május havában Murad hirtelen ott támad, szinelve Zsigmonddal két évre fegyverszünetet köt, s midőn ennek következtében a magyar had a Dunán visszavonula, ezt hitszegőleg megrohanja, nagy részben lekonzultatja, Szerbhont kegyetlenül pusztítja, s Brankovics Györgyöt a magyar királyi felsőségtől elvonván, terhes békefeltételekre kényszeríti. Később a magyar hős *Hunyady János* a szerb despota Brankovics György és saját költségén 32,000 zsoldost fogadván, e sereggel a Szerbországban parancsnokoskodó *Issák* basát Zlatnicza folyó

mellett meggyőzte, Nissa és Sophia közt több basákat egyenként szétriasztott, s Philippolisig nyomulván, visszajövet a Balkán hegység szorosai közt Kunoviczánál a török főszereget tökéletesen megverte, s magát a török fővezért Hassán béget, Murad sógorát elfogta. Mind ez azonban keveset segített, mert Szerbországot folyvást nyughatlaníták a törökök; csak az erős Belgrád állott még büszkén, melyet Muhamed 1456. szinte megakara hódítani. Hanem Hunyady, a vár parancsnokságát barátjára *Ország Mihályra* bízván, *Capisztran János* sz. ferenczi szerzetes, *Szilágyi Mihály* sógora, és *Koroghy János* macsói bán seregei segedelmével, jul. 14. 21. és 22-ik napjain Belgrád előtt Muhamedet szétzuzta és Sophiáig visszakergette. 1459-ben ismét Végszendrőt (Szmederovo), Golubacsot foglalták el a törökök, s a kipusztított Szerbországból 200,000 foglyot vittek el. Fő oka volt e szerencsétlenségnek az, hogy *Mátyás* magyar király az óhitű szerbeknek katolikus fejedelmet adott, névszerint *Thomassevicz Istvánt*, kit a szerbek vallási gyűlölségből magok elárultak, de ezért keservesen meglakoltak. Végre 1521-ben a nagy *Szoliman* Szabácsot rohammal, Belgrádot pedig a magyar és szerb őrsegtől szerződés mellett elfoglalván: ez idő óta Szerbország folyvást török uralom alatt maradt a legujabb időkig.

A gyakori üldözéseket, s a súlyos rabságot a szegény szerbek ki nem állhatván, mind a mellett, hogy hazájukhoz buzgóan ragaszkodtak, még is inkább tömegekben kezdtek kiköltözni a szomszéd Magyarország vendégszerető földjére. Így I. *Leopold* alatt, *Csernovics Arsenius* ipeki patriarchától vezényeltetve 36,000 család, s 1689-ben *Brankovics György* despota vezérlete alatt szinte több ezeren Magyarországra költözködtek, hol nekik Leopold 1690. aug. 21-kén s dec. 11., ismét 1691. aug. 20-kán, és 1695. mart. 4-kén kiváltságos leveleket adott, mellyek erejénél fogva itt szabad vallásgyakorlatot nyertek. Dicséretet érdemel az a bámulatos kitartás, mellyel a szerbek minden üldözések daczára ősi vallásukhoz hűek maradtak, holott testvéreik közül Bosnyákországban és Albániában számosan az izlam hitre tértek át. Így a vallás mindig erős védbástyája s összekötő kapcsa maradt a nemzetnek, melly nem engedé, hogy a hódító nemzetbe olvadjon fel; sőt inkább eredetiségükben megmenté ősi szokásaikat, szép nyelvüket, és erőteljes nemzeti jellemeiket.

A vallás által szorosan összefűzetve, lassan lassan új erőre és önbizalomra támadt fel a nemzeti élet. A Magyarországon megtelepedett testvérek jótékony törvények és szelíd kormány alatt vagyonszármazást, műveltséget, nyelvet és literaturát nyertek, melyek segédelmével egy részről a művelt Európával megbarátkoztak, más részről pedig erkölcsi segínyt nyújthattak elnyomott testvéreiknek, hogy a török iga súlya alatt össze ne roszakdjanak. A szerb könyvek és hírlapok, melyekből a nemzet erőt, műveltséget, eszméket merített, Budán és Bécsben nyomattak; a szerb írók az osztrák birodalmi tanintézetekben képeztettek, s így a külföldi szerbek, a honi szerb nemzetnek vigasztalást, erőt, kitartásra bátorságot nyújthattak.

1718-ban kedvezőbb idők merültek fel a szegény Szerbországra; mert *Eugen* herceg a törököket Péterváradnál megvervén, Ausztria foglalta el az ország nagyobb részét a Passaroviczi béke következtében. Azonban az ausztriai-török háború 1736-ban újlag kitörvén, az ausztriai sereg, több német birodalmi hadosztályokkal erősítve, *Seckendorf* gróf tábornagy vezénylete alatt először Nissát elfoglalta, de ismét elveszté. Utódja *Vallis* gróf tábornok Graczká mellett meggyőzve, az ausztriaiak minden eddigi foglalásaikból kiszorítottak, s még Belgrád is elveszett. A megrémült Ausztria sietett a *belgrádi békeszerződést* megkötni, mely által eddigi birtokait Oláh, Szerb, Bosnyákországokban a töröknek engedvén, a magyar birodalom határai a török szomszédságában olly formán jelöltettek ki, mint azok maiglan állanak.

A jelen század elején a szerb nemzet történetében egy új, s végre sikerrel koronázott időszak vette kezdetét. *Pasvan-Oglu* viddini basa a jancsárok és hajduk segédelmével magát csaknem függetlené tévé a portától, s Szerbországban is nagy zavarokat okozott. Belgrádban 4 török dahi korlátlanul zsarnokoskodék, s nem csak a rajákat nyomorgatták, hanem a spahikat is elkergették. A törökök e belczivakodásának azon eredménye lön, hogy a szegény szerb népet mind a két párt egyenlően üldözte és fosztogatta. E nyomtatást többé nem állhatván a szerb nép fellázadt, s a forradalom gyeplőjét *Petrovics* vagy *Czerny György* ragadta kezébe. Ez közönséges földműves-létére már többször harczolt a törökök ellen, s midőn látá, hogy hazáján ez időben nem lehet segíteni, az ausz-

triai birodalomba költözék, s itt katonai szolgálatba lépett. A határszélen atyját, ki vele nem akara menni, előbb magát általa megáldatván, saját kezével lőtte agyon; s innen ragadt reá a Czerny (fekete) nevezet is. De 1804-ben visszatérván, *Katics Jankóval*, és *Cserapics Vazullal* összefogva, hajdukat (szerb rabló), s menekülteket gyűjte maga körül, s a lázadás zászlóját kitűzé. Az első csapás Szidnicza falut érte, mit meghallván a szerbek, mind a Morava, mind a Kolubara mellékei, amott *Milenko*, itt *Nenadovics* vezetése alatt fegyvert ragadtak. Erre a törökök nyakra főre a várakba menekülének. Czerny György egyik helyet a másik után foglalgatá el, s a dahiák *Ali* bégtől segítettve is meggyőzettek. Már Belgrád is ostrom alá vétetett, s a Duna s Száva egész vidékét szerb felkelő csapatok rakták meg. Ezt a szultán megértvén, *Behir* boszniai basát bizta meg, hogy a szerb zavarokat csilapítsa le; ki kedvezően fogadtatott a szerbektől, minek következtében a dahiák pártja futásban kerese menedéket, s a 4 dahia feje a felkelőknek adatott ki engesztelő áldozatul.

A dahiák bukta után, a porta véleménye szerint vissza kellett volna térni a szerbeknek a régi állapotra s engedelmes-ségre; de ez eléinte lehetetlen feladat volt. A déli várakban a zsarnokok pártja még tartotta magát. Belgrádban sem a bosnyákországi basa, sem az új basa *Szoliman* nem juthatott hatalomra, hanem *Gusancz Ali* parancsolt a várban, ki a dahiáknak szolgált zsoldosokra támaszkodék. Ekkor elhatározták a felkelők, hogy a konstantinápolyi orosz követ közbenjárását kéri föl; hanem ez sikertelen lévén, magok a szerbek kezdtek háborút a törökkel, s Nenadovics és Czerny György kiűzték a törököket a déli vidékekről, kiket *Afis* nissai basa vezénylett. Erre a szerbek nemzeti gyűlést tartván, a porta a bosnyákországi és skutari basákat bizta meg, hogy a felkelőket verjék és fegyvereztessék le. A basák vesztettek; mire a szeraskier *Kulin Kapetan* a Macsvába, és *Hadzi* bég Szokolnál beütöttek és szörnyű pusztításokat követtek el, hanem Czerny György mind a kettőt legyőzte (1806. aug. havában). Most már szerződésre léptek a törökök, kizárólagos lakhatást és saját belkormányzást ígervén a szerbeknek, s azért csak azt kötötték ki, hogy a porta kegyurasága Szerbiában továbbra is megmaradjon; Belgrádban 150 muhasil lakhassék; az ország 600,000 forintot fizessen a portának, melly summából a

spahik kárpótlását is teljesítendi. Hanem a porta késedelmezett a szerződés megerősítésével, minek az a következése lön, hogy Czerny György 1806. dec. havában Belgrádot véletlenül megrohaná, s 1807. februárban Szabácsot s juniushan Usicza várakat kezére keríté. *Szoliman* belgrádi basa a kiköltözés alkalmával jancsáraival együtt megölétett, mi jeladás vala a belgrádi és szabácsi török lakosok lemészárlására. A törökök mind kiűzettek az országból; hanem törvényes rend helyett, általános zavar és önkénykedés lépett. A helységek birái fellett katonafőnökök ragadták meg a hatalmat, kik inkább uralkodtak, mint kormányoztak; a helységek főnökeit a bulukbasákat tetszésük szerint be és kitették. Mindenik illy katonafőnöknek vagy vajdának kíséretében számos *momkák* voltak, kik a lovasságot képezték. E momkák jó házakból levő ifjakból állottak, kik saját házukban laktak ugyan, de a vajdánál ebédeltek; zsoldot nem huztak, hanem zsákmányban osztoztak, s esküvel kötelezték magukat, hogy vajdájukat élve halva követendik. Ezek mellett (némellyik vajdának 50 illy momkája is volt) a községek előljárói semmivé törpültek. Némellyik a határvámokat vette igénybe; másik a törökök által birt fekvő javakat foglalta el maga számára; harmadik a tizedet kérte be, s a parasztokat robotokra hajtotta stb. De nem mindenik vajda tudta magát független urrá tenni; igazi hatalmasok csak e következők voltak: *Czerny György* a Sumadiában, *Milan* Rudnikon, *Vinicza* Szmederovóban. Hogy a kormánynak egy központja legyen, egy 12 tagból álló senatust rendeztek, melly több fontos végzéseket hozott. Új bíróságok állittattak. A kadik helyét 3 tagból álló községi tanács váltá fel. Legfőbb ítélőszék lett a senatus. A községi knézeknek igen szűk kör és hatóság maradt. Zárdai iskolák helyett elemi iskolák, sőt Belgrádban gymnasium állittatott.

Azonban a senatus nem volt képes a vajdák uralkodási és rablási vágyait korlátozni, mert a tagok választása főleg a vajdák befolyása alatt történt. Már az országgyűlés vagy is a vajdák gyűlése Belgrádban hatalmasabb volt, mint a senatus. A had-, finantz-, igazságügyi legfontosabb határozatok mind innen mentek ki. Feje az egésznek pedig *Czerny György* lön. Ő az orosz kormány segedelmére támaszkodva, melly őt tábornoki és hercegi czimmel ruházta fel, bizonyosnak hitte, hogy hazáját függetlenné teheti; de reménye nem teljesült.

Czerny György után, mostoha testvérének *Obrenovics Milannak* halála után, *Obrenovics Milos* volt az, ki hadi tettei és vitézsége által leginkább kitűnt. De Milos nem jó egyetértésben élt Czernyvel, kinek tanácsadói *Mladen* és *Jugevics* hátterbe szoríták őt. 1812-ben a bukaresti békeszerződés az oroszok és törökök közt megkötöttén, ebben Szerbország is nevezetes előnyöket nyert; névszerint teljes amnestiát és önkormányzási jogot, azon feltétellel, ha az engedelmességre visszatérnek, s a szokott adót a portának pontosan megfizetik. Czerny György, több szerb főnökökkel nem fogadta el a feltételeket, mert ezeket csak cselnek tekinté, hogy a törökök régi zsarnoki hatalmukat újra megalapíthassák. Erre borzasztó harc kezdődött a törökök és szerbek közt. Deligrad, Negotin helyeknél s a Szávánál véres ütközetek történtek, melyekben a szerbek legyőzötven, Czerny György Oroszországba futott, Milos pedig Bruszniczánál fegyverét lerakván, magát a töröknek megadta. *Szoliman* basa, ki Szerbország kormányzásával bízott meg, ezért *Milost* Rudnik, Posega és Kragejuvacz kerületek fejedelmének vagy fő knéznek nevezte ki.

Azonban a törökök alig fészkeltek meg magukat Szerbország birtokába, már a régi basás gazdálkodás újra elkezdődött. E miatt *Hadzsi Pordan* vezénylete alatt új lázadás tört ki, mely eleinte elfojtatott ugyan, de midőn a kezdetben visszavonult ravasz Milos előtérbe lépett, általánossá lőn a felkelés (1815). Szoliman basa tulnyomó erejével kétségbeesett harczra keltek a szerbek; de Milos győzött, s a Száva környéke Szabács-tól Belgrádig szabaddá lőn, mire a megfutamlott szerb főnökök visszatértek. Azonban a harc az alsó és felső Morava vidékén elkeseredettséggel folyt, melyben Milos már közel volt az elbukáshoz, de erőködései még is végre győzelmet vívtak ki, s a török és arnauta fegyveres csapatok sietve vonultak Herczegovinába s Albániába vissza. Most már az egész ország megtisztult a töröktől, két pontot kivéve, u. m. *Pasarevaczot*, hol 1500 ozmán sánczoló be magát, és *Karanovaczt*, mely a Morava és Ibar vizek összefolyásánál fekszik. Az első pont rohammal vétetett be, a második pedig éhségtől kényszerítve feladá magát. Erre újabb török seregek rontottak be az országba; nyugotról a bosnyákok, délről a rumiliai és novibazari basák. Milos, a bosnyákországi basa előcsapatát a macsvai rónaságon összetörte; mellynek az a haszna lett, hogy a török

kök alkuba ereszkedvén, az ország önkormányzását megengedték, s Milost az egész Szerbország fejedelmének kiálták ki (1816).

Ámbár e lépés által a szerbek szorosan vezérük személyéhez fűzettek, s avval mintegy alattvalói viszonyba hozattak: mindazáltal Milos hatalma még sem állott erős alapon. A törökök fentebbi szerződésére még hiányzott a szultáni jóváhagyás. Ujabb surlódások történtek a szerbek és törökök közt, s Konstantinápolyban ujabb panaszok és alkudozások fejlődtek. A szerbek makacsul ragaszkodtak ahhoz, hogy állami viszonyaik biztosítottak legyenek. E miatt az alkudozások félbeszakadtak, mert más oldalról a törökök nem tettek le azon reményről, hogy Szerbországot régi szolgai helyzetébe vissza kényszerítendik. A belgrádi basa szakadást idézett elő a szerb főnökök-közt. Már 1817-ben megkísértették némellyek a Milos elleni lázadást, de ez a vezénylők megöletésével elfojtatott. Ugyan ez év nyarán *Czerny György* hazájába visszatérvén, Milos parancsolatjára egy kerület vajdája által megszinegeltetett. 1821-ben a posarevaczi kerületben *Abdula és Dobringáz* knézek szinte fellázadtak, de sikeretlenül.

Milos fejedelmi székét Kragujevaczban az ország közepén üttötte fel, hol egy kormánytestületet s magának fejedelmi udvart szervezett. 1825-ben *Djak Miloje* kilépett pópa kezdett el egy lázadást, melly Milosra nézve felette veszélyesen kezdett fejlődni, de később *Djak* életével lakolt. Hasonló eredménnyel ütött ki *Cserapics György* vállalata Milos ellen.

Miklós csár a hatalmas orosz császári trónra lépvén, Szerbországról is megemlékezett, 1826-ban a törökökkel kötött akermani szerződésben hatályosan követelte, hogy a bukaresti béke minden pontjai megtartassanak, s azon állami viszony, mellyben Szerbország már 11 év olta tetteleg állott, a porta részéről törvényesen is és formailag ismertessék el. A szerződési oklevél, a kragujevaczi országgyűlésnek elibe terjesztetvén, ez azt elfogadta, s Milos a fejedelemségben újra megerősítettetett. Hanem az akermani szerződés nem hajtathatott végre, a kitört orosz-török háboru miatt; miglen a drinápolyi békekötés 1829-ben az akermani szerződésnek Szerbországot illető pontját is életre hozá.

Ennek következtében a szultán 1830-ban egy hattiserifet

bocsáta ki, melyben Szerbország szerződésszerinti önkormányzási függetlenségét elismeri; s egyuttal Milos kegylevelet kapott, melyben a szerb fejedelmi szék, személyére és törvényes maradékaira ruháztatik. Csak egy pont talált nehézségre a kivitelben, az tudniillik, hogy a Szerbországtól elszakított kerületek (6), melyek az első 1804-ki forradalomban igen, de a későbbiekben részt nem vettek, visszakapcsoltassanak. A törökök nem tudák magukat arra határozni, hogy olly tartományokat, melyeknek háborítatlan birtokában voltak, kezeikből kibocsássanak. Milos tehát 1833 általános népfelkelést rendezett, s evvel a kérdéses kerületeket megszállotta. És midőn ez megtörtént, a porta sem késedelmezett tovább a kerületek kiadásával. 1834-ben két hattiserif által minden fenforgó viszályos pontok eligazittattak; hanem midőn már Milos Konstantinápolyba utban volt, hogy kegyurának a török szultánnak hódolatát személyesen tegye meg: ellene a szerbek közt messze elágazott összeszövetkezés jött napfényre, mely őt fejedelmi székétől akará megfosztani. A felkelési szándék Kragujeváczban meghiusult, miután a nép Milos részére hajlott. Hanem ezért Milos sem merészelte a felkelőket szigoruan büntetni, sőt ezeknek megkegyelmezvén, hivatalaikban meghagyta. És hogy minden osztályt kielégítsen, az országnak *szabad alkotmányt* engedményezett, mely mind a fejedelem, mind a hatóságok, mind a köznép jogait szabad szellemben állapítá meg. Hanem a szabadszellemtű alkotmány nem tetszék a pétervári udvarnak, mely konstantinápolyi követe által oda vitte a dolgot, hogy a szultán ezt semmitérőnek nyilatkoztatá. Milos, ki időközben Konstantinápolyba ment, itt fényes fogadtatásban részesült. 1838-ban egy új hattiserif jelent meg, mely az ígért politikai szervezetet a szerbeknek megadta, s mely szerint a szerb országgyűlés és senatus Kragujeváczból Belgrádba tétetett át. Azonban Milos olly gondatlan vala, hogy a senatusban többeket meghagyott, kik az 1815-ki összeesküvésben részt vettek. E senatus tehát hatáskörén csakhamar tulcsapongott, s a dolgot oda vitte, hogy Milost, ki az ország közjódelmeiről számolni, s magát a senatus ellenőrségének alávetni nem akará, fejedelmi székétől megfosztotta és száműzte (1839). Ez időtől fogva oláhországi jószágaiban lakik, melyeket fejedelem korában nagy summa pénzért vásárlott.

Követte őt az uralkodásban fia *Obrenovics Milan*, de mivel ez 1839 jul. havában meghalálozott, helyébe fiatalabb testvére *Mihály* lépett, ki igen nehéz körülmények, s ezer meg ezer ármányok és cselszövények miatt nem tarthatá meg sokáig a fejedelmi méltóságot, hanem *Sándor* hertzeg, Czerny György fia emeltetett fejedelmi székre, s maiglan ez uralkodik. Megjegyzendő, hogy *Sándor* herczeget nem akarta az orosz udvar eleinte elismerni, s ezért le is kellett neki mondani; de midőn a törvényes országgyűlés ismét őt választá fejedelemnek, ekkor mind az orosz, mind a török udvar nem késedelmeztek az ujonnan választott fejedelmet méltóságában megerősíteni. És ennek jelenleg nincsen más kívánsága, minthogy a fejedelmi méltóságot nem csupán személyére, hanem maradékai s örökösei számára is a portától megnyerhetni; mi azonban mind eddig nem sikerült.

A mondottakból világos, hogy a világon a moldvai és oláh fejedelmeken kívül egy uralkodónak sincs olly kényes állása, mint a szerbfejedelemnek. Mert egy részről a szultán mint kegyura, más részről az orosz czár, mint pártfogója közé szorítva, igen könnyen jöhet olly helyzetbe, hogy egyik rész érdekeinek sem tehetvén eleget, mind a kettőnek kegyelméből kieshetik. E kettős állás okozza itt az örökös pártszakadásokat is. Ámbár szerb érdekből szólva, a szerb politikának határozott jelleműnek kellene lenni. Mert hogy Szerbország tetteleg létezik, ezt a szerbek saját vitézségüknek s kitartásuknak köszönhetik leginkább; de hogy népjogilag vagy diplomatikailag él, ez kirekesztőleg Oroszország műve. Ugyanis az 1812-ki bukaresti békeszerződés 8-ik czikke, s az 1826-ki akermani szerződés 5-ik czikke s az *Acte séparé relatif à la Serbie*, s végre a drinápolyi 1829-ki békekötés 6-ik czikke, s a konstantinápolyi orosz követek folytonos agitatioja nélkül soha sem jelentek volna meg az 1829. szeptemberi, 1830. augusztusi, 1833. novemberi, 1835. szeptemberi, főleg pedig az 1838. decemberi szultáni hattiserif, melly Szerbország politikai szervezetét foglalja magában.

E politikai szervezet következtében, Szerbország a magas portához vazalli viszonyban áll, azon köteleztetéssel, hogy évenként a 240,000 forint adót megfizesse. A belgrádi basa által közlött nagyuri fermánban több előjogok közt a következők engedményeztettek: tökéletes vallási szabadság; sza-

bad választási jog a köztisztviselőkre; a szerb határok integritása; továbbá szerb utlevél mellett minden szerb az egész török birodalomban szabadon kereskedhetik; a szerbek tetszésük szerint állíthatnak kórházakat, iskolákat, könyvnyomdákat; egy török sem veheti lakását állandóul Szerbországban, kivéven azon török őrségek hozzátartozóit, mely őrségek a szerződésben megállapított várakban szállásolnak.

Jelenleg a szerb nemzetnek 3 osztálya van, u. m. a *földművesi*, mely szabadon, minden robot vagy dézma nélkül birja földjeit; a *polgári*, mely városokban lakik és szép szabadságokkal él; harmadszor az *egyházi*, mely alatt itt csak az őhitü papság értetik. Nemesség itt nincs. Minden község maga választja elöljáróját (kmeti), több községek választják ismét a *knézt*, és aknézek a *főknézt*, s Kragujevacban van egy főtörvényszék 12 tagból (knéz) álló. Mind a kmetik, mind a knézek oldalai mellett több esküttek működnek.

A rendőrség igen jó lábon áll, s utonállásról, vagy nagyobb erőszakoskodásokról ritkán hallani.

Ezelőtt 100 falunak alig volt egy iskolája, s az sem jó állapotban. Ki kalugyer vagy pópa akart lenni, az olvasást a zárdákban vagy a pópáktól tanult. Minden zárdában volt egy iskola, hol a növendékek nyáron libát, sertést őriztek, s mindenféle házi szolgáltatokat teljesítettek; télen iskoláztattak. Éneklésben a templomban, írásban mit sem gyakoroltattak. Milos és Sándor fejedelmek azonban sokat tettek a közoktatás felvirágoztatására; s hogy ez olly lassan fejlődik, oka az, mert tanítókat hirtelen képezni lehetetlen. Kragujevacban van egy gymnasium, melyben philosophiai és jogtani tanulmányok is adatnak; ezen kívül mindenik kerület bir egy példány elemi iskolát két tanítóval, kik a köz-kincstárból fizettetnek. Belgrádban pedig jó könyvnyomda létezik, s itt szerb nyelven hirlapok is jelennek meg.

A financiaügy még nincs tökéletesen tisztázva; de annyi bizonyos, hogy az országnak adóssága nincs, s a közadó nagyon mérsékelt. A fejedelem civillistéje 120,000 pengő forint.

Állandó katonaságot igen keveset tart Szerbország, mert ez nem megy többre 3000 gyalognál és 800 lovasnál; hanem itt mindenki született katona, s fegyvert szabadon

viselhet. Népfelkelés esetében az ország 60,000 fegyverest kiállíthat.

A nép jelleméről, nyelvéről a „nemzetiségek“ czimű szakaszban bővebben szólván, lássuk már az ország felosztását és helyiratát.

A politikai felosztáson kívül, sajátlagos felosztása van az országnak, mely történeti népszerű hagyományban gyökeredzik. Így például az ország déli része, hol Prisztina, Vučitri, Mitrovicza stb. fekszik : *Kossova*; Prisen, Djakovicza vidéke *Metoija*; a Kolubara és Drina vizek közt fekvő föld *Sztara-Macsva*; a Timok és Morava közti tér : *Branicsevo*; a Morava és Kolubara folyók közti vidék : *Sumadia*; s végre az Ibar és Lim közti föld : *Sztari-Vla* néven ismeretes.

Politikailag elosztatik az ország 13 megyére, ide nem számítván azon 6 kerületet, melyek a legujabb időkben csatoltattak ide.

1. *Belgrád megye*, az ország északi részén, 75 községgel Belgrád, Grocška, Szmederovo, Rudnik, Kragujevac, Jagodina megyék mindnyájan a fennemlített *Sumadiában* fekszenek. A Sumadia egy igen termékeny és szép tartomány roppant tölgyes erdőkkel, melyekben a sertések ezerekenként hizlaltatnak. A férfiak és gyermekek nagyobb része csaknem egész éven át erdőkben lakik. Életmódjuk igazán patriarchai, s lehet mondani, hogy itt a népjellem mind erényeivel, mind árnyékoldalaival sértetlenül leginkább megmaradt. A nők ügyes szövők, fonók; ők készítik az ismeretes tarka harisnyákat, az üveggyöngyökkel czifrázott kesztyűket, melyeknek nagy keletük van.

Fővárosa a megyének, valamint az egész országnak : *Belgrád*, magyarul : *Nándor-Fejérvár*. Fekszik a Duna és Száva összefolyásánál a jobb parton, 30,000 lakossal. Áll 4 részből, u. m. 1) *felsővárosból*, mely egy magas sziklahégyen fekszik, kaszamatákkal ellátott bástyákkal, tornyokkal és háromszor kőfallal körükerítve; 2) *alsóvárosból*, mely nyugotra a Száva partján húzódó kőfalkerítésével egész a Dunáig húzódik, szinte bástyákkal és várarkokkal erődtve; 3) a *rácsvárosból*; és 4) a *palánkából*, mely a felső várost délre és keletre keríti körül. A Duna és Száva közti szegletet, melyen a felsőváros áll, egy 100 lábnyi magas dombtérsg képezi, melyről az elláthatlan magyar síkságokra pompás kilátás esik. E he-

lyet már maga a természet várrá alakítá, s a római *Singidunum* is itt állott. A vár és a folyópart közti tért egy omladozó földsáncz foglalja el vaságyuival. E földsánczhozi bemenetet két kőoszlop képezi. Innen viszen fel egy roszul kövezett ut a hires várba, magas erős várfal mellett, melly az erősség legfontosabb részét teszi. Magába a várba a vizikapun van a bejárás. Belől a védbástyákon; mellyek bombaellenes boltozatokkal láttatnak el, láthatni a fegyverdét és a raktárakat. E szép épületek most romladozó állapotban vannak. A mondott épületeket elhagyván, egy tágas négyszögű térre jut az ember, mellyet magas kétemeletű házak vesznek körül. A háztetők ereszei tetemes messziségre kiállnak, mellyek alatt karzatok folynak körül, hova falépcsők vezetnek. E tér tanyája minden szemetnek és piszoknak, pedig ez várudvara a belgrádi kormányzó basának. Itt fűrészeltetett ketté a hetaeristák titkos társaság-beli tagja, a hires görög költész: *Rhigas*. A török várórség rendesen 6000 főből áll. Nézést érdemel a várbeli igen mély sziklakut.

Mi már magát a várost illeti: a régi város csaknem egészen hamuvá lett, s a mostani tulajdonképeni város nem sokkal fekszik lentebb, mint a fellegrvár, s áll egy fő és néhány mellékutczákból. A főutca végén fekszik ismét a Száva partján a *viziaváros*, Belgrád legszebb része. A két városrész közti közlekedést csak egy gyalog ösvény tartja fen. A felsőváros szinte be van véve az erődítés körébe. Keleti és észak-keleti oldalát karózatokkal ellátott 8 láb magas földsáncz veszi körül. A délkeleti oldal jobban meg van erősítve. Magasabb földsánczok, közben közben kőbástyák képezik itt a kerítést, s a konstantinápolyi kapu roppant vastag falakat mutathat. E vonalon a kerítés vigyázótornyokkal van megrakva. A felsővárost kőfal és kapu különíti el a szávai várostól, s délre egy terjedelmes falualakot mutató külváros vonul el, melly *rácsavárosnak* nevezetik. — Belgrád általjában roszul épült, piszkos, sok üres házhelyekkel szaggatott. Utcák neve alatt ne házsorokat, hanem olly vásáros bódékat értsünk, millyenekben a portékák szoktak árultatni. Illy forma bódékban dolgoznak a kézművesek a kereskedők közepette, részint bent, részint kirakott asztalok mellett. Csupán kávéházak és borbélyműt helyek vannak zárt körökben. A szabók, fegyverművesek, pékek, élelemszerkeskedők többnyire törökök, kiket fejük kö-

rül tekergetett fehér turbánjukról, komoly arczvonásaikról megvető tekinteteikről mindjárt ki lehet ismerni. A vörös süveges görög kereskedik, s mindenfelé kémlelődő tekinteteket vet, s az elmenőket udvariasan kínálja meg portékáival; az egyszerűen öltözött szerb az idegenben először a vendéget, aztán a vevőt tekinti; s viseletével nemzetének vig kedélyét tüstént elárulja. Leginkább felötlik az európai utazóknak a nők tökéletes hiánya, mi őket emlekezteti arra, hogy kelet határaitra átléptek.

A város székhelye egy basának, ki várparancsnok, s a porta képviselője, és egy görög óhitű püspöknek. Mosék és templomok számosak. Délnyugoti szélén kitünő épület a fejedelem palotája, több ujan épült házakkal; s ezek közt egy iskola, egy templom és egy szép kávéház. Kereskedése nagy fontosságu, és központja egy részről Bécs és Pest, más részről Konstantinápoly és Saloniki közt folytatott kereskedésnek. Müipari tekintetben fegyver-, szőnyeg-, selyem- és gyapottgyárai, valamint a timárok és harangöntők érdemelnek kiemelés.

Belgrád a hajdani időkben első rangu erősség levén, nem csak Szervíának, hanem Magyarországnak is védbástyája volt a törökök ellen. És talán alig van vár a világon, melly annyiszor ostromlatott, s mellynek közelében annyi nagy ütközet történt volna, mint itt. Nevezetesebb ostromai voltak: 1442, 1456, 1493, 1520, 1688, 1717, 1739, 1789, 1806, 1813 években. — Békekötés 1717-ben és 1739-ben.

Belgrádtól délre mintegy 3 mértföldnyire van a *Haloga* vagy *Havalla* hegy, egy goth város nézést érdemlő romjaival. *Dolupa*, nevezetes a dahiák gyülekezetéről 1804-ben. *Moravcsi*, régi kalugyer zárda. *Seleznik* és *Sarkovo* faluk, hol 1805-ben *Gusancz Ali* a szerb sánczokat megrohaná.

2. *Szabács megye*, 105 községgel. A Száva és Mutna folyók összeömlésénél fekszik *Szabács*, egy kis megerősített város. A török háborukban e városocska, melly egészen posványos rónaságra épült, nagy szerepet játszott; valamint a szerbek szabadsági harczában is. 1809-ben itt ütötte fel táborát *Sima* knéz; ez itt lőtte agyon *Bego-Noeljanin* jancsár *Ranko* főknézt. Sertéskereskedése talán az egész országban legfontosabb. *Misár*, Szabácshoz egy órányira; nevezetes azon nagy győzelemről, mellyet 1806-ban *Czerny György* itt a törökökön vett. *Csokecsina*, jeles régi kalugyer zárda. E megyé-

nek egyik járása (knézina) *Mavcsának* magyarul *Macsónak* neveztetik, s a Drina vizétől a Száváig és a Zer hegyig terjed. Földje egészen róna és igen termékeny; hanem az 1804-iki forradalomban felette kipusztított. *Notajaj*, születéshelye a nagylelkű és vitéz *Csupicsnak*. *Szálás*, Kitog erdösség közelében fekvő róna mezőség, melyet az 1806-iki ütközet tesz nevezetessé, mellyben *Csupics Sztojan* különösen kitünteté magát. *Dubblje*; itt verte meg *Milos Ali* basát. *Czernabara* egy sánczolás. *Lesnicza*, 1809-ben nagy török táborhely.

3. *Grocza megye*, 52 községgel. Főhelye : *Grocza*, nyomorult szalmás kunyhókból álló község, 1600 lakossal. A házak különválva, s karókkal körülkerítve vannak, honnan *Palánkának* is neveztetik. A postaház legrendesebb épülete. Hid a *Grocza* vizén. 1793-ban ütközet. A nevezetes *groczkai völgynek* bal oldala lapos, jobboldalát sűrű erdőkkel benőtt hegyek képezik, mellyek a Duna felé meredek, s a *groczkai* $\frac{3}{4}$ órányi szorulatnak okozói.

4. *Szmederovo* vagy *Semendria*, magyarul *Végszendrő* megye 51 községgel. Fővárosa : *Szmederovo* vagy *Végszendrő*, város és vár a Duna jobb partján, Belgrádhoz 6 mértföldnyire, a Morava nyugoti ágának (Jeszova) Dunába való szakadásánál. Az erősség áll szabálytalan háromszegletből 21 tornyocskával; száraz oldalról a várost 24 lábnyi széles árok védelmezi. 1821-ben újra megerősített. Van 10,000 lakosa. Hajdan nevezetesebb város volt, mert itt lakott a szerb fejedelem, a senatus és egy érsek, ki szerbországi primás nevet viselt. Környéke vad regényes; északra a Duna bal partján a magyar bánságban és szerb vajdaságban kellemesen változnak a különféle alaku hegyek, termékeny mezőségek, ligetek, csinos iparüzű városok, mint *Oravicza*, *Versecz* stb., ellenben jobb parton setét tölgyes és fenyves erdők borítják a hegyormokat, s e tájék a balpartihoz hasonlítva, valódi ős lakatlan tartománynak tetszik. — A vár a Morava bal ágán, épen azon a helyen fekszik, hol a romai *castrum Vinceja* feküdt. Építője volt *Brankovics György* szerb despota, kinek tulajdonítják a szerbek a rigómezei ütközet elvesztését, melly olly veszedelmet hozott Szerbországra, mint a híres mohácsi a magyarokra. A vár jelenleg jobb karban van, mint Belgrád; a város kerítetlen, de a pompás várhoz hasonlítva igen szegényül néz ki. Különben élénk kereskedést és hajózást üz. Épen

a vár tövében menni által a Morava bal ágán a Jessován, s a fő folyamig a szigeten gyönyörű tölgyes erdőben viszen az ut, a Moraván pedig átkelven, még két óra hosszát kelletik utaznia a szinte a Duna jobb partján fekvő Passaroviczig vagy Posarevaczig. A szőlőhegyek valódi ékességei e vidéknek, s a várost félkörben kerítik be. Bora hires, s a Szendrő fejér szőlőfajról már fentebb dicsérettel emlékeztünk. E várban szinte a töröknek van joga őrséget tarthatni, melyre nézve itt a városban is számos törökök laknak. — A város régi ostromait és viszontagságait mellőzvé, csak azt jegyezzük meg, hogy 1805-ben *Vulicseviti* szerb vajdát a törökök agyonütvé, ezért a szerbek megtámadták a várost, bombáztatták, s aztán bevették. Végszendrőtől 3 órányira fekszik a kis *Hassan Pásina Palanka* nevű város és erősség a Kulicsi hegység közt.

5. *Passarovicz* vagy *Posarevacz megye* a Morava jobb partján terül el a Dunáig, s legnagyobb megyéje Szerbországnak 195 községgel. Fővárosa : *Passarovicz*, 20 órányira Belgrádtól a Duna jobb partján, igen kies vidéken, hol hegyek, ős erdők, folyamok, patakok, szőlőhegyek, rónaságok egymást kellemesen váltják fel. A messzire látszó Rudnik hegymorkat 7 hónapig fedi a hó. A város emelkedett helyen fekszik, jól épült, s mintegy 2000 lakost számlál. Nevezetes itt a fejedelm laka (Konak), melyet karózatok kerítnek, s hol ő minden évben szokott néhány napokig tartózkodni. Templomai számosak. A konstantinápolyi országot itt viszen keresztül Hiressé teszi e helyet azon békekötés, mely 1718-ban Ausztria és Törökország közt jött létre. Az 1804-iki szabadsági háboruban pedig *Milenko* szerb főnököt segitendők, Czerny György és Jakab egy ágyuval jelentek meg a város előtt, hol később 1815-ben Milos bátorsága és hidegvérúsége által különösen kitünteté magát. A passaroviczi térség a Mlava vizétől nedvesítve egészen a Szopot hegyig terjed, s kukoriczaföldekkel és szőlőhegyekkel borítottatik. A Szopot hegyről elragadó kilátás esik a magyar bánság, Erdély és a szerb vajdaság környékeire. Közel a Dunához diófa erdőségek közt láthatni *Kosztolacz* város romjait. *Ram*, kis város egy romai várdá dűledékeivel. *Krepolin*, falu a Krepolinka Rieka nevű igen szűk hegyszorulatban. *Sagubicza* közelében találjuk a Mlava vize forrását, egy száz lépés terjedelmű kis tavat, magas sziklafal tövében. *Krusevicza*, ujan épült falu, egy régi fejedelmi konákkal.

Ugyan e völgyben fekszik *Kucsania* falu, hajdan gazdag ezüstbányákkal, melyek jelenleg nem műveltetnek. Közel Dobrához láthatók a tachtoli sziklák, s félórányira innen a *Vaskapu* vagy *Demirkapi*, hol a Duna sziklásmedrében két magas hegy közé szorul, s irtóztató robajjal tör keresztül. — *Rakovabara*, oláh falu, mert az ország keleti szegletét oláhok lakják, a szomszéd oláhországi rumunyok testvérei, kik főleg állattenyésztésből élnek. *Golubacz*, hajdan vár a Duna mellett, 9 tornyocskával, egy szép térségen, melyet dió, szilva, tölgy-erdőségek ékesítenek. Félórányira vannak a már említett barlangok, honnan az ugynevezett kolumbácsi vagy helyesebben golubaczi legyek vagy inkább szunyogok egész serégben kirepülvén, a szomszéd vidékek marháiban nagy pusztítást okoznak. Golubacz várát monda szerint egy *Gernia* nevű szerelmes töröknő építette, s innen kölcsönözé nevét is. Golubacson alul egy órányira éri el a Duna a hegyszorost, s a jobbra eső sziklafal tövében láthatók a régi golubaczi vár falai és tornyocskái. Golubacztól két órányira egy szűk völgyben, magas diófák árnyékában fekszik *Tuman* kalugyer zárda. Általjában a szerb zárdák mély völgyekben s erdőségek közt vannak elrejtve, s a szemlélődő magányélet folytatására egészen alkalmasok. — A golubaczi vidék kitünőleg regényes. Itt a Duna számos szigeteket képez, s a nagy moldovai sziget pompás növényzete végett ismeretes. Golubaczcza átellenben a hegyek mind inkább meredekebb sziklafalakat mutatnak. Egy völgytorlatból emelkednek fel a bosnyáki rézbánya füstgomolyagjai, s a német oravicza sziklacsucs, mint egy korona uralkodik a szomszéd ormok felett. A Kárpát bércek közti folyása a Dunának 12 óra hosszat tart, mely útjában majd nagyobb, majd kisebb mértékben sziklák közé szorul. — A golubaczi tornyocskák a Vaskapu nyílásánál egy szűk sziklacsucson állanak, még pedig három négyszegletes tornyocska a szikla felső csucsán, másik három nyugoti oldalon, s az utolsó három a folyam partján. Mind a 9 torony köfállal kapcsoltatik egybe. Mind a mellett, hogy e váracska már elhagyatott, mindazáltal még meglehetősen ép állapotban van, és pompás látványt nyújt. A várral átellenben egy sziklafalon ismét más vár romjai láthatók, a Duna közepén pedig egy merev sziklaszál nyújtja fel fejét. A Duna balpartja ausztriai örkatonákkal van megrakva, kik földalatti kunyhókban örködnek arra, hogy a török föld-

ről a dögmirigy be ne hurczoltassék. A szerb part meredekebb és magasabb. Golubaczon alul 4 órányira fekszik *Dobra*, egy romai ut maradványával, ismét lejjebb a tachtali dunaörvény, és ezen alul a Vaskapu. A *Tachtali* hegy a Vaskapuig *Ali-Bégnek* neveztetik, egy óriási hegyfok, melly messziről fejrlik s egészen a Dunára dül. A folyam itt annyira összeszorittatik, hogy az, mint szélvész idején, tajtékzó hullámokat vet. Lefelé a hajózás csak bátorságosabb, de víz ellenében a legnagyobb vigyázatra van szükség. A Vaskapun alul ismét szélesre terül a Duna, de Orsova és Kladova közt ismét összeszorul. A két szoros közt fekszik a szép *Porecs* sziget, hasonló nevű városkával, melly 3000 lakost számlál. Környéke felséges; a Duna jobb partján pompás alaku hegyek kerítik be a szigetet, mellyek tölgyes erdőkkel és szőlőhegyekkel fedvék. E szigetet, több falukkal együtt Milos volt szerb fejedelem birja, ki ezt a török szultántól kapta ajándékba. Porecs nevezetes vizahalászatáról és halikra (caviar) készítéséről is. A városi templom tornya, mellyet Czerny György építtetett, az 1813-iki hadjáratban nagyon megrongáltatott. Milos pedig egy erős fegyházat építtete ide nagyobb gonosztevők letartóztatására. A porecsi szigeten alul ismét fekszik egy keskeny és hosszú sziget *Hadzsi Nicola* nevű, mellyet Hadzsi Nicola szerb hős Czerny György idejében vitézül védelmezett a törökök ellen, hanem végre meggyőzetvén, felnyársaltatott. E szigeten alul egy órányira ömlik a Rieka folyó a Dunába, s a torkolat partján láthatni a régi Porecs vár váromladékait. *Majdanpek*, a hasonló nevű folyó mellett, bányászattal és régi omladékkal. Egy templom falai, s egy nagy épület körkerítése most is látszanak. *Sagubicza* falu mellett egy mély völgyben fekvő tóban van a Mlava folyó forrása.

6. *Tyupria megye*, a Ressava vizétől áthatítva, 72 helységgel. A folyó jobb partján huzódik el a Belanicza hegy mésztartalmu sziklaíval. Egy mély völgy végén most is látszik egy nagy épület szép kapuja és kerítése, melly fejedelmi palotája volt Lázár despota utódának, Istvánnak. Szemközt az omladékokkal a Ressava jobb partján fekszenek Malja és Pasztorak kopasz hegyek. Fővárosa e megyének: *Tyupria*, a Morava jobb partján a Tyupria és Ravanicza folyók összeszakadásánál, Jagodinától 2 órányira, dombos vidéken, a konstantinápolyi országutban. Külsőleg szépen tűnik fel, de belől roszul épült

és piszkos. Főutczája széles, girbe gurba mellékutczákkal. A keresztények itt is, mint Belgrádban, a belváros osztályában laknak. Nyugoti végén a városnak látható a vár vagy is inkább sánczolat, melly egyszerű négyszegletes sánczokból áll, vaságyukkal védelmeztetve. A sánczárkok omlófélben vannak. Belsejét rongyos, magas tornyocskákkal és hegyes kéményekkel ellátott épületek foglalják el. Közel a sánczokhoz 460-lépés hosszú hid vezet a Moraván keresztül, s a város is e hidtől kölcsönözte nevét (*Kjöpri* törökül hidat jelent). *Miliva*, a Ressava folyó széles völgyében, szőlőhegyektől és szép tölgyes erdőtől környezve. Ősi székhelye a Brankovics családnak. Itt is megverte Milos a törököket. *Monasztia*, régi fellegvár, nagy és szép omladékokkal, egy hegy lejtőjén, a Ressava jobb partján. A várhely négyszegletes alaku, s köröskörül 12 vastag torony és összekötő fal által övedztetik. A négyszög közepén áll a külsőleg helyreállított templom; de belseje, hol még a szentek és hősök festett képei látszanak, pusztulást mutat, mert a törökök szénát gyujtának meg a templomban, hogy e szép szerb régiségeket megsemmisítsék. Itt lakott *István* despota, ki 1440 táján Szerbország uralkodója volt. Közel a várhoz a Ressava hegyek közé szorul, mi pompás látványt nyújt az utazónak. *Ravanicza*, falu, hasonnevű patak mellett. Innen félórányira fekszik a híres *Ravanicza* zárda, mellyet magas és erdős hegyek ölében Lázár fejedelem építtetett. Most már csak omladékok látszanak, névszerint a Lázár nevű magas torony, s mellette ismét másik romladozott torony, melly Obilics Milos lakhelye vala. A négyszögletes épületben a fejedelmi roppant terem most is kivehető.

7. *Jagodina megye*, 139 községgel. Fővárosa : *Jagodina*, a Morava folyó mellett, a konstantinápolyi országutban, jó bortermő szőlőhegyektől környezve. Jagodinát Tyupriától egy hegygerincz választja el. Jagodina szebben és jobban épült, mint amaz; a lakházak vagy onosságra mutatnak, s utczái kövezettek. Kereskedése élénk, és bora jó. Közel ide a fejedelemnek szép birtokai és szöllei vannak, mellyek szorgalmasan műveltetnek. *Orasje*, falu, hajdani knéze, Theodosiról nevezetes. *Varvarin*, igen szép falu a Morava mellett. Itt verte meg Czerny György keményen a törököket. Azon hegyláncz, melly Varvarinig terjed, tetőtől egész lábíg erdővel van be-növe; a hegylábtól kezdve pedig a Morava vizéig két órányi

széles rónaság terül el, melly ismét egy völgy által hasítottik keresztül. E völgy szélessége ben a faluban 80 lábnyi, s egyik oldala 30 lábnyi magasságban meredeken nyulik fel. *Ribnik*, regényes vidéken fekvő falu, szőlőhegyek közepette, csinos templommal. Milos volt fejedelem magánybirtoka. *Jassika*, virágzó mezőváros a Morava mellett. Churschid basa 1810-ben bevette.

8. *Maljevo megye*, fekszik a hegyeken túl a Duna, Száva és Len folyók közt, 193 községgel. Passarovicz megye után ez legnagyobb kiterjedésű, s háboru idején 10,000 fegyverest kiállithat. Fővárosa a megerősített *Maljevo*, a Kolubara folyó mellett, közel az Ivan és Prielep hegyek által képezett hegy-szorulathoz, 4000 lakossal. Nevezetes a Nenadovics Jakab felkeléséről 1806-ban. *Bogoradja*, kalugyer zárdá. *Ustye*, *Paless*, Szabácshoz 12 órányira, ott, hol a Kolubara a Szávába ömlik. Itt verte meg Milos 1821-ben a törököket. *Markova*, igen régi templommal, mellyről a népnek számtalan regéi vannak.

9. *Kragujevacz megye*, az ország közepén, Moravától nyugotra. A Dunától kezdve dél felé földre mindig emelkedetebb lesz, s végre zordon hegyekkel végződik. Parakin-Palánkánál veszi kezdetét a szép vavarini rónaság a Morava vize mentiben, melly mintegy 3 órányi széles, és két órányt hosszú. Van a megyében 161 község. *Kragujevacz*, Belgrád után második fővárosa az országnak; sőt Milos alatt itt volt székhelye mind a fejedelemnek, mind a senatusnak, valamint a központi hivataloknak is. Nevezetesebb épületei: a fejedelmi várkastély, egy nagy óhitű templom, mosé és a gymnasiumi épület. Népessége 8000 lélek. *Topola*, a hires Czerny György születés-helye. *Galacz*, régi várromokkal, Todor nevű toronynyal. Lázár fejedelem alatt e várat Todor vajda sokáig vitézül védte a törökök ellen, melly eseményről hősi dalok forognak a nép szájában. *Krussevacz*, Lázár szerb fejedelem hajdani lakhelye. Magok az épületek romban hevernek, de a fenálló templom és tornyok hajdani fényüket világosan mutatják. *Csacsak* kellemes városka. Innen Kragujevacz felé mindig regényesebb lesz a vidék. *Dessimirovacz*, Kragujevaczhoz egy órányira. *Dracsá*, *Vrasjevnica*, kalugyer zárdák, az utóbbi sziklahasadékba építve. A négyszegletes tér közepén áll a templom, melly 1365-ben épült, s hol számos márvány sírkövek láthatók ara-

nyos felirással. Itt nyugszik Milos volt fejedelem anyja is, ki ennek tiszteletére a templomot és zárdát kiszépíttette. Egy kerek torony, mely a sziklafal oldalán látható, még régibb épület a zárdánál.

10. *Rudnik megye*. Az egész megyét Rudnik hegysége borítván, ez Szerbországnak tulajdonképeni Schweicza. Fekszik az ugynevezett Sumadiában, s a legmagasabb hegytető 4500 láb magas. A Sturacz, mint magánálló hegycsucs, a körülfekvő hegyormokat tulszárnyalván, az országnak minden vidékeire pompás kilátást enged. Különben kopasz, s mint egy torony nyulik a felhőkbe. A Sturacz körül a völgyek mélyek és meredek, sűrű erdőséggel befedve. E hely a török háborúkban természetes vára volt a szerbeknek; s midőn megszorultak, mint biztos menhelyre ide vonultak, hogy ismét kipihent erővel rohanják meg a hazájukat eltiprani akaró zsarnokokat. Népsége a megyének 100,000 főre megy. Fővárosa: *Rudnik*, hegyek közt fekvő, s mind természet, mind emberi kéz által megerősített városocska; utoljára a Brankovics család székhelye. A Majdan völgyben fekszik *Majdan* falu, s ezen felül félóránnyira nevezetes réz és ólombányák, melyek Czerny György által szorgalmasan műveltettek. A völgyben egész sor lakház és kohok romjai láthatók, egy igen régi templom maradványaival. Az itten kiásott érczkövek rezet, arsenikot, fejér és fekete ólmot, kénkövet stb. foglalnak magukban.

Egy hegyszorulatban patak partján fekszik a *Zrutja* nevű kastély, melyben egész elvonultságban tölté Milos napjait az 1812—1815-iki szomorú években. Közepén a herczeg laka, körölte több kisebb épületek, melyekben testvérei laktak. Közel ide van a *Vrasgecnicza* zárdá, három sziklafal közé szorítva, mely 1365-ben a rigómezei veszedelem előtt épült. *Takovo* falu, nevezetes arról, hogy Milos 1813-ban itt tette le fegyverét; 1815-ben pedig a népet templomba gyűjtván, fegyverfogásra szólítá fel, a minthogy mindnyájan megesküdtek, hogy őt mindenhova követni fogják.

11. *Posega megye*, a Morava mellékén terjed el, hegyekkel és szép tölgyes erdőkkel, melyekben a sertéshizlalás nagyban üzetik. Van benne 104 község, melyek közt legnevezetesebb hely: *Posega*, mezőváros, melyet Czerny György elfoglalt. Szomszédságában fekszenek Kablar és Ovcsar hegyek, melyek környékén számos kalugyerzárdák állanak. E vidék

ken a bortermesztés és juhtenyésztés nagyban üzetik. *Csacsak*, a Lyubicza hegy déli oldalán. Az éghajlat itt zordon, mi a sok hegytől és erdőségtől származik. Jegyzést érdemel e városban a Vasa hospodár konákja, és a tanácsház. A város előtt, felemelkedett dombon látható egy mosé, melly előbb keresztény templom vala, és Lázár fejedelemtől építtetett. Czerny György ismét keresztény templommá szentelteté, de 1813-ban a törököktől visszafoglaltatott, s Milos őket birtokában meghagyta. *Trojicsa*, zárda. *Karanovac*, az Ibar vize mellett, hol a törökök 1813-ban nyakasan védelmezték magukat. Szomszédságában fekszik a híres *Sicsa*, zárda, az ős időnek egyik legjelesebb, s legrégibb emléke. Építtette ezt István, a szerbek első királya 1190—1224-ig. Most romokban hever, de a királyi palotának egy része, s a templom és torony maradványa látható.

12. *Usicza megye*; csupa hegy és völgy, mellynél fogva éghajlata annyira zordon, hogy a szőlő meg nem érhetik. Van 123 községe. Nevezetes az itteni számtalan hegycsucokról, valamint arról is, hogy az országban itt van legtöbb zárda. Fővárosa: *Usicza*, legnépesebb város Belgrád után, 20,000 lakossal. Fekszik óriási fekete sziklás hegyek közt, mi az utazóra különös benyomást tesz. Azért e város fekvését a törökök Mekka városéhoz hasonlítják. Mindenütt kopasz sziklák látszanak, mellyek az egész vidéknek sötét és zordon szint kölcsönöznek. A város bal oldalán emelkedik egy fekete sziklafal, mellynek kopasz teteje a vár tornyain s az egész vidéken uralkodik. Jobbra a hegyoldal ismét meredek és magas, s teteje pusztá térséget képez. A háttért feketés hegytömegek zárják be. Nem messze látható egy magas magányos kőszál, mellynek tetejét négyszegletes, tornyocskákkal ellátott várkastély koronázza; s hozzá közel ismét egy magas torony, s a kastély és torony közti tért néhány száz lakház tölti be, mellyek karózatokkal vannak körülkerítve. A Djetine patak partján áll a kanczellaria épület egy könyvtárral. Usiczának ivóvize az egész országban legjobbnak tartatik. Lakosai élénk kereskedést üznek és vagyonosak. 1809-ben Usiczát Czerny György elfoglalta. Azelőtt egy török musselini székhelye volt ez. *Dobrinjaszred*, szép völgyben fekvő falu, s Milos herczeg születés helye. A ház, mellyben született, szabad kinézésű dombon fekszik, egy forrás mellett, mellynek vize kitünő jó

Mellé Milos, atyja emlékére templomot építtetett. A Dobrinjánál kezdődő völgy igen téres és termékeny, de nem eléggé műveltetik. A házak benne szétszórva állanak.

13. *Szokol megye*, igen hegyes földterülettel és csak 44 községgel. *Szokol* maga egy hegyvárda, melly magas sziklacsucra épült, úgyhogy csupán kiéheztetés által bevehető.

Most következik azon 6 kerület, mellyek 1834-ben Szerbországhoz visszakapcsoltattak, s mellyek e következők: 1) a *Krajna*, az ország keleti határszélén; 2) a *Timok*, a hasonló nevű folyó mellékén; 3) *Parakin*, Parakin Palánkától Nissáig; 4) *Krusevacz*; 5) *Szstarovlaschka*, a Morava vizétől délre; 6) *Drina*, a hasonló nevű folyam mellékén.

Nevezetesebb helyek e kerületekben:

Kladovo, város és várda a Duna jobb partján, Orsovához közel, Trajan híres dunahidjának romjaival. Nevezetes azon borzasztó vérfördöről, mellyet a törökök itt 1813-ban készítettek. Az emberek nyársra huzattak, s a gyermekek a keresztség kigunyolására forró vízbe lökettek. *Új-Orsova*, egy Duna szigetben, a temesi bánság szélén, csekély terjedelmű erősség, mellyet törökök tartanak megszállva. *Negotin*, kis várda, mind a Dunához, mind a Timok vizéhez két mértföldnyire. *Praovo*, régi város omladéka a Dunánál. *Berza-Palanka*, városocska Kladovo és Praovo közt. *Vratna* és *Bukova*, kalugyer zárdák. *Podgoracz*, falu, melly 1809-ben Veliko hajdu által ostromoltatott. *Gurgossovacz*, szinte falu, mellyet az utolsó háboruban Orurk orosz ezredes elfoglalt. *Alekszinacz*, kis városka a Morava mellett. *Vranja*, megerősített mezőváros. *Nissa*, híres és népes város, várral együtt, a Nissa folyó jobb partján. E vár számtalanszor ostromoltatott, s környékénnevezetes ütközetek történtek. Van 20,000 lakosa, és élénk kereskedése. *Prisztina*, vár és város, a már említett magasan fekvő rónaságon, melylyen terül el a híres *Rigómezeje*, a szerbek Mohácsa. Hajdan székhelye volt a szerb királyoknak és császároknak. Van 10,000 lakosa, köztök törökök is. Közel ide *Decsany* gazdag és régi zárdá, mellyet még István szerb király alapított. *Krusevacz*, régi vára omladékaival. Hajdan székes városa Lázár fejedelemnek. 1837-ben itt összeütközés történt a törökök és a berohanni akaró arnauták közt. *Novibazar*, híres vár és város a Raska folyó mellett, mellybe a Josanicza vize ömlik, 13,000 lakossal. A szerb császárság korában virágzó város.

Közelében nevezetesek a szent György magánálló köszálai, melyek egyikén épült a szentgyörgyi zárda. A fennemlített *Rigómező* két hegysorral egészen körülvértetik, s a közben eső magas rónaság mintegy a természettől ütközet helynek van kijelölve. Itt tette tönkre I. Murad szultán a szerb nemességet 1389. jun. 15-kén; de Muradot is az ütközet után a fogásba esett Obilics Milos orozva meggyilkolta, se helyet most nagy köhalmaz jelöli. 1449-ben a magyarok is Hunyady János alatt 3 napig verekedtek itt a törökökkel, de meggyőzettek.

3. M o n t e n e g r o.

Ez a parányi hercegség fenývesekkel borított hegyeiről honi nyelven *Czernagorának*, törökül *Kuradaghnak* (fekete hegy) neveztetik, de közönségesen olasz nevén: *Montenegro* ismeretes. Északra, keletre, délre Herzegovina és Albania török tartományoktól kerítettik be, s nyugotra az adriai tengertől Dalmátországnak egy kis kinyuló része, az ugynevezett *Bocca di Cattaro* által választatik el. Legnagyobb hossza 12 geographiai mértföld, és szélessége 7 mértföld, s hegyekkel, sziklakkal annyira borítva van, hogy ez nem egyéb egy ropant természetes várnál. Lakosai tréfából azt szokták mondani: „hogy midőn az Isten a hegyeket a földre elvetette, Montenegro felett kiszakadt a zsák.”

E kis hercegség hajdan a szerb birodalomhoz tartozott, mellyet *Dusán István* a 14-ik században császárságra emelt. A rigómezei ütközet után, mellyben I. Murad az egész szerb nemességet tönkre tette, s *Lázár* fejedelem lenyakaztatott, Montenegrobán Lázár mostoha fiának utódai, a *Csernovics* családbeli hercegek uralkodtak. 1516-ban *György* herceg egy gazdag velencei nemes nőt vett el a *Mocenigo* családból, ki őt rábeszélé, hogy lakását Velenczébe tegye. Elmenetele alkalmával a főhatalmat a vladikának, a montenegroi érseknek hagyta, s azóta ezek lettek uraivá a kis hercegségnek. Ez időtől fogva a montenegrinusok mindig hű szövetségesei voltak a velenceieknek, s a törökökkel folytatott háboruikban jó szolgálatokat tettek. Megesett ugyan, hogy néha a törököktől legyőzettek, sőt egy ízben az izlam hitet is kénytelenek valának elfogadni: de később függetlenségüket még is vissza-

nyerék, s az izlam hitet az orthodox óhitű vallással cserélték föl.

1712-ben, a törökök ellen Oroszország pártfogását megnyerni kívánván, magukat *Nagy Péter* czár alattvalóinak nyilváníták, ki ígért is nekik segedelmet, de ígérését nem teljesíthette. Ugyan ez évben a törökök elborították a kis országot; honnan két év múlva kiűzetek ugyan, de csakhamar *Kiuperli* nagyvezér 120,000 emberrel rohanta meg Montenegrot, s gyalázatos árulás következtében 57 népfőnököt fogságba ejtván, az egész országot elfoglalta, s a lakosokat részint a velencei birtokokba, részint a hozzáférhetlen bércz szorulatokba kergette. Hanem 4 évvel később már ismét a velenceiekkel szövetségbe a törökökkel véres harcot folytattak. 1767. egy *Mali István* nevű horvát kalandor az egész népet rá tudta szedni, mert magát *III. Péter* orosz czárnak adván ki, a vladikai méltóságot elnyerte, s 4 évi uralkodása után egy a skutari basától felfogadott orgyilkos által öletett meg. 1789. vagy 1791-ben az oroszosztrák hadseregeknek igen jó szolgálatokat tettek a montenegróiak az által, hogy a határszéleken a törököket folyvást csipdesék és nyughatlaníták; s 1796-ban egy véres és szerencsés ütközet következtében függetlenségüket kivívták. Ugyanis midőn a skodrai basa a szultán parancsolatjára minden szomszéd hasaságok seregeivel a hercezséget megrohaná, hogy az egész montenegrinus nemzetet vagy meghódítsa, vagy kiirtsa: a híres hős vladika *Petrovics Péter*, a sziklákra feltüzött vörös sapkák és fáklyák által annyira cselbe tudá ejteni, hogy a törökök minden oldalról körülfogatva gondolák magukat, s három napi és éjjeli csatázás után tökéletesen szétzuzattak, 30,000 embert hagyván a csatapiacson.

De a francziák is érezték a montenegrinusok vitézségét; mert az oroszokkal egyesülve 1806-ban Ragusa vidékét, melyet a francziák elfoglalva tartottak, elpusztiták, s september havában *Marmont* francia tábornagyot, ki Castelnovo várát ostromolni akarta, visszavonulásra kényszeríték. — A fenemlitett *Petrovics Péter*, mind vitézsége, mind műveltsége által egyaránt jeles férfi, ki 1770—1830-ig mint vladika az egyházi és világi hatalmat egyesítve kezében tartá; miután a szent pétérvári *Sándor-Nevszki* egyházi akademiában tanulását bevégezte, s a hierarchia minden lépcsőzetein keresztülmene, végre 1777-ben Karloviczon montenegrói érseknek felszenteltetett,

Magok az orosz czárok, névszerint *Pál és Sándor* elismerték az ő érdemeit, amaz a Sándor-Nevszky érdemrendet, emez egy nagybecsü püspöki süveget ajándékozván neki. Hosszas, igazán atyai uralkodása után, mely alatt az ország sorsának javítására, s az elharapódzott gyilkosságok s vérbosszúk megakadályozására mindent elkövetett, végre 1830-ban elvégzé földi pályáját, miután a betegágyát körülövedző lakosoknak utódjául testvére gyermekét, egy 18 éves ifjút ajánlván, őket egyetértésre hathatósan intette legyen.

Az új vladika, ki magát szinte *Péternek* nevezé, 1833-ban Pétervárott szenteltetett föl érseknek. Ez szinte jeles fejedelem volt, s kitünő műveltséggel bírván, mint költész is nagy nevet vivott ki magának. A kormányzat rendszeresítésére 6 tagból álló senatust, s ennek alárendelve 35 tagu népgyűlést állita föl.

A montenegrinusok szabadság szeretete közönségesen ismeretes; valamint az is, hogy a törökök bejövetele oltá ezekkel folytonos tusában éltek, s ha nem diplomatiailag, legalább tényleg függetlenségüket megtartották. Hanem mivel ezen függetlenség a törökök szemében nagy szálla; e mellett az európai műveltségben járatlan, s vad érzelmű montenegrinus nép, minden alkalmat megragad, hol rablásra és zsákmányolásra alkalom nyílik: ennél fogva a két nemzet közti surlódás soha sem szűnik meg, s a béke időszakot inkább fegyverszünetnek, mint rendes állapotnak lehet tekinteni.

Igy történt az, hogy *Péter* vladika, miután 1833-ban Pétervárott forma szerint püspökké felszenteltetett, hazatérvén, minden igyekezetét megvetette, hogy a törökökkel barátságos viszonyba jöjön, s a folytonos rablásoknak, mészárlásoknak véget vessen, mi nélkül Montenegro műveltségét előmozdítani teljesen lehetlen. E célból 1839. elején, némelly hercegovinai főnökökkel összejövetelt tartott, s azoknak békét ajánlott, mit azok készséggel elfogadák, s csak azt köték ki, hogy azon faluk, melyek Hercegovinától elszakadva önkényesen Montenegrohoz csatlakoztak, ismét visszaadassanak. E felett megtörtént az egyesség, hogy a kérdéses községekbeli házak egyenkint 2—4 p. forint adót fizessenek a töröknek, de különben függetlenül kormányozzák magukat. Ez egyességet a községek is elfogadták a vladika közbenjárására, s már ugy tetszett, hogy köztök és a törökök közt minden bizalmatlan-

ság, félelem, és gyűlölség enyészni kezd; midőn a vladika távoztával egyszerre több ezer török összecsoportozott, s az említett községeket megrohanván, a mezőkön dolgozó lakosokat legyilkolák, nyájaikat elhajták, s ujjongva korlátlan hatóságuk alá hajták. — A skutari basa, kit a béke megkötése után, ennek jóváhagyására szinte felszólított: minden barátságos kiegyenlítésnek ellenszegült. Határozottan kijelenté a vladikának, miszerint békéről, Montenegróval szó sem lehet, miután ez török tartomány; s fenyegetések közt felszólítá a vladikát, hogy feltétlenül adja meg magát; mire ismét a montenegrinusok csak gunnyal és nevetéssel válaszoltak.

A kis Montenegró a hatalmas orosz kormányban mindig kész védőre talált, s ezért az orosz befolyás itt már régóta tulnyomóságra vergődött. E befolyás még növekedett, midőn az 1851-ben elhunyt vladikának unokaöccse *Petrovics Dániel* vladika az egyházi rendből kilépett, s magát Montenegró örökös uralkodójának kiáltá ki; s midőn ugyan ez évben Pétervárra utazván, ott megerősített uralkodói székében; mi által Montenegrónak portátóli függetlensége nyilvánított.

Ez esemény következtében a porta is feleszmélt, s felsőségi jogát Montenegró felett hatályosan akará megmutatni. Jó ügyöt szolgáltatának erre a montenegrinusok és a szomszéd törökök közt kitört egyenetlenségek és czivakodások. Ugyanis Montenegrónak határozatlan statusviszonya mindig okot adott a vladika és a skutari basa közt gyakorlott surlódásra; s míg a basa a montenegrinusokat úgy tekinté, mint lázadókat; megfordítva a vladika, a hatalmas oroszra támaszkodva, nemzetjogellenes cselekvénynek tartá a basa fellépését. Különösen a határszáron fekvő skutari tóbani halászatjog örökös czivakodásra adott alkalmat.

A fiatal fejedelem Pétervárról hazaérkezvén, egy kis adót akara államába behozni. E rendszabálytalan elégtelenség a tulajdonképeni Montenegróval nem olly szoros viszonyban álló kerületeket mozgásba hozta; s e körülményt a skutarii basa arra használá, hogy a piperi kerületet elpártolásra ingerlé. Dániel fejedelem tehát e pártos kerületet megzabolázandó 1852. nov. 7-kén 1000 emberrel megindult; egy másik montenegrinus csapat pedig a kis Zabelják török várat rohaná meg éjszakának idején, s elfoglalá, hogy a törökök innen a

piperi kerületnek segítségül ne jöhessenek. Ez jelszó volt a harcra.

Hogy a megtámadó fél Montenegro volt, a mondottakból világos; valamint az is hihető, hogy e fellépés már régen tervezve vala; s ez csak egy láncszem azon eseményekben, melyeket az orosz kormány már századok óta nagy következetességgel, s kitartó szilárdsággal idéz elő, hogy a török birodalom irányában feltett célját érhesse. Oroszországtól reménylendő pártolás nélkül nehezen lettek volna a montenegrinusok támadó felek. Jellemző a mondottakra a szerb külügyminister Garaschanin Illés elbocsátása. Ugyanis orosz agensek Szerbországot keresztül kasul járván, a montenegrinusok támogatására felkelést eszközözlendők; ezeket a kormány befogatta, s az országból kiűzte. Ez intézkedés Garaschanin parancsolatjára történt. Ennek következtében a konstantinápolyi orosz követ a szerb kormánytól Garaschanin elbocsátását s helyébe az orosz érzelmű Vucsics kinevezését kíváná. A szerb fejedelem, ki függetlenségét szinte félti az óriástól, eleinte vonakodott e kérelmet teljesíteni; de utóbb még is kellett, miért, miért nem? azt nem tudjuk, csak gyanítjuk.

Ámbár Zabelják vára az orosz követ tanácsára néhány hét múlva a montenegrinusoktól, erősségei előbb széthányatván, elhagyatott: mindazáltal a porta elhatározta az ellenségeskedést folytatni, s nagy hadikészületeiből kiviláglott, hogy ezuttal Montenegro ellen a táborozás célja, annak tökéletes meghódítása vala. Omer basa parancsolatot kapott Montenegro ellen a háborút megkezdeni; ki is 45,000 emberrel 3 oldalról az egész hercegséget körülfogta, az albaniai tengerpart pedig török hajók által ostromzár alá vétetett.

Hogy Montenegro mindeddig a töröktől teljesen meg nem hódították, ezt szerfeletti szegénységének, és csupa hegyes völgyes földterületének köszönheti. A mostani háboruban is ezek voltak a legjobb szövetségesei, s apró csatákban vitézséggel és jó eredménynyel harczoltak; de utóbb is a tulnyomó török erő, és Omer basa bölcs intézkedése ellenében még is meg kellett volna bukniok, ha mellettük a szomszéd osztrák kormány fel nem kél.

Még 1853. jan. 7-kén adott által az osztrák ügyviselő *Kleczl* a portának egy jegyzéket, mellyben ez több sérelmeket horda fel, mint: az ausztriai alattvalók bántalma; a bosnyák-

országi keresztények nyomorgatása; magyar menekülteknek a határos tartományokbani alkalmazása, stb.; s ezek orvoslását hathatósan sürgeté. A porta szokás szerint halogatta a dolgot, gondolván hogy később valamelyik nyugoti nagyhatalom pártolását kieszközle. Ekkor jan. 30-kán egészen váratlanul megérkezik gróf Leiningen ausztriai rendkívüli követ Konstantinápolyba, s kormánya ultimatumát kézbesíti.

Ebben a bécsi udvar közbenjárását ajánlja föl a montenegroi ügyben; de egy uttal kívánja, hogy a „status quo“ mind területi, mind igazgatási tekintetben visszaállítassék, s Montenegrot a török csapatok hagyják el. Ennek következtében a magyar menekültek az Ausztriával szomszédos tartományokból eltávolítottak; a Dalmátországba beszegellő Klek és Szutorina vidékekre nézve a porta ígérte, hogy a barátságos egyetértés nem fog megzavartatni; a bosnyákországi keresztényeknek igazságos és emberséges bánásmód ígértetett. A többi követelései Ausztriának némelly szerződésileg megállapított, de az utóbbi időkben a porta által nem követett harminczad s vámilletékre, s némelly megkárosított osztrák kereskedőknek adandó kárpótlásokra vonatkoztak. Gróf Leiningen a feleletit időt előbb febr. 7-ig, később 12-ig szabta ki, olly fenyegető hozzáadással, hogy ha a kitett határidőig az ultimatum el nem fogadtatik, Ausztria minden diplomatiái ügyközést félbeszakitand, s igényeit más uton fogja kivívni.

E fenyegetésnek súlyt adtak az Ausztriában elkezdett hadikészületek, s a dalmát és horvát szélekre gyülekező osztrák hadsereg Jelachich táborszernagy vezénylete alatt. Más oldalról a porta is kopogtatott mind a franczia, mind az angol udvarnál, de biz ez esetben mindkettő cserben hagyá. Lavalette a franczia nagykövet, még most is sértve érzé magát a portának a szent sir ügyében elkövetett eljárása által; az angol nagykövet, lord Redcliffe pedig nem volt jelen Konstantinápolyban, s helyettes ügyviselője Rose ezredes részletes utasítás hiányában nem merészelt nagyobb fontosságú tanácsot vagy jegyzéket adni. Így sikerült Ausztriának, melyet Oroszország is jegyzékileg támogatott, minden követeléseit keresztülvinni; egyszersmind Montenegrot is elhagyták török seregek, miért a vladika alázatos köszönetét személyesen megteendő, nem sokára Bécsbe sietett, s itt jól fogadtatott.

Montenegro, néhány csekély rónaságot kivéve egészen hegyes és köves; az egész *Katunszka* nahiában vagy kerületben, melly pedig közel harmadát teszi a hercegségnek, nem lát az ember egyebet sziklatömegeknél. Általában e tartomány délnyugotra leginkább köves és kopár; a másik oldalon már több erdőség látható. Hihetőleg a törökök bejövetele előtt ez az egész vidék lakatlan volt, s a hegyek csak nyári legeltetésre használtattak. Tulajdonképeni rónaság kevés van; legnagyobb még az, melly a Czermnicza folyó mellékén terül el a skutari öböl; aztán jön az a térség, mellyen *Czetinje* főváros fekszik, s melly 500 öl széles és 3000 öl hosszú, magas sziklásbérczektől környezve, mintha valaha tófenék lett volna. Ámbár e hihetőleges tómederben kevés víz található, csak déli részén, hol a föld kevesbé köves, vannak néhány kutak. Az északi rész általában sziklaföld, s épen nem művelhető. Folyói mind a határszálen folynak, s azért az ország belsejében sok helyt olly szűke van a viznek, hogy azt mértföldekről kell szállítani; vagy a hegyszorulatokban felhalmazott hótömeget olvasztják fel tüznél, hogy a marhákat megittathassák. Hogy e körülmény az állattenyésztést is nagyon korlátozza, mondanunk sem szükség.

Ásványoknak még eddig nyomára sem akadtak. A levegő éles, de igen egészséges, s a lakosok rendszeren nagy életkort érnek el. Az éghajlat azonban nem egyforma. A katunszkai kerületben szembetűnőleg hideg. A Lovcsa hegy hasadékaiban, melly hegy az adriai tengertől választja el az országot, még július havában is találni havat; holott a Czermniczában, valamint a Stierszka több vidékein, különösen a skutari öböl körül olasz éghajlat uralkodik. Itt a szőlők, a fige és olaj fák vigan tenyésznek; s általában a növényzet buja.

Tulajdonképeni országútja nincsen Montenegrónak. Midőn Raguzat és Cattarot a francziák elfoglalva tarták, Marmont tábornok ajánlatot tett a montenegrinusoknak, hogy francia költségen Cattarótól kezdve Montenegrón keresztül egész Niksicsig Herczegovinában országutat csináltat; de az ajánlatot a montenegrinusok jó okokból el nem fogadák. — De valósággal városa vagy vára sincs ez országocskának, sőt némelly kerületben falu sem létezik; hanem a házak, vagy házcsoportok a hegyekben szétszórva állanak, mellyek rendes községeknek teljességgel nem mondhatók. Azonban két haj-

dani várnak romjait most is láthatni, egyiket a sztierszkai kerületben egy hegyoldalon, másikat szinte hegyen a Czermniczában. Mind a kettő közel esik a skutari öbölhöz.

Az ország kiterjedése mintegy 80 □ mértföld lehet, s ezen 120,000 ember lakik, mindnyájan szláv ajkuak és óhitűek. A nép jelleméről és szokásairól fentebb a „*Montenegrinusok*“ czikke alatt már szólottunk. Zárda van kettő; egyik a nyájas völgyben fekvő *czetinjei*, mely rendes székhelye a vladikának s az ország hatóságainak; másikat a velenceiek építették, s templomát az orosz czárok szép ajándékokkal ékesítették. Mind a két zárda vár formára épült és ágyukkal védelmeztetik.

A montenegrinusok földmiveléssel keveset foglalatoskodnak; de gyümölcsük bőven van. Földjeiket ásóval, kapával mivelik, részint a kövek miatt, részint azért is, mivel jármos ökor vagy hámos ló csekély mennyiségben találtatik. Főgazdaságuk tehát juh és kecske nyájaikban fekszik; de mivel téli takarmányuk kevés, ezeknek is nagy részét ősszel Cattaroban el szokták adni; és e hiányt kikeletkor úgy pótolják ki, hogy török szomszédaik marhát elhajtják.

Cattaróba visznek még ki vaját, gyapjút, bőroket, selymet, fát, szenet, mézet, sajtot nagy mennyiségben, ürühust; mely czikkeért ismét kevés gabonát, szobaeszközöket, s fegyvereket vásárolnak. Tengerit és édes bort annyit természetnek, mennyi saját szükségükre elég.

Az államszerkezet köztársasági vagy is inkább demokratiai. Minden község maga választja főnökét (több elszórt házak tesznek egy községet), ki knéznek neveztetik. E knéznek ismét Czetinje mellett szabad ég alatt egy mezőn összegyülekezvén, itt választják (vagy is inkább eddig választották) meg a vladikát, s más fontos ügyekről tanácskoznak. Az egyházi és világi hatalom a vladika személyében van központosítva, ki eddig egyszersmind felszentelt főpap volt; hanem a mostani vladika az egyházi rendből kilépven, magát és utódját nevezte ki a vladikai méltóságra.

Azon nyaktörő ösvények, melyek ezelőtt Czatinjétől Cattaro felé, a Rieka vizéig és skutari öbölíig vezettek, jelenleg annyira kijavítottak, hogy egymás mellett két terhét hordozó ló elmehet. Az osztrák kormány is bizonyos summa pénzt szánt arra, hogy Cattarótól fogva a Spigliari hegyen keresztül

a montenegroi határszélig a háts lovak számára az ösvény kiigazíttassék.

Mint már említettük, folyóvizei a határszélen vannak, de az ország belsejében is van egy folyó, mely a Cosman és Passovo hegyekből ered, s Montenegrot két részre hasítván, a skutari öbölbe szakad. — Kerület vagy megye, honi nyelven *Nahia* hét van, s fővárosa az országocskának *Czetinje*, egy kies völgyben, a katunszkai nahiában. Itt lakik a vladika; itt gyűl össze a senatus, mely polgári és ítélő hatalmat gyakorol, s 16 tagból áll. Mind tisztos öregek, kik a tanácskozási terebben, nagy tűz mellett, fa padokon ülnek, s mindeniknek feje felett saját kantonja lobogója látható. A vladika egy nagy épületben lakik a senatorokkal együtt; e mellett van egy vendégfogadó és kávéház is. A zárdát már fentebb említettük. Népeisége Czetinjének 1000 lélek. Jó vásárokat tart. A *Rieka* legszebb és legtermékenyebb része Montenegronak; benne fekszik a *szent Basil* tiszteletére szentelt zárdá, melyet az orosz csárok gazdagon megajándékoztak.

Közvetlen tartományok.

1. Rumília.

Rumília, a régiéknél *Thracia*, fekszik az északi szélesség 40° és $42^{\circ} 45'$ és a keleti hosszúság $38^{\circ} 50'$ — $46^{\circ} 40'$ közt; északra Bolgárországtól, keletre a Feketetengertől, délre az aegai tengertől, s nyugotra Macedoniától környezve. — Kiterjedése $1640 \square$ mértföld. Rumília, a tulajdonképeni fészke és és támaszpontja az ozman nemzetnek Európában. Magában foglalja a *Maricza* folyó mellékét, a Feketetenger partjait a *Balkán* hegytől dél felé, mely hegyből a *Strandsa* hegylánc kiszakadván, délkeleti irányban a Bosporusig húzódik. A *Despoto* hegy folytatása képezi a Gallipoli félszigetet. Itt két tengerszoros választja el Európát Ázsiától; u. m.: először a *konstantinápolyi csatorna*, a *Bosporus*, mely 4 mértföld hosszú, a fővárosnál $\frac{1}{2}$ mértföld széles, s hol legkeskenyebb, 2200 láb. Mint egy pompás folyam hömpölyög itt a tenger regényes partjai közt, melyek szebbnél szebb nyári lakokkal ékesítvék. Másodszor a Gallipoli félszigettől képzett *dardanellai*

szoros, mely 8 mértföld hosszú, s legkeskenyebb részén 2500 láb széles.

A Balkántól és a Skardos hegységtől kezdve a földterület fekvése déli irányban mindig lejjebb szál, s az egész tartományt úgy tekinthetjük, mint egy természetes növényházat, mely felett gyönyörű szelid ég alj, mint varázsfátyol lebeg. Hegyei közül már a régi görögöknél ismeretesek voltak: *Bertiskos*, *Orbelos*, *Rhodope*, *Aimos*, mellyek északnyugotról, délkeleti irányban, a Feketetenger felé vonulnak, *Balkan* (a régiéknél *Haemus*) hegye kivételével, mely egyenes vonalban ugyan azon tenger felé huzódik. A *Berous* hegy Skardosból kiszakadva Macedonia felől képezi a nyugoti határt. A *Karadjova* hegyek a *Tekessel* a *Barbussa* hegység egyik kupjával egyesülvén, kelet felé huzódnak, s *Karadjova*, *Velics-dagh*, *Csengal-dagh* és *Menikiane* név alatt ismeretesek. Az említett hegylánczok egész hegyhálózatot képeznek az egész tartományban. A rumiliai völgyek, mint általában azok, mellyek a Balkánból ágadzanak ki, igen sajátos alakúak, s inkább medenczéknek, mint völgyeknek mondhatók, mellyekben a víz gyakran meggyülvén mocsárokat okoznak. Azonban e völgyekben pompás és termékeny térségek is vannak. Általában Rumilia, a nélkül hogy nagyon hegyes volna, igen egyenetlen földterületű, s a hegyeket, dombokat, kellemes völgyek és szélesebb térségek váltják fel. A dombokat gyönyörű erdők és ligetek fedik; s a facsoportozatok különfélesége, a pompásan tenyésző növények, s általában az egész tartománynak déli jelleme, mindjárt mutatják, hogy keleten vagyunk.

Fő folyama a *Maricza*, a régiek Hebrusa, mely a többi folyóvizet is magába veszi. Ered Sophiánál a Despotó hegyek forrásaiból, s Drinápolyt keresztülmeteszvén, az *enos* öbölbe szakad. Szinte a Despotó hegyekből erednek s a Mariczába folynak: az *Usundsa* (Semus), *Harpesus* vagy *Arda*. A Balkan hegyekből jönnek; a *Raska* (Argiscus), Tundsa (Tonusus), mely a *Burgassal* egyesül. Jobban délre folydogálnak: a *Bujukdere*, *Dardere*, *Erkene* (Erigon), mely Erkene mellett a Mariczába ömlik. A Maricza völgye meglehetősen széles térségekkel bir, s itt-ott mocsáros területek láthatók, mellyek rizstermesztésre Rumiliának e fő termékére használtatnak. A nyugoti Despotó hegyek regényes tájékokkal különösen bővel-

kednek ; s ha e Rhodope hegygerinczet áthágjuk, a *Karazu* vagy *Nesztus* völgyét érjük el, mellynek torkolata a castroi tengeröbölben vagyon. A kisebb parti folyókat nem említjük.

A hegyek ásványokat rejtenek ugyan gyomraikban, de a bányászat elhanyagoltatik. Aranyport több folyóból mosnak. Földje igen termékeny s mindenféle gabonát terem ; különösen sok tisztabuzát, kukoriczát, kendert, rizset és buzért. Az erdőségek nem csak tüzi, hanem épületi fákat is szolgáltatnak, s a tengerpartokat olajerdők övedzik. A szőlő is vigan tenyésznek itt, hanem kis mértékben miveltetik. Általában feltűnő, hogy e szép tartományban, mellynek olly termékeny földjei vannak, egész nagy területeket láthatni műveletlenül és elhagyatott állapotban, még Konstantinápoly szomszédságában is. Házi állatai közül fő említést érdemlenek a tevék és a vastag farku zsirka juhok. E szép tartomány jelenleg kevés nyers terméket visz ki. A legfontosabb kiviteli czikk a gyapju, csak közép finomságu, s franczia gyárakban más finomabbakkal vegyittetik. Drinápoly környékén a selyemtenyésztés van nagy divatban, s az itteni selyem jóságáról dicsértetik ; valamint a mariczavölgyi rizs is jóságát tekintve az olaszhoz hasonlítható.

Földmivelésre a lomha bivalyt használják, mellynek bőrért francziák és olaszok veszik ; husát, nyelvét pedig megfűstölve máshová is elhordják. Bámulatos sikerrel üzetik a méhtenyésztés, melly a föld természeti gazdagságát eléggé mutatja. A méz, valamint a viasz is igen szép és kedves illatu. Az enosi öböltől a lagosi öbölíg az olaj, szappanra fordittatik. Gallipoliban és a Dardanellák mentében híres szattyán bőrt készítenek ; s hogy a halászat, olly tartományban, mellynek partjait 6 tenger mossa, nagyon jelentékeny lehet, mondanunk sem szükség.

Népessége 2,310,000 lélek, kik közt 1,400,000 török és tatár, 200,000 bolgár, 600,000 görög és oláh, 50,000 zsidó, 40,000 örmény, 20,000 cigány. A törökök és tatárok, valamint a bolgárok és görögök kis része az izlám hitet követik ; a görögök, bolgárok s az örmények kis része katolikus, és az örmények nagyobb része az örmény-orthodox egyház hivei. A többi görögök és bolgárok óhitűek, valamint az oláhok is.

Fővárosa Rumiliának, sőt az egész török birodalomnak :

Konstantinápoly.

Konstantinápoly, a régieknél *Byzantium*, mostani nevét csak 328 táján kapta, midőn Konstantin császár ezt a romai birodalom székhelyének választá; a törököknél *Istambul* vagy *Stambul* a neve. Fekszik a Fekete és Marmoratenger közt hét halmon, azon tengerszoros vagy csatorna mellett, mely Európát Ázsiától választja el. Fekvése, a környező vidékeket, a pompás éghajlatot ide ide számítva, oly gyönyörű és regényes, hogy e tekintetben a világon vele egy város sem mérkőzhetik, s igazán világ fővárosának illenék. Azon szabálytalan háromszöglet, melyet a város fekvése elfoglal, mintegy $3\frac{1}{2}$ mértföld lehet területében, u. m. a szárazföld és a kikötő felé 2, s a Marmoratenger mellett $1\frac{1}{2}$ mértföld. A régi *Byzantium*, mely Kr. u. születése előtt 660-ik évben építettet, csak a háromszöglet csucsát, vagy is azon tért foglalá el, melyet a mostani szerály vagy is császári várak kőfalai keritnek, és így a 7 halom közül az elsőt mintegy 80 magyar holdnyi térségben. Konstantinápoly új kőfalai, a régi erődítéstől 15 stadiumi távolságra, a kikötőtől kezdve a Propontisig terjedtek, s más 4 halmot kerítették be. A történetirók szerint Konstantin császár épületekre 60,000 font aranyat, vagy is mintegy 25,000,000 pengő forintot költött, és 100 évvel e császár halála után az új lakházak a kikötő és a Marmora tenger oldalán már a hatodik halom keskeny tetejét, s a hetedik széles halmot elfoglalák. A város terjedelme a török foglalása óta nem változott. Tul a Marmora tenger szárnyán, mely egy igen tágas és biztos kikötőt képez, fekszenek *Pera* és *Galata* külvárosok, az arsenal és hajógyárak. Átellenben az ázsiai parton, a régi Chalcedon mellett fekszik *Skutari*, mely szinte Konstantinápoly egyik külvárosának tekinthető. Az említett halmok közül az elsőt a *szerály* foglalja el, melynek hátulsó oldalán a Sophia moséja áll; a második halmon az *Ozmanie*, s a legmagasabb harmadik halmon a *Szolimanie* városrészek láthatók. A kikötő mély, biztos és tiszta; s a város kőfalai három részből állanak, melyek, mint említénk háromszögletet képeznek. E háromszoros kőfalak 14—20 láb magasak, s a szárazföld felől 12—15 láb mély, s 25 láb széles sánczárkokkal kerítettnek. A kerítésen 548 torony és több várdamü-

vek láthatók; a város pedig 28 kaput, s összesen 18 külvárost számlál, u. m. 16 az európai, 2 az ázsiai oldalon. Éghajlata Konstantinápolynak pompás; a tavasz már februárban kinyílik; a nyár hőségét hűvös északi szelek mérséklék, s a tél 6 hétnél nem tart tovább.

A *szerály* vagy is császári lak nem egy palotát, hanem egész városrészt tesz, melly erős köfalaktól bekerítve több palotákból, mosékból, udvari tisztek és cselédek lakaiból, kertekből stb. áll, s legalább is 10,000 lakost számlál. Fekszik a kikötő és a Bosporus partján; s mind a tengerről, mind a tengerparton álló kioszkokból elragadó kilátás esik a tengerekre, kikötőre, az egész városra s az ázsiai regényes vidékekre. A szerályt II Mohamed alapítá a régi Byzantium fellegvára helyén. Kapuja 8, mellyek közül három nagyobb a város felé vezet; 5 kisebb pedig a tengerpartra nyújt kimenetelt.

Mi már a szerály belsejét illeti, mennyire ezt idegen megismerheti (mert idegenek s főleg férfiak csak az előudvarokba léphetnek), a külső kapun áthatolva, először is egy tekintélytelen udvar jön, mellyet a pénzverőház, fegyvertár, egy kóroda s több udvari tisztlakok vesznek körül. Ékessége e térnek a pompás platánoktól környezett gyönyörű ugrókut. A főkapu: *Babi-Humaium*, vagy is *magas portának* neveztetik. Építészeti tekintetben e kapu nehézkes alakja által tűnik fel. Egy második kapu már szebb udvarra vezet, mellyet hasonlóul épületek vesznek körül, mellyek közt kiemelendő az, hol a diván szokta üléseit tartani. Ez udvar, példányképe az ó-török kertészeti izlésnek. Ugrókutak, kioszkok, kislejtők, virágágyak egymást váltogatják; s egy gyönyörű cyprus fasor a tulajdonképeni szultáni lak ajtaja felé vezet, s a *diván*-épületbe. Ez épületet magas bádógos torony, s ennek hegyét aranyozott kup ékesíti. Belső márványfalai gazdagon aranyozott cizfraságokkal ékesítvék; s a terem hátrészében egy felemelkedett ülőhely (a nagyvezér elnöki széke) felett egy arany rostélyzat látható, hol hajdan a szultán tartózkodott, midőn idegen követek udvaroltak; most már szabadon és rejtetlenül mutatja magát mindenkinek. A harmadik kapu, melly *Boldogság kapujának* neveztetik, a szerály legbensőbb épületeihez vezet, mellyek nem ide tartozó egyéneknek hozzáférhetlenek. A külkövetek ugyan a szultán tulajdonképeni palotájába is udvarlás végett bebocsáttatnak, de oda csak egy homályos

folyosón vezettetnek. Többet innen nem tudhatni. Hanem halomás szerint vannak itt több paloták, névszerint két hárem, egyik nyári, másik téli lakhely, ugróutak, kertek egy könyvtár, arab, török, perzsa kéziratokkal; a valida-szultánnő palotája, s egy szép 60 láb magas márványoszlop, melyet némellyek *Nagy Theodosius*, mások *Arkadius* császár után neveznek.

Legrejtélyesebb része a szerálynak mindenesetre a *Hárem*, hol a szultán ágyasai, s több száz rabszolga hölgyek tartózkodnak. Névszerint a téli hárem, magas és vastag köfallyal körükerítve, egyetlenegy bejárást mutat, s ez is 4 vaskapuvall záratik el. Ide még a kizlár-aga is csak a szultán engedelmével mehet be. Közepén áll a szultán pavillonja, hálószobájával s a trónteremmel, melyben szokta elfogadni a császári családbeli herczegasszonyokat s kadineket.

Az egész háremi nőszemélyzete felett a *kehaga-kadine*, vagy *aga* viszi a felügyeletet. Unalmas fényűzések, mindenféle ármányok és cselszövények multságai e nőknek. Az első kadine évi jövedelmét 60,000 piaszterre becsülik. A háremi hölgyeket csak volt szultáni ágyasok, öreg asszonyok, himző-pipere és kuruzsoló nők látogathatják meg. Orvos csak a *kizlár-aga* kíséretében bocsáttatik be. Mind ezen elzárkózás daczára a haremi hölgyeknek még is tudomásuk van mindenről, mi a császári család tagjai közt s a külpolitikában történik. Itt és ott még is érintkezésbe teszik magukat a külvilággal; s tapintatteljes cselszövényeik hálózatából nem egyszer fejlődött már ki forradalom a császári palotában és a fővárosban.

Legnagyobb hatalma van a háremben az uralkodó szultán anyjának, ki Valida szultánnőnek neveztetik, és csaknem vallási tiszteletben részesül. És ha eszélyes, politikai befolyása nagyobb, mint magának a favorita-szultánnőnek. Állandó jövedelme 500,000 piaszter.

A császári herczegnők gondosabb nevelést kapnak, mint magok a herczegek, kik magánypalotáiban néha egészen elhanyagoltatnak. Különben e herczegnők sorsa épen nem irigylendő. Sokszor még gyermekkorukban eljegyeztetnek valamellyik országnagynak; s mivel Törökországban a leghatalmasabbak fejei is koczkáztatvák, megtörténik, hogy egy herczegnőnek serdülési koráig 3—4 férje is van. És e házasságok nagyon szerencsétlenek szoktak lenni. Mert ha valamellyik főurat azon

szerencsétlenség éri, hogy a szultáni családba házasodjék, még mielőtt jegyesét haza vinné, háláját a szultán és a menyasszony irányában roppant ajándékokkal kell tanusítani; ha pedig mátkáját már átvette, akkor a háznál többé nem ő az ur. Minden előbbi nejeit és ágyasait köteles elbocsátani, s a hercegi hölgy akár fiatal és szép, akár öreg és rut, csak maga akar maradni; mi a házassági szerződésben kiköttetik. Némelyik hercegasszony ellenben öreg vagy beteges férjhez kapcsoltatik; s még gyermekeiben sem lehet öröme, miután a figyermekek mindjárt születésük után kivégeztetnek.

A császári hercegek sorsa hasonlóul szomorú. Ezek II. Szoliman óta a szerályban, tulajdonkép börtönben neveltetnek. Hét éves korukig a nők ápolata alatt maradnak; ekkor környülmetéltetvén nevelésbe adatnak, melly azonban főleg korán olvasásból és testgyakorlatokból áll. Ágyasaiktól született gyermekeik megfojtatnak.

A belső szolgálatot, s az őrseget számos és különböző fejér és fekete herétek végzik; ezekre a *kizlar-aga*, amazokra a *kapu-agassi* ügyelvén fel.

Némelyek szerint a szerályban mostan is volnának becses régi görög és romai kéziratok; legalább Sebastiani tábornok *Ptolomaeusnak* egy szép kézirati példányát fedezte fel, melly később egy gazdag angol birtokába került. Fontosabb a gyanitható kéziratárnál a próféta nagy zászlója, melly itt szent ereklje gyanánt őriztetik*), s mellyet nagy veszély idejében maga a szultán lobogtat, s az ozman birodalmat már nem egyszer menté meg a végveszélytől, mint ezt a jancsárok eltörlésénél is láttuk.

Az ó szerály (eski-serai) palota a belvárosban van, s a letett vagy elhunyt szultán nejei és ágyasai lakják. Építettett ez II. Muhamed alatt, s kökerítése $\frac{1}{4}$ órai messzeségre terjed. E palota udvarába férfi szinte nem léphet.

Konstantinápolynak több nevezetes térei vagy piacjai (Meidan) vannak, mellyek közt leghíresebb az *Atmeidan* vagy lóter, mivel a török fiatalság itt gyakorolja magát lovaglásban. E tér a Hippodrom régi pályatére, mellynek hossza 500, szélessége 100 lépés, s Severus és Konstantin császároktól alakittaték. De eltűntek azon emléksobrok, mellyek ékes-

*) Némelyek szerint e zászló az Ejubi mecsetben tartatik.

ségéül szolgáltak; különösen eltűnt főkincse : a *Lysippus* négy lova, melyek jelenleg Velenczében láthatók. Nyoma sincs azon pompás oszlopfolyosóknak, honnan hajdan a nép *Justinian* császárt, s *Belisar* hadvezérjét tombolva üdvözlé. A régi byzantiai uralom fénykorából csak 3 emlék maradt még meg, úgy mint az egyiptomi, konstantini és kigyó (ércz) szobor. Az egyiptomi szobor vagy is *Theodosius obeliskja* thebai márványból épült, s talapzatán kívül 75 láb magas. Talapzata úgy látszik egészen más nemzeté, és más századé, mint a szobor maga. Egyik oldalán latin, másik oldalán görög felírás olvasható. Nehány lépésre az obelisktól láthatni egy *ércz szobor* maradványát. Ez a delphi templomból hozatott ide, s ott azon arany háromlábot hordozta, melyet a görögök a plataei ütközet után Mardonius táborában találtak. Míg épségben volt, 3 egymásba tekerődő kigyót ábrázolt, melyeknek nyulánk fejei képezék a háromláb alakot. Azonban Murad szultán már az egyik kigyó fejét lecsapván, később a karloviczi békekötés után a másik két kigyófej is levágtatott, s a szobor feldöntetett. Ez érczszoborhoz közel áll ismét a *Konstantin Porphyrogenitus* négyszegletes emlékszobra, látszólag olly roskadozó állapotban, hogy már ezelőtt 100 évvel összeomlással fenyegetett, de azért maiglan szilárdul áll. Maga a szobor a talapzaton kívül $8\frac{1}{2}$ láb széles és 120 láb magas.

Az Atmeidan tér egyik oldalán, hol hajdan Konstantin palotája állott, láthatni az Achmed szultán pompás moséját 6 nyulánk minaretjeivel : átellenben vele a tébolyodottak kóródája; s a többi két oldalt csekély, romladozó épületek foglalják el. A térnek mindegyik szegletéről a város minden részeibe vezetnek utcák; mellynél fogva e tér nepgyülekezetekre legalkalmasabb hely, a minthogy a néplázadásoknak csakugyan e tér volt gyűlpontja.

Az Atmeidan tér közelében, nem messze a szerálytól fekszik Konstantinápolynak legnevezetesebb épülete : a *Zsófia mosé* (aja-Sofia), a régi konstantinápolyi, s az örök bölcsességnek szentelt főegyház. Építtetője Justinian császár volt, ki evvel a híres *salomoni* templomot mind nagyság, mind szépség tekintetében túl akarta szárnyalni. Tralles Antemius és Milet Isidor az építést 16 év alatt bevégezték; az építés mellett 100 építész és 10,000 munkás foglalatoskodván. A legszébb márvány, porphyrt és granit könnemek hordattak össze a

romai birodalom minden részeiből. Nyolcz porphyр szobor, melyet *Aurelian* a baal-beki templomból vitetett Rómába, ide szállíttatott; más 8 zöldmárvány szobrot pedig Diana temploma szolgáltatata. A főoltár asztala csupa drágaságokból rakaték össze, névszerint arany, ezüst-darabokból, gyöngyökből és ékkövekből. Felette toronyalaku menyegzet emelkedett, egy 18 mázsza nehéz aranykuppal, arany liliomszálaktól környezve, melyek közt 75 font nehéz és drágakövekkel kirakott arany feszület pompázott. A papok ülőhelyei a patriarcha trónjával együtt aranyozott ezüsből készültek. Arany és ezüst egyházi edényeknek egész tömege, 42,000 becses kehelykendő, 24 két mázsányi evangyliomkönyvek, 6000 ezüst gyertyatartó stb. képezék az egyház kincsét. Az ajtók elefántcsonttal és borostyánkővel kirakott cédrus fából készültek. A szamaritanai kut gárgyája ide hozatván, vele az egyház szent kutja vétetett körül. Felette 4 angyal trombitát harsogtatott, melyek lármájától Jericho falai összeomlottak. Padlózata csikos márvánnyal vala kirakva. Az előudvarban jaspis medencze állott, az egyházban pedig a lelkészek mosakodó helyén 12 oroszlán, 12 párducz és 12 szarvas okádta a vizet. E páratlan pompás és gazdag templom több viszontagságok után végre Konstantinápoly elfoglalása alkalmával törökök kezére került, kik ezt kincseitől megfosztván, s műemlékeit lerombolván, török mosénak változtatták át, s jelenleg a szultán moséi közt első rangban áll. Irják, hogy II. Muhamed a templom roppant kincsein elbámulva, boszankodással kiálta fel, hogy e kincs Konstantinápoly védelmére fordítva, maga megmenthette volna a görög császárságot. Most ezen óriási épület csúcán a III. Muradtól feltüzött 50 öl széles félhold trónol, mely 75,000 aranyba került, s az Olymp hegyről több mértföld messzeségre meglátható. Általában a Zsófia temploma kétség kívül legszebb emléke a byzantiumi császárságnak, s távolból valami pompás látványt nyújt. Hossza 243, szélessége 269 láb, 4 nyulánk minarettel. A kis *Aja Sofia* is Justinian idejéből való, s kicsinben másolata a leirt Zsófia templomnak, mely nagyságát tekintve hátrább áll ugyan a romai Péter, a londoni Pál egyháznál, de építészeti, különösen régiségi szempontból hasonlíthatlan, mert ez már 1300 év óta gyakori földrengések daczára rendithetlenül áll.

II. Muhamed, Konstantinápoly meghódítója az akkori 7

fő keresztény egyházakat mosékká alakította át; ezeken kívül 10-et különböző szultánok építtettek, melyek közt a II. Szolimáné kétségekivül legpompásabb. Épült ez, 1550-ben, s építője ugyan azon olasz építész, ki a drinápolyi igen szép Selim moséját létre hozta. Az egész négyszöget képez, az előudvarból vagy mosé háreméből (szent hely), s a temető kertből álló. Az előudvar mindenik szegletén egy egy nyulánk minarét emelkedik. Kupja szint oly merész és bámulatos építészeti remek, mint a Zsófia egyháznál, de emezénél 7 öllel még magasabb. Keleti oldalán látszik egy kertalaku udvarocska, 24 porphyris és gránit oszlopokon nyugvó folyosóval, platán és ciprus fákkal s ugrókutacskákkal övedzve. Ez udvarocska kerítésén belül áll a *turbé* vagy is a császári temető kápolna, hol II. Szolimán, II. Selim, II. Achmed nyugszanak. A nyitott ablakoknál aranyozott rostélyokon át megláthatni a vörös bársonnyal borított koporsókat, melyekre aranybetűkkel a koránból mondatok vannak himezve. A kápolna falai porcellánnal bélelvék, és szinte koráni mondatokkal ékesítvék.

A mosékon kívül még 300 mecsetnél több van Konstantinápolyban; ezen felül 25 görög, 1 orosz óhitű, 9 r. kath., 3 örmény szentegyház, hat zárda, egy angol, egy protestans, egy skót község az illető kápolnákkal, több synagóga. A mosék és mecsetek belőlről igen egyszerűek, mint ezt az izlam vallás parancsolja. Képek és ábrázolatok nincsenek; csupán feliratok a koránból s más szent könyvekből. Mekka felé irányozott vakablakocskában a korán tartatik, égő viaszgyertyáktól környezve. A járdát szőnyegek borítják. Csaknem mindenik mosénál és mecsetnél találtatik kóroda, szegényház, khán (utazók nyughelye), könyvtár, iskolák. Ez iskolák kétfélék, u. m. *mektebek*, hol írás, olvasás, korán és *medressek*, hol logica, theologia, jogtan taníttatik. Mekteb van a fővárosban 396, medresse 300-nál számosabb. A medressek növendékei *szoftáknak* neveztetnek, s az ulemák testülete innen szokta magát ujonczozni. A könyvtárakat szultánok és magánügyének alapították; nyilvános könyvtár 43 van. Ezekben főleg pompás koráni kéziratok, csillagászi, orvosi, jogtani, költészeti, nyelvtani munkák őriztetnek, jobbára kéziratokban; mert keleten általjában nyomtatott könyv kevés van, mivel az egyházi előítélet nem engedi, hogy a korán, a muzulmanok e szentírása kinyomassék.

Az ugynevezett *Héttorony* (Jedicule) várda, hova hajdan

háboru kitöréskor az ellenséges hatalmak követei zárattak, a város délnyugoti végén a tenger szomszédságában fekszik. Ez egy szabálytalan ötszögletes épület, erős kőfalaktól körülvéetve, s szegletein tornyokkal erősítve. Itt állott hajdan a görög császárság idejében a 4 tornyos világhíres *Aranykapu*, mellyen át tarták a győzelmes hadvezérek ünnepélyes bejövetelüket. II. Muhamed hozzá még 3 tornyot építtete, s innen vette „héttorony“ nevét is. Egy földrengés azonban 3 tornyot ismét ledöntvén, jelenleg csak 4 áll fen. A várdá két udvarból áll, mellyben török tiszviselők és katonák laknak. Mind az épületek, mind a tornyok világoskékre festett rézfedéllel borítvák. Építési ideje az 5-ik századra esik, s hajdan nevezetes erősség volt, hanem mostan meglehetősen el van hanyagolva. A tulajdonképeni börtönök, mellyek igen sötétek és nedvesek, a tornyokban s a győzelmi kapu bolthajtásánál vannak, s ezek márványból épültek.

Konstantinápolyban *bazarok* vagy is vásárházak nagy számmal vannak, s bennök minden fel van halmozva, mit csak a török birodalom becsest és értékest mutathat. Különösen szép fegyver, pipa, szőnyeg és sál-készletek láthatók itt, nemkülönben ó görög pénzek, ritkaságok, régiségek stb.; s e vásárházak olly biztos rakhelyeknek tekintetnek, hogy árvák, utazók ide teszik le vagyonaikat. Mintegy a város közepén fekszik a *nagy-bazar* (jeni-bazar), melly több egymást utcaalakban keresztülmetező boltozatos folyosókból áll, mellyekben kereskedői boltok láthatók. Az iparüzletnek minden neme el van itt egymástól különözve. Egy osztályban egyedül élelmi szerek, másokban bőrkészitmények, harmadikban posztókelmék stb. árultatnak. A rabszolgák vásárlására és eladására külön rabszolgabazar szolgál.

Egy pár europai módra felkészített vendégfogadókon kívül kevés illynemű épület létezik itt, melly idegen utazónak kényelmes szállást adhatna. Az ugynevezett *khánok*, börze forma intézetek, hol pénzváltók, nagykereskedők, hajhászok végzik üzleteiket. Többnyire egy udvaros négyszögletes épületek, mellyekben földszint az oszlopszatos folyosókon különféle bolt és lakosztályok vannak építve, hol a karavánokkal utazó kereskedők maguknak és portékáiknak ingyen kapnak tüzellenes szállást és rakhelyeket; mellyrenézve *karaván szeraisoknak* is neveztetnek.

A város északi részén van a görög várososztály a kikötő mellett, melly *Fanar* vagy *Fanal* néven ismeretes. Itt laknak az előkelő görög családok, a görög patriarcha, 12 püspökével; valamint a görög székesegyház is e városrészben látható. E városrész már II. Muhamed által jelöltetett ki a görögöknek, mert míg a nemés *Konstantin* császár a romai kapunál (most Top-kapussi) a várost élete feláldozásával védelmezte, addig a nemés, de különben nemtelen görög főcsaládok a törökökkel alkuba ereszkedvén, ezeket e helyen a városba beereszték.

A régi dicsőséges korszakból jelenleg kevés műemlék maradt fel, miután ezeket a törökök barbar módra elpusztították. A megmaradtak, legalább maradványaikban, e következők: A görög császárok várlaka a *Bucoleon*, közel az Atmeidan térhez; egy másik császári palota *Hebdomon* nevű a város északi részén, szinte csak terjedelmes romokban; a *történeti szobor*, melly Arkadius császár tetteit ábrázolja; a *Blachernae* palota maradványa; a *korintheta oszlop*, a szerálynak egyik kertjében, a gothusokon nyert nagy győzelem emlékére állítva; a *bibor szobor*, melly most megégett szobornak is nevezetik kormos színe miatt, de égésnek nyoma sem látható rajta, hanem kormosságát a századoknak köszönheti, miután közönséges vélemény szerint már Kr. u. születése előtt 450-ik évben épült, s *Phidias* művének tartatik. Jelenleg csupán nagyszerű romját látjuk. A *Theodosius*, *Marcian* szobrai szinte dűledékben hevernek; pedig az első legszebb műemléknek írják a történetírók.

Konstantinápolynak 16 külvárosa van, mellyek közül *Galata*, *Pera*, *Tophana*, *Skutari* és *Kadiköi* legnevezetesebbek. A tulajdonképeni város, a földnek dombosságánál fogva erkélyszerűen van építve, miért is a kilátás reá, kivált az Aranykürt felől, honnan két halma világosan kivehető, számtalan kertjei, mosói, mecsetjei, palotái, minaretjei s tornyaival nagyszerűen festői. Belseje, az igaz, nem olly szép, jóllehet az utóbbi időkben jobban, s nem fából hanem kőből építenek. *Kaszimbasa* elővárosban van a Kapudánbasa palotája, a nagy arsenal, s az ehhez tartozó táruk és hajógyárak. *Galata*, az európai kereskedők székhelye, s így a kereskedelem központja, sok tömören épült tárral és lakházzal dicsekszik. Itt áll a magas és szép világító torony is, honnan messze kilátni tengerre és szárazra. *Kaszimbasa* és *Galata* elővárosokkal három hajóhid

kapcsolja össze Konstantinápolyt. A Bosporus mellett fekszik *Tophkana*, császári ágyuöntödével, szép, II. Mahmud által épített moséval, s hasonlóan szép kuttal. Az elősorolt elővárosok mögötti hegyen fekszik *Pera*, a követi város, szép és nagyszerű követségi palotákkal. A nyugoti élet kényelmei itt központosítvák: van jó olasz opera, diszes szállodák, s mindenemű gazdag raktárak. Perában azonkívül frankok, görögök és örmények is laknak. A Bosporuson túl Kis-Ázsiában fekszik *Skutari*, mellyel szemközt, a Bosporus közepén, *Leander* tornya, mellyet az ókorban Damalitnak neveztek, s mellyet Manuel Komnenus 1143-ban újra felépíttetett, hogy vaslanczokkal zárhassa el a Bosporust és Aranykürtöt. *Ejub* külvárosban, hol csak törökök laknak, van Ejub sirja, ki a próféta zászlóvivője volt, s egy mosé, mellyben minden szultán, midőn trónra lép, körülöveztetik Ozman kardjával: ezen szertartás pótolja a törököknél a koronázást. Némellyek szerint ugyan ezen moséban tartatnék a próféta zászlója, de hihetőbb, hogy a szerályban. A Bosporus mellett fekszenek még *Dolmabagda* és *Cseragan* külvárosok, mellyekben a szultánnak pompás palotái vannak.

Jelenleg vizcsöveken láttatik el a főváros vízzel, mellyek Belgrád és Pyrgos falukból vezetnek ide. A törökök a görögök csatornáit megtartották, sőt gyarapították. A fő víztartó meder az Egrikalon kapunál van, s innen vezetetik a víz a város külön részeibe. Minden utcának saját kutja, s minden mosénak saját vízmedenczéje van, hol a törökök vallásos mosakodásaikat végezhetik. Említést érdemel a Valens és Justinian császárok által építtetett kétnagy vizcsatorna, és más nagyobb csatornák, többek közt a még egészen ép *Cisterna Basilica* 336 gránit-oszloppal, és a *Philoxenus* — féle csatorna 224 márvány szoborral.

Tanintézetek a már említett mektebeken és medresseken kívül: egy tengerészi iskola; egy akademia, hol mathe-sis, csillagászat, mérnöki és tűzéri tudományok taníttatnak; egy tudományos akademia; orvosi intézet; egy görög gymnasium, s baromorvoslási intézet. Most egyetemet építenek. Nyomda van három török és több europai, mellyekből két török, egy francia, egy görög, egy örmény, egy bolgár, s több olasz hirlapok kerülnek ki.

Az igen számos jótékonyági intézetek többnyire *szegény-*

konyhák (imaret) és kórházak. A frankok intézetei: egy „*Societa attigiana di piéta*“, mesterlegényeket segélyező intézet; két német, egy angol, egy franczia, s egy ausztriai kórház, melyekben szegény beteg földiek ingyen gyógyíttatnak.

A nyilvános fürdők száma mintegy 300. Számosak ezenkívül a laktanyák és őrházak, bazárok, khánok, raktárak, kávéházak.

Házainak számát némelyek 100,000 teszik, melyekben 850,000 ember találja lakását. Nyelvet illetőleg ezek legnagyobb részt törökök; a görögöket 100,000, örményeket 40,000, frankokat azaz idegen hatalmasságok alattvalóit 5000 becsülik. Ezeken kívül vannak még arabok, bolgárok, számos zsidók, németek, olaszok, oláhok stb.

A görögök, mint legrégibb lakosai Konstantinápolynak főleg a *Fanar* városrészt, továbbá *Pera* s *Galata* külvárosokat tartják elfoglalva; ámbár a város többi részeiben s a Bosporus melletti falukban is számosan laknak. Foglalatosságuk: mindenféle ipartüzlet és kereskedés. Ők kereskedők, bankárok, hajhászok, építésszek, kertészek, orvosok, s ezenkívül minden czéhben feltalálhatók. Ezelőtt voltak köztök, kik magukat nemeseknek, hercegi vérből származottaknak tarták; de a görög forradalom e tekintetben nagy változást szült. Azon fényes aristocratia, mely a byzantiumi császárság dicsőségét Stambulban, az ugynevezett Fanar városrészben folytatni akará, nagy részben szétriasztatott; némely főcsaládok száműzettek; mások Naupliába Görögországba költöztek, hol még maradt hiúságokra s nagyravágyásukra némi remény. A görögöknek van itt szinte patriarchajuk, ki a görög nemzet helytartójának tekintetik; egy gymnasiumok, több elemi iskolákkal, templomokkal és kórházakkal együtt. Hanem egy illy igénytelen görög szentegyház, ezelőtt többbe került a görögöknek, mint a legpompásabb mosé, minaretjeivel. — A görögök jelenleg vallásukban találják fel utolsó vigasztalásukat; csak templomaikban emlékezhetnek nemzetük egységére; mert keleten a vallás a hazaszeretettel egyértelmű, s a vallás szentsége, egyszersmind a haza jelképe. Ki a konstantinápolyi görögök valódi jellemét rajzolni kívánná, az jelenben nagyon csalatkoznék. Sok utazási könyvben mindennapi állítás az: miszerint a konstantinápolyi görögök vig kedélyűek, viseletükben finomak, ravaszok, könyelműek és állhatatlanok. Mind

ez nem így van; ők nem hasonlítanak sem a régi görög császárság ivadékaikhoz, sem a mostani Görögország lakóihoz; csak az bizonyos, hogy jellemük ingósága miatt, jellemezni sem lehet őket.

Az örmények a Héttorony városrészben, s a Theodosius régi kikötője szomszédságában laknak főleg. E nemzetet már a teremő kereskedő népnek alkotá. Ők keveset törődnek ősi történetükkal, Erivannal, Odessával, s az Eufrat partjaival; hanem annyival többet a pénzzel. És ha egyszer kincsszekrényüket megtöltheték, ez épen úgy zárva marad, mint a koporsó. Az örménynek mindenütt van kereskedelmi telepje s levelezője; minden bazarban, karavánban és kereskedelmi társaságban ott találni őt. Vagyont illetőleg sokkal gazdagabbak a görögöknél, s azért a törököktől nagyobb becsültetésben részesülnek. Ők viszik a felügyeletet a bazarok felett; a török országnagyoknak kedvelt bankárjai és áruszerzői. Már egy század óta a porta őket kirekesztőleg meghagyta a pénzveretési jogban; és sem száműzés, sem halálos büntetések meg nem foszthaták őket ez előnytől. Fejük a konstantinápolyi patriarcha, ki képviselőjük a kormánynál. A porta csak ő hozzá fordul minden ügyben, mi az örményeket illeti, különösen az adó tárgyában. A katolikus örmények, az orthodox örmény hitűekkel, kik sokkal számosabbak, nagy ellenségeskedésben élnek, s ezelőtt nem ismertettek el a törökök által törvényesen; hanem jelenleg ezeknek is saját metropolitájuk van.

A konstantinápolyi zsidók, nagy részben azon spanyol zsidók maradékai, kiket, számszerint 800,000, Ferdinand és Isabella Spanyolországból kiűztek, s most is a spanyol nyelvet beszélik. Ők nem laknak szétszórva, hanem kizárólag a *Kassa kő*i városrészben foglaltak helyet. Itt élnek ők saját törvényeik alatt, mint Dávid és Salamon idejében. Nekik saját kormányhatóságuk, törvényhozó gyűlésük, polgári, sőt fenyítő törvényszékük is van mind azon esetekben, melyekben az államügyész érdekelve nincs, vagy halálosbüntetés nem forog szőnyegen. Továbbá közös nemzeti költségen tartanak jóltevő s ápoló-intézeteket, s fizetnek rendőröket, kik az istenitisztelet tartására, vallási szokásokra, és törvényeik foganasítására felügyelnek. Azok, kik a konstantinápolyi zsidók közigazgatását gyökeresen ismerik, állítják, hogy ezt az európai

nemzeteknek is példányul lehetne felállítani. — Lakházaik mind szürke színre vannak festve; sarujok kék, s fejükön vörös süveget viselnek, melly ismét kék kendővel vétetik körül. Arczaik által minden más fővárosi lakosoktól egyszerre megkülönböztethetők. — Foglalatosságuk itt is az, mi más országokban: hajhászok, házalók, kereskedők, bankárok, üzérek mindenben mi csak hasznót hajt; s ha egy ajtón tizszer kidoznak, más ajtón tizenegyszer ismét visszatérnek. A zsidónők a haremek titokteljes belsejéig behatnak, hol pipere árukkal üzérkednek, és cselszövényekre, s mindennemű szolgáltatattételre felhagyják magukat használtatni. És lehet mondani, hogy minden, mit eddig a keresztény írók a haremek titkairól közretettek, a zsidónők közlései következtében jöttek tudomásra. — Mi vagyonosságukat illeti: egyesek közülök roppant kincseket gyűjtöttek; s ezek nagy fényüzéssel élnek, de csak belső háztartásukban, mert a török birodalomban nem tanácsos valakinek gazdagságát külsőleg is fitogtatni. Ellenben a szegényebb osztály felette ronda; itt nem láthatni egyebet piszkos házaknál, s rongyokba öltözött koldusoknál; és ez az oka, miért a törökök a dögmirigy behurczoltatását főleg a zsidóknak tulajdonítják. — Egyébiránt a konstantinápolyi zsidók fanatikusabbak, mint akarmelly más országban lakó hitrokonak. A görögöket különösen gyűlölik, s azokat hol csak lehet, üldözik. S ezért a görögök az izraelitákra borzasztó vétkeket fognak, mellyek egészen hitelt nem érdemelnek ugyan, bár a zsidó renegatok vallomásai e vádat megerősíteni látszanak. — A török birodalom törvényei nem szigorúak, s annyi-
val kevesbé kegyetlenek a zsidók irányában; de köz életben minden nem muzulmán lakosok közt legjobban megvettetnek általuk, és nagy közadót kell fizetniök. A zsidók főnöke: *Hakambasi* néven neveztetik.

A konstantinápolyi jótékony intézetek közül leginkább kiemelendők a fentebb röviden érintett „*imaretek*“ vagy szegénykonyhák. Ezekben naponként kenyér, rizs, s más étkek osztatnak ki ingyen mind azon egyének közt, kik valami hiteltérdemlő szegénységi bizonyítvánnyal ellátvák. Konstantinápolyban nincs olly imaret, melly legalább 3000 szegényt ne tartana naponként; ide nem számítván a tanulókat, irnokokat, a mosék szolgálait, kik szinte e jótékony intézetek által tápláltatnak. Az imaretek után következnek a számos kórhá-

zak, hova beteg és lak nélküli szegények vétetnek fel. Minden illy kóroda mellett van egy kert, melly tiszta levegőt szolgáltat, és több kutak és vízmedenczék. A szobák ezekben tiszták és téresek, hanem egyedüli bútorszatok nagy kerek divánokból áll, mellyeken 20—30 egyén fekkethik éjjel úgy mint nappal. Mindenik kórodában nagy számmal vannak betegápolók alkalmazva, kiknek türelme s a betegekkel szelid bánása különösen dicsértetik. E kórodákat a törökök „*Darous-Sifa*“ azaz: jutalomháznak, vagy „*Davakane*“, orvosságházának nevezik. E nevezet azt gyanítatja, mintha a török kórodák is a mieinkhez lennének hasonlók; de nem így van, mert itt a szegények és betegek felvétetnek ugyan, de semmi orvosi segedelemben nem részesülnek. Keresztény kórodákhoz hasonló török intézet csak négy van, t. i. a katonai kórház, melly 1000—1200 beteget felvehet; továbbá két kóroda testőrség számára, s egy a tengerészi katonáknak az arsenal épületében. — A kórodákon kívül találtatik egy tébolyodottak-intézete is a Szolimaniában. Itt mindenik szerencsétlen lánczhoz köttetik, s nem kap mást, mint egy takarózót, szalmazsákot, s naponként kenyeret és egy korsó vizet. Orvosi segedelemről szó sincs; s azért gyakran megtörténik, hogy ki úgy hozatott be csak mint eszelős, itt tökéletes örültté lett.

Konstantinápolyban az égések nagyon szokott tünemények. A szűk és rendetlen utcák, a fából épült házak, a tűzoltó intézetek gyarlósága okai annak, hogy néha egész városrészek hamuvá porlasztatnak. A leégett házak rendesen ugyan hamar helyreállittatnak, de szabálytalanul. Sokszor magában a belvárosban láthatni roppant üres telkeket, mellyek szántóföldeknek, réteknek, kerteknek használtatnak; vagy pedig rakhelyei minden utcái piszoknak és szemétnék.

A városi rendőrség, melly különben igen gyarló lábon áll, a főváros élelemszerekkeli ellátását még is figyelme tárgyául tüzi ki. Vagy inkább a kormány ügyel fel arra, hogy e tekintetben szükség és drágaság ne keletkezzék, mi könnyen lázadást idézhetne elő. Ez okból a termékenyebb török tartományoknak kötelességükben áll gabonát folyvást szállittatni a fővárosba, mellyet aztán a kormány bizonyos nyereség mellett a kenyérsütőknek enged át. Magánosak gabonakereskedést a fővárosban nem folytathatnak.

Europának egyik fővárosában sem lehet látni annyi gaz-

dátlan ebet utczákon, mint Konstantinápolyban. S a mi különös, a török tisztátalan állatnak nyilatkoztatja a kutyát, s azt házánál nem is tartja; de azért bántani az ebeket, véteknek hiszi, s ki egy ebet nyilvánosan kinozna vagy épen agyonütne, nehezen kerülné el a nép bosszuját. Nem ritkaság, hogy a gazdagabb törökök cselédeiket egyenesen azért küldik ki, hogy az utczákon kóborló kutyáknak hust osztogassanak. S e kóbor ebek háládatosak is szoktak lenni, mert a keletiesen öltözött embereket nem bántják, hanem csak az európai öltönyös egyéneket rohanják meg.

A közegészségre s köztisztaságra való rendőri felügyelet szinte gyarló lábon áll, ámbár ez a mostani szultán alatt meglehetősen javult. Az utczai szemet elhordását ezelőtt csak a jóltevő esőre bízták, melly a lejtős utczákat megöntözté, s a szemettől megtisztítá; a döglött állatokat pedig a kutyák és ragadozó-madarak emészték föl. Jelenleg különös fermának által kötelességül tétetik a háziuraknak, hogy házaik előtt rendszeren separtessenek, s minden rondaságot elhordassanak. — Sokan a dögmirigy létezését a török birodalomban a köz tisztátalanságnak tulajdonítják; de hibásan; mert a török mind testét, mind szobáját felette tisztán tartja, s e tekintetben egy nemzet sem múlja felül. Hanem keleten a meleg éghajlat hamarébb kifejleszti a ragályos kóranyagot, s ez kereskedésben a portékákkal hurczoltatik be leginkább.

Már a fényűzésre s öltözetre felügyelő rendörködés sokkal szigorubb. Így például a raják (nem muzulman lakosok) csak barna vagy fekete köpenyt, az örmény csak piros csizmát hordhat; s a törököknek kerek szőrkalapot, a zsidóknak és görögöknek sárga papucsot viselni, keményen tiltatik. Tolvajokra, kóborlókra, kéjhölgyekre különös rendőrség ügyel fel. Az élelemszerekkeli csalás szigoruan büntettetik; s nem ritkaság, hogy sütők, mészárosok mértékbeni csalás miatt talpbotoztatással fenytetnek, vagy füleik boltjuk ajtajához szegeztetnek. Általában Törökországban nagyon gyorsan megy az igazságszolgáltatás, s a kihágást a büntetés is rögtön követi. — Idegenekkel a török rendőrség mit sem gondol; utlevelet sehol sem kérnek, s ha az utas vámilletékét megfizeti, háborítlanul utazhatik egész birodalomban. És mind e rendőri hiány daczára, egy európai fővárosban sincs olly kevés tolvaj, kóborló, kalandor és koldus, mint Konstantinápolyban.

A konstantinápolyi kereskedés, kedvező fekvésénél fogva igen terjedelmes és nagy fontossága; de ez nem a törökök, hanem az örmények, görögök, zsidók és frankok kezében van. Mióta a déli oroszországi földmivelés és kereskedés olly nagy jelentőségű fejlődésnek indult, azóta az orosz tartományokkal kereskedés felette élénk, csak hogy a rakott hajókat a török némán nézi, mert ő az egész üzletben részt nem vesz. Műipara azonban nem jelentékeny; csupán a fegyver, selyem, gyapot, bőr, pipa gyárak érdemelnek kiemelését.

Közmulató helyeket, sétatérket Törökország fővárosában ne keressünk. Társaságos mulatságot a muzulman nem ismer, minek főoka természetesen a szépnemnek zárvatartása. De különben is a török komoly, magába zárkozó, és kevés beszédű. Ritkán megy ő ki sétálni, s ha megy, főleg a köztemetőket látogatja meg. E temető helyek fákkal, különösen ciprusokkal vannak betöltve, s a sirdombok virágokkal ékesítvék. Megjegyzést érdemel azon körülmény, miszerint az európai törökök Ázsiát tartják valódi hazájuknak, s azért a konstantinápolyiak, főleg Skutariban az ázsiai oldalon temetkeznek. — Valóban bámulandó, hogy a török soha sem unja meg magát, pedig a köz mulatságokat, színházakat méltóságán alulaknak tartja. Szerencse játékokat, mellyek más fővárosokban olly sok szerencsétlenséget okoznak, a török nem ismer.

A törökök mind szokásaiknál, mind jellemüknél fogva, csendes, békés indulatúak; de ha megharagittatnak, vagy fanatizmusok felköltetik, akkor vadak és nehezen korlátozhatók. És ámbár sokan közülök titokban mind a bort mind más szeszest italt élvezik, azért nyilvánosan ezt soha sem cselekszik; s részeg törököt látni nem lehet. Ünnepeken, vagy mulatságok alkalmával nagy csoportban nem gyűlnek össze; időtöltéseik, beszélgetéseik nem lármások; verekedések vagy épen gyilkosságok ritka jelenetek. Különben a városban fegyvert hordani mind a polgáriaknak, mind a katonáknak tiltatik. Néha ugyan van rá eset, hogy török ifjonczok a rajákat megtámadják s meg is döngetik; mi különösen a görögökkel szokott megtörténni, kiket a törökök az oroszokkal egy érzelműeknek tartván, nagyon gyűlölnek. — *Rajak* neve alatt a török birodalomban általjában minden nem muzulman lakos értetik; de a törökök különbséget tesznek köztök. A görögöket például, kik Konstantinápoly meghódítása által szabadságaikat erőszak

következtében veszték el: *jesiroknak* azaz rabszolgáknak; az örményeket, kik önként adák meg magukat: *rajáknak* vagy alattvalóknak; s a zsidókat, kik mint száműzöttek itt menhelyet kerestek és találtak: *musafiroknak*, azaz vendégeknak hívják.

Közönségesen tudva van, hogy Törökországban minden más európai idegen nemzetbeli szigorúan elkülönzi magát, a fővárosban van különös angol, francia, olasz, német, stb. nemzet. Mind e nemzetek Pera külvárosban együtt laknak, s bár számra csak 5000 lehetnek, azért több lármát csinálnak, mint az összes honi lakosok. A törökök frankoknak hívják, ők pedig magukat ez általános czimen: „keresztény nemzet“ neveztetik; hanem néhány becsületes kereskedő kivételével, a muzulmánoknál igen rossz eszmét költhetnek fel a keresztény világ mibenlétéről.

Ugyanis a török némi csekély hibái mellett a legszebb erényekkel bir. Egyik legszebb erénye mindjárt a hü szótartás, mert a török adott szavának hamarébb lehet hinni, mint a keresztények írásbeli kötelezettségének. E mellett • szó teljes értelmében becsületes, és tiszta minden alacsony haszonkereséstől. Ha valaki például kévéházban vagy más közhelyen, hol csupán törökök vannak, óráját vagy pénzerszényét ott felejt: bizonyos lehet benne, hogy huzamos idő múlva is hiány nélkül visszakapja. További kitűnő erényei a törökök: a vendégszeretés és jótékonyosság, mellyeket a korán fő vallásbeli kötelességeknek tűzött ugyan ki; de mivel a török ez erényeket minden fitogtatás, vagy mellékes czél nélkül gyakorolja, világos, hogy ezek természeti jelleme kifolyásai inkább. Tanúságot tesznek a mondottakra a számtalan kórházak, szegényintézetek, ingyen konyhák, khámok, közutak. És a szerencsétlenek-eránti részvét, s az emberi szívet jellemző gyöngédség nem csupán embertársak, hanem állatok irányában is mutatkozik. Így gyakran lehet látni a Zsófia mosénál tartatni szokott madárvásárokon, hogy a törökök megvásárolják a madarakat csak azért, hogy szabadságaikat ismét visszaadhassák. A házatlan ebeket még a főváros utczáin is szabadon hagyják kalandozni, s némelyek még hust osztanak ki köztök, holott a török a kutyákat tisztátalan állatoknak tartja.

Pótlékul a társaságos mulatságokhoz még megemlíthetjük, hogy a törökök ha magok nem gyakorolják is, de szen-

vedélyes barátjai a táncznak és zenének. A fiatal görögök tánczaiban és zenéjében órákig el tudnak gyönyörködni. A törökök közt azonban a dervisek (török szerzetesek) magok is üzik a zenészetet és éneklést; s mind a kettőre a törököknek nagy hajlama volna, ha ezek a próféta példája után illetleneknek nem tartatnának. Ennek daczára magok közt a szultánok közt többen voltak zenekedvelők, s valódi zenészek, mint például: I. Bajazet, II. Selim, I. Mustafa, IV. Murad, I. Ibrahim, IV. Muhamed, II. Mahmud, stb. A katonaságnál szinte szokásban voltak, s vannak maiglan a tábori zenekarok; sőt ezeket a keresztény hadseregek is elfogadták a törököktől.

Két fő ünnepe a törököknek: a *Ramazan* és a *Beiram*. Az első egy hónapig tartó török nagy böjt. Ez idő alatt nappal sem enni, sem inni, sem valami gyönyört élvezni nem szabad. A muezinok már jókor reggel hívják fel minaretjeikből a híveket imádságra, és nélkülözésre. Az ételen és italon kívül tiltva van a dohányzás, virág vagy illatos víz szaglása, orvosság bevétele, vagy sebekre alkalmazása a gyógyszernek, érvágás, fördés, masztiksgyökérrágás, sőt a nyálnak lenyelése is. Kivételnek a böjtölés alul a betegek, gyengélkedők, katonák a táborban, csakhogy a mit elmulasztottak, azt másik hónapban kell kipótolni.

Mihelyt pedig a Ramazan utolsó estvéjén az új hold az öröndetes Seval hónap érkezését jelenti: ekkor kezdődik a nagy *Beiram* ünnep, melly *Id-Fitr*, böjtszakítónak is nevezetik. Ez ünnepnek tulajdonképen csak egy napig kellene tartani, de ezt a hosszas nélkülözésben kifáradt törökök 3 napra nyújtják. A Beiram ünnep kezdete, mint más nagy ünnepélyek, ágyudurogások közt jelentetik a népnek, melly ünnepi köntösében vidám arcczal tódul mosékba imádságát s háláját elvégzendő. Ez ünnep némi részben a keresztények új évéhez hasonlít, mert ekkor a törökök barátjaikat, ismerőseiket, rokonaikat, előljáróikat meglátogatják, üdvözlő beszéddel köszöntik, s a vagyonosok roppant ajándékokat osztogatnak szét. Harag és ellenségeskedés ilyenkor megszűnik, s utálattal halmoztatnék el az, ki bocsánatért esedező haragosának szívből meg nem engedne. Még a török hölgyek is nagyobb szabadságot élveznek ez örömnapiakon, egész sor hintók robognak az utcákon, mellyekben az elfátyolozott, és csak orrukat s szemüket mutató török hölgyek látogatásokat tenni indulnak.

A császári udvarban nagyszerű hódolat tartatik. A nagymufti és nagyvezér élén az államhivatalnokok a szultán ruhája megcsókolására eresztetnek; előléptetések, rendjelek, jutalmak osztogattnak. Közhelyeken zenészek, kötelentánczolók s mindenféle művészek mulattatják a közönséget; sőt e napokon még a keresztények is részt vesznek a törökök mulatságaiban s örömeiben.

A lakás Konstantinápolyban olcsóbb, mint más európai fővárosokban. Így az aprómarhák jutányos áron kaphatók; az ázsiai partokról pedig a legszebb s kitűnő jóságú gyümölcsök és zöltségek árasztják el a piacokat. Bort a görögök árulnak, még pedig egy pintet 3 pengő krajczárért. Ősszel sok vaddisznó és fűj emésztetik el, melly utóbbiak seregestől ereszkednek le a Feketetenger és Bosporus partjaira. Végre a szomszéd tengerek és folyók mindennemű halakat nagy bőséggel szolgáltatnak. Azonban a liszt és hus sokkal olcsóbb lehetne a főváros fekvéséhez képest, melly nem csak közelről, hanem hajók segedelmével távol tartományokból is jutányosan látathatnék el mindenféle élelmi cikkekkel.

A konstantinápolyi tengerszoros vagy is *Bosporus* a Feketetengert a Marmoratengerrel kapcsolja össze. Hossza $3\frac{1}{4}$ mértföld, szélessége közönségesen 900 öl. Védelmére több ágyutelek és várdák épültek a partra, név szerint 4 az európai (Kila, Karibdse, Rumilikavak, Rumili-Hissari), 4 az ázsiai parton (Riva, Poiras, Anadoli-Kavak, Anadoli-Hissari). A kikötő pedig az *Aranykürtben*, egy a szárazra mélyen benyúló öbölben fekszik, melly a tulajdonképeni Konstantinápolyt elválasztja Pera, Galata, Tophana külvárosoktól. — Skutaritól délre fekszenek az ugynevezett *Herczegszigetek*: Prinkipe, Khalki, Antigona stb., mellyek rakvák nyájas falukkal, szép kertekkel, csinos nyári lakokkal, zárdákkal, hova a fővárosi népesség örömet tesz kirándulásokat; dögmirigy idejében pedig menhelyekül használtatnak. — A tengerszorosbai bemenetet a Feketetenger felől a törökök „*Bogaz*“ torkolatnak hívják. Épen előtte emelkednek fel a tajtékozó hullámok a *kyanaei* szigetek sziklatömegei, mellyek már az Argonauták kalandoros történetéből ismeretesek.

Konstantinápoly igéző szépségű környékéből, még e következő helyeket emeljük ki: *Bujukdere*, a konstantinápolyi csatorna mellett, az európai oldalon. Itt szoktak az európai

követek nyáron tartózkodni, holiszip keleti izlésre épült nyárilakokat birnak. Az egész helység ős gesztenye, tölgy és bükkfák árnyékában fekszik, egy hosszú rétvölgy elején, melly a szárazföld felé azon erdőkkel fedett halmokig terjed, mellyekből vezettetik le az 560 öl hosszú, 40 öl széles, s 21 fejez oszloppal ékesített *Bagdse-kői* csatorna; s mellette terjed el a belgrádi erdő négy roppant vízvezetőjével: a törökök paradicsoma, és a görögök tempéje. Északkeletre Bujukderétől fekszik *Delitalian* tengerparti helység. Innen körüledve a Mesarburnu hegyfokot, lépcsőnként pompásabban fejlődik ki a tájék; erkelyszerűleg fekvő faluk, setét völgyek, ciprus és platán fákkal koronázott halmok, rózsabokrokkal kerített nyárilakok vastag fügefák árnyékában, kellemesen váltják fel egymást, s az egész tájéket varázskertté alakítják. *Therapia*, II. Mahmud szultánnak kedves mulatóhelye gyönyörű kilátással a vitorláhajókkal rakott tengerre, s a főbb görög családok nyári kastélyaival. Átellenben nyílik meg Kis-Ázsia legregényesebb völgye, az ugynevezett *Királyvölgy*. *Beikos*, *Szultania*, *Jedsirkői* faluk az ázsiai parton, fügéikről híresek. *Besiktas*, falu és a szultánok kedvelt mulatóhelye az európai parton, két regényes völgy torkolatánál, mellynek közelében a Bosporus mellett fekszik a *Dulma-Bakse* nevű (dinnyekert) császári mulató palota és egy fegyvergyár. *Csiragan*, a mostani szultánnak legkedvesebb mulató kastélya, melly nem régen épült fel. *Rumili-Hissari*, a konstantinápolyi tengerszoros legkeskenyebb helyén. Itt veretett Darius hidat, s itt hozta által roppant seregét. *Belgrád*, görög falu, egy nagy erdőség közepén, hol több patakok és folyók fakadván, víztartóit képezik, a fővárosba vezető csatornáknak. *Pyrgos*, egy 2700 láb hosszú és 110 láb magas vízvezető csatornával, mellyet még a görög császárok építettek, s az ó kornak egyik legpompásabb emléke.

Rekesztékül Konstantinápoly történetét is röviden megemlítjük: Eusebius Pamphili caesareai püspök 314-ben azt mondja „Chronicon“-jában, hogy e várost *Byzas* megarai király alapítá, 658 körül Kr. előtt. Alapítója után *Byzantium*-nak neveztették. Az akkori kis gyarmat csak a mostani szerialydombot foglalá el; de kereskedelem tekintetében kedvező fekvése csakhamar kiemelé azt jelentéktelen helyzetéből, s Byzancz nem sokára részt vön minden politikai események-

ben. Darabig Darius Hystaspisnak volt alája vetve, a plataei csata után azonban, 479-ben Kr. e. Pausanias spartai király által ismét felszabadított, midőn a görög tengeri városok Athene nyomasztó főuralma ellen fölkeltek, Byzancz is ezekhez csatlakozott; két évvel azonban a fölkelés után Alcibiades athenei fővezér által elfoglaltatott. Az atheneiektől ismét Lysander spartai fővezér által elvétellett. Byzancz a szövetséges háboruban is részt vett Athene ellen; később azonban Athenehez csatlakozott Filep macedoniai király ellen, ki azt sokáig hiába ostromlá. Byzancz Nagy Sándor alatt sem veszté el végkép önállóságát; ennek halála után pedig Antigonust segíté Polysperchon s később Seleucus ellen. Midőn Brennus bukása után a gallusok Thracziában megtelepedének, Byzancz több ideig adózójuk volt. Adóját beszerzendő, a Bosporuson keresztülmenő hajókat vám alá vette, miért is a rhodusiakkal bonyolódott háboruságba. Ezen bajban a romaiakhoz csatlakozott, kiknek uralma alatt fő kereskedelmi pontra emelkedék. Midőn azonban Septimius Severus ellenében Pescenius Niger pártjára állott, Septimius három évig ostromlá azt, s végre 196-ban Kr. e. elpusztítá. Mindamellett csakhamar felvirágzott, míg végre 330-ban Krisztus után Nagy Konstantin császár a romai birodalom fővárosává emelé. Ez idő óta Konstantinápoly lett a neve, s „Nova Roma“-nak is mondták, s tizenegy századon keresztül fénytelijs fővárosa volt a romai, később a görög császárságnak. — Ez idő alatt 24-szer ostromoltatott: kétszer a régi görögök által (Alcibiades 410, és Filep macedoniai király 340 Kr. előtt); háromszor a romai császárok által (Severus 195, Maximus 236 és Konstantin 329 Kr. u.); egyszer a perzsák által (616 Kr. u.); egyszer az avarok által (626); hétszer az arabok által (654, 667, 672, 713, 743, 780, 798); kétszer a bolgárok által (764 és 914); kétszer a lázadók által (819 és 1048); egyszer a katolikusok által (1204), egyszer egy görög császár által (1261); háromszor a törökök által (1393, 1424, 1453). Ez ostromok közül 6 vezetett célhoz, azaz hatszor foglaltatott el a város; u. m.: háromszor Alcibiades, Severus és Konstantin; egyszer a nyugoti katolikusok, egyszer Palaeologus Mihály görög császár, és végre II. Muhamed török szultán által 1453-ban, melly idő óta folyvást török uralom alatt maradt, és többé nem ostromoltatott.

Második fővárosa az európai török birodalomnak *Drind-poly*, törökül *Edrene*. Fekszik részint dombos, részint mocsáros vidéken a Maricza hajózható folyó mellett, mellyel itt a Tundcsa és Arda folyamok egyesülnek, Konstantinápolytól északnyugotnak 30 mértföldnyire. Hajdan 1366 — 1453-ig székhelye volt a török császároknak. Lakosai számát 150,000 főre becsülik, kik közt görög csak 30,000. A város, melly kívülről szép tekintetet ad, köfállal kerítették körül, mellynek 11 kapuja van. Ezen kívül a várost egy négyszegletes, s 4 nagyobb, s 12 kisebb bástyatoronnyal erősített fellegvár védelmezi. Mint már említünk, távolról a szép fekvés, a számos mecsetek (40), s különösen a nagy mosé 4 nyulánk minarettjeivel s pompás kupjával, kedves látványt nyújt az utazónak; de belseje nem felel meg a külsőnek. Szabálytalan, szűk és roszul kövezett utcák; mindenféle piszok és szemét, faházak, rostélyos ablakok, tekintélytelen köztérek, a keleti zsarnoki uralmat árulják el. Épületei közt legnevezetesebb II. Selim moséja, mellyet Sinan görög építész épített, s e földön legszebb muhamedanus szentegyháznak tartatik. Roppant kupja, melly még 4 rőffel magasabb, mint a Zsófia templomé, porphyroszlopokon nyugszik, s 250 ablaka van, mellyek a Ramazan ünnepélyes éjjelein 1200 lámpa által világíttatnak. A minaretek legfelsőbb karzatára 380 lépcső vezet. A mosé egy nagy négyszögöt képez, mindenik oldala 180 lábnyi levén. Az előudvar is 180 láb négyszögben, 24 kupját három oldalról 26 granitoszlop tartja. Belső falai porcellánnal vannak behuzva; s a moséhoz 3 elemi s 24 nagyobb tanintézet (medresse) tartozik. Több szép mosén kívül vannak itt számos jótékony intézetek, örültházak, 53 khám, egy pompás bazar, melly 6000 boltot foglal magában. Két császári palota, névszerint az ó és új szerály, a város két végén, több szultánoktól, különösen pedig IV. Muhamedtől, ki itt legörömeztőbb lakott, fényesen felékesítették. Az ó szerály, ezen remek épület most üresen, s a hozzá tartozó gyönyörű kert a Tundcsa partján elhagyatva áll. Említést érdemlenek még: a nagyvízvezető, melly a várost vízzel látja el; a Maricza és Tundcsa szép hidjai; a romai izlésre épült városi köfalak és kapuk; több régiségek, s köztök a Hadrian császár óriási szobrának maradványa. — Drinápoly székhelye egy török nagymollának, egy görög óhitű patriarchának, 10 óhitű templommal

és számos török és görög tanintézetekkel. Műipara szinte nem megvetendő; különösen selyem, gyapju, gyapot, bőr-gyárakat illetőleg; valamint festőintézetei s illatos vizek készítése is kiemelést érdemlenek. Kereskedésének főágát képezi a nyers selyemmeli üzlet, melly évenként 4 millió forintot hoz forgásba; továbbá festett gyapot (igen szép), szappan, szattyán, rózsavíz, rózsasalaj, birsalma. Környékén egész rózsakerdők és csinos kertek gyönyörködtetik a szemet; s a drinápolyi szőlő leghiresebbnek tartatik az európai birodalomban. Általában a körülfekvő vidék igen termékeny, s kereskedése Konstantinápolylyal (karavánok által), s Enos tengerparti várossal felette élénk. — Mióta a törökök Drinápolyt elfoglalák, ellenséget nem látott; de 1829-ben Diebits orosz fővezér kardcsapás nélkül elfoglalá, s itt kötött meg a híres Drinápolyi békeszerződés, melly különösen Oláh, Moldva, Szerbországek politikai állapotjára, a Feketetenger és Bosporus szabad hajózhatására olly elhatározó befolyást eszközölt. 378-ban Valens római császár tökéletesen megveretett itt; ő maga is futásában egy parasztházban égett meg. Kantakuczenos János görög császár itt koronáztaték meg. — 1361. a törökök elfoglalván, I. Murad szultán az európai birodalom fővárosává választotta. — Régente Drinápoly „Uskadama“ néven ismertetett, és székvárosa volt a thraciai királynak.

Többi nevezetesebb helyek Rumiliában: *Visa* (a régieknél Byzia), regényes fekvésű város 6000 lakossal, egy fellegvárral, görög érseki székkal. Fekszik a Samacosca hegy oldalán, s régente a thraciai királyok székhelye volt; most vöröshagymáiról híres. *Jedsignis*, erődített bolgár város Konstantinápolyhoz 13 mértföldnyire. Lakosai durva posztót készítenek. Itt láthatni romjait azon kőfalnak, mellyel Anastasius császár birodalmát a barbarok ellen védni akará, s melly a Feketetengertől egész a Marmoratengerig húzódik. Környékén nézést érdemlő barlangok. *Csorlu*, a régiek Tirilosa, a Zorulos folyó mellett a Drinápolyból Konstantinápolyba vezető országutban, görög lakosokkal és egy görög püspöki székkal. *Silieri*, a Marmora melletti hegyfokon 8000 lakossal. *Kirkkississa*, vagy is „Negyvenegyház“, derék város Drinápolyhoz 7 órányira, 8000 lakossal, kik többnyire zsidók, örmények, görögök, kevés törökök. A régi 40 görög egyházból jelenleg csupán egy maradt fen. Drinápolyba kereskedik gyümölcsessel,

szőlővel, vajjal, sajttal s befőzöttekkel. Környéke róna s jó mívelésben áll. *Burgas*, a régi Anchialus helyén fekszik a Feketetenger egyik szép öble mellett. Lakosai kereskedésből és halászatból élnek. *Siseboli*, szinte a feketetenger partján fekszik a régi Antium s később Apollonia helyén. 8000 görög lakosai ügyes hajósok. Székhelye egy görög érseknek. *Kasgoi*, hegyoldalban fekvő falu, meleg ásványforrásokkal. *Ainada*, város a Feketetenger partján, melly itt igen meredek és szaggatott. Lakja 5000 török. E városka a Feketetenger vidékén legegészségtelenebb, mivel környéke tele mocsárokkal, miért is katonai őrsége gyakran változik. *Midia*, a régi Salmydessus emlékeivel, s 7000 lakossal. A várdaműveket még a genuaiak építették. *Csirmen*, dombon fekvő városocska, 2000 lakossal, eperfa erdőséggel és nevezetes selyemtenyésztéssel. *Hirvanli*, bolgároktól lakott városocska, kik gyapot kelméket és burnót készítenek.

Philippipolis, törökül *Filibe*, népes város a Balkán tövében, 60,000 lakossal, kiknek $\frac{2}{3}$ görög. Nevét vette Nagy Sándor atyjáról, Filepről, s a törökök már 1360-ban elfoglalták. A város tisztán és szépen épült, s fáradhatlan lakosai gyapju-gyapot, bőr, dohány, selyemáruk készítésével foglalkozkodnak. Székhelye egy görög érseknek, s nagybecsű régiségeknek. 1818-ban egy földrengés sok épületet összedöntött. Több görög és örmény templomok, mosék, khámok és fürdők ékesítik a várost, melly maga dombosan feküdve, minden oldalról termékeny rizsültetvényekkel környeztetik a Maricza mellékein; a dombokat pedig szőlők, és gyümölcs s szederkertek borítják. *Kapuli-Derbent*, hegyszoros, Traján kapujának romjaival. Az itteni hegyekben sok vasércz és ásványvizek találhatók. E szoros és Filibe közt fekszik *Tatár-Bazardszik*, a belgrádi országutban, 10,000 többnyire görög lakossal, kik sok bort, rizset és gyümölcsöt termesztenek. *Kazanlik*, a Tundcsa mellett 8000 lakossal. Rózsajáról híres. — *Silevria*, a régienél Solymbria, a Marmoratenger partján, nevezetes halászzattal, egy görög püspökkel, s korinthusi oszlopok romjaival. *Rodostó*, szinte a Marmora mellett, hegyoldalban fekvő, s bástyával kerített csinos város, 16,000 lakossal, derék kikötővel, görög érseki székkal. Itt halt meg II. Rákóczy Ferencz fejedelem. *Erakli*, a régi Heraklea, egy amphi-theatrum romjaival.

A szépségéről és termékenységéről híres *Chersonesus* félsziget egyik oldalát képezi, a *Hellespont* s a *Dardanellai* tengerszoros. E csatorna Gallipolinál egyszerre megszorul, s a Marmoratenger 1 mértföldnyi szélességre törpül össze. Mind a két parton világítótorony áll, u. m. a híres Kampsacusnál az ázsiai, és Gressánál az európai oldalon. Kies dombok és pompás szőlőhegyek tükrödzének a habokban. Szébb vizpartokat már Délamerika pompás folyói sem mutatnak. Csak-hogy itt a varázstájékat az emberi ipar, s az ős történet még érdekesebbé teszi. A dardanellai szorost több parti telepek és sziklavárák védelmezik, melyek közül legnevezetesebb a *Kilid-bahr* (tenger kulcsa), mely 155 ágyuval van megrakva. Szemközt az ázsiai parton van a *Szultanie-Kalessie* telep 196 ágyuval, és *Bogas-Hissar*, *Bocalli Kalessie*, 50 ágyuval; szemközt az ázsiai parton *Nagara-Burum*, a régi Abydos, 94 ágyuval. Ez utóbbi egyetlenegy erősség a szoros partján, mely száraz oldalról is védelmezhető. Összesen mind a két parton 814 ágyu és 8 mozsár számláltatik. Az aegai tenger felé eső torkolatnál ismét van egy pár várda, melyeket a híres Kiu-perli nagyvezér építtetett a velenceiek ellen; u. m. európai oldalon *Selad-bahr*, ázsiai oldalon *Hissar-Szultani*. E csatornán csak kereskedő hajók bocsáttatnak át. A fentemlített várak és telepek jelenleg jobb állapotban vannak, mint azelőtt. Mert daczára a roppant ágyutömegnek, 1770-ben az orosz flotta dudolva vitorlázott keresztül a Dardanellákon. 1797-ben Eldon lord e várműveket egészen elhanyagolva találta; s 1807-ben Dukvorth angol admiral sértetlenül keresztülhajózott minden dardanellai várda közt.

A *Chersonesus* félsziget fővárosa: *Gallipoli*, épen a dardanellai torkolatnál, csinos és erősen épült város, 10,000 török, 4000 görög és 3000 zsidó lakossal. Az itt gyártott szattyán legjobb az egész török birodalomban; ezenkívül vannak itt gyapotszövő és fonó, selyem, agyagedény gyárak. Kereskedése nagy fontosságu, s a város tele bazarokkal és rak-tárakkal. E volt Európában az első város, melyet a törökök elfoglaltak (1355). *Orikova*, hajdan Trajanopolis a Maricza mellett. Egy ideig Thracia fővárosa volt. *Dimotika*, Driná-nápolyhoz délre, a Maricza mellett, 15,000 lakossal, híres edénygyárakkal és selyemfonó intézetekkel. Itt tartózkodott egy darabig XII. Károly svéd király a pultavai szerencsétlen

ütközet után. *Enos*, élénk kereskedőváros a hasonló nevű öböl mellett, melybe itt a Maricza folyó ömlik, szappan és olajgyárrakkal, nevezetes halászzattal, s 10,000 főnyi népességgel. Székhelye egy görög püspöknek. *Makri*, a Marmoratenger partján, görög érseki székkal. *Gümürsina*, élénk kereskedőváros 12,000 lakossal. Nevezetes két országos vásáráról, melyeket Kis-Ázsiából, Örményországból, Krimiből, Lengyelországból is meglátogatnak. A Nestos mellett feküdt hajdan *Abdera*, Demokritus születéshelye. Itt éltek az ó korban elhírhedett abderiták, kik a számár árnyékán s a Latona békáin veszekedtek. *Cavala*, a Rhodope hegyszorulatai közt fekvő városocská, meglehetősen kereskedéssel. Itt született és neveltetett a híres Mehemed Ali, Egyptom alkirálya s reformatora. *Velimnia*, törökül: *Islemje*, a Balkán hegyszorulat szomszédságában, 20,000 többnyire bolgár lakossal, kik posztót, fegyvert, rózsaolajat készítenek, *Karnabad*, *Aidos*, az utolsó 1829-iki orosz táborozásokról ismeretesek.

2. B o l g á r o r s z á g.

(Moesia Inferior.)

Bolgárország vagy Bulgaria, fekszik az északi szélesség 42° 40' — és 44° közt, s határa keletre a Feketetenger; délre a Balkán hegység; nyugotra a Timok; északra a Duna folyam, ez Oláhországtól és Bessarabiától, ama Szerbországtól választván el.

Kiterjedése 1745 □ mértföld.

Egyébiránt tulajdonképeni Bolgárországot a török nem ismer, hanem ez *silistriai* helytartóságra, s *viddini* s *nikápolyi* szandcsakátokra osztatik fel. Bolgárország az európai török birodalomnak fekvésénél fogva legfontosabb tartománya, mert ez kulcsa Konstantinápolynak, s minden északról jövő ellenség, melly az ozman birodalom szívébe akar hatni, kénytelen előbb Bolgárországot meghódítani; mi épen nem könnyű feladat. Ugyanis Bolgárország kétszeres természeti erősség, melly már magában jelentékeny védelmet adna, ha szinte emberi ész és munka által nem erődítették is. Mert az ellenségnek előbb a hatalmas széles Duna folyamon, s aztán lentebb ismét a számtalan ágakra szakadó, erdős, szaggatott Balkán bércein és hegyszorulatain kelletik áttörnie. S hogy e

természetes akadályok még neveltessenek; mind a két vonalt számos kisebb nagyobb várak és erősségek védelmezik. Így például a dunai vonalon: Viddin, Lom, Rahova, Nikápoly, Szistov, Ruscsuk, Turtukan, Silistria, Rassova, Hirsova, Macsin, Izakcsa, Tulcsa; a balkáni vonalon pedig: Sumla, Várna, Pravady, Rasgrad, Ternova, Sofia, Lofcsa stb.

A bolgár nép jellemét s történetét a nemzetiségi czikk alatt már előadván, itt csupán Bolgárország rövid történetét annyiban érintjük meg, mennyiben ez minket magyarokat közelebbről illet; miután köztudomásu dolog, hogy hajdanában Bolgárország is a magyar korona tartománya vala. — Az Árpádok közül Imre király volt az első, ki a mostani Bulgáriát fegyveres erővel megtámadá, s egy időre meghódítá. Ezért V. István, koronázási ünnepélykor egyszersmind Bolgárország királyává is fölkenette magát. V. István uralkodása után több ideig nem volt köze a magyarnak Bulgáriával. Azonban az Árpádtörzs kihaltával Nagy Lajos, kinek dicsőséges hatalma annyira kiterjeszté a magyar birodalom határait, hogy akkor még Oroszország nagy része is mint alárendelt tartomány uralta a magyart, megtudván azt, hogy az egész keresztény világot veszélylyel fenyegető ozman fegyver a bolgár fejedelmen győzelmet von; használni akarta a kedvező alkalmat, a magyar koronának Bulgáriához régi jogát felevenítendő, s ez által egyszersmind gátot vetendő az ozman terjeszkedésnek. Melly végből 1365-ben edzett hadseregével Budáról elindult, s Orsovánál átkelvén a Dunán, legelőször is az erősített Viddint támadta meg ostrommal. A vár parancsnoka Sztrascsimir, hősies kitartással védelmezte e pontot, de végre is engedni kellett az erősebb magyar fegyvernek; s ezért magát feladván, mint hadifogoly Lajos által Horvátországba küldetett. Rövid idő alatt Viddinnek egész területe elfoglaltatott a magyarok által, s a győztes király Apor Dénes erdélyi vajdára bízta ennek kormányzatát, ki több ideig Viddinben székel, s ekkor több magyar család is megtelepedvén itt; Viddin magyarul *Bodony*-nak neveztetik. — Sisman a bolgár fejedelem Murat szultánnak ipává levén, kezet fogtak olly célból, hogy az elvesztett Viddint és területét egyesült erővel visszafoglalják. Erre Lajos király a következő évben serege élén ismét táborba szállt Viddin alatt, s 20 ezernyi magyar és oláh hadával 80,000 török és bolgár felett a legfényesebb diadalt vívta ki.

— 1369-ben Vljako az oláhországi vajda hűtlenül feltámadt Lajos király ellen. Apor Dienest és őrseregét kiverte Viddinből, s Bolgárország fejedelmének kiáltatá ki magát. Ekkor Lajos a magyar banderiumokkal ujlag, most már harmadszor vette be Viddint; Vljako pedig, ki az Erdélyből reátört Apor Miklós székelyeit szétverte, a Duna tulsó partján a mostani Kalafat körül állott vele szemközt, akadályozandó a magyarok átkelését a folyamon. Mindamellett Gara Miklós a macsói bán, az oláhok nyilzápóra daczára is a Dunán átvitte a magyar sereget, mire az oláhok vajdájukkal együtt futásnak eredtek, s országuk belsejébe vonultak. Lajos értesülvén Apor Miklós és serege elvesztéről, békét kötött a vajdával, ennek Viddinben elfogott sógorát, Sztrascsimirt szabad lábra állítá, s Viddin és Magyar-Bolgárország helytartójává tette.

Nagy Lajos halála után, Maria leányának férje Zsigmond király, az ozmannak mindinkább elönyomulását nem nézhető nyugton, s feltette magában a törököt az általa elfoglalt Bulgáriából s később Európából is kiverni. Nagyszerű czélja előmozdítása végett több keresztény fejedelmek egyesültek vele; különösen a francia, tetemes haderővel gyámolítá őt. 1394-ben, 130,000 főnyi hadsereg élén, mellynek derekát a magyar képezé, először is a védelme alatt álló Oláhországba nyomult. A törökök a mostani Turnul-Severinnél várták a keresztényeket, de itt ütközetre kerülven a dolog, megverettek, s a Dunán át Bulgáriába hajtottak. Zsigmond ekkor közbejött akadályok miatt visszatért Magyarországra, de csakhamar megjött onnan, s átkelvén seregével a Dunán, Viddint ostrommal bevette, s Nikápoly alá vonult. Itt a vitéz Bajazet szultán roppant seregével megütközött, de szerencsétlenül, mert a francziák szeleskedése, s az oláhok hitszegése következtében a keresztény hadsereg tökéletesen szétzuzatott, 20,000 embert hagyván a csatapiacson. — Ezután 25 év múlva 1419-ben Péterfy Miklós visszaadta a kölcsönt, mert ugyancsak Nikápoly és Nissa közt, rettentően megverte a törököt, 80,000 emberöket egészen tönkre tette, s már ekkor a magyar hadvezérek közt az ozmanok félelmes ostora Hunyadi János is feltűnt. —

Ezután Hunyady János bámulandó vitézség s roppant szerencsével harczolt az ozman ellen; de olykor a tulnyomó erő irányában még sem boldogulhatott. Így 1444-ben Ulászló

király 20,000 magyar, oláh és lengyel sereggel elindulván, miután Bolgárországot visszafoglalta, Várnánál ütközetre került a dolog. A török sereg, háromszorosan is felülmulván a magyar hadat, ezt tökéletesen szétverte, maga Ulászló is csatapiaczon maradván, a hős Hunyady pedig futásban keresvén menedéket. — A szerencsétlen várnai ütközet után, Magyarország kapui tárva nyitva lettek az ozman előtt, s ha Hunyady János és fia a nagy Mátyás hős vezéreivel nem áll a résen, a félhold egy századdal hamarébb tüzetett volna ki Buda falaira. — 1501-ben Mátyás király szerelemfia Corvin János, előbb Boszniában vervén meg a törököt, Bolgárországba is benyomult, itt Viddint elfoglalta, s a törököt Nikápolyig kergetvén, roppant hadi zsákmánnyal, s a török járom alul megszabadított bolgárok ezreivel tért vissza honába. — A mohácsi vész után csakugyan bekövetkezék az, mitől már régóta lehetett tartani. Az ozman elfoglalta, megigázta Magyarországot; s ez időtől fogva Bulgáriával semmi köze nem volt többé a magyarnak.

Bolgárország déli részét a Balkánhegység ágai borítván el, ez egészen hegyes, de a földterület a Duna felé mindinkább lesimul, s az északi részen igen szép völgyek, és termékeny térségek terülnek el. A Feketetenger és a Duna közt a föld egészen róna és mocsáros, melly vidék közönségesen „Dobrudcsá“-nak nevezetik. — Egyébiránt a *Balkán* hegyek, mellyek nyugotról keletre a Dunával párhuzamosan a Feketetenger felé huzódnak, a hóvonalt sehol sem érik el; csupán a *Skardus* bérczek csucsain marad a hó az év legnagyobb részében olvadatlanul. A roppant erdőségek, mellyek a Balkán északi oldalát borítják, a csekély népesség és ipar, a számos mocsárok és tavak, s végre a tartományok északrai hajlása okozzák azt, hogy Bolgárország éghajlata zordonabb, mint geographiai fekvésénél fogva gondolná az ember. Levegője azonban, a mocsáros Dobrudcsát kivéve, tiszta és egészséges. — A Balkán hegylánczból több hegyágak szakadnak ki a Duna irányában, s az ezek által képezett völgyekben, rövid ugyan, de több folyók és patakok sietnek a Duna hullámaival vegyülni. Illyen folyók: a *Timok*, *Arzer*, *Lom*, *Csibra*, *Agostul*, *Szerdul*, *Isker*, *Sereskul*, *Azma*, *Jautra*, *Kara-Lom*, *Ak-Lom* stb. A pompás *Duna* méltóságosan hömpölyög az ország északi határszélén, s a Feketengert több, s már nagyon iszapó-

sodott medrekben éri el. Strabo hajdanában 7 torkolatját jegyezte fel a Dunának; de jelenleg csak 4 főág különböztetik meg, u. m. a *kiliai*, *szulinai*, *szentgyörgyi* és *portisi*, mely főágak ismét számos kisebbekre oszlanak, melyek a Duna egész deltáját felette mocsárossá teszik. A *kiliai* ág hossza 15 mértföld, mélysége rendszeren 21, de torkolatánál 6—7 láb, mellyrenézve hajózásra nem alkalmas. Nagy hajókra egyedül alkalmas volna a *szulinai* ág, mellynek rendes tisztogatását az orosz kormány szerződésileg magára vállalá ugyan, s rendelt is meg tisztító gépet; de biz azért a folyó évről évre iszaposodik, úgy hogy maholnap rajta járni lehetetlen. Hossza $12\frac{1}{2}$ mértföld, mélysége ezelőtt Tulcsánál 60, torkolatjánál 20 láb volt, s egy mederben szakad a tengerbe. A *szentgyörgyi ág* szinte egy mederben ömlik a tengerbe, de a torkolatnál egy sziget, s ezentul egy fővénytörlet képződött, melly a tengerbe egy mértföldnyire nyulik be, s a hajók bevezését felette nehezítvén, rajta csupán halászcsonakok járnak. A *portisi* ág a szentgyörgyiből szakad ki a Bestepe hegyen alul, s dunavezinek is neveztetik, s a bolgár hegyek alján folyván, a limani vagy raselmi tóba ömlik, melly egy igen széles, de csekély mélységű csatornával a Feketetengerrel áll összeköttetésben. Mélysége csak 3 lábnyi, úgy hogy hajózásra tökéletesen alkalmatlan. A *Liman* tónak 12 mértföldnyi a kerülete, s 6—9 láb mély. Az egész portisi ág a drinápolyi békekötés következtében a töröknek maradt, s a szentgyörgyi ág és a limani tó között jelöltetett ki azon vonal, mellyen belől az egész térség semlegesnek nyilvánított, s mellyen sem falunak, sem erősségnek nem szabad lennie.

Bolgárország folyói közül még megemlítjük a *Karancsikot*, melly a Balkán hegyeiből jöven, nem a Duna felé, hanem evvel párhuzamosan a Feketetengerbe szakad. A Dunavölgye közepén róna, alacsony és mocsáros, valamint a Feketetenger melléke is; ellenben az ország déli, s dél nyugoti része hegyes, s a Duna felől dombos.

Földje a hegyek közt köves, a völgyekben és lapályokban igen termékeny, melly minden gabonanemeket gazdagon terem. És ámbár itt is sok jó földet láthatni még parlagon és műveletlenül: mindazáltal a bolgár községek sokkal vagyonosabbak, mint a szomszéd oláhországiak. Házaik jobban épülve; s öltözetjük is tehetős állapotra mutatnak. Fő termékei

az országnak : tiszta buza, roza, árpa, kukoricza, köles, dohány, selyem, épületi és tüzfifa. Állatokból : sok juh, szarvasmarha, kevés, de jó ló, sertés; a Dunában viza és kecsége, s a Feketetengeren mindenféle tengeri hal. Caviart sokat készítenek.

Népessége 2,400,000 lélek, kik közül 1,050,000 török, 830,000 bolgár, 250,000 tatár, 45,000 cigány, 20,000 zsidó, 5000 abadiota, a többi oláh. Vallásukra : 1,305,000 muhamedanus, 100,000 romai katolikus, 975,000 óhitű, 20,000 izraelita. — A törökök főleg a városokban és a Feketetenger partján Várna körül laknak; már a Dobrudcsát tatárok foglalták el csaknem kirekesztőleg, úgyhogy itt 100 tatárra sem jön egy török; a bolgárok a Balkán déli oldalán, s az ország nyugoti részén Viddin körül találtnak legszámosabban; míg az oláhok a Duna mellékét s a nyugot-északi tájakat ülték meg. Az abadioták új gyarmatok, s Candia szigetéből hozattak ide, s a nagy arab törzshöz számíthatók.

Nevezetesebb városok és faluk :

Viddin, magyarul : *Bodon*, hajdan Viminacium, fekszik a Duna jobb partján, Orsovától délre 15 mérföldnyire, kies környéken. Magát a várost egyedül erősítvényei, s még inkább 35 moséjának magas nyulánk félholdas minaretjei teszik sajátos tekintetűvé. Egy híres utazónak azon megjegyzése, miszerint minden török város egy, kívülről arany, belülről rothadó gyümölcs, Viddinre is alkalmazható. Utczái, épületei rondák, össze vissza kuszált, szabálytalan csoportozatok minden csin, izlés, symetria és tisztaság nélkül. Kitűnő pompás épülete egy sincs. Még a basa lakhelye is, a Dunára dülő vár is csak oszlopokkal támogatott roskadozó épület. A belvárosi mosék, a külvárosba kiszorított óhitű egyház és érseki lak, a khámok, vendéglők, nyilvános fürdők szinte rondák, s elhagyatott állapotban sinlödök. A fedeles nagy bazar vagy is vásártér, hol különféle ipar és terménycikket olcsón lehet kapni, rongyos tetejű. A kávéházak, medressek, nagyobbára nyílt fabódék; temetőkertjeit gaz és dudva lepte el. A belvárosban, vagy is az ugynevezett várban csupán törökök és néhány zsidók laknak; az ettől elválasztott külvárosban bolgárok és oláhok, kik bár ősi nyelvüket, vallásukkal együtt megtarták, de sok tekintetben egybeolvadtak hódító uraikkal. Az összes népesség száma 26,000, kiknek nagyobb része török, s kereskedéssel, hajózással és müiparral foglalatoskodnak. Épen a város előtt

van egy hosszú dunasziget, s evvel szemközt Oláhországban fekszik a híres besánczolt Kalafat, melly a mostani orosz-török háboruban annyira elhíresedett. — Viddin, mint erős vár, s Bolgárországnak védbástyája igen sokszor ostromlatott s bevétetett. Midőn Bolgárország szinte a magyar korona véduralma alatt állott, Viddinben rendes helytartót tartottak a magyarok, s ezek közül többen megtelepedének itt. Palaeolog János görög császár, rettegve a trónját veszélyeztető ozman hatalomtól, szorongatott állapotában ígéretet tön a pápának, miszerint országában a görög helyett a romf. kath. vallást hozandja be, s a pápával együtt segélyadásra hívta föl Nagy Lajos magyar királyt a török ellen. Ez ügy elintézése végett Viddint tüzek ki személyes találkozásuk helyéül; hol is mindketten fényes kísérettel megjelentek, s a magyar király, kedves mulató helyéről Lippáról, nagylelkű és bájos nejét Erzsébetet is magával vitte. S miután a hatalmas Lajos a gyöngye byzanci császárt segélyadási ígéretével megvigasztalá: Viddin a legpompásabb lakomák, fejedelmi multságok színhelyévé lön. — 1738-ban II. Rákóczy Ferencz fiát Györgyöt, az ausztriai háboruba keveredett porta ijesztő popánczul akarván felhasználni, Erdélyország fejedelmének kinevezte, s hogy a magyar határokhoz közel legyen, Viddinbe küldötte. Itt a viddini basa rendkívüli pompával fogadta őt; üdvözlő ágyulövések közt 300 keletiesen felcizfrázott lovaggal ment eleibe, diszes sátorokat huzatott a mezőn, s több napon át fényes lakomákat, harczjátékokat, lóversenyt s nyilazást rendelt tiszteletére. Ezután Rákóczy György a nagyvezér táborába mene; mert azt gondolta a porta, hogy mihelyt megtudja a magyar, hogy Rákóczy a török hadsereg élén áll, mindjárt az egész nemzet lóra ül és fegyvert ragad. De csalatkozott; mert senki sem mozdult, s miután september elején a törökök Orsovánál visszaverettek, Rákóczy Viddinbe tért vissza, miről Mikes Kelemen, ki Rákóczy kísérője volt, imigy panaszkodik: „Elkészülénk tehát, és a vezér táborába menénk, de „hogy menénk! mert példa nélkül való dolog a mi dolgunk, „senkinek közülünk lova nincsen, sem tábori eszköze stb. Mi- „csoda változás! ennekelőtte néhány hónappal nagy pompá- „val vittek be Viddinbe: most pedig még a városon sem „akartak keresztülvinni bennünket, hanem a városon kívül „a kertek között kellett sokat kerülni. Végtevére a szálóhelyre

„érkezénk, és itt is sátorok alatt vagyunk, *csak magunk, mint „a száműzöttek!”*“

Egy évvel ezelőtt Khevenhüller osztrák fővezér siker nélkül ostromlá Viddint, s koránsem birt a badeni gróf szerencséjével, ki 1698-ban az emelkedett dunaszigetről Viddint lövöldözteté s be is vevé azt.

Nevezetes Viddin még a híres *Paszvan Oglu* basáról, ki az előbbi század végén, s e századnak elején († 1807) magát a portától csaknem egészen függetlenné tudta tenni. Ez ugyanis a kiirtani szándékolt jancsárok élére állván, a viddini basát kiverte várából, s ura lett az egész városnak s a körülfekvő környéknek, s már Konstantinápoly ellen akart indulni, midőn magát meggondolva, visszatért, s Viddinben 10,000 emberrel védelmi állapotra készült. A szultán nagy erőt küldött Paszvan Oglu legyőzésére, de ennek ostromát vitézül visszaverte, úgy hogy az ostromlók Viddin alul elvonulni kénytelenítették. Ekkor Oglu ismét összeszedé előbb elbocsátott hadát, ezzel a dunai erősségeket újra elfoglalá, s a fővárost olly rémülésbe hozá, hogy a szultán kényszerítve érzé magát 1798-ban Paszvan Oglut viddini helytartóvá, 3 lófarkos basává nevezni, mi által a jancsári forradalom lecsillapult.

Az 182⁸/₉-ki orosz-török háboruban Achmet viddini basa igen rosszul viselte magát; mert Geismar orosz tábornok sokkal kisebb erővel éjjel seregét megtámadván, egészen szétverte, s annyira megriasztotta, hogy a törökök még az erős kalafáti sánczokat sem merték védeni, hanem gyáván Viddinbe visszahúzódtak.

1849. évi augusztus havában, a magyar felkelők Világosnál letevén a fegyvert, Kossuth volt magyarországi kormányzó 5000 s néhány száz menekült magyarral átlépte a török határt, s a porta oltalmába ajánlván magukat, Turnul Severinből Viddinbe, később Sumlába, majd Kiutahiába szállítottak; kivevén azokat, kik Hauslab osztrák tábornok felszólítására, Viddinből ismét hazájukba visszatértek.

Rahova, város és erősség, Viddinhez 10 órányira, 2000 lakossal. *Arzer-Palánka*, a romaiaknál Vatiaria, a Duna mellett, szinte erődített hely. Viddin és Rahova közt a Duna mellett fekszik *Lom*, vár és város 4000 lakossal. *Sophia*, törökül Triadicza, a romaiaknál Sardica, egyik legszebb és legnagyobb városa az európai török birodalomnak, az Isker vize

mellett egy gyönyörű rónaságon, melyet azonban távolról a Balkán hegyei vesznek körül. A város bástyákkal, tornyokkal jól meg van erősítve; kövezete is meglehetősen; s még maiglan számos régi műemlékekkel dicsekedhetik. Felséges bájoló környéke, jó s tiszta levegője, a számos szép mosék, keresztény templomok, zárdák, kertek, igen kellemes lakhelyé teszik e várost. Népesége 50,000 lélek, kik jobbra törökök, aztán bolgárok, görögök, kik eleven kereskedést üznek, s merino kelméket gyártanak. Az ország-ut Viddinből itt megy keresztül Filibe felé. Meleg fürdők. *Samakove*, erős váracskas a Skardus oldalában, 4000 lakossal, óhitű püspöki székhely. *Isladi*, csupán bolgároktól lakott hely, mely ezelőtt minden adózástól mentes volt, hanem helyette a császári szerrályba lovászokat tartozott szolgáltatni. *Perkossa*, az Igustul vizénél, 5000 lakossal.

Nikápoly, népes város és nevezetes erősség a Dunánál, mely itt a jobb parton Ozma, bal parton az Ólt vizét veszi fel, 20,000 lakossal, kik nagy részben romai kath. bolgárok. Van itt erős fellegrvár, óhitű érseki és kath. püspöki székhely, több mosé, nagy bazar és szép kertek. Nevezetes az 1396-iki nagy ütközetről, melyben I. Bajazed, Zsigmond magyar királyt francia szövetségeseivel együtt kegyetlenül megverte. Keletre innen szinte a Duna mellett 5 mértföldnyire fekszik *Szistov*, vár és élénk kereskedő város, 15,000 többnyire bolgár lakossal, kik bort termesztene, s avval kereskednek. Békötés Ausztria és Törökország közt 1791-ben. *Ternova*, Nikápolytól délre 12,000 többnyire bolgár lakossal, kik rózsakerteket művelvén, rózsaoajjal nevezetes kereskedést folytatnak, valamint selyemtenyészést is üznek. Érseki székhely. *Eskidsuma*, pompás hegyi vidéken, híres országosvásárokkal. *Razgrad*, erősített város a Fekete-Lom vizénél. A silisztriai, ruscsuki, ternovai és sumlai főországutak itt jönnek össze. Van 8000 lakosa. *Ruscsuk*, népes város és igen erős vár a Dunánál. Gyurgyovval szemközt, 30,000 lakossal, kiknek fele bolgár, örmény és zsidó. Keletre innen szinte a Duna mellett *Turtukai* nyílt város, mely a dunai oldalról sánczokkal és ágyuttelepekkel védelmeztetik, 6000 lakossal. Közel ide az oláh oldalon fekszik Oltenicza.

Silisztia, igen erős vár s fővárosa a róla nevezett helytartóságnak, mely Bolgárország nagyobb részét foglalja ma-

gában. Fekszik a Duna jobb partján, melly itt a Drisra folyót veszi magába, 30,000 török, bolgár, zsidó lakossal. Az 1828/, orosz-török háboruban, hosszas ostrom után elfoglalták az oroszok, miután az eltörlött jancsárok itt is árulást és lázadást idéztek elő. Lakosai börgyártartással, durva posztókészítéssel és kertészkedéssel foglalatoskodnak. *Aidos*, a burgasi öböl mellett, kikötővel és sok szélmalommal. A Feketetenger mellett a Balkán tövében fekszik *Misivria*, a régi Mesembria; s északra tőle szinte a Feketetenger mellett a régi *Odessus*, a Panysus folyó torkolatánál, melly most Varnának nevezetik. E folyam mellé épült a híres és nevezetes *Várna*, vár és erősség a Feketetenger partján. A város bástyákkal és tornyokkal igen meg van erősítve, s fellegrvárával együtt a török birodalom első rangu erősségeihez tartozik. Van itt 12 mosé, 2 óhitü egyház, tágas és kényelmes kikötő, 20,000 lakos, kik közt a görögök, örmények és zsidók élénk kereskedést üznek Konstantinápolylyal, s a déli orosz tartományokkal. Környéke róna és mocsáros, s mindjárt a városon alul délre egy nagy tó húzódik el, melly a város védelmét nagyon könnyíti. Nevezetes azon nagy ütközetről, melly itt 1444-ben a magyarok és törökök közt történt, s mellyben Ulászló magyar király is elesvén, a magyar had tökéletesen megveretett. 1828-ban nem tudták az oroszok elfoglalni sem a várost, sem a fellegrvárat, mind a mellett, hogy azt roppant erővel és huzamosan ostromlák; de 1829-ben Jussuf basa az orosz táborba embereivel átmenvén, a kapudánbasa 300 húséges bajnokával a fellegrvárba vonult, magát utolsó lehelletig védelmezendő; mit az oroszok látván, a parányi hős csapatot szabadon ereszték, és a várat és várost elfoglalák. *Tomiscár*, a régieknél *Tomi*, hol Ovidius mint számüzött hunyt el. Igen mocsáros helyen fekszik. *Kosztendse*, a régi *Constantia*, szinte a Feketetenger mellett. Környékében nagy kiterjedésü sóstavak vannak, mellyek partján feküdt hajdan *Hystriopolis*. *Babatag*, a romaiaknál *Vallis Domitiana*, népes város a Ramsin tava mellett, 10,000 tatár, török, örmény, zsidó lakossal, kik élénk kereskedést, halászatot, sófőzést, s mesterségeket üznek. Innen délre találjuk *Hadsi Oglu-Bazardsikot*, melly erődített városka. *Hirsova* vár a Duna mellett 4000 lakossal. *Izakcsi*, városka a Duna jobb partján, erős fellegrvárral. *Paravadi*, erődített város Várna és Sumla közt. *Rassova* szinte erősített hely.

Sumla, népes város 50,000 lakossal. Legerősebb védbástyája a töröknek az orosz ellen. Fekszik a Balkán hegység északi lejtős oldalán, félkörben. A hozzámenetel északra és nyugatra a főhegyláncznak egy ága az igen meredek és csaknem járhatatlan Balkan-Bazan által fedeztetik; de délkeletre Várna felé rónasággá nyílik a völgy, melyet apró dombocskák szaggatnak keresztül. Maga a város másfél mértföldnyi területben fekszik, s tornyokkal és sánczokkal védett köfállal vétetik körül; mely azonban magában a harcztan elveinek nem adna elegendő erősséget, ha a várostól északra 2000—3000 lépésnyire nem húzódnék el egy meredek hegylánczolat, mellynek koronája bástyákkal s árkokkal kerített terjedelmes s igen erős sánczolt tábort képez, melyet valami sikerrel is, csak tulnyomó ellenség támadhat meg s azért még eddig el nem foglaltatott. Lakosai híres rézművesek és bádigosok; s általában mind kereskedése, mind műipara nagy fontosságu. Az ugynevezett *Dobrudcsa* róna és mocsáros tájék, melyet főleg tatárok laknak, a Feketetenger és Duna közt fekszik. Nevezetesebb helyei a már említett Izakcsi, Hirsova, Babatag városokon kívül: *Tuldcsa*, erődített város a Duna partján; továbbá *Mangalia*, *Kara-Herman*, kis tengerparti városok kikötőkkel.

3. Bosnyákország.

Bosnyákország vagy *Bosznia*, melly hajdan független királyság, később szinte magyar koronai tartomány vala, fekszik az északi szélesség $42^{\circ} 44'$ — 45° és a keleti hosszúság $33^{\circ} 31'$ — $37^{\circ} 31'$ közt. Határai északra és nyugatra a Száva és Unna folyók, mellyek Horvátországtól választják el; keletre a Drina vize von határt Szerb és Bosnyákország közt; délnyugatra pedig Dalmatiával s Montenegroval határos, sőt foltonként az adriai tengerig nyúlik. — Áll a tulajdonképeni Bosnyákországból, továbbá Horvátország és Dalmatia elszakított részeiből, s végre Hercegovina hercegségből.

Kiterjedése 830 □ mértföld.

Egészen hegyes tartomány, melyet a dinariai és juliai Alpesek hegylánczai futnak keresztül; s némelly hegycsúcsok a 6000 láb magasságot eléri. A hegyek teteje kopasz és kösziklás; dereka erdőséggel borított. Ezek különböző neveket

vesznek fel u. m. *Maidanszka*, *Bermeginza*, *Zareva*, *Krno*, *Svisdha*, *Lyubacz*, *Bresztovacz*, *Blatnicza*, *Rapte*, *Sarugje*, *Terbova*, *Osren*, *Javornik*, *Medzenyak*, *Dubrava*, *Velovnik*, *Bormacsa*, *Grabovacz*, *Kopita*, *Lissina*, *Ranity*, *Janicsni*, *Gruboticza*, *Gradina*, *Velesch*, *Raduscha*, *Zrna-Gora* stb. Tulajdonképeni rónaság nincs is; csupán tágasabb ésszükebb völgyek szakítják át a keresztül ágadó hegylánczokat. — Fő folyóvize a *Száva*, mely Usticzánál lép a határra, s itt felveszi *Verbász*, *Okrina*, *Boszna* és a *Drina* folyamokat; számtalan apróbb patakokat és folyócskákat nem is említvén. Földje a hegyeken sziklás és köves, a folyók völgyeiben azonban igen termékeny; különösen Hercegovina legtermékenyebb része az országnak. Éghajlata inkább zordon, mint szelid; levegője éles, de tiszta és egészséges. A Bora nevű zordon szél, néha veszélyes az adriai tengeren utazó hajóknak.

Termékei: buza, rozs, kukoricza, kender, gyümölcs, bor, gesztenye és igen sok makk a roppant tölgyes erdőkben; mellynél fogva sertéstenyésztése minden házi állatok közt legfontosabb, mert ezekből évenként 100,000 darabnál is többet kihajt külföldre.

Műipara, ha néhány vasbányákat, rézhámorokat, vas-, réz-, bőr-gyárakat kivesszük, úgy szólván semmi. A cigányok a folyókból aranyport is szoktak mosni.

Népessége 1,053,000 lélek, kik közt 420,000 török, 270,000 horvát, 250,000 bosnyák, 100,000 morlák, 10,000 cigány, 3000 zsidó. Vallást illetőleg 470,000 muhámedanus, 310,000 óhitű, 270,000 romai katolikus, 3000 izraelita. A horvátok nagyobb részben r. katolikusok, valamint a bosnyákok óhitűek, de közülök már sokan áttértek az izlam hitre. A morlások óhitűek és katolikusok. A törökök mind muzulmanok. A bosnyák igen szép, erős, egészséges népfaj; harczias szellemű, de makacs is a legnagyobb mértékben; miért a portának sok baja van vele, s a rendes ujonczozás még ide be nem hozathatott; sőt a Tansimatot is erőszakkal kellett Omer basának behozni. Harczias szellemük békében rablásra fajul el; s néha még az osztrák határszéleket is fegyveres rablók rohanják meg.

Nevezetesebb városok és helyek a tulajdonképeni *Bosnyákországban*:

Szerajevo vagy *Bosznaszzeráj*, fővárosa az egész tarto-

mánynak a Boszna vize által felvett Miliaska folyó mellett. A város meglehetősen szépen épült, s vastag kőfallal kerítettik körül; ezenkívül a felsőváros több várművekkel védelmezhető. Fekszik a régi Tiberopolis romjain, s jelenleg 15,000 házban 80,000 lakost, 100 mosét és mecsetet, egy, II. Mohamedtől építtetett szerályt, több keresztény templomokat és szép közfürdőket számlál. Egyik moséját Chosrev Bég építtette, s a mi hallatlan Törökországban, órával ékesíttetik. Lakosai mindenféle kézműveket folytatnak; különösen sok vas és rézedényt, s fegyvert készítenek; ezenfelül aranyművesek, vargák és timárok, gyapot és gyapju szövők számosan vannak; s a város központja a boszniai kereskedésnek, mely Saloniki, Janina városokkal karavánok által üzetik. A népesség két harmada muhamedanus; ezután jönnek a r. katolikusok, kik számosabbak az óhitűeknél. Környéke kies; szőlőhegyei jó bort teremnek. — *Szerajevszko*, meleg fürdőkkel. *Vares*, *Vissoko*, *Kressovo* vashámos helyek. *Travnik*, székhelye a boszniai basának, ki Magyarország vezérének is hivatik, a Lasva és Borulaka folyók összeshakadásánál, 10,000 lakossal, s egy fellegvárral. A körülfekvő hegyek, a magas fák árnyaiban épült mosék és minaretek, a házak erkélyszerű fekvése, a csergező patakok, festői szint kölcsönöznek a városnak, mely különben ronda és piszkos. *Szlanicza*, aranybányákkal, melyeket már a romaik műveltek, de a törököktől egészen elhanyagoltatnak. *Jaicza*, a Plieva és Verbicza folyók egybe ömlésénél. Hajdan fővárosa és székhelye volt a bosnyák királyoknak, és a magyarországi helytartóknak. Van erős fellegvára, mely a magyar-török háborukban számtalanszor ostromoltatott és bevétetett, salétrom főzése, és 8000 lakosa. *Banyaluka*, a Verbász folyó mellett, 2 fellegvárral, 2 hiddal, 40 moséval, 16,000 lakossal, posztó és lőpor gyártással. A romaiak idejében itt állott Urbate város, melynek romjai most is láthatók. 1737-ben nagy ütközet a törökök és osztrákok közt. *Török-Brod*, a Száva jobb partján, szemközt Magyar-Broddal. Sertéskereskedése nevezetes. Van 2000 lakosa. *Hrasztanica*, meleg ásványforrásokkal. *Szreberník* a Drina és Boszna közt fekvő, s ezüstérczczel gazdag hegyek közt, nagy fakereskedéssel, 4000 lakossal. *Zvornik*, a romaiaknál Argentina, 14,000 lakossal. Fekszik a Drina vize mellett, s van két erős fellegvára, élénk kereskedése Belgrád és Szerajevo közt.

Török-Horvátországban:

Török-Gradiska, a Száva jobb partján, Magyar-Gradiskával szemközt, megerősített hely, nevezetes kereskedéssel. *Novi*, kis váracska az Unna mellett, melly itt a Szanna vizét veszi fel. Bortermesztés. *Bihács*, erős vár az Unna szigetében, 3000 lakossal. *Ó-Majdan*, vagy Sztari Maidan, csinos iparüző város 4000 lakossal, kik csaknem mindnyájan r. katolikusok. *Kliucs*, a Szanna vize mellett, regényes vidéken. Van 5000 lakosa, kik mind törökök, s igen harcias szelleműek. Lőtenyésztése híres, de ezüsbányái elhanyagolva hevernek. *Kamengrad*, vas- és rézbányák közt igen szép vidéken fekvő bányavárosocská. *Keupris*, a Szenna vize mellett, melly itt ismét napfényre jön, miután Szalliva és Czernagora hegyek alatt egy darabig eltűnt *Unnacs*, a Czernagora hegy északi oldalán, festői szép vidéken. Itt már nagy mennyiségben láthatók az olajfák, mi már déli éghajlatra mutat. Szőlőhegyei jó bort teremnek, s gyönyörű erdősegeiben a méhtenyésztés nagyban üzetik.

Herczegovina, hajdan schabaczi vagy kelmi hercegségnek is hivatott, miután fejedelmét III. Fridrik császár 1440. hercegi czimmal ruházá fel. Török-Horvátországtól a Sátor és Sztaretina hegyek választják. E kis tartomány belseje még keveset ismeretes, csak annyit tudunk, hogy egy része nagyon mocsáros, tavas, más része igen termékeny s nagyon népes, harmadik közsíklás pusztá tartomány. Erőtéljes lakosai *morlákoknak* neveztetnek, kik nyelvet illetőleg a déli szláv törzshöz tartoznak; hanem vallásukra nézve nagyobb részben óhitűek, kisebb részben muhamedanusok és r. katolikus keresztények. Nevezetesebb helyei:

Livna, a kosói tótól délre 3 mértföldnyire, olajerdők közepette. *Dubno*, Livnához 1 mfd. a Miliaska vize mellett, híres ásvány forrásokkal, és nevezetes vásárokkal. *Mostar*, fővárosa Herczegovinának a Narenta völgyében, pompás márványhiddal, 6000 muhamedanus lakossal, kik jeles fegyvereket készítenek. Bazarja tágas, és nevezetes országos vásárokat tart. *Gabela*, romai romokra épülve a Narenta folyó, és Ulova mocsár közt, két szép templommal. Az Ulova nagy mocsár nyugoti részén látható a *Dubrava* hegy, s rajta egy fellegvár, honnan egész Dalmátországba elláthatni. Találhatnak itt sok romai régiségek. *Trebigne*, népes város Dalmatia szélén, a Trebinicza folyó mellett, 10,000 lakossal.

4. A l b a n i a.

Albania, vagy is a régi *Illyria* és *Epirus*, tengerparti tartomány, s fekszik az adriai és joniai tengerek partjain az északi szélesség 39° — $42^{\circ} 5'$ és a keleti hosszúság 37° — $39^{\circ} 40'$ közt.

Kiterjedése 700 □ mértföld.

A tenger itt több öblöket képez, millyenek a *drinai* nagy öböl, a durazzoi hegyfokkal; az *avlonai*, *kassoppoi*, *butrintói*, *gomeniczai*, *pargai*, és a pompás *artai* öböl. A tengerpart sziklás, meredek, és szélvész idején felette veszélyes a hajósokra, egész 50 mértföldre nyúló kiterjedésében. — *Albania* egészen hegyes, és erdős tartomány. Keletre a *hellen* hegyláncz, északon a *dardani* sziklás bérce hát vonul el. A hegycsoportulatok a legkülönösebb alakban jelennek meg, s vulkani eredetűek. Az észak-keleti határt egészen a *Skardus* középgerinczéig (9000' magas) a *Glubotin* hegyek képezik; a *Pindus* nyugoti hajlása a *Skardustól* a *Mezsovo* hegyekig bezárja az egész albaniai területet. Nevezetesebb hegylánczok, melyek a tenger felé vonulnak, e következők: a *Croja*, *Benda*, *Kroka-Balkan*, *Zsurat*, *Ora*, *Tomoricza*, *Marczika*, *Vlachorito*, *Pharmako-Micsikeli*, stb. Az ország belseje hegyekkel, szép magas és lapályos térségekkel, üstalaku hegymélyedésekkel, regényes és termékeny völgyekkel változik; a déli tengerpart mellékén térségek vonulnak el. A tél hidegebb, mint Görögországban; a nyár pedig felette forró. Folyóvizei: a fehéreké *Drinna*, *Vojuszó*, *Aspro*, *Skambi*, *Beratio*, *Kalamar*, *Stomanodes*, *Lurcha*, *Arta*. Mind ezen folyók rövid folyásuk után, nyugot felé a tengerbe sietnek; a három utóbb említett vizet kivéve, melyek délre veszik irányukat, s az artai öbölbe szakadnak. És a régi görögök képzelődése az *Acheron* és *Cocytus* pokoli folyamokat, az itteni akrokeraanni hegyek közé helyezték.

Gabona kevés terem, s ez is leginkább árpa és buza. Ellenben borbán, gyümölcsben, gyapotban, olajban, déli gyümölcsökben, dohányban nagy bősége van. A hegyi legelők balzsamos füvekkel dicsekedhetvén, a juh, szarvasmarha- és méhtenyésztést virágzóvá teszik. Az albaniai ló, az európai török birodalomban legnemesebb vértűnek tartatik.

Népessége 900,000 lélek, kikből 800,000 *arnauta*, vagy

mint magokat nevezik *skypetár*, 100,000 pedig görög. Vallást illetőleg 600,000 muzulmanok, 200,000 romai katolikusok, 100,000 görög óhitűek. Az arnauták gyönyörű erőteljes népfajáról, fentebb a „nemzetiségi“ cikkben bővebben értekeztünk.

Albania, fő birtoka és támaszpontja volt a híres janinai *Ali* basának, ki 1780—1821-ig hatalmát a szomszéd Thessalia, és Livadia tartományokra is kiterjesztette. Ali basa, eleinte csak közönséges klefta főnök, csakhamar ura lett a janinai, delvinoi, alvonai, elbassani, ochrii, és trikalai basaságoknak. E tartományokon ő korlátlan hatalommal uralkodott, az idegen fejedelmekkel, különösen a tengerészi hatalmasságokkal békét és kereskedelmi szerződést kötött, s ezek udvaránál képviselőket tartanak. A szultán kegyuraságát csak névleg ismerte el, s annak tributomot tetszése szerint fizetett. Flottája számos hajókból, s hadserege 20,000 emberből állott, melly sokkal gyakorlottabb, s jobban szervezett volt, mint akarmellyik ozman hadosztály. 1822-ben azonban dicsőségének vége lön, mint ezt a török birodalom történetében megírtuk. Alatta Janina, az egész birodalomban legvirágzóbb várossá lett. Csaknem minden olasz műveltséget, s ízlést vett fel magára. Számos elemi iskolákon kívül, egy lyceumot is állíttat fel, mellyben philosophiai, s matematikai tudományok, ó és új nyelvek taníttattak. A nyilvános könyvtár igen haszonvehető, s a könyvkereskedés nyereséges volt. A számos gyárak, az élénk kereskedés vagyonszámot szereztek a városnak, hanem Ali bukásával mind ezek elenyésztek.

Az ország elosztatik *Alsó és Felső-Albaniára*; amaz a régi Illyricumot; emez a hajdani Epirust foglalja magában.

Nevezetesebb helyek Alsó-Albaniában:

Janina vagy *Joanina*, nevezetes város az adriai tenger szomszédságában. A város fekvése a dél felől jövőnek igen regényesen tűnik föl. Egy 2500 láb magas hegylánc tövében, meglehetősen kiterjedésű, névszerint $1\frac{1}{2}$ mértföld hosszú és $\frac{1}{2}$ mértföld széles tó nyulik el. E hegylánc legmagasabb csúcsával szemközt egy a tengerbe mélyen benyuló félsziget terül el, mellynek partja nyilegyenes sziklakkal végződik. A janinai híres erősséget ezen félsziget képezi; a szárazföldi oldalról magas kőfallal kerítették, s a számos mecsetek, magas minaretjeikkel, a ciprus fák árnyékában létező épületek tá-

volról kellemes benyomást tesznek az utazóra. Azonban a város belseje, mint ez a török városoknál szokás, nem felel meg a külsőnek. Az utcák szabálytalanok, görbék és setétek; a házak vályogból vagy inkább fából épülve. A bazarok még legkitünőbb épületek. Állanak ezek 10—12 utcácskákból, melyek egymást keresztlívják, hanem e sikátorok is szűkek, s a kinyuló ereszek által homályosokká tétetnek. Minden bazar, bizonyos árukra van szánva. Egyikben csupán aranyművesek és ékszerárosok, másokban szücsök, ruhakészítők, harmadikban dohánykereskedők, stb. árulnak. Janinában van 16 mosé, mindegyik szabad téren, magas ciprus fáktól övedzve, 8 görög templom, 1 görög főiskola, érseki székhellyel. A basa palotái nagy és tekintélyes épületek. A legnagyobb a város legemelkedettebb részén fekszik, s bár maga fából épült, de kerítése vastag kőfal, melly ágyukkal védelmezhető. Hanem legszebb épülete a városnak a basa pavilonja az északi külvárosban. Áll ez egy szép kert közepén, s terme 240 láb terjedelmű. Padlózata márványból van, s közepén egy pyramidalis vár mintája látható, mellynek ágyuiból viz lövell ki. — A fenemlitett félsziget mentül inkább benyulik a tengerbe, annál szélesebb lesz, s két hegyfokot képez. Az egyik egy szép mosé áll nyulánk minaretjével, s óriási ciprusaival, a másik hegyfokot a janinai basa ó-szerálja foglalja el. Az egész félszigetmagában egy várost képez, melly a többi főváros résztől magas kőfal és mély árok által választatik el, melly a tó vizét veszi fel. Partjait a tónak igen regényessé teszik, a reá épített szerály, kioszk, török zárdá, s más több nemű épületek, de még inkább azon hegyláncz, mellynek völgyében fekszik a tó. E tónak mindenik végét lapályos földterület környezi, nem mély, s táplálását forrásokból és több hegyi csermelyekből veszi. Észak felé vize egy másik, innen $\frac{1}{2}$ mértföldnyi távolságra eső tóba folydogál, s erre a földgyomrában elvész, s $\frac{1}{2}$ órai földalatti folyása után ismét mint nagy mélységű folyó jelenik meg.

Népessége a városnak 40,000 lélek. Börgyárai igen jeles portékákat készítenek, s kereskedése nagy fontosságu. Posztó hozatik be a franczia és németországi gyárakból, s miolta nem csak Albaniában, hanem Rumiliában, sőt Görögországban is a gazdagabb törökök és görögök posztószükségeiket innen vásárolják, a posztókereskedés első helyet foglal. Az utóbbi

években angol gyártmányok is növekedő mennyiségben hozat-
tak be. Ellenben fő kiviteli czikkek: olaj, gyapju, gabona, do-
hány az olasz kikötőkbe; gyapotkelmék, bársony, posztó, lő-
fegyverek és pisztolyok Albaniába és Rumiliába. Egy a vá-
roshoz közel fekvő tágas vásártéren egész juh és kecske nyá-
jak, továbbá sok szarvasmarha és ló adatik el; s az utóbbiak
főleg a joniai szigetekre hordatnak ki.

Janina igen régi város. Már János görög császár 1118ban
csak ujra építteté. A 12-ik században a normanok elfoglalták
és szétrombolták. Később Duschan István szerb czár, majd
Vodina Tamás macedoniai király birtokolta, kinek zsarnoki
kormányától, s a dögmirigyűtől sokat szenvedett. E zsarnok
végre 1383-ban saját testőrei által gyilkoltatott meg; s a szer-
bek is végképen kiűzetek. Isaias alatt 1422-ig a város ujra
felvirágzott; de ez évben magát Amurad szultánnak megadá,
és török őrseget vett fel, s azóta török hatalom alatt maradt.
A janinai zsarnokról Ali basáról, fentebb említést tettünk. —
A janinai görögök szelid szelleme, s nemes jelleme közönsé-
gesen ismeretes, melly erényeiket még a vérszomjas zsarnoki
időszak sem tudta elfojtani. Ők örömet segítik a szűkölködőt,
legyen az török, görög, vagy frank. E mellett külsőleg is jeles
népfaj, mert mind a férfiak, mind a hölgyek kitűnő szépek.
Híresebb férfiakból említést érdemlenek a következő tudósok:
Meletius, mint történetíró, és geographus; *Balanos*, mint ma-
thematikus; *Soktris* és *Georges* mint philosophusok; *Psallida*
mint philosoph és mathematicus egyszersmind.

Janinától délre fekszik a *Gardiki* hegy, mellynek tenger
felőli oldalán cyclopsi falak láthatók. Bástyák, tornyok, s más
erődítvények, mind cyclopsi módra szabálytalan kődarabokból
czément nélkül épültek, még pedig belülről igen gondosan ki-
dolgozva, s kívülről darabosan hagyatva. E falak közt volt
hajdan a *dodonai oraculum*. — *Konicza*, a Himmadi hegy lej-
tőjén, 4000 muhamedánus lakossal, s Ali basának egy üres
fellegvárával és szerályával. Környékén sok tengeri, len, bor,
olaj és ehető makk terem. A Pindus hegy nyugoti oldalán lát-
hatók romjai a következő régi városoknak: *Athenaeum*, *Thei-
num*, *Ethonia*, *Argythea*. — *Caelarites*, az Jnachus völgyében,
a Pindus meredek oldalában. Házai, mintha kösziklákhöz ra-
gasztattak volna, s az Aznanda hegyről tekintve, úgy tetszik,
mintha a város hegymélyedésbe lenne építve. Itt a vidék ígésző

szépségü, s lakosai elgörögösödött oláhok. *Arta*, a régiéknél Ambrakia, az Arachus mellett, melly itt az artai tengerébőlbe szakad. Utczái piszkosak és szűkek. Érseki székhely. Van 10,000 görög lakosa, eleven kereskedése, és a folyón szép hidja. A folyó csak kis hajókat hordoz a kikötőig, honnan gabona, gyapju, bor, nyulbőrök, épületifa szokott kivitetni. *Prevesa*, 8000 görög lakost számláló város egy félszigetben. Erősen épült, s hajdan virágzó tengeri kereskedő város volt, ámbar most is nem csekély kereskedést űz. Szomszédságában láthatók a régi Nicopolis város romjai.

Delvino, az akrokerauni hegyek lábujában Corfu szigettel szemközt, 8000 lakossal, és jelentékeny olajtermeléssel. A város egy gyönyörű ligetben fekszik, melly gránát, olaj, hesperida, narancs fákkal van behintve. Van itt görög püspöki székhely, fellegvár, bazar, s élénk kereskedés. A Bisztricza folyónak a butrintoi mocsárbai ömlésénél fekszenek *Butrothium* régi város romjai, és közel ide *Butrinto* várdá. *Philatos* környéke paradicsomi szépségü, s az egész kertnek nevezhető, mellyet narancs, citrom, gránát, olaj fák s más déli növények ékesítenek. Lakosai tokszidák törzsökéből valók. Innen délre fekszik a régi *Thesprotien*. *Parga*, kösziklás félszigetben fekvő tengerészi város. Hajdan nevezetes kereskedéssel, s a velenzeiek oltalma alatt szép szabadalmakkal birt; de 1819-ben az angolok Ali basának eladván, lakosai nagy részben Corfu és Paro szigetbe költöztek, hogy török uralom alá ne jöjenek. *Aidani*, a régiéknél Paramythia, egy sziklavárral, több moséval, 3000 lakossal. Tájéka festői, olajtermelése jelentékeny. Szomszédságában vannak Elatia omladékai. *Veloni* falunál folydogál a *Cocytus*, melly hegyi folyam s az *Acheronba* ömlik. Ez az egész vidék rakva s bekintve van régi városok, épületek, hidak érdekes romjaival.

Elbassan, 4000 lakossal, erős fellegvárral, s egy görög érseki székhellyel. A völgy, mellyben e város fekszik, igen termékeny. *Pekimi*, kis város csupán muhamedanus lakosokkal, ugyhogy a hasonló nevű vajdaságban 4000 kereszténynél több nem lakik. *Berat* vagy *Belgrád*, a Beratino vize mellett, egy fellegvárral, több szép moséval, 6000 muhamedanus és keresztény lakossal. Kereskedői a nápolyi és sinigagliai vásárokat is meglátogatják. *Argyro-Castro*, a Chimaera hegyen, 10,000 lakossal. *Avlona*, félóránnyira a tengertől a hasonló nevű

öböl mellett, mellyben Sasso, vagy Sassano kősziklás sziget fekszik, 6000 lakossal. Az oszlopszatos utcák a velenceiek birtokára emlékeztetnek. Környékén 2 fellegrvár, s pompás olajerdők láthatók. *Chimaera*, egy sziklás hegytetőn, hova $\frac{1}{2}$ órai távolságra sziklába vésett lépcsők vezetnek fel. Lakja mintegy 300 család, kik mint tengeri rablók ismeretesek. *Drinades*, egy gazdag kiapadhatlan forrással, mellynek vize messze földön híres. Innen egy órányira fekszik *Palassa*, a régieknél *Palesia*, hol Julius Caesar seregével partra szállott, midőn Pharsalusba mene az ó világ sorsát eldöntendő. *Tripolis*, felséges szép vidéken, 2000 lakossal. Születéshelye Ali basának. *Libovo*, 6000 muhamedanus lakossal. Ali basa itt pompás palotát építtetett nőtestvérének, *Chainicsának*, ki a kegyetlenségben bátyját még sokkal felülmulata. Ő irtatta ki Gardiki lakosait, s a nők és gyermekek hajszálaival ágyiruhákat tömetett. *Dulcigno*, a régieknél Colchium, törökül: Olgun. A város a tenger felől is jól meg van erősítve, s már több ostromot sikerrel kiállott. Népeisége 7000 főből áll, kik ezelőtt a legmerészebb tengeri rablók voltak. *Antivari*, kis megerősített város, derék kikötővel, egy kath. érseki székkal, s 4000 lakossal, kik élénk kereskedést folytatnak. *Skutari*, illir nyelven Skodra, törökül Iskandrie, főhelye egy török helytartóságnak a Briana és Drinassa folyók közt, hol az első a skutarii tóból kiszakadván, innen 3 mértföldnyire az adriai tengerbe szakad. Fekvése a két folyam és a tó mellett már a természettől erős, melly két várdá és több erősítési művek által még erősebbé tétetik. Ennélfogva a híres Ali basa sem tudta bevenni. Van több szép moséja, mellyek közt az „Aja zsófia“ előbb keresztény templom, legszebb épület. Utczái elég rendesek és jó kövezettel birnak. Fegyvergyárai híresek, s főrakhelye a hajdépületi fakeskedésnek. Kikötője *Polna* falunál van, hol egyszersmind nevezetes országosvásárok tartatnak. Népeisége 24,000 lélek. — *Kavilha*, közel az adriai tengerhez, 3000 lakossal, kath. püspöki székkal. — *Durazzo*, a régiek Dyrhachiuma, déli oldalán egy a tengerbe mélyen benyuló hegyfoknak. Van erős vára, igen jó biztos kikötője, 9000 lakosa, r. kath. és görög óhitű érseki székhelye. Visznek ki innen olajat, dohányt, szatyánt, épületifát, és déligyümölcsöket, ellenben behozatik: posztó, különösen vörös, bársony, aczél, üveg, s más iparczikkek. *Tyrana*, hajdan Skanderbég birtoka,

most egy kath. püspök székhelye, 3000 lakossal. *Croja*, Skanderbég születéshelye, 6000 lakossal, erős fellegrárral. E környéket a harczias *Mirtidák* lakják, kik némi függetlenségüket maiglan fentudák tartani. Ők előjáróikat magok választják; a portának fizetendő adót magok osztják fel; a török hadsereghez meghatározott számu continenst állítanak; s mind anyagi, mind erkölcsi tekintetben fentebb állanak a többi arnauta tözseknél. *Alessio*. Itt szakad a Drina a tengerbe. Van derék kikötője, 3000 lakosa, kath. püspöki széke. A hires Skanderbég vagy is Castriota György itt van eltemetve (+ 1467). *Perserin*, fővárosa azon kerületnek, mely a drinai alpesek, és a Sard a hegy által képzett szegletben fekszik, és csupa bérczes, sziklás, erdős tartomány, hol nyers arnautákon kívül medvék, farkasok, sasok, baglyok, és rablók tanyáznak, kik az átmenő karavánokat gyakran kifosztogatják. Magában a városban mintegy 5000 muzulman és keresztény lakik.

5. M a c e d o n i a.

Macedonia, az europai török birodalomnak legszebb, legtermékenyebb, s legkiesebb tartománya, szomszédos keletre Rumiliával, s az aegai tengerrel, északra Bolgár és Szerbországgal, délre az aegai tengerrel és Thessaliával, s nyugotra Albaniával.

Kiterjedése 1200 □ mértföld.

E tartományt számos hegylánczok borítják, s azért tulajdonképen hegyes országnak nevezhető, de közben paradicsomi völgyek nyílnak meg, s dus termékenységi rónaságok terülnek el. Nevezetesb hegyei: Rumilia határszélén a *Pirnari*, mely 5170 láb magas, s az aegai tengerrel párhuzamosan vonódik nyugotnak, hol a *Becsik* hegygyel jön összeköttetésbe. Saloniki felett láthatni a *Kortacs* (Chortiatzi), alább a *Cholomanda*, majd egy félszigetben a hires *Athos* szent hegyet. Se restől északra fekszenek *Menikio*, *Csairli*, az *Arnaut-Balkan*, még fentebb a *Perin-dagh* (Orbelus), a *Dovanicza-Planina*, ettől délre a *Plaskavicza*, *Velicza*, *Csengel*, *Szultanicza* (3000 láb magas). Szerbországtól elválasztja a magas *Kara-dagh*, *Sar-dagh*, mely 7330 lábnyi. Albania felé fekszenek *Turjánszka* (5000'), *Csurad*, *Grammista* (4500'), Monastirtól délre emelkedik a *Peristeri* 7500 láb magas hegycsucs, a *Nerecska* vagy *Bora* hegyhát, *Burina*, *Grammos*, Albania Macedonia és Thes-

salia közt huzódik el a *Pindus* fő hegygerincz, melly több ágakat bocsát ki mind a 3 említett országba. Végre Thessalia határszélén megemlítjük még az *Olympus* hegyet, melly déli irányban a saloniki öböllel párhuzamosan vonul le Thessaliába.

Mi már Macedonia vizeit illeti : az *aegei* tenger két oldalról keríti be az országot, s itt számos nagy öblöket és félszigeteket képez. Illyen tengeröblök : a *saloniki*, *kassandrai*, *hagion-orosi*, *rendinai* vagy *orfanai*; félszigetek : *Kassandra*, *Longos*, és a híres *Athosi* vagy szenthegyi félsziget. Tavai és mocsárjai is bőven vannak Macedoniának : névszerint nagyobb kiterjedésű tavak : a *szent Vasilios* tava Salonikihoz 4 órányira; ezzel összeköttetésben áll a *Becsik* tó, mellynek kifolyása az orfanai tengeröblbe szakad; a *becsiki* hegyi tó vagy tengerszem a Becsik hegységben; a *dojráni* tó; *ochridai*, a hasonló nevű város mellett, melly minden tavak közt legnagyobb s 4 mértföld hosszú, 1 mértföld széles; *maliki*, *presbai*, *drenovoi*, *kastoriai* s *ossztrovoi* tavak. Folyóvizei : a *Struma* (Karasu), melly a Plaskavicza hegyekből eredvén, az orfanai tengeröblbe szakad, előbb a *Bisztricza*, *Argista* folyókkal és számos patakokkal megnevekedvén. Torkolatához közel nagy mocsárokat képez, mellyek rizstermesztésre használatnak. A *Vardar*, a Sar-dagh forrásaiból veszi eredetét, s miután Macedoniát derékban átmetszette, közel Salonikihoz, a hasonló nevű tengeröblbe ömlik. Környékén a rizstermesztés szinte nagy fontosságu. *Vistricza* vagy *Indse-Karassu*, *Moglenitiko*, a mocsáros *Karasmak*, *Gallikó*, *Zrna-Rieka* és számtalan patakok.

Éghajlata, a magasabb hegytájékok kivételével egészen déli és a tenyészetnek felette kedvező; levegője a mocsárok környékét leszámítva, kies és egészséges.

Nyers terményeit tekintve, egy a leggazdagabb országok közül való a világon. Főtermékei : a gyapot, rizs, dohány és selyem; aztán mindenféle gabonanemek, kerti és déli gyümölcsök, olaj; festőszerek különösen jók, melly körülménynek lehet tulajdonítani a macedoniai gyapotfonalak szépségét és tartósságát; igen jó méz és viasz; tűzi és épületi fa, sok és finom juh, ló, szarvasmarha, teve, sertés; és különféle vadállatok, s folyóvizi és tengeri halak.

De müipara is nem csekély fontosságu, mert itt még falukon is sok durva posztó, szür, szőnyeg, gyapotkelme szövetik; s börgyárai híres portékákat készítenek.

Népessége közel 1,000,000 lélek, kik nyelvet tekintve törökök, görögök, oláhok vagy czinczárok, bolgárok, cigányok, örmények arnauták. Vallást illetőleg több felénél óhítü és kath. keresztény; a többiek muhamedanusok és számos zsidók. Különös, hogy az oláhok, kik Oláh, Moldvaországokban, s az ausztriai birodalomban tunyaságokról ismeretesek, itt a leg-szorgalmasabbak; s mindamellett, hogy bérczes vidékekben laknak, híres juhtenyésztők, s ügyes posztószövők, aranymű-vesek, kereskedők stb.

Fővárosa Macedoniának, s egyik legnevezetesebb török-országi város: *Saloniki*, a régieknél *Thermae*, s később *Thessalonich*. Fekszik a kortacsi hegy oldalában, a saloniki tenger-öböl mellett, csaknem közepén Macedoniának. A tengerről jövőnek pompás látványt nyújt e város fekvése, melly félkör formában erkelszerűleg van a hegyoldalba építve; s a hét-tornyos fellegrvár, a magas városkerítés, a ciprus ligetek közt elrejtett mosék, nyulánk minaretjeikkel; a számos paloták, a környékén kékelő bércek az egésznek regényes szint kölcsönöznek. A köfállal kerített belváros egy mértföldnyi kerületü. A falakon kívül több külvárosok, pompás kertek, ékes nyárilakok fekszenek; de a város belseje, itt sem felel meg a külsőnek. Szabálytalan, keskeny utcák, rostélyos ablaku házak, a mindentütt heverő szemet és rondaság, nem képesek kiemelni a néhány valóban szép palotákat és mosékat.

Kereskedése Konstantinápolyé után legfontosabb az egész birodalomban, s itt csaknem minden tengerészi hatalmasság tart consulokat; s tágas kikötőjét 6—800 nagy hajó látogatja meg évenként. Müipari tekintetben szinte az első városok közé tartozik Saloniki. Gyapotgyárjai több és szebb kélméket gyártanak, mint a smyrnaiak; továbbá készítettik: híres szattyán, török-fonál, azönyeg, selyemszövet, réz-, aczél-, vas-művek, tobák. Legnyereségesebb kiviteli cikkek a nyers honi terményekből: gyapju, rizs, selyem, mindenféle gabona, méz, viasz, dohány, olaj, aprószőlő, malozsa, festőszerek, opium, mézga, bárány- és nyulbőrök, mogyoró, épületfa stb. Kész női selyemruhát 50,000 darabnál többet kiviszen évenként. Az évi kereskedelmi fogalom 15,000,000 pengő forintra becsül-tetik. A behozatal gyári és fényüzési, különösen angol portékákból szinte nevezetes. Kikötője bátorságos, mély és egyszerű-re 30 nagy hajót befogadhat. — Népessége 50,000 lélek,

kiknek több harmadánál zsidó, kik itt ezelőtt nagy tanintézetet, egyetemet tartottak, mely azonban jelenleg megszűnt; de van egy főpapjuk, ki nagyhakamnak nevezetik; török van mintegy 18,000, görög 6000, s izlam hitre áttért zsidó vagy mamin 8000, kik külön felekezetet képeznek. Székhelye egy helytartó basának, nagymollának, görög érseknek. Megjegyzendők a számos régiségek, műemlékek, pénzek, melyek a régi dicső korból maradtak fel. Így a görög várososztályban látható a régi Hippodrom, s a régi nagy utcát elfedő építmények közt egy 8 szoborral ékesített oszlopzat maradványa, melyet még Nero építtetett. Régi híres templomai mosékká változtattak által. Van itt végre egy tömörön épült várkastély, melyben a basa székel. Két várdácska, a Vardar és Kelemria tengerfelőli kapukkal bástya által köttetik össze, hogy a város véletlen megtámadás ellen védelmeztethessék.

Bujuk-Becsik, Bazar-Dzebid, Sadarkapsa, Kiliisse kis városok a Becsik tó körül fekszenek, s bolgárok lakják, kik főleg halászáttal foglalatoskodnak. A *Kassandra* vagy a régieknél *Chalkidike* félsziget 7 mértföld hosszú, 3—4 mértföld széles, s egyik legszebb vidéke a világnak. Egy hegyláncz futja keresztül, melynek tetején széles térség terül. Szébb alakzatú hegyeket, regényesebb völgyeket sehol nem láthatni. *Stagiros* falu, születéshelye a bölcs Aristotelesnek. E félsziget ismét több kisebb félszigeteket képez, millyenek *Pallene*, a görögök-nél *Potidaea*; *Sithonia* stb. A kassandrai félszigetnél még nevezetesebb, az *athosi* félsziget, mely a rajta levő zárdákról, *szenzthegyinek* is neveztetik; s méltán görög paradicsomnak mondható. A régi Akanthustól emelkedik fel egy pompás hegyláncz, az ugynevezett *Athos*, mely a félszigetet egész hosszában keresztülvágja. Európában gazdagabb, bujább tenyészetet nem láthatni, mint itt. Az Athos főcsucca 6458 láb magasságra becsültetik, s ez nem egyéb, mint a tenger méhéből vulkáni erő által feltorlódott sziklatömeg. Grisebach az Athos hegyen, szinte mint a tűzokádó Aetnán három vidéket különböztet meg, u. m. 0—1200 lábig az örökös zöld, 1200—5250-ig az erdei, 5250—6458-ig a havasi vidéket. E szent hegyen a görög forradalom előtt volt 22 görög zárda, 500 kápolna, megszámlálhatlan barlang és sziklaüreg, melyekben 6000 szerzetes tartózkodott, kik bor és olajtermeléssel, méhtenyésztéssel, s különféle kézművekkel foglalatoskodtak. Asz-

szonyi állat beléptével nem szentségtelenítheti meg e szerzetes paradicsomát. Az említett zárdák, a tengeri rablók ellen mindnyájan vastag kőbástyákkal és ágyukkal védelmezettek. Adó fejében 24,000 tallért fizetnek évenként a töröknek; ezenkívül roppant ajándékokat kell adni, hogy zárdáikat megkímélhessék a kutatásoktól, miután a törökök azt hiszik, hogy az utolsó görög császárok itt rejték el kincseiket. A hegytetőn van *Karcis* mezőváros, hol minden szombaton nagy vásárok tartatnak, melyeken a szerzetesek fakanalakat, olvasókat, szent képeket árulnak. Szébb menhelyet már nem választhattak volna maguknak a szerzetesek. A sziklás bércek, az ős erdők, csergő patakok, források, a gazdag tenyészet, a szelid éghajlat, s a kéklő tengerek, mind meg annyi indítóokok a magábaszálásra, az ájtatosságra. Elosztatnak a szent atyák három osztályra, u. m. tulajdonképeni szerzetesekre, kik a zárdákban; remetékre, kik remetelakokban laknak, és novitiusokra. És e szerzetesek a roppant belfogyasztáson kívül, évenként még 30—40,000 okka viaszt hoznak kereskedésbe. Illy nagyban üzetik itt a méhtenyésztés. Általában becses régiségeket, kéziratokat, gyűjteményeket birnak, s a történetet tekintve, mindenik zárdáról külön értekezést lehetne írni.

Janicza, törököül Jenidse-Vardar, nyílt város, 6000 lakossal, több moséval. Az itt termesztett dohány legjobbnak tartatik Macedóniában. E helyen feküdt a régi Pella város, hol Filep és Nagy Sándor macedoniai királyok születtek. *Karferia*, népes város a Ferrina mellett, 8000 lakossal, kik török-fonalat, gyapotkelméket készítenek és márványt törnek. *Vodina* (Edessa), egy pompás hegygerinczen, a Bisztricza vizénél. Van 12,000 lakosa, és felséges környéke. Nézésre méltó vizomlás.

Monastir vagy *Bitolia*, szinte a Bisztricza vizénél. Székhelye a helytartó basának. Van 15,000 lakosa, kik többnyire bolgárok, s gyapotkelme készítésből élnek. *Prespa*, egy hasonló nevű tó partján, mely esős időben a Devol tóval összeköttetésbe jön. Mind a két tó halakban gazdag; különösen pontyban és angolnában. *Prelep*, fellegvár és város a Kandrino partján, 5000 lakossal. *Drenovo*, 2000 fő népességet számláló városka, a hasonló nevű tó mellett, melyet még 8 csinos helység veszen körül.

Castorea, a régieknél *Orestis*, 7000 török, görög, zsidó lakossal, görög érseki székhelylyel. *Chekista*, pompás völgyben fekvő város, melyet a Bermius és Murichi hegyek képeznek. A város szépen épült; van derék vásártére, görög érseki széke, 4000 lakosa. *Lepsini*, a Pindus hegy egyik csucsán, 3000 lakossal, kik híres borsót termesztene, és jó lovakat tenyésztenek. *Servia*, az Olymp hegyén, közel *Phile* város dicső romjaihoz.

Kostendil, a Strymon vagy Pontus mellett, hol meleg kénforrások, s arany és ezüstabányák találtatnak. Van 8000 lakosa, görög érseki széke, pompás kertjei. Itt volt a romai *Ulpiana* katonagyarmat. E város hadi tekintetben fontos fekvéssel bír, s Görögország kulcsának tekintetik. *Dubnicza*, magas sziklacsucok tövében, 3000 lakossal, erős fellegvárral, török és görög imaházzal. Szinte a Strymon mellett fekszik. *Karatova*, magas hegyek közt fekvő bányaváros, 8000 lakossal, réz és ezüstabányákkal. *Kiupirli*, a Vardar vize mellett. Van 6000 lakosa, kik a kertészetet nagyban üzik, különösen híres görög dinnyéket termesztene. *Menlik*, a Seresbe vezető országutban. Van 5000 görög lakosa, érseki széke, nevezetes vásárjai és iparüzlete. Névszerint jó fegyvereket és szép selyem kelméket készít. Selyemtenyésztése is figyelmet érdemel. Megjegyzendő, hogy az Orbelus hegyek közt, egy *Ujodr* nevű község is létezik, mi arra mutat, hogy itt hajdanában magyarok laktak.

Seres vagy *Syrus*, tiszta és szépen épült város egy gyönyörű rónaságon, melly gyapottermesztésről híres, a Struma és Pontus vizek közt. Vannak szép keleti izlésre épített palotái, templomai, bazarjai, közfürdői; szegénykonyhái, kórházai, és 12 mosé, mellyekkel iskolák vannak összekötve. A fellegvár mellett pedig kellemetes sétá- és mulatóhely látható, melly Hissarardinak neveztetik. Lakja 34,000 ember, kiknek nagy része görög; szorgalmas emberek, ügyes kereskedők, s főleg gyapotgyártással foglalkozkodnak. Környékét számtalan pompás nyári lakok ékesítik; de a várostól délre nem igen egészséges rizsföldek terülnek el, melly lapályos rónaságot ismét hegyek zárják be, s körülkerítik a regényességéről híres Takinos vagy Cercine tavat. E tó felette gazdag halakban, s a Struma és e környék vizeit magába vevén a tengerrel összeköttetésben áll. *Orfana*, a hasonló nevű tengerből mellett, gazdag gabonatermő vidéken, 6000 lakossal, kikötővel.

Uscup, a régieknél *Scopia*, vagy *Justinia prima*, vagyonos kereskedő város a Vardar völgyében, 10,000 lakossal, görög érseki székkal, egy szép török moséval, s kellemes sétahelyekkel. Lakosai szorgalmas kereskedők, iparűzők; különösen híres sárga kordoványt tudnak készíteni. A város regényes fekvése, és csinos épületei miatt: „Görögország mátkájának“ hivatik. *Kumanova*, a Gliubotin hegyek lábában, 10,000 lakossal, s nevezetes vásárokkal. *Kolovár*, bérczes, köves terméketlen vidéken. *Dupindsa*, szinte bérczes tájékon, 6000 lakossal, vas- és más ércbányákkal.

Ochrida, egy nagy és szép tó mellett, Travnik és Janina városoktól egyenlő távolságra, 7000 lakossal, kik többnyire r. kath. arnauták. A várost Sámuel szerb vajda építette a 14-ik században, midőn Skanderbég Albaniát védelmezé. Amurat szultán azonban e várost is meghódítván, a Pieria hegy tetejére fellegvárat építtete. A város mellett fekvő tó, melyet a régiek „Lychnitis“-nek hívtak, hegyektől környezve 3000 láb magasságra fekszik a tenger színe felett. Hossza 4, szélessége $2\frac{1}{2}$ mértföld, vize felette tiszta, halgazdag, s környéke valóban elbájoló. *Bogradessi*, az ochridai tó nyugoti partján, szép szőlőhegyektől körülvétetve, 3000 szint kath. mirdita lakossal. Közel ide a tó partján láthatók a régi Lychnides vagy Justinianopolis romjai. A *Dibre* vagy *Dibrar* völgy, melyet a Drinna vize öntöz, pompás legelőkkel, s jelentékeny ló és marhatenyésztéssel bir. Arnauta lakosai fegyveres pásztorok, s fele részben a porta zsoldosai. Vallást illetőleg részint muhamedanusok, részint r. kath. keresztények.

6. T h e s s a l i a.

Thessalia, tulajdonkép csak Macedonia folytatása. Fekszik az északi szélesség $38^{\circ} 48'$ — $40^{\circ} 10'$ és a keleti hosszúság $39^{\circ} 30'$ — 40° közt. Keletre határos a saloniki tengeröböllel; északra Macedoniával, melytől a Volucza és Olympus hegyek választják el; nyugatra Epirus közt a Pindus vagy Meczovo hegyek vonják a határt; s délre ismét a görög királyságtól az Oeta Ossa és Pellion vagyis Helovo, Varibovo és Gura hegyek szakitják el.

Kiterjedése 165 □ mértföld.

Thessaliát egy nagy völgynek lehet mondani, melly hajdanában tenger vagy tófenék lehetett. Az *Aspropotamo* vadre-

gényes völgyben folyik az *Achelous*. Ugyanis a *Mecsevo* hegy csúcsával a Pindus hegye két felé ágadzik, s a nyugoti ág lábában folydogál az *Achelous* vagy *Aspropotamo*, s magába vesz a keleti ág völgyében folyó *Baba* és *Capo* vizeket. A tulajdonképeni Thessaliát pedig a *Salambria* vagy a régiek *Peneus* folyama metszi keresztül, melly a Pindus hegységben a *Zigos* bérczháton ered. Főforrása négyszögletes kőfallal védetik körül. Vízét minden oldalról öregbitik a beleömlő patakok, s csak hamar széles mederben rohan le a hegyekről. Az *Othrys* hegyről bele szakad a *Panice* (Fanari), az *Onochonos*, és *Apidamos*, s északról a *Samataporas* (Atrax). Ez említett vizekkel megnagyobbodva a világhíres *Tempe* völgyén keresztül lassu hömpölygéssel vész el a tengerben. Torkolatja felé partjai mocsárosok, mellyek rizstermesztésre használtatnak. A keleti Thessalia folyói pedig a *Carlas* tóban gyűlnek össze; s közel a híres Thermopylei szorosokhoz ismét van egy szép kis tavacska, *Xynius* nevű.

Thessalia a világnak egyik legszebb természetes kertje. A Peneus forrásától csaknem az egész Thessaliát beláthatni. Innen nézve a pompás zöldelő hegyek és havasok; a számtalan kristály tisztaságu patakok s nagyobb folyók; a régi dicső korra emlékeztető s mindenütt látható omladékok; a buja termékenységu völgyek; a gazdag tenyészet; a szelid s meleg éghajlat: mindezek együttvéve kimondhatlan benyomást tesznek az utazóban. Földje általában rendkívül termékeny; különösen a bájoló *Tempe* völgy bővelkedik gabonával, gyümölcsessel, olajfákkal, dohánynyal és gyapottal. Mellynél fogva Thessalia fő kiviteli czikkei: gabona, gyapot, selyem, olaj, dohány, gyapju, méz és viasz, déli gyümölcsök. A hegyi egészséges legelőkön sok juh és szép szarvasmarha tenyésztetik.

Népessége 300,000 lélek, kik $\frac{5}{7}$ részben görögök, a hegyek közt oláhok, arnauták, s a városokban törökök. Általában lakosai sok szorgalmat fejtenek ki. Névszerint fő foglalatosságok: a gyapot-, gyapju-, selyem-szövetek készítése, bőrgyártás, juhtartás és méhtenyésztés.

Nevezetesebb helyek:

Larissa, törökül: *Jeniser*, Thessalia fővárosa, a Peneus folyó mellett, 4000 házzal, 20,000 lakossal, kiknek $\frac{3}{4}$ török. A város rozsul épült. Egyes nagy házak mellett alacsony kunyhók, nyilvános térek helyett, szemettel és rondasággal

megrakott üres helyek láthatók. Van 24 moséja, görög érseki széke, a Peneuson szép köhidja 12 bolthajtással; több törökfonál-, szattyán-, selyem- és gyapot-gyára. Kereskedése szinte nagy fontosságu, miután Thessalia országutjai mind itt pontosulnak. A város a tengertől 9, a valói kikötőtől 12, Salonikitől 32, Athenetől 50 órai távolságra fekszik. A portékák kis hajókra rakva a Peneuson vitetnek a tengerig. Környéke gazdag gabonában, selyemben, gyapotban, malozsában, fügeben, s más gyümölcsökben. Larissa egy volt azon városok közül, melyek a keresztény vallást mindjárt kezdetben elfogadták, s az ötödik században az itteni metropolita alatt 15 püspök állott.

A *rapsanai* kerületben fekszik a hirneves *Olympus* hegye. Ennek magassága csak 6000 láb, s így nem éri el a hóvonalat, s a Pindus bérceknél alacsonyabb. Legnagyobb csucsa a Titaresus hegytorkolatnál látható, mely czukorsüveg alakban emelkedik fel a szépen képzett hegygerinczből, s a magas sziklástetők jégmező helyett, kellemes pázsittal boríttatnak. A *szent Dienes* czimű kalugyerzárda az Olympus legmagasabb lakható pontjára épült, hol a hegyoldalt szép fenyvesek, s a hegyalját tölgy-, dió-, platán-erdők borítják.

Trikala, középszerű város, a régi *Tricca* romjain, hol Aeskulap született, s ugyan ennek templomáról és híres versenyfutó lovairól nevezetes. Van egy fellegvára, 7 moséja, 10 görög szentegyháza, 2 zsinagógája, 2000 háza és 12,000 lakosa, kik sok gyapotszövetet készítenek. Fekvése a városnak hadi szempontból nagy fontosságu, mivel szomszédságában vannak a Pindusi hegyszorosok. Környéke festői szépségű, e mellett a természetnek minden ajándékaival bővelkedik. Nem messze vannak innen a híres Meteor czimű sziklaoszlopok, melyek a rónaságból magánállólág, roppant magasságra emelkednek fel, s a legkülönösebb alakokat mutatják. Ezek tetején ezelőtt 10, de most csak 4 kalugyer zárda, mint golyafészek látható. A zárdák a sziklába vannak bevágva, s az inneni lejövetel vagy felmenetel csak kötél és kosár segédelmével történhetik meg.

Malakassi, mezőváros 2000 oláh lakossal; a minthogy e pompás hegyvidéket mintegy 78 helységben csupán oláhok lakják, kik főleg állattenyésztésből élőködnek. *Khaliki*, 1500 lakossal. Környékén gazdag kőszéntelepeket találni. *Volo*, a

hasonnevű tengeröböl mellett, derék kikötővel, várkastélyllyal, és 2000 lakossal. *Ambelakia*, pompás vidéken fekvő város 4000 görög lakossal, az Ossa hegy oldalában, a Peneus vize mellett, közel a tempei hegyszorosokhoz. Van 24 gyára, melyekben 2500 köteg törökfonal gyártatik, s mellyet nagy részben Németországba hordanak ki. *Sataldse*, a régi *Pharsalus* romjain, melly környék színhelye volt a Caesar és Pompejus közt történt eldöntő ütközetnek. *Aterin*, számlál 5000 lakost. Délre fekszik tőle *Pieria* az Olymp hegyen, hol a régi *Dium* romjai láthatók. Ettől ismét délre feküdt *Pimpleia*. Itt lakott és énekelt a halhatlan Orpheus. *Kidras*, nevezetes azon ütközetről, mellyben Paulus Aemilius, Perseus királyt tönkrezuzta.

7. S z i g e t e k.

A török birodalmi szigetek két helytartóságra osztatnak, u. m. *Archipelagus* és *Candia* vagy *Creta* helytartóságra. Az első az európai és ázsiai szigeteket; a másik a hasonnevű nagy és szép szigetet foglalja magában.

a) *Archipelagusi helytartóság.*

Thaso, sziget az északi Archipelaguson, egészen vulkani eredetű. Belseje hegyekkel borittatik, mellyek közt a Hypsaria csúcs 3255 láb magas. Hajdan gazdag bányája volt az aranynak, s a nemes köveknek. Jelenleg boráról híres. Kiterjedése 4 □ mfd., mellyen 6000 görög és török lakik. Fő termékei épületifa, melly nagy hajókra is használható; bor, olaj, méz, és viasz. Fővárosa: *Kastro*.

Samothraki, törökök: *Szemendrek*, sziget, szinte az északi Archipelaguson. Nagysága $1\frac{1}{2}$ □ mfd., 1500 lakossal. Van egy kiégett tűzokádó hegye, sok szép erdeje, nagy méhtenyésztése. Lakosai kecskebőrből becses kordoványt készítenek. A régi görög időkben híres bucsujáró hely volt itt, mellyet Pythagoras, Filep és Olympias is meglátogattak.

Imeros, vagy *Imbro* sziget, az északi Archipelaguson, kiterjedése 4 □ mértföld, mellyen 8000 ember lakik. Hegyeit szép erdőségek borítják, s a köztök nyiló völgyek igen termékenyek. Nagy méh és kecsketenyésztés.

Limno vagy *Lemnos*, sziget a közép Archipelaguson. Nagysága $7\frac{1}{2}$ □ mértföld, mellyen csak 9000 görög lakik. Tűzokádó hegyei már századok óta nyugosznak, de a meleg

források világosan mutatják a sziget vulkani eredetét. Erdeje nincs; vízben is szükkölködik, a nélkül, hogy terméketlen volna. Az egyedül itt található pecsétagyag (*terra sigillata*) a sziget észak-nyugoti oldalán ásatik, s ezt, mióta az orvosok gyógyszerül nem rendelik, csupán edényégetésre fordítják. Különben a törökök kigyómarás és méreg ellen is szokták használni. A szigeten hegyek és völgyek szépen váltogatják egymást; s a mezei virágokat méhek, a mezőket délinövények, a legelőket juh és kecskenyájak lepik el. Bort is termeszt. Fővárosa: Kastro, egy fellegrárral és kikötővel.

Herczegsszigetek, görögül *Prinkipos*, törökül *Kisil-Adalar*, összesen 9 van, u. m. *Prote*, *Antigone*, *Chalki*, *Plate*, *Oxeia*, *Pyti*, *Antirobidos*, *Niandro*, és *Prinkipo*. Feküsznek a Marmora tengeren, Skutarihoz délre $1\frac{1}{2}$ órányira. Mind a kilencz sziget termékenységeről és pompás vidékeiről nevezetes, s rakva van a konstantinápolyiak mulatóhelyeivel, és görög zárdákkal.

Marmora sziget, a hasonló nevű tengeren fekszik, 8 német mértföldnyi körülettel, 4000 görög lakossal, és hasonló nevű fővárossal. A többi marmoratengeri szigetek e következők: *Aleni*, *Kutali*, *Affina*.

Tenedos, törökül *Bogdscha*, sziget az ázsiai részhez tartozó aegaei vagy fejr tengeren. Belsejét magas hegyek borítják, mellyeken jó bort termesztetik. Fővárosa: Tenedos, 3000 görög lakossal és görög püspöki székkal. A következő szigetek, szinte az ázsiai részhez tartozó aegaei tengeren fekszenek, u. m.

Samos, törökül *Susam-Adasi*, hegyes, völgyes sziget, egy kialudt tűzokádó csucscsal, s pompás szőlőhegyekkel, mellyek hires malvasiai bort teremnek, mellyből évenként 2,000,000 okka vitetik ki. Népeisége 50,000 fő, kik görögök, kik 4 városban és 40 faluban laknak. Főhelye: *Kora* a régi Samos helyén, jó kikötővel és görög érseki székkal.

Ikaria vagy *Achikria*, *Nikaria*, az előbbi szigettől nyugotra, hegyes, erdős határral, 1000 görög lakossal, kik faszénkereskedésből szegényen élösködnek.

Pathmos, igen hegyes és terméketlen sziget Samostól dél-nyugotra. 1500 főre menő lakosai halászatból, gyapot szövésből, hajózásból és kereskedésből táplálják magukat. *Batmos* nevű fővárosa egy 500 láb magas hegyen fekszik, s e hegyben mutogatják azon barlangot, mellyben a száműzött Szent János

evangelista rejtezkedett. E mellett görög zárda is van, melyben 1821 előtt jeles tanintézet virágzott.

Mitilene, hajdan *Lesbos*, törökül *Midilla*, sziget a smyrnai öböl északi részén. Nagysága 12 □ mértföld, erdős, hegyes, gyönyörű erdőségekkel és termékeny földekkel. Közepén emelkedik fel az Olymp hegye, melyet a Thessaliában és Kis-Ázsiában levő Olympus hegyekkel nem lehet összetéveszteni. Lakosai, kik 40,000 főre mennek, görögök és fele részben törökök; s az olaj és gyümölcsstermesztést erősen üzik. 1821 előtt nevezetes szabadalmi voltak.

Skio (Chios, a töröknél Sakis), igen szép sziget Smyrnához nyugotra, 18 □ mértföldnyi kiterjedéssel, hegyes határral, mely sok bort, olajat s déli gyümölcsöt terem. Fő terméke a masztiks, melynek termelése 24 görög falut foglalatostokdat. A sziget jövedelmét a *valida-szultán* nő huzza. Fővárosa *Skio*, az 1823-ki vérfürdő előtt 30,000 lakossal birt, holott most az egész sziget népessége 12—14,000 embert teszen. Általában a görög forradalom előtt mind a sziget, mind fővárosa, nagy szabadságokkal élt, s igen virágzó, gazdag és művelt volt; s egy akademiában felső tudományok is tanítottak. Delphin (Delphinium), egy Skiotól északra eső kikötő mellett muto-gatják most is *Homerus* iskoláját, egy lapos mészsíklát, kört képező padokkal, s közepén négyszögletes kőtáblával, mely-nél tartá a költő tanításait, és szavalá el halhatatlan költeményeit.

Psara, és *Antipsara*, két kis sziget Skiótól nyugotra. Mindegyik rakva hegyekkel, s nem igen termékeny. Az első az 1824-ki mészárlás előtt 15,000 lakost is számlált; de a második lakatlan volt, s most is az.

Rhodus sziget, fekszik Kis-Ázsia délnyugoti szegletében, s töle a rhodusi csatorna választja el. Kiterjedése 21 □ mértföld; levegője egészséges; földje felette termékeny, különösen olajra, borra és déli gyümölcsökre nézve. Erdőségei szinte szépek. Az idevaló gránátalmák és fügek híresek. Azonban a szigetnek csak egy része van művelés alatt, s népessége sem több 30,000 főnél, kiknek $\frac{2}{3}$ török. Rhodus sziget, valamint a hasonlóváros is nevezetes arról, hogy a *maltai* vagy is *szent János* lovagjai sokáig birták e szigetet, s a várost is ők építették; de hosszas véres küzdelem után a törökök által kiűzettek. *Rhodus* városa 10,000 lakost számlál, kik műipart és

jelentékeny kereskedést üznek. Angolhon, Franciaország és Ausztria consulokat tartanak itt; ámbár a kikötő rossz, s évről évre jobban beiszapodik. Különben a város sokkal szabályosabban és szebben épült, mint a keleti városok szoktak lenni. A maltai vitézek hajdani erős vára elhanyagolva vesztegel, s a lovagrend nagymesterének palotája romjaiban is mutatja, milly dicsőségben és pompával élhettek itten a vitézek. A zsidók egy külön szűk utczában, a törökök pedig egy tágas és tiszta város osztályban laknak. A város bástyáiról való kilátás a tengerre és a kisázsiai partokra, elragadó szép.

Chalki, vagy *Karki* (Chalce), Rhodustól nyugatra fekvő, s görögöktől lakott termékeny kis sziget.

Stanchio (*Istanchoi*, hajdan *Kos*). Nagysága $4\frac{1}{4}$ □ mértföld, 4000 török, görög és zsidó lakossal. Földje felette gazdag, melly sok déli gyümölcsöt terem. Fővárosa: Stanchio, a régieknél Kos, születéshelye Hippokratesnek és Apellesnek.

Cziprus, törökök *Kibris* sziget. Fekszik a földközi tengeren, közel (10 mfd.) a kisázsiai partokhoz, az északi szélesség $34\frac{1}{2}^{\circ}$ — 35° és a keleti hosszúság $49\frac{1}{2}^{\circ}$ — 52° közt. E sziget hajdan egy különös keresztény országot képezett, mellyről a szardiniai király maiglan czimezi magát. Kiterjedése 240 □ mértföld. Belsejét egy hegyláncz futja keresztül, mellynek legmagasabb csucsa, az ugynevezett *Monte Santa Croce*, az évnek legnagyobb részében hóval fedetik. Földje termékeny, s bár csak kevés része van művelés alatt, még is sok gabonát kivisznek innen Spanyolországba és Portugalliába. Népeisége 70—80,000 lélek, kiknek fele török, fele görög ajku. A sziget legszebb vidékei *Kerina* és *Baffo* (a régi Paphos) körül láthatók, hol hajdan *Venus* istennőt a tenger hajjai partra szállíták. Itt pompás tölgy-szil-jegenye erdők, olaj és szeder fa ligetek terülnek el. Hires még Cziprus zamatos és édes boráról, izletes déligyümölcsseiről, selyméről és olajáról. Buzája szinte kitünő minőségű; s a mocsáros parti területeken rizs termesztetik. Fővárosa: *Lefkoscha* (Nikosia, hajdan Levkosia), egy hegyektől környezett szép magas rónaságon. A város kőfallal és sánczokkal vétetik körül. Utczái szűkek és piszkosak. Házaikat égetett téglából s a régi épületek maradványaiból épülttek. Ős építményei közül említést érdemlenek a Zsófia, Miklós és Katalin templomok, mellyek most mosékká alakítottak át. A sz. Domonkos egyházában látható a régi Lusignan francia

nemzetség sirboltja, mellynek ivadékai sokáig cziprusi királyok voltak, s Nicosiában székeltek. Népeisége 15,000 lélek, kiknek $\frac{2}{3}$ török, $\frac{1}{3}$ görög, örmény, maronita. Készítenek durva selyemkelméket, gyapotszövetet, kordoványt, és agyagedényeket. — Második városa Cziprusnak *Larnaka* (a régi Citium), egy mély öböl mellett, mellyen igen jó kikötője, s nagyfontosságú kereskedése van. Hammer szerint Larnaka paradicsomi lakhely volna, mert itt a telet nem ismerik, hanem a nyár hősege roppant; e mellett a környékében fekvő mocsáros és sós tavak egészségtelenné teszik a levegőt. Lakja 6000 görög és török. — *Famagosta* (*Fama-Augusta*, régen *Famassus*), hajdan igen megerősített, de jelenleg roskadozó város egy egészen befövenyesedett kikötővel, mellyet csupán apró hajók használhatnak. Lakja 3000 török. Láthatni itt a régi velenczei helytartó palotája omladékait, a Zsófia templom mellett, melly már mosévá változtattatott. *Baffa*, hanyatló városka, eliszaposodott kikötővel, s a régi Paphos város romjaival, mellyek közt jelesül a híres Aphrodite templom maradványai most is szemlélhetők. *Limasol*, város, jó kikötővel, élénk bor és sókereskedéssel. Közelében fekszenek a régi *Amathunt* város romjai. *Kerina*, hajdan Ceronia nevezetes város, most csekély falu, melly csupán a hajdan pompás Bella-Peisa zárda omladékaról, s egy hegyen az ugynevezett „királynő-palota” romjairól nevezetes.

Szinte az ázsiai oldalon vannak még e következő kicsiny szigetek: *Piskopia* (Telos), *Nisari* (Nisurus), *Kalmino*, *Lero*, *Scarpanto* vagy *Koje*, és *Orízo*.

b) Candiai helytartóság.

Candia, a régieknél *Creta*, igen szép és nagy sziget a földközi tengeren, az északi szélesség $34^{\circ} 35'$ és a keleti hosszúság $41^{\circ} 23'$ közt. Hossza 36—34, szélessége 3—10, s egész kiterjedése 200 □ mértföld. Moreától 18, Kis-Ázsiától pedig 24 mértföldnyi távolságra fekszik. — A görög forradalom előtt 250,000 lakosa volt, kiknek $\frac{2}{3}$ görögök, $\frac{1}{3}$ törökök és abadioták tették. A sziget alakja pompás, mert egész hosszában 2 szép hegyláncz futja keresztül, mellyek szembetűnőleg vulkani eredetűek. Közepén a szigetnek roppant hegytömeg tornyosul fel, ugymint a *Psiloriti* vagy is a régiek *Ida* hegye, melly 7320 láb magas. Nyugotra innen vannak a *fejér* vagy

sphakiotai hegyek, melyeknek legmagasabb csúcsa 7100 láb, s a tetőn egészen kopasz, hanem 8 hónapig hóval borítottak. — Keleten vannak a *lassitai* hegyek (több magános egymás mellé sorozott hegycsúcsokból álló bérce), és a *Stia* hegye, a régieknél *Dikte* hegy, mely a többiektől elválva külön áll. Az *Ida* hegy oldalait gyönyörű tölgy, juhar, czédрус erdőségek borítják. Ez úgy áll a sziget számos hegykupjai közt, mint Jupiter az istenek gyűlésében. Rónaság itt kevés van, s az sem nagy kiterjedésű, hanem a meredek tengerpartokra számos hegyfokok dőlnek ki. A hegyekről számos folyók omlanak le, s melyek rövid folyás után a tengerbe ömlenek; s hegyi tavak is nagy számmal találhatunk; de mocsárok nincsenek. — Nyáron itt soha sem esik eső, hanem e helyett erős harmatok vannak, melyek a buja tenyészetet igen előmozdítják. — Ennélfogva az éghajlat szelid, szép; a levegő tiszta és egészséges; ámbár némelly-üstalaku völgyekben a nyári forróság csaknem kiállhatatlan; s ha Afrika és Arábia felől a szirokkó fujdogál, akkor a hőség még a tengerpartokon is 30—40 fokra felhág. — Rónaságokon a tél csak esőből áll. — Földje, mely különben sziklás és köves, művelés által nagy termékenységre vihető; hanem a szigetnek csupán fele van művelő kezek alatt. Ivóvize felette jó.

A déli gyümölcsök pompásan tenyésznek itt; s fő gazdagsága a szigetnek az olajfában áll, mely mindenütt el van terjedve, s hegyek, völgyek, halmok, síkságok olajfaerdőkkel borítottak. Az olaj után nevezetesebb termékei: gyapot, bor, igen szép len, édes gyökér, dohány, citrom, narancs, mandola, szentjánoskenyér, mely a legrosszabb földben is tenyészik, dió, gesztenye nagy mennyiségben; s mind ezekkel élénk kereskedés üzetik külföldre; hanem gabonát nem termeszt annyit, mennyi belsükségre elegendő lenne. A*ladanum bokrok igen becses mézgát szolgáltatnak. — Állattenyésztést illetőleg legtöbb figyelmet érdemel a juh és kecsketartás, továbbá a virágzó selyem és méhtenyésztés. Ragadozó állatok itt nincsenek; csupán mérges kigyóknak egy pár faja fedeztetett fel.

Creta szigetét 823-ban az arabok könnyű szerrel elfoglalák a gyöngé görög császároktól. Nicephorus Phocas a szigetet újra visszafoglalá 961-ben, s ezt a görögök meg is tarták mind addig, míg 1204-ben Konstantinápoly a keresztes vité-

zek hatalmába kerülven, Creta is a velenceiek birtokába jutott, melyben 1645-ig megmaradtak, mely évben a törökök hódíták meg a szigetet. Hanem Candia főváros csak három évi igen véres ostrom után (1665 — 1668) került török kézre, mely időközben 150,000 ember áldoztaték fel. A görög forradalomban a candiai görögök is részt vettek, de szerencsétlenül, mert a törökök az erősségeket birván, innen több apró csatában meggyőzték a lázadókat, s hallatlan kegyetlenségek és vérontások után ismét iga alá hajták. Ekkor Candiát a szultán Mehemed Ali egyiptomi basának adta, azon szolgálatokért, melyeket a görög forradalom elfojtása körül teljesített; hanem 1841-ben ismét a porta egyenes hatalma alá jutott.

Fővárosa a szigetnek : *Candia*, törökül *Kirid*, hajdan a velenceiek alatt virágzó, most hanyatlásnak indult város a tengerpartján. A város kőfalai még meglehetősen épségben vannak, de régi legszebb épületei romokban hevernek, s kikötője is befövényedzett annyira, hogy a nagyobb hajók a kikötő előtt fekvő *Stadia* (Dia) szigeten kénytelenek horgonyt vetni. Van szép palotája, melyben a helytartó basa lakik, görög érseki széke, 5000 lakosa. Szappanosai híresek. Az itteni érsek nagy tekintetben áll, s magát Europa primásának címezi, mivel e város első püspökévé Titust, maga Pál apostol nevezé ki. A város közelében két híres régi város hever omiadékokban, ugymint : *Enossos* és *Gortynae*; az első a görögök virágzó korszakában fővárosa volt a szigetnek, s szomszédságában volt a hirneves *Labyrinth*, mely már Plinius idejében nem létezett többé. Tournefort ugyan azt tartja, hogy e Labyrinth Gortynae közelében még most is látható barlang volt, mely több tekervényes földalatti üregekkel telve, egész az Ida hegy lábánál emelkedő halomig terjed. Számos üregei közt a leghosszabb 1200 lépés, s vége felé egy nagy és szép 7—8 láb magas teremtet képez.

Nevezetesebb helyek még : *Spina longa*, egy meredek sziklán levő várral, és jó kikötővel. *Rettimo*, hanyatló város egy félsziget alaku téren, 6000 lakossal, befövényesedett kikötővel. Van több moséja és görög temploma, püspöki széke, fellekvára, szép kertje, és sok szappanosa. *Canea*, a régiekénél *Cydonia*, az északi tengerparton, felséges vidéken. A görög forradalom előtt 12,000 lakosa volt; most jóval kevesebb.

Kereskedése legnagyobb az egész szigeten, ámbár a nagyobb hajók a város előtt levő szigeten kénytelenek kikötni. Szappana híres; környéke gyönyörű kertekkel és olajerdőkkel borítatik. Székhelye egy görög püspöknek. *Karabusa*, egy kis sziget, melyet természetes sziklaerősségei, és szép kikötője tesznek nevezetessé, mely buvóhelyül szolgál a tengerirablóknak. *Sphakia*, főhelye a sphakiotáknak, kik eredetre görögök, s az itteni bérczes vidékeket foglalván el, állattenyésztésből, kézművességből, s tengeri rablásból élnek. Igen harczias szelleműek, s bérceik által védetve, sem a velenceiek, sem az oszmánok által tökéletesen meg nem hódíttathattak. Végre Candia szigetét számos apró szigetek veszik körül, millyenek: *Gozzo*, hegyes, de termékeny földdel; *Pakszimandes*, *Christiano* szigetek; *Oro*, *Fratelli*, *Piana*, *Placa*, *Cassos*, két □ mértföldnyi területű, s lakosai szivacsot készítenek, s híres buvárok; *Cassopulo* stb.

B) ÁZSIAI TÖRÖK BIRODALOM.

1. A n a t o l i.

E tartomány Kis-Ázsia azon nyugoti részét foglalja magában, mely a Fekete, Marmora, Aegaei és Földközítengerek közt fekszik, s hol a régi klasszikus világban *Phrygia*, *Bithynia*, *Mysia*, *Lydia*, *Caria*, *Lycia*, *Galatia* és *Paphlagonia* tartományok foglaltak helyet. Kiterjedése 3438 □ mértföld. Fővárosa: *Kutajah*, vagy *Kutaieh*, *Kutaje* (a régi Cotyaeum), népes és jól épült város, 60,000 lakossal, kik közt 5000 görög és 1000 örmény találhatik. Fekszik a *Pursak* hegy tövében, mely délre szép rónasággal végződik, a hasonló nevű folyó mellett. A hegytetőn egy régi vár romjai láthatók. Van 50 mosája, 20 khanja, 4 örmény, 1 görög temploma, 30 közfordője. Utczái szokás szerint piszkosak, s roszul kövezvék. Lakosai gyapotszöveteket készítenek, s gubacscsal, gabonával kereskednek. A várostól észak-nyugotra esik a magas Olympus hegye havas csucsával. Az itteni hegyszorulatok torkolatja előtt 6 kis falu telepedett meg, melyeknek lakói minden adótól szabadok, hanem e helyett kötelesek az utasokat kalauzolni. És épen mint a szent Bernhardi szerzetesek saját faj kutyákat tartanak, melyek a hófuvatagok közt eltévedt utasokat felke-

resik. Kutajah nevezetes még arról, hogy 1850-ben Kossuth és több magyar menekültek, itt voltak letartóztatva az ausztriai udvar követelése következtében, mint ezt a törökbirodalom története előadásánál fentebb megérintettük.

Eski-sehr (régén Dorylaeum), a Pursak és Sangar vizek összefolyásánál. Csekély hely különben, de meleg forrásairól és földőiről a törökök előtt nagyon ismeretes.

Brussa (régén Prusa), hajdan a bithyniai királyok székhelye, az Olympus északi lejtőjén, egy pompás völgy torkolatnál, melly 4 mértföld hosszú és 1 mértföld széles. Házai többnyire fából épülvék, egy némelyik üvegablakkal. Utcái közül pedig némelyik olly szűk, hogy a szemközi házakból egymásnak csaknem kezét lehet nyújtani. Mindazáltal Brussa az egész török birodalomnak egyik legszebb, legnépesebb városa. Főekességei a számtalan mosék és mecsetek (számszerint 152), mellyek közt az Achmed és Ozman szultánoké, s a város közepén álló *nagy mosé* kitünő épületek. Környéke pedig a számos meleg ásványforrásokról és fürdőkről híres, mellyek közt némelyiknek hőfoka 33—70 fokig felhág, annyira, hogy vizét csak hideg vízzel vegyítve lehet használni. Népesége 50,000 lélek, kik törökök, zsidók, örmények és görögök. Bazarjai nagyok, s rakvák a legszebb selyem és gyapotárúkkal, s más belföldi portékákkal. Székhelye egy nagymollának, görög és örmény érseknek. Nézést érdemlenek a városon kívül, az első hat török szultán sirboltjai. Brussától délre terjed el egy szép rónaság, melly a Nilufer tengerparti folyócska, s ebbe ömlő száz meg száz patak által nedvesítve, és csinos falukkal, nyári lakokkal, pompás kertekkel behintve, Kis-Ázsia paradicsomának tartatik. A Spanyolországból száműzött zsidók szép hazájukat itt ismét feltalálták. Különösen a selyemtenyésztés nagyban üzetik e vidéken.

Mundania, Brussától nyugatra 4 mértföldnyire a Marmaratenger mellett. Régi ronda város 20,000 lakossal, egy kikötővel, mellyet a brussaiak is használnak. Szomszédságában láthatók *Caius* régi város romjai.

Manissa (régén Magnesia), 6000 görög, örmény, zsidó lakossal, kik sáfránytermesztésből, gyapotszövésből és fonásból élőködnek.

Bergamah (Pergamus), hajdan virágzó város, mellynek nagyszerű emlékei most is láthatók; valamint *Sart* csekély

falu helyén állott hajdanában a pompás *Sardes*, hol Croesus uralkodott, Xerxes pedig táborát összegyűjté, hogy Görögországot megtámadhassa.

Guselhissar, virágzó müiparos város a Mendras folyó mellett, 30,000 lakossal.

Budrum, régente *Halikarnassz* Caria fővárosa. Kikötője, fellegvára jó karban van. Környékén mindenfelé láthatni régi műemlékeket, de Artemisia királynő híres mausoleumának semmi nyoma többé; mellyrenézve gyanítják, hogy ez a mostani vár helyén állott.

Makri, falu, a régi *Telmissos* helyén, a régi királyi sírboltok romjaival, mellyek a persepolisiaikkal sokban megegyeznek. Egy pompás szinkör, melly 50,000 embert befogadhatott, most is jól kivehető; s a helység feletti meredek hegyen pedig egy csaknem hozzáférhetlen váracska állott.

Antalia (Adalia), egy hegyoldalban, a tengerparton, 8000 török és görög lakossal, kik Európába élénk gabonakereskedést folytatnak.

Ofium-Kara-Hissar (az opium fekete vára), régente *Apamea*, fekszik a Kalderdag hegy északi végén az Akarsu folyó mellett, 12 moséval és több mecsettől, 6 khannal, 2 örmény kápolnával, s 24,000 lakossal. A város környékén mák nagy mennyiségben természetén, opium itt nagyban készítették, s vele élénk kereskedést folytatnak. Fekete szövetszövet gyárai is nevezeteseek.

Angora (régente Galatia fővárosa *Ancyra*), több halmon épült, s két oldalról hegyekkel övedezett város, egy roskadt sziklavárral. Háza többnyire kétemeletesek, fából és téglából épülvők, messzire kinyuló ereszekkel és karzatokkal. Lakja 20,000 ember, kiknek harmada örmény katolikusokból áll, kik Smyrnából vásznat, és gyarmati árukat hozván, helyette kecskeszőrből szőtt pompás szőnyegeket, selymet, rizset, sáfrányt visznek ki. Székhelye egy örmény kath. püspöknek. Környéke gyógyforrásokban gazdag, mellyeket már a régiek is használtak.

Kostambul (régén Germanikopolis), népes város 20,000 többnyire török lakossal, 30 moséval, 6 khánnal, görög egyházzal, 66 nagyobb, és 100 kisebb kávéházzal. Készítenek itt gyapotkelméket, rézedényeket stb. Környéke kopár és terméketlen. Kelet-délre huzódik az *Ulgus-dagh* (Olgassus), melly-

nek teteje hóval borítottatik. Innen 10 órányira a Dschasratsehli hegyen minden évben egyszer 3 napig népes országosvásárt szokás tartani, mellre 50,000 ember is összegyűl.

Sinope, törökül *Sinub*, város a Feketetenger mellett, 10,000 lakossal, 41 moséval. A hajógyárműhely, hol a török kormány részére a hadihajók építtetnek, igen szűk; de az itten készített hajók tartósságukra híresek. A város főleg szárított és besózott halakkal, aztán rizsszel, marha és bivaly bőrökkel, deszkákkal, viasszal, gyolcszal és lennel kereskedik. Különben környéke gazdag gabonában, olajfában, vad fügében, borostyánban, s mindenféle gyümölcsben. Állatországából gyakoriak a vidrák, rókák, kecskék, vad kutyák és macskák. Nevezetes lett ezen város azon nagy tengeriütközetről, mely itt a jelen háboruban az orosz és török flották közt történt, melyben a nagy orosz sorhajók 10 török fregátot egészen tönkre tettek.

Eregri (Heraklea), hanyatló város a tengerparton, 6000 jobbára török lakossal. Ezelőtt a franczia kormány consult tartott itt, de már minden külföldi összeköttetés megszűnt.

Boli (Hadrianopolis), élénk városocska az Aladagh hegy tövében a hasonló nevű parti folyó mellett, 1000 török házzal. Az itt átvonuló karavánok sok pénzt hagynak itt.

Amasra (Amasis), 1461-ig a genuiaiak főtelepe volt a Feketetenger mellett; de jelenleg csekély falu, mely faeszközök készítéséből élösködik.

Ismid (Nicomedia), a róla nevezett tengeröbl mellett, 150 török, 500 görög, 150 örmény családdal, egy görög és örmény érseki székkal. A város meglehetősen kereskedést űz cserépedényekkel, selyemmel; s igen látogatott ásványvize is van.

Skutari, Konstantinápolynak egyik külvárosául tekintetik, s azért ott adtuk elő. Itt csak roppant kiterjedésű, s ciprusokkal, s virágokkal felékesített temetőkertjeit emlitjük meg; miután ős időktől óta a konstantinápolyi gazdagabb vagy buzgóbb törökök itt hagyják magukat eltemettetni.

Isnik, hajdan *Nicaea*, a Marmoratengernek egyik öble, s az Ajan tó mellett. A város jelenleg nagy kiterjedésű köfalain belül csak néhány száz rozszant házat, 4000 lakost számol. Van egy görög érseki széke, egy tudós iskolája. Régi romai épületeiből csupán nagyszerű romok láthatók. Nevezetes

e város azon első zsinatról, mely Kr. után 324-ik évben itt tartaték.

A dardanellai két várdától délre fekszik a *trojai* klasszikus mező, a Homer hőseinek színhelye. Ez az ország belseje felé az Ida hegyig terjed, mellynek legmagasabb csúcsa a Kasdagh, csupán három hónapig szabad a hótól. Egyébiránt a világhíres *Troja* városnak még csak nyomát sem láthatni már, s még fekvése felett is vetélkednek a tudósok. Azonban a tengerparton mutogatják Ajax, Achilles, Antilochus, Patroklus és Peneleus sírdombjait.

Smyrna, törökül *Ismir*, egyik leggazdagabb s legélénkebb városa a török birodalomnak. Fekszik egy halom oldalban a hasonnevű szép tengeröböl mellett; s a halom legmagasabb részén egy omladozott fellegvár látható, melyet még a híres Ducas János görög admiral épített, midőn 1097-ben Smyrnát elfoglalta. Utczái szűkek, szabálytalanok és rondák; s néhány khán, bagno, és 19 mosén kívül kitünő nyilvános épületet nem láthatni. Háza száma 20,000-re s népessége 130,000 fő-re felmegy, kikből felénél több török, a többi görög, zsidó, örmény és számos európai idegen. Mellynélfogva a mosékon kívül van még itt 2 görög, 1 örmény, 1 katolikus, 1 protestáns, 1 angolegyházi templom, 1 katolikus zárda, 7 synagóga, s egy nagyobb görög tanintézet. Székkelye egy görög és egy örmény érseknek. Fő foglalatossága a lakosoknak a kereskedés, mert kikötőjét a földnek csaknem minden művelt nemzet hajói meglátogatják. Ügyviselőket vagy consulokat tartanak itt Franciaország, Anglia, Svédhon, Oroszország, Austria, Hollandia, az olasz államok, Spanyolország, Poroszhon, Északamerika stb. Általában Konstantinápoly után az első kereskedő város az egész birodalomban. Hozatik be főleg Angliából posztó, ólom, czin s más érczek, török izlésre készített órák, Németország schwarzwaldi vidékéről mindenféle faeszközök, alakok, kakukos órák, nürnbergi áruk, üveg, gyolcs stb. Ellenben kivitetik gyapot, angorai kecske-gyapju, fűszerek, gubacs, fige, malozsa, bőr, orvosi szerek; különösen a smyrnai szőnyegek Angliában és Franciaországban drágán fizettetnek. A frankok külön várososztályban laknak, mely sokkal csinosabb és szebb, mint a többi Smyrna. És itt épen olly kényelemmel lehet élni, mint Európának akármelyik fővárosában. Vannak casinók, olvasótársaságok, diszes kávé-

házak. Az itteni angol kereskedők leggazdagabbak, s igazi fényüzéssel élnek. Környéke Smyrnának regényes és igen termékeny; s a frankok a szomszéd falukban pompás nyári lakokat bírnak.

Scalanuova, vagy *Kuhadasi*, Smyrnától délre a hasonló nevű tengeröbölnél, 20,000 lakossal, kiknek $\frac{1}{4}$ görög. Kereskedik borral, malozsával és gabonával.

Csezme, a régieknél *Cyssus*, kis tengeri város Skio szigettel szemközt, egy régi genuai fellegrárral. Itt tette tönkre 1770-ben az orosz flotta a törököt.

2. I c s i l.

A régi *Ciliciából* a törökök *Icsil* tartományt képeztek, melly tudniillik Kis-Ázsiának Ciprus szigettel szemközt fekvő déli részét foglalja magában, s mintegy 800 □ kiterjedésű. Az egész tartomány ugyszólván nem egyéb egy roppant erdőség-nél, melly a *Taurus* hegység déli oldalát és különféle ágazatait borítja. Csupán nyugotra és keletre vannak néhány darab termékeny területek. A hegység közt télen a hideg olly nagy, hogy a szobákat fűtnie kell; ellenben a nyár a tengerparton felette forró. Folyóvizei és patakjai számtalanok, de csekély parti folyamok. Lakosai legnagyobb részben *turkománok*, kik nomádi életet folytatnak, s tevéket, lovakat, szarvasmarhákat, kecskéket tenyésztene. Pásztori kutyáik roppant nagyságúak. Mind tevéik, mind kecskéik hosszú finom szőrük által különböztetik meg magukat.

Fővárosa: *Adana*, a *Sehun* (a régieknél *Sarus*) folyó jobb partján, egy hegyoldalban erkelyszerűleg fekszik, s minden oldalról nyári és őszi baraczk, szeder, fige, olaj fákkal vétédik körül. Van egy hidja, mellyet még Justinian császár építtetett, s egy romai vizalatti csatorna maradványa. Lakja 10,000 ember. *Tarsus* (a régieknél *Cydnus*), melly Sándor fürdője és Cleopatra kéjutazása által híresebb lett, mint csekélységénél fogva megérdemlette volna. Torkolatjához közel *Pál* apostol születéshelyét, s egy általa épített templomot mutogatnak. A város kertekkel annyira körülvétédik, hogy távolról az egész erdőnek látszik. Házai roszul épültek; különben van egy még Bajazed szultántól építtetett várkastélya, igen számos moséja, karavánszeraisa, a fenemlitett keresztény temploma. Lakja 30,000 ember, kik törökök és turkománok, mintegy 100 gö-

rög és 200 örmény családdal egyetemben. Folyójának vizét, melyet a régiek olly szerfelett hidegnek irnak, s melyben Barbarossa Fridrik halálát találta, és Sándort is csaknem hasonló sors érte, a mai utazók épen nem találják hidegebbnek, mint akarmelly Taurus hegységi folyamot. Tarsustól északra mintegy 20 órányira kezdődik azon kösziklába 40 láb mélységre kivágott hegyszoros, melly a Taurus járhatatlan hegységén keresztül Karaman helytartóságba vezet. — *Anemur* (a régieknél *Anemorum*), jelenleg csak fellegvár, melly egy hasonnevű hegyfok szomszédságában fekszik, s egy basa székhelye. Környékén láthatni a régiek által „Necropolis“ (Temetőváros) néven czimzett temetőhely nagyszerű romjait. Mindenik sir egy külön kis épületet képezett, melly két osztályra szakittatván, egyik a hullák számára kamarácskákat, másik öblöcskéket foglalt magában, mintha azokban hamuedények és haláláldozatok tartattak volna. Vagy talán ez előszoba a rokonok és kesergők használatára volt építve. *Meczetta*, csekély falu, a hajdani *Pompejopolis* bámulandó romjaival a tenger mellett. Így megkülönböztethető még egy folyosó, melly 200 oszlopon nyugodott; egy szinkör, a város kőfalának alapzata, vízvezető, több pompás sirok és emlékkövek. *Sis*, a Sihannak egyik mellékfolyója mellett, hajdan fővárosa volt a tartománynak; most azonban csekély hely, ámbár széke egy örmény patriarchának.

3. K a r a m a n.

Kiterjedése e tartománynak 1747 □ mértföld. Déli részén a *Taurus* hegység huzódik el, melly tovább észak-keletre az *Antitaurussal* egyesül. Fő folyama a *Kisil-Irmak*, melly innen menve, Anatolin keresztül a Feketetengerbe szakad, de Karamanban csupán csekély folyóvizet vesz fel. Nevezetesebb tavai: az *akserai*, melly sós; a *koniai* és *ilguni*. Ásványforrásai szinte számosak. Földje nem nagyon termékeny; s kereskedelmi cikkei e következők: gyapju, vágómarha, gyapot, selyem, méz és viasz, gubacs, traganth-mézga. Lakosai turkomanok, törökök, görögök, zsidók, s néhány cigány család. A Konstantinápolyból és Smyrnából jövő, és Syriába, Arábiába és Perzsiába menő karavánok e tartományon mennek keresztül.

Fővárosa : *Konia*, hajdan *Iconium*, Lycaonia fővárosa. Fek-

vése regényes, s távolról a sok mosé, és nyilvános épületek nagyobb szerűt gyaníttatnak, mint milyen a város valódiilag, melyet köfállal még a szeldcsuki szultánok körülkerítették. Legpompásabb moséja a Selim szultáné, melly egészen a Zsófia mosé alakjára épült. Lakja 30,000 ember, kik csaknem mind törökök. Környékének éghajlata szelid és kellemes; földje igen termékeny mind növényekre, mind állattényésztésre nézve. — E városonál tette tönkre Ibrahim basa Mahmud szultán seregét 1832-ben, magát a nagyvezért is fogságba ejtven. — *Karaman*, derék város egy kis folyó mellett, a 12,000 láb magas Karadsadagh hegy tövében, 15000 török, turkomán, görög és örmény lakossal, kik sok két gyapot szövetet készítenek, mellyet a köznép használ ruházatára. A város, terjedelmes kertjeivel és téreivel nagy helyet foglal, de roszul épült, s a mellett ronda. Kereskedése Smyrnával, Tarsussal és Kaisariával nem megvetendő, s 22 khánt számlál. — *Aksir* (hajdan *Antiochia ad Pisidiam*), Karamanhoz észak-nyugotra, zordon hegyes vidéken, 50,000 lakossal, kik tapétaszövessel, gyümölcstermesztéssel és kereskedéssel foglalatoskodnak. *Aksirai*, meglehetően város egy terjedelmes sóstó mellett, mellyből főzetik a só Kis-Ázsia szükségére. *Kaisarie* (Caesarea), nem nagy, de jól épült város több köházsal, és 2500 lakossal, kik nagyobbbrészt örmények, aztán görögök és zsidók, mindnyájan szorgalmas kereskedők. A város tövében fekszik a 12,000 láb magasságot meghaladó Ardsis (Argaeus) havasnak.

4. M e r a s.

Kiterjedése 400 □ mértföld. Fő hegye a *Taurus* vagy *Kurun*, melly több ágazatokban futja keresztül a tartományt, melly a *Frat* folyama több mellékfolyóival nedvesít. Földrendések gyakran tapasztaltatnak. Lakosai többnyire turkománok, és kevés kurdok. Fővárosa: *Meras* (hajdan Germanica), 9000 lakossal, több moséval, és khánnal. *Aintab* (régente *Deba*), 20,000 lakossal, kik gyapju-gyapot szöveteket s bőroket készítenek, mellyek Haleb városba vitetnek. *Malatia* (Melitene), már Kis-Örményországban fekszik a Karasu folyó mellett, melly nem messze ide a *Frat* vizébe szakad, egy igen szép s gyümölcstermesztésre kedvező rónaságon. Van 1500 háza, és mintegy 8000 lakosa. Kereskedése élénk, különösen almái messze elhordatnak.

5. S i v a s.

Kiterjedése 1300 □ mértföld. Déli részét magas hegyek borítják, de a tenger felé róna és igen termékeny. Fő folyóvize az *Jesil-Irmak* (a régieknél *Iris*), mely itt a *Kulihissar* (*Lycus*) folyamát magába vevén, meglehetősen széles mederben Sinopétól keletre a *samsuni* tengeröbölbe szakad. Lakják törökök, turkománok, örmények és görögök. Fővárosa: *Sivas*, hajdan *Sebaste Armeniae*, s még előbb *Cabira*, a felső Csangu vize mellett, szűk, tekervényes utcákkal. Keleten nevezetessé teszi e várost egy harangóra, mely egy középületen látható.

Van 2000 lakosa, kik igen nyers viseletűeknek tartatnak. Szép lovakat tenyésztene. Szomszédságában híres örmény zárda található. *Tokat*, régen *Berisa*, *Sivas* és *Amasia* közt egy sziklás bérce oldalban erkelyszerűleg épülve, a *Jesil-Jarmak* folyó mellett. Van 2 omladozó félben levő fellegvára, melyekbe zárattak a francia hadifoglyok Bonapartenak egyiptomi táborozása alatt. Van 50,000 lakosa, kik nagyobb részben törökök, aztán örmények és zsidók. Mind műipara, mind kereskedése nagy fontosságu, mert a kisázsiai karavánutak itt jönnek össze. Selyem és gyapot gyárai nevezetesen a gyártmányokkal Krimia, Konstantinápoly és Smyrna felé eleven kereskedés üzetik. Az utóbb említett városból hoznak festőszereket, indigót; francia-angol-belga posztót, selyemárukat, papirost, cukrot, s más gyarmati czikkeket. Kordovány gyárai szinte hiresek.

Uskat, a hajdan nagy hatalomra vergődött Csapan-Oglu basának megerősített székhelye. Fekszik *Tokat* és *Angora* közt, magas de kopasz hegyektől körülvértetett mély völgyben. Lakja 16,000 ember, kik többnyire turkománok, néhány zsidóval, örménynyel és göröggel keverve.

Amasia, *Uskattól* észak-keletre, gyönyörű kertek, és szedrefákkal beültetett halmok közt fekszik. Születéshelye *Strabonak* és *Mithridatesnek*. Van 20,000 lakosa, kik posztót, szőnyeget, kordoványbőrt készítenek, s ezekkel és selyemmel, opiummal kereskednek. Széke egy görög érseknek.

Samsun (régenti *Amisus*), a hasonló nevű tenger öböl mellett, hol a *Jesil-Irmak* a Feketetengerbe ömlik. Kikötője nem igen bátorságos; várdája csekély, ivóvize rossz. Lakja 5000 tö-

rök, kik borral, s főleg a Jesil-Irmak környékén termett hires görögdinnyékkal kereskednek.

Unieh (a régieknél *Önus*), Samsuntól keletre szinte a tengerparton, igen szép vidéken fekszik. Van 5000 lakosa, hires hajógyára. A város tenger felől nem védetik. Környéke sok kendert termeszt, melyet hajókötelekre fordítanak. Innen a városból és környékéről a török hajóhadhoz sok munkás és matróz vétetik fel.

6. T r a p e z u n t.

A trapezunti helytartóság fekszik a Feketetenger, továbbá Csaldir, Erzerum és Sivas tartományok közt. Kiterjedése 450 □ mértföld. Földterülete egész a tengerpartig hegyekkel van megrakva, de ezek közül egyik sem éri el a hóvonalat. Folyóvizel mind parti folyók. Éghajlata az ország belsejében hideg, a tengerparton meleg, úgyhogy június hóban már arathatnak. Termékei: bor, sok gyümölcs, igen szép épületi fa, szurok és szekérkenőcs, méz és viasz, ezüst s más bányatermékek. Állattenyésztése és halászata virágzó. Lakják törökök, lázok, gruzok, görögök és örmények. Fővárosa: *Trapezunt* vagy *Trebizonde*, vagy *Tarabozan* (a régieknél *Trapezus*, fővárosa a Cappadociai Pontusnak). Fekszik a Feketetenger mellett egy tengerbe nyuló földcsapon. Keletre és nyugotra magas hegyszorosok keritik, melyek erődítési művekre használtatnak. Délre fekszik hegyen levő fellegvára, s ezenkívül maga a város is bástyával, és 6 kapuval záratik be. Házai köből épültek, s a háztetők vörös cseréppel fődvék. Van 30,000 lakosa, 18 moséja, 10 görög kápolnája, 8 khánja. A nagy bazar, a genuiaiak idejében lőportorony volt. Kereskedése élénk. Viszen ki Krimbe gyolcsot, Diarbekirből festett szöveteket, rezet, mogyorót, főleg pedig dohányt. Ellenben onnan hoz be gabonát, sőt, vaját, fagygyut, gyapjút, nyers bőröket és vasat. Konstantinápolyba hord a fenemlitett cikkeken kívül puszpángfát, a Kara-Kaban hegyről egy nemét a sárga fának, ezüstöt, ólmot, Perzsiából kávét, valamint ugyan ezt, s orvosszerket Georgiából és Bagdadból. Cserében hoz be a fővárosból mindenféle gyárműveket, aczélt, szappant, stb.

Keresun (a régieknél *Cerasus*), Trapezunttól keletre szinte a Feketetenger partján fekszik. Most hanyatló város egy hajógyárral, hanem onnan nevezetes, hogy Lucullus romai pro-

consul innen hozta először Olaszországba a cseresznyét, mely 120 évvel később Angliába átültetettvén, utóbb egész Európában elterjedt. Cseresznye és más gyümölcs most is nagy mennyiségben terem itt. — *Rize* (régén Rizium), a mult században virágzó, jelenleg pusztulásnak indult tengeri város, 3000 lakossal. — *Gumuch-Kaneh*, nagy hegyek közt fekvő bányaváros, ezüst, réz s kevés aranyat adó bányákkal.

7. C s a l d i r.

E kis tartomány a *Török-Georgiát* foglalja magában, mely 1828 előtt 238 □ mértföldre terjedt; de a drinápolyi békekötés erejénél fogva még kisebb lett, miután *Akalcsik*, és *Akalkalaki* városok és várak a hozzá tartozó területtel az oroszoknak engedettek által. Földterülete egy kis tengerparti részt kivéve, egészen hegyes, közepén vonulván el *Kur* vize völgye, több mellék völgyekkel. Fekvése általjában 4000 láb-nál magasabb a tenger színe felett, s némely hegyei a 8000' magasságot is eléri. Mind e magas fekvés daczára földje nem termékeny. Lakosai: gruzok, örmények, törökök és zsidók; kik főleg állattenyésztésből s leginkább sertéstartásból élnek. Azonban terem *gomi* (egy köleshez hasonló növény), tengeri, árpa, buza, s közönséges gyümölcs is elég. Szőlő szinte vadon nő. — Nevezetes helye: *Ardanudsi*, meglehetősen erősség egy csaknem hozzáférhetetlen sziklatetön, egy sebes folyamu víz mellett, mely a *Csoroki* folyamba ömlik. Nevezetesebb ennél:

Batum, növekedő város a Feketetenger partján, hadi tekintetben igen fontos, és könnyen védelmezhető fekvéssel, mely szerencsés körülményt a törökök nem használják úgy fel, mint hajdan Mithridates, s utána a romaiak, kik Batumból jeles erősséget alkottak. Van derék kikötője, és 8000 lakosa, kik roszul épült faházakban laknak. Környéke gabonát, rizset gazdagon terem. Kereskedése szinte növekedő állapotban; ámbár az *adzseri* völgyön vezető fővárosi út olly terhes, hogy az akalcsiki kereskedők inkább Erzerum felé kerülnek.

8. K a r s.

Mivel e tartomány a magasan fekvő örmény síksághoz tartozik: tehát éghajlata is zordonabb. A tél sokszor már novemberben kezdődik, s áprilisig tart. Kiterjedése 150 □ mért-

föld. Fő folyója az Erzerumból jövő, és az orosz Örményországba menő *Aras* vagy *Araxes*, mely itt az *Arpacsa* és *Kars* folyókat veszi fel. A tartomány kedvezőbb marhatenyésztésre, mint földmívelésre, ámbár a jobban védett völgyekben nemes gyümölcs, füge, gesztenye és dinnye is tenyészik. Lakosai turkománok, törökök, örmények és kevés zsidó. Az örményeknek saját püspökjük van. Fővárosa: *Kars*, fekszik egy regényes sziklafalhoz támaszkodva a Kars vize mellett, melylyen keresztül több hidak vezetnek. A szikla tetején fellelegvár látható. Házai mind kőből épültek, s a hideg miatt kis ablakuk. Széke egy örmény püspöknek. Kereskedése nem sokat érő.

9. E r z e r u m.

Kiterjedése $526\frac{1}{2}$ □ mértföld, s e tartomány az ugynevezett „Nagy-Örményországhoz“ tartozik. A tartomány magasan fekszik, mellynél fogva Kis-Ázsiának több nagyobb folyamai, mint *Aras*, *Frat*, *Csorok* itt veszik eredetüket. Hegyei: *Saganlu*, *Bingel* és *Kasmir* olly magasak, hogy nagyobb csu-csaik egész július haváig hóval boríttatnak. E hegyek oldalain igen jó egészséges legelők találtatnak, melyeken nyáron által a nomád kurdok legeltetik nyájaikat; télre az Aras völgyébe visszatérván. A *Frat* vagy *Euphrat* folyama a *Duslidagh* hegyekben ered nem messze Nariman helységhez. Mellék folyói e helytartóságban: *Jamucs*, *Bingel*, *Mamakhatur*, *Kosa-Pangar*, *Memaksur*. Az Aras forrásai a Bingel hegyben a Csoroké az ispiri kerületben vannak. Elidsa falunál, s az Erzerum városát környező síkságon meleg kénforrások találtatnak. Éghajlata a magas hegyeken zordon és hideg; a tortumi és ispiri kerületekben a tél rövid, s a nyár forró. Földje meglehetősen termékeny, legalább buza és árpa jól diszlik; s a déli tájékon gyümölcs, s mindennemű zöldség is bőven terem. Ropant erdőségei tölgy, jegenye, nyír, fenyő és boróka fákat szolgáltatnak. Sőt a kigi sóforrásokból és a tortumi hegyekből kap. A *Kopdagh* hegyláncz rézbányákkal bővelkedik. — Lakosai törökök, kurdok örmények, görögök és lázok. Orosz források után találtatnék 25,260 muhamedanus, 9450 örmény, 310 görög család. Foglalatosságukat tekintve: a törökök polgári és katonai hivatalnokok, vagy földbirtokosok; az örmények kereskedők; a görögök kézművesek, s különösen sok

rézedényt készítenek; a kurdok és lázok nyers nomádok, állattenyésztésből és katonáskodásból élnek. Fővárosa a helytartóságnak:

Erzerum, népes város egy 7000 láb magas rónaságon, az Elidsák folyó mellett. Házai többnyire fából épültek, s ablakaik papirossal vannak beragasztva. Utcái szűkek és rondák. A fellegrvár csaknem egy mértföldnyi területű; bástyái jó állapotban, tornyokkal erősítve. Van benne 4045 muhamedanus, 3232 keresztény lakház, s mintegy 50,000 lakos. A keresztények $\frac{2}{3}$ schismaticus, $\frac{1}{3}$ katolikus örmény, s ezen kívül 400 görög. Van 50 moséja, 2 örmény, 1 katolikus, 1 görög temploma, 20 khánja. Fegyvergyárjai leghíresebbek az egész birodalomban. Vasat hozzá Szibériából és Indiából hoznak. Az indus vasból gyártatnak aztán a damaskirozott kardok, melyek drágán fizettetnek; s ezek hajdani készítőjük neve után „*Burnusis*”-oknak neveztetnek. — Kereskedése nagy fontosságu, mert rakpiacza a Perzsiával és Keletindióval folytatott tüzletnek. Ezen kívül karavánok mennek itt keresztül Perzsiából, Bagdadból, Mussulból, Diarbekirből, Tiflisből, Smyrnából, Aleppoból, Konstantinápolyból stb. A perzsiái karavánok hoznak kazimir és más sálakat, festett indus kendőket, finom gyapjút, kásztorbört, rhabarbarát s más gyógyszereket, nyers prémbőröket az örmények süvegére alkalmazandókat, gyöngyöket, nyers selymet, buzért, indigot, gyapotot, vörös gyapotfonalat. Bagdádi karavánok hoznak: borsot, kávé s más gyarmati árukat, festékfát, gubacsot. Diarbekirből hozatnak különféle színű szattyán bőrök, gyapotkelmék, vörös fonalak, gubacs. Tiflis ad viasztot, marha és bivalybört, traganth-mézgát, finom gyapjút. Aleppo szolgáltat gyapot és selyem kelméket, szappant. Smyrnából és Konstantinápolyból pedig mindenféle európai gyártmányok és fényüzési cikkek hozatnak. A várostól nyugotra fekszik a meleg ásványforrásokról s fürdőjéről híres *Hidse* vagy *Elidse* falu, hajdan *Eligia*.

Gemiskana, város, egy ezüstmányával, mely azonban most kevesebb jövedelmet ad, mint ezelőtt. Van 7000 lakosa, kik közt 1100 görög, 700 örmény, egy görög zárdával; melyhez nagy bucsujárások történnek. *Baiburt*, a Csorok vize mellett, szép hölgyeiről híres. *Torpekalak*, egy sziklán épült fellegrvárral, melyet a törökök bevehetlennek tartanak.

10. V a n.

A *vani* tartomány Erzerum, Perzsia, Diarbekir és Sersor tartományok közt fekszik, s a régi Örményország egy részét teszi. Kiterjedése 750 □ mértföld. Földterülete hegyes ugyan, de egyszersmind téres völgyei és rónáságai vannak. Nevezetes benne a *Van* vagy *Ardisis* tó, melynek kerülete 30 mértföld, s bár több folyók közt a *Kosab* folyamot is magába veszi, még is vize sós. Kisebb tavai a *Nasik* és *Bulanikgöl*. Folyóvízei részint a *Tigrisbe*, részint a *Muradba*, részint az *Eufratba* ömlenek. Éghajlata melegebb, mint Erzerumnak vagy Karsnak; sőt a síkságokon forró. Itt szépen diszlik a szőlő, gyümölcs buza és mindenféle zöldség. Sótartalmas földjét mestersegésen kelletik öntözni. Legelőtérei igen alkalmasak állattenyésztésre; s valamint tavai halakban, úgy erdőségei vadakban gazdagok. Lakosai törökök, turkománok, kurdok és örmények. A két utóbbiak a szarvasmarha, ló, juh és kecsketenyésztést nagyban űzik. Fővárosa: *Van* (a régieknél *Artemita*), fekszik a róla nevezett nagy tó délkeleti partján, s nem csak kettős köfállal, hanem egy sziklán levő fellegvárral is védelmeztetik. E fellegvár helyén állott hajdan *Semiramis* kastélya, s a ropant sziklafalak oldalaiban most is többrendű felirások olvashatók, melyek azonban Persepolis és Babylonban találtaktól különböznek. Örmény lakosai élénk kereskedést folytatnak. A tó közepén fekvő szigetben van egy örmény zárda, melyben lakott ezelőtt a most Erzerumban székelő patriarcha. *Betlis*, hegyen völgyön épült igen régi város, mely a kurdok véleménye szerint Noe utóditól építtetett mindjárt az özönviz után. Utczái a hegyes fekvés miatt, lejtősök; gyümölcskertek közé rejtett lakházai mindenik külön egy kis várat képez, mi a rabló kurdok hazájában nem felesleges ovatosság. Van egy magas sziklatetőn álló fellegvára, 30 moséja, 8 temploma, 12,000 lakosa. Az itt elfolyó két folyamon 20 hid viszen keresztül. Környéke sok bort, gyümölcsöt termeszt; de kereskedése a rabló kurdok miatt nem élénk. — *Bajasid*, magas halmon fekvő város, 3000 lakossal, egy fellegvárral, több gya-

11. S e r s o r.

A sersori helytartóság fekszik Perzsia, Van, Bagdad, Mossul és Diarbekir közt, s egy részét teszi Kurdistannak és a régi Assyriának. Nagysága 634 □ mértföld. Földterülete egészen hegyekkel borítottván, fekvése általjában magas, s a tenger színe felett 4000 lábbal emelkedik. Fő folyóvize a *Tigris*, ezen kívül több apró folyói és hegyitavai vannak. Éghajlata mérsékelt; s földje a völgyekben igen termékeny. Lakosai nyers kurdok, kik nagy részben vándor életet folytatván, marha-, ló- és juh-tenyésztésből élnek. A kurdokon kívül vannak még néhány örmény, török és zsidó lakosok is. Marhákon kívül kereskedik gubacscsal, mannával, masztikszzsal és terpentinnel. Fővárosa: *Kerkuk* vagy *Suleiman ije* (a régieknél *Corcyra*), fekszik a Kaszu vize mellett egy mesterséges halmon, mintegy 3000 lakossal, 3 moséval, s néhány nesztorianus keresztény családdal, kik szorgalmas és ügyes kézművesek. — *Amadia*, jól megerősített város, és székhelye egy hatalmas kurd fejedelemlnek, ki magát Abbas kalifától származtatja le, s két lófarkos basa rangjában állván, háboru idején 40,000 fegyverest is kiállithat. A városban van egy mosé és egy örmény zárda.

12. B a g d a d.

A bagdadi helytartóság egy részét teszi a hajdani *Mesopotamiának* és *Babyloniának*, s a török íróktól *Irak-Arabi-nak* is neveztetik. Hegyek csupán észak-keleti és nyugoti szegletében vannak, egyébütt az egész tartomány, kivévén a dsebelhamrani homokdombokat, egyenes rónaság. Fő folyóvizei a *Tigris* és *Eufkrat*, mellyek Kurnanál egyesülnek, s úgy hömpölygenek a perzsa öbölbe. Földje a hegyek közt csupán a völgyekben termékeny; a síkságon hasonlóképp egyedül a folyók vagy csatornák mentiben jó, másutt műveletlen kopárságokból, vagy homok buczkákból áll. Éghajlata különösen dél felé forró; a samum vagy samiel néha nagy ország ostroma, mert közönségesen mint más déli és délkeleti szelek ropant sáska seregeket hoz magával.

Kiterjedése 3198 □ mértföld.

Lakosai nagy részben arábok, s ezek ismét vagy földmivelők (fallah), vagy nomádok (beduinok), kik számtalan nép-

törzsekre oszlanak. A hegységet kurdok és turkománok foglalták el; valamint a városokban törököket, örményeket és zsidókat is találunk. Nevezetesebb városai :

Bagdad, híres város, egy mérhetetlen homokpusztaság közepén, a Tigris hajózható folyama mellett. Az iszlám első századaiban világhíres székhelye volt a kalifáknak, és színpadja az „Ezer egy éjszaka“ csodás meséinek. Jelenleg azonban hajdani fényéből és pompájából keveset láthatni. — A város köfallyal kerítettik, mellynek 3 nagy kapuja van; utcái annyira szűkek, hogy 4 ember alig mehet egymás mellett; házai is vályogból épültek, de belülről tágas udvarokkal ellátvák, s kényelmesen rendezvék. A basa palotája és a szerály nem valami szép épületek. Van 80,000 lakosa, 100 moséja, igen sok khánja, karavánháza, bazarja, nyilvános fürdője. A műipar elég virágzó; különösen gyapot, bőr, szappan, gyapjuszövet, rézműgyárai nevezetesek. Kereskedése nagy fontosságu, mert gyűlpontja az Indiával folytatott üzletnek, s az innen hozott portékák Bagdádrol vitetnek tovább Syria, Kis-Ázsia és Konstantinápoly felé. Külvárosai Imam-Hasem és Imam-Musa a Tigris folyó partján. Az utóbb említett nagy bucsujáró helye a siita muhamedanusoknak és így a perzsáknak is, minthogy itt két kalifájuk nyugszik eltemetve, kik Ali-től származtak.

Imam-Ali vagy *Mesched-Ali*, homokpusztaság közepén fekvő város Bagdadtól délre 12 mértföldnyire. E hely még nevezetesebb a perzsákra nézve, mert Mohamed után fő prófétájuk *Ali* itt van eltemetve. A sírja felett épült mosé pompás épület, s fedele bronzirozott ércztáblákból levén összerakva, a napsugárait visszaveri, s már meszei földről csillámlik.

Hille, Bagdadtól dél-nyugotra 10 mértföld távolságra fekszik az *Eufkrat* jobb partján. Itt állott hajdan a mesés nagyságu és pompájú *Babylon*, mellynek nagyszerű romjaiból jelenleg kevés látható. Egyébiránt a maradványok után ítélve, a város 3 mértföldnyi térséget foglalt el. Nézést érdemlenek a *Babel* tornyának omladéka, melly most 235 láb magas, holott ép állapotjában 500 lábig emelkedett. A világhírű *függő kertek* és *királyi palota* romjai 3200 □ lábnyi tért foglalnak el, de annyira elpusztultak, hogy eredeti alakjukat kivenni többé nem lehet.

Imam-Hussein, népes bucsujáró hely az Eufrat folyamának egy ága mellett, 8000 siita lakossal, s Ali próféta fiának Husseinnak sirjával és moséjával. A mosé roppant kincseit 1801-ben a vahabiták elrabolták.

Dara, falu ugyan, de nézésre méltó romjairól nevezetes, miután *Anastasiopolis* ős város itten állott, Eufrat és Tigris folyamok közt. Különösen kiemelendők a katakombák, melyek egy hegyüregben $\frac{1}{4}$ mértföld hosszúságra terjednek; továbbá régi várának, mely keleten bevehetetlen védbástyának tartott és egy palotának omladékai.

13. B u s s r a .

Bussra vagy **Bassora** tartomány a régi *Chaldaeae* egy részét teszi, s jelenleg 236 □ mértföldet foglal el. Földterülete egészen róna, melyet az itt egyesült Eufrat és Tigris folyamaiból lett *Schatt el Arab* pompás folyóvize nedvesít, s ugy ez 5 fő torkolatban a perzsa öbölbe szakad. Televény iszapföldje még termékenyebb lesz az által, hogy számtalan csatornák metszik keresztül, s ezekből öntöztetik. Lakosai arabok, törökök, örmények, perzsák és frankok. Fővárosa: **Bassra** vagy **Bassora**, a Schatt el Arab folyam partján, mely itt olly széles, hogy a hajók a tengerből, mely ide 10 mértföldnyire esik, egész idáig feljuthatnak. A város köfállal vétetik körül; házai jobbadán vályogból épültek; utczái szerfelett szűkek és rondák. Népeisége 60,000 lélek, kik gyapotszövetkészítésből, szappanfőzésből, de leginkább kereskedésből élnek, mely itt nagy fontosságu. Ugyanis Kelet-Indiával egyenes összeköttetésben állván, a Malabari partokról hoz gyöngyöket, arany és ezüst kelméket, kazimirsálokat stb.; Bengálából és Coromandel partjairól: rizset, czukrot, musselint, roppant mennyiségű fejr és kék gyapotszövetet, melyet a keleti köznép visel. Kiviszen pedig drága gyöngyöket, rezet, szentjánoskenyereket, mely e vidéken pompásan tenyészik; nyers selymet s nemes származásu arab lovakat, melyek a keletindiai gazdagoktól felette drágán vásároltatnak.

Aurna, város az Eufrat és Tigris folyamok összeszakadásánál, 5000 lakossal, élénk kereskedéssel, s a Tigris partján Esra próféta sirjával.

14. Mossul.

A mossuli helytartóság, mely egy részét teszi a hajdani *Assyriának*, 260 □ mtfre terjed. Földterülete részint hegyes, részint róna, hanem általjában szerfelett termékeny. Fő folyama a pompás *Tigris*. Ásványvizei és földolaj forrásai bőséggel vannak. Lakosai kurdok és arabok; törökök és zsidók csupán a fővárosban laknak. Több falukat a syriai és szentjános keresztények foglaltak el; a hegyek közt pedig a kegyetlen és rabló jezidák vagy sátánimádók tartózkodnak, kik a különben élénk kereskedésnek nagyon utjában állanak. Fővárosa: *Mossul*, nagy város a *Tigris* partján, mellyen hajóhid viszen keresztül, 120,000 lakossal, kik közt 4000 keresztény, u. m. katolikusok, jakobiták és nesztorianusok. A város rozsul épült; de környéke annyira kies és termékeny, hogy ezt az arabok örökzöld czimmal illetik. Épületei közt megjegyzést érdemel egy mosé, mellynek egészen görbe minaretje van. Van itt egy katolikus zárda, jakobita és nesztorianus patriarchai székhely. A musselin néven ismeretes gyapotszövet e városról kölcsönözte nevét; s jelenleg is számos gyapotszövőgyárakon kívül vannak itt ezüst- és aranyművesek, kömetzők, festők. Nagy jelentőségű kereskedését előmozdítja azon körülmény, hogy a *Tigris* innen egész torkolatáig használható; és hogy a Bagdadba menő karavánok itt utaznak keresztül.

A hires *Ninive* városa helyén, mellynek kerülete Jonás próféta könyve szerint háromnapi járó föld volt, jelenleg 3 rongyos falu létezik. Mossullal átellenben a *Tigris* keleti partján. Hajdani dicsőségének most már kevés nyomát találjuk.

15. Diarbekir.

E tartomány régente kiegészítő része volt *Mesopotamiának*, s most 684 □ mértföldre terjed. Földterülete általjában hegyes, és mint Örményország magasan fekszik. A *Tigris* folyam itt veszi eredetét, s bár több folyókat veszen fel, mint például *Batmant*, de azért még e tartományban, nem válik hajózhatóvá. *Kökcsek* tava, és több ásványforrásai említést érdemlenek. Éghajlata hideg, úgy hogy a hó novembertől martiusig fekvő marad; azonban e völgyekben nyáron át

roppant hőség uralkodik. Lakosai nagyobb részt kurdok, aztán törökök, turkománok, arabok, örmények, görögök és zsidók. Főtermékei : réz, ólom, buza, gubacs, manna, terpentinselyem, gyapju, méz és viasz. Állataiból a sok és nemes vértü lovait emeljük ki. Fővárosa : *Diarbekir* (régente *Amida*), fekszik egy sziklahegy oldalban, a Tigris folyam mellett, melyen 12 bolthajtásos köhid áll. A város kőfalait még Eudoria, Theodosius császár nőtestvére építtette. Van egy fellegvára, 80,000 lakosa. Székhelye a helytartó basának, egy jakobita és nesztorianus érseknek. Lakosai sok gyapot és selyem kelmét, vörös szattyánt készítenek. Kereskedése élénk; s környéke igen termékeny. *Sert* vagy *Sirt*, hajdan *Tigranocerta* Örményország fővárosa, a Kabur vize mellett, 30,000 lakossal. *Nagy és kis Maden*, arany és réztartalmu hegyek közt fekvő két bányaváros, mindenik 2000 házzal, s bányákkal.

16. R a k k a.

A rakkai helytartóság szinte kiegészítő részét tette hajdan Mesopotamiának. Kiterjedése 1725 □ mértföld. E tartomány északi részét a Taurus hegység ágazatai borítják, s itt a föld dombos völgyes, de termékeny; ellenben déli része az Eufrat és Kabur folyók mellékeit kivéve, sivatag, terméketlen pusztaság. Lakosai törökök, turkománok, arabok, kurdok, örmények zsidók és cigányok. A kurdok legnagyobb része jakobita és nesztorianus keresztény. A hegyes vidékeken a ló, szarvasmarha, juh és tevetenyésztés nagy divatban van. Márahokon kívül kiviteli termékei : méz és viasz, szattyán bőr; keves buza és aszalt gyümölcs. Fővárosa : *Rakka* (hajdan *Nicephorium*), fekszik az Eufrat folyó mellett, melly itt a Belis vizét veszi fel. Székhelye a helytartó basának. Legnagyobb nevezetessége egy összeomlott várban van, mellyet még Harun al Rasid kalifa építtetett. *Orfa* (Edessa), élénk kereskedőváros a hegyek közt, egy folyó mellett. Fellegvárának árka egészen kösziklába van vésve. Találtatik itt több mosé, egy örmény, egy jakobita szentegyház, jó bazarok és karavánlakok. Népesége 30,000 lélek. Sárga szattyánbőre egész török birodalomban híres. *Haran*, már a szentírásban gyakran előfordul, mert itt tartózkodott Ábrahám, midőn Chaldaeából száműzetett. A zsidó királyok idejében nagy kereskedő város volt; jelenleg

csekély hely. *Midiad*, jakobitus zárda, magas hegyek közt, hol egy patriarcha tartja lakását. Némellyek szerint e környéken még 60—70 zárda találtatnék

17. H a l e b.

A halebi helytartóság Syria északi részét foglalja magában, és 460 □ mértföldre terjed. Földterülete északra hegyes völgyes és termékeny; déli és keleti részén homokos rónaság és sivatag. Hegyei a Taurus ágazatai, mellyek délre a Libanon hegység felé huzódnak. Keleti határát Rakka felé az *Eufrat* vize képezi. Az *Aasi* régente *Orontes* délfelől jön, s nyugotnak a földközi tengerbe siet, melly itt a suvadiai és skanderuni nagyobb tengeröblöket formálja. Kisebb tavai: az antiochiai, kinerini, dsibuki. Éghajlata, déli fekvése daczára, mérsékelt. A hó még a hegyek tetején sem marad sokáig, a Reaumuri hőmérő nem szál alább — 5°; a rónaságon nyári szakban 26 fokig emelkedik, s e hőfokot csak az arabiai pusztákról jövő forró szelek rugtatják feljebb. — Lakosai törökök, turkománok, arabok, kurdok, cigányok, görögök, örmények, maroniták, nozairusok (ős lakosok), zsidók és frankok. A pusztaságokat csak nomádok lakják; másutt a földmivelés jövedelmező, de még fontosabb ennél a kereskedés. Halat a földközi tenger eleget szolgáltat. Fővárosa:

Haleb vagy *Aleppo*, régente *Beroë*, fekszik 8 halmon, egy kis folyó mellett. A köfállal körülkerített városnak van 7 kapuja, egy fellegvára, 5 karavanszeraisa, 100 nagy moséja, 50 mecsetje, 1 görög, 1 jakobita, 1 örmény, 1 reformatus, 1 katolikus szentegyháza, 1 zsinagógája, 12 medresse, 2 könyvtára, 50 közfürdője, 100 kávéháza, 45 bazarja, 31 khanja, 200 ugrókutja, 15 kegyes intézete, 2 tébolydája, 40 vizi, 60 szalmalma, 40,000 háza és 200,000 lakosa. Ezek közül 10,000 keresztény, 6000 zsidó, a többi muhamedanus. Székhelye egy helytartó basának. A gyakori földrengések, az 1819-iki lázadás, s az 1822-iki cholera nagy pusztításokat vittek végbe a városban; névszerint a lázadás alkalmával a szép kertek kiirtattak. Selyem, gyapot, és szőnyeggyárak virágzó állapotban vannak. Kereskedése szinte nagy fontosságu, mert a török birodalomban Smyrna után legélénkebb kereskedővárosnak tartatik. 1849-ben a magyar menekültek, kik izlam hitre

tértek, ide utasítottak, s a basává kinevezett *Bem* tábornok is itt hunyt el.

Antakia, régente *Antiochia-Epidaphnes*, igen régi város, s hajdan a syriai királyok lakhelye, melly nagysága s pompás épületei miatt „kelet királynő“ czimen nevezteték. A város falai roppant szikladarabokból és négyszögművekből épültek, s tornyokkal vannak védelmezve. Lakja 18,000 ember, s közöttök néhány ezer görög és örmény. Főélelmük: selyemtenyésztés, szattyánbőr-cserzés, halászat, melly részint az itt elfolyó Aasi vizében, részint a város melletti tóban üzetik.

18. T a r a b l u s.

A tarablusi helytartóság szinte Syriának egyik részét teszi, s az aleppoi, akkai, damaskusi helytartóságok, és nyugotra a földközi tenger közt fekszik. Kiterjedése 260 □ mértföld. Földterületét a *Libanon* hegy futja keresztül, melly a tenger felé mindinkább lelapul, és számtalan apró vizek és patakok rohannak le róla, a tengerben elenyészendők. Éghajlata a hegyek közt igen kellemes, de a tengerpartokon forró. Földje mindenütt gazdag termékenységgű, kivévén a legmagasb hegygerinczet, és a tengerpartokat, hol a tenger által kihányt fővény mind inkább terjedni kezd. Lakosai törökök, nozairusok, maroniták, druzok, görögök, örmények, zsidók. Földművelése, müipara és kereskedése nem nagy fontosságu; de ló-, juh- és méhtenyésztés erősen üzetik. A maroniták és druzok sziklás vidékeken lakván, csaknem kirekesztőleg selyemtenyésztésből élnek. Kereskedését nagyon hátráltatja azon körülmény, miszerint kikötői mind inkább befővényesednek. Kiviteli cikkek: nyers selyem és gyapot, továbbá dohány, melly a török birodalomban legtöbbre becsültetik. Fővárosa *Tarabulus* vagy *Tripolis*, a *Libanon* hegy tövében, $\frac{1}{4}$ órányira a tengertől, s $\frac{1}{2}$ órányira a Kelaun egyptomi szultán által 1289-ben építettett *Tripolis* város romjaitól és omladékaitól. Kőfállal van körülkerítve; s van 11 moséja, mellyek közt egy saraczeni izlésre épült és igen szép; 4 katolikus temploma és zárdája. Lakosainak száma 10,000. Kikötője magának nincs, hanem a *minai* révet használja. — *Latakia* vagy *Ladikia*, régente *Laodicea*, Tarablustól északra 20 mértföldnyire, s a tengertől $\frac{1}{4}$ órányira róna földön fek-

szik. Utczái a nagy hőség miatt szűkek és sok helyt beboltoz-
vák; házai kőből épültek. Van 12 moséja, 5 görög, 1 maroni-
ta és egy katolikus szentegyháza, s 8000 lakosa. A finom
illatu török dohányok közt, a legjobb itten és környékén te-
rem, mellynél fogva kereskedelmi üzletének dohány a főtár-
gya. Ellenben hozatik be Egyiptomból rizs és gabona; Cziprus
szigetből bor, szappan, czukor; mindenféle gyarmati áruk
Maltából.

A dsebeli hegységben fekszik *Kanobin* vagy *Anobin* ma-
ronita zárdá, melly a maroniták patriarchájának székhelye. A
Libanon hegy legmagasabb csúcsa *Becsarai* falu határában
van. Itt 10,200 láb magas a tenger színe felett, s e hegy lej-
tőjén még most is láthatni azon óriási czedrus fákból, mellyek
már Dávid király idejében hiresek valának.

19. A k k a.

Az akkai helytartóság a régi *Phönícia* helyén fekszik, a
földközi tenger, és a tarablusi, damaskusi helytartóságok közt.
Kiterjedése 220 □ mértföld. A *Libanon* hegy-e tartományt is
keresztül metszi, s vele párhuzamosan húzódik az *Antilibanon*,
s a két hegy közt egy széles völgy nyílik, mellyet a *Nahr el*
Thamy folyó nedvesít. A hegyi vidékeket törökök, a síkságot
és tengerpartokat arabok, druzok, maroniták, zsidók, görögök
és örmények lakják. Fő termékei: gyapot, török dohány,
szappan, aszalt gyümölcs, nyers selyem, gubacs, bőrök és dur-
va posztó.

Fővárosa *Akka* vagy *Akre*, tulajdonképen *St. Jean d'Acre*
(a régieknél *Ptolemais*): Fekszik a Tiberias tótól nyugotra,
egy tengeröböl mellett. Épületei szilárd anyagból készültek,
de nem pompásak. A város bástyákkal és sánczárkokkal vé-
delmeztetik. Utczái ennek is szűkek és piszkosak. Népessége
10,000 lélek, kiknek fele muhamedanus, $\frac{1}{4}$ keresztény, $\frac{1}{4}$
zsidó. Ez utóbbiak főrabijja magát egyenesen Árontól származtatja. Van itt 7 mosé, 1 katolikus zárdá, egy görög és
egy maronita szentegyház. Gyapotkereskedése nagy fontossá-
gu. A régi *Ptolemais* romjaiból már ma kevés látható. 1799-ben
Bonaparte sokáig ostromolta.

Beirut, derék város, Akretől északra 10 mértföldnyire, a
földközi tengernek egyik szép öble mellett, a Beirut-kis folyó-

nál. A város szabálytalan négyszögöt képez, melly szárazon 3 oldalról gyenge falakkal védelmeztek; a tenger felől egészen nyílt, s körülete nem több 840 folyó ölnél. Van 8000 lakosa, egy régi várkastélya, 3 moséja, 4 keresztény temploma, kapuczinus zárdája. Kereskedése egész Syriában legélénkebb, s fő raktár Damaskus számára, valamint a környékbe hegyvidékek is innen viszik ki termékeiket. Tájéka regényes, hol a selyemtenyésztés nagyban üzetik. Régi pompájának is vannak még néhány maradványai.

Seida, régente *Sidon*, megerősített város a tenger partján, egy mindig emelkedő domboldalban. Kikötőjének két régi vár, mellyek még a keresztesháboruk alkalmával építették, igen érdekes tekintetet adnak, de maga a kikötő elfövényesedett. A várost erős bástyák védik. Lakja 8000 ember, kik közt 1000 keresztény, két zárdával. 1840-ben a szövetséges fejedelmek Mehemed Alitól Syriát elakarván venni, több várakat rohammal elfoglaltak, s ez alkalommal Fridrik ausztriai cs. k. főherczeg mind Seida, mind Akre ostrománál első vala a falakon. — Közel Seidához egy kies halmon fekszik „*Mar Elias*“ zárdá, Stanhope Eszter angol nőnek huzamos lekhelye. E lelkes, de különczködő hölgy, Pitt hires miniszternek leánya, egy alkalommal hajótörést szenvedvén, s a syriai partokra hanyatván: itt állandóan megtelepedék, házáat egészen keleti módra rendelé, keleti öltözetet és szokásokat veve fel, s annyiramag tudá magát a nép előtt kedveltetni, hogy itt valóságos hatalmat gyakorlott.

Sur, vagy *Tur*, a régieknél *Tyrus*, fekszik egy homokos félsziget végén, 800 köházzal, 6000 lakossal, 1 moséval, 3 keresztény templommal, 3 bazarral. Kikötője és kereskedése meglehetősen. Régi emlékekből kevés látható.

Nasra (a régieknél *Nazareth*), jól épült városka 200 házzal, egy csinos moséval, melly hegyoldalban fekszik, szent ferenczi kolostorral, egy maronita, egy görög egyházzal. A zárdá állítólag azon helyen áll, hol Szűz Mária lakott. Ezenkívül mutatják itt József házáat, s azon synagógát, mellyben Jesus a Iesaias próféta mondatát felolvasá, egy negyed órai távolságra pedig azon hely látható, honnan a felbőszült nép Megváltónkat le akará taszítani.

Cana, hajdan *Galilaea*, csekély falu, muhamedanus és keresztény lakosokkal. Itt mutattatik azon hely, hol Kristus

urunk a vizet borrá változtatá, s hol most szent Ilona emlékére épített templom romjai láthatók.

Tabaria, a szentírásban *Tiberias*, egy hasonló nevű tó mellett vulkáneredetű hegyektől környezve, s köfállal védve. Van 2000 lakosa, kiknek fele zsidó. Ezek földművelésből és kereskedésből élnek, s még a zsidók közt is csak egy pár kereskedő van, a többiek imádsággal, theologiai kutatásokkal foglalatoskodnak. Ugyanis *Tiberias* már az ős kortól fogva egyike a *Talmud 4 szent városainak* (a többi három: Jerusalelem, Hebron, és Saffad), s azért is szentnek tartatik, mert *Jakab* apostol itt lakott, s mert a *Genesareth* tó mellett fekszik, melly vidékről fog a *Talmud* állítása szerint a *Messias* megjelenni. Az említett 4 szent várost a világ minden részeiből számtalan zsidók látogatják meg, és sok, kivált öreg korában állandóan itt telepedik meg, hogy hátralevő napjait ájtatóságban végezhesse. — A zsidók itt tökéletes vallásszabadságban élnek.

Caesarea, régi város, most laktalan hely a tenger mellett, Akretől délre 6 mértföldnyire, nagyszerű romokkal.

Balbek, régente *Heliopolis*, most csekély helység a szép Bekka völgyben, melly a Libanon és Antilibanon hegylánczait szakítja el. Lakják siita muhamedanusok, s néhány katolikus és görög családok. A muhamedanusok moséja a régi pompás paloták és templomok romjaira épült. Ugyanis *Heliopolist* már az arabok elpusztították, s a nagyszerű romok közel 1 mértföldnyi térséget boritnak el. E romok közül különösen kiemelendő a *naptemplom*, melly bámulatos mesterműve lehetett az építészetnek, s vele csak a *palmirai* naptemplom vetekedhetett.

20. D a m a s k u s.

A damaskusi helytartóság jelenleg Syriának azon déli részét foglalja el, mellyen hajdan *Palaestina*, a kereszténység bölcsője feküdt. Kiterjedése 1260 □ mértföld. Földterülete északról magas hegyekkel és völgyekkel borított; keleti és déli része homok sivatag, melly Puszta-Arabiától miben sem különbözik; nyugotra a földközi tenger övedzi. Azonban a pusztaságokon találtató számos városok és helységek omladéka gyaníttatják, hogy e vidék hajdan termékenyebb és műveltebb volt, mint jelenleg. Fő hegyei a *Libanon*, *Antilibanon*, *Hermon* (most *Dsebel* és *Sejk*), *Heisch el Kannejtra*, melly az

arabiai hegyekkel összefüggésben áll. A Hermon legmagasabb tetején a hó soha sem olvad el. A keleten emelkedő *Kelb-Hauran* az említett hegyekkel nincs összekapcsolva. Folyóvízei: a *Jordan* (most Seriat el Kebir), mely az Antilibanonon eredvén, s több patakokkal öregbedvén, nem a földközi tengerbe, hanem a *Holttengerbe* (Bahr el Lut) ömlik. A fenemlített *Tiberias* tónak déli része szinte ide tartozik. A roppant nyári bőséget a tengerpartokon csak a tengeri szelek mérsékelik; de a homok pusztaságokon olly magas fokra hág, mint Bagdadban. A havasok környékén ellenben meglehetősen kemény telek uralkodnak. E szép tartomány csapása: a gyakori földrengések és a pestis. Lakosai nagy részben arabok, aztán turkománok, zsidók, törökök, görögök, örmények, druzok, maroniták. — A r. katolikusok 17 zárdát birnak itt. Termékei: gyapot, selyem, hires arab lovak, szárított déli gyümölcs. Fővárosa:

Damas, vagy *Damask*, vagy *Damaskus*, tekintélyes város egy pompás rónaságon, a Barradi vize mellett, melyet a Buhairat-ül-Margi tó veszen fel, melynek hossza $\frac{1}{2}$, és szélessége $\frac{1}{4}$ mértföld. Épületei földszint kövekből, emeleten sárga téglákból rakattak, mi ajánlatos tekintetet ad a városnak; melyet általánosan a szép kertek, olajfa ligetek, a lombos czi-prusok, a nyulánk nyárfák, a számos folyóktól és patakoktól öntözött termékeny környék, igen kellemes lakhelylyé tesz. A kőfallal kerített város utczái szűkek ugyan, de még is tágasabbak, mint más török városokban, s jól kövezvék. Ugró-kutja csaknem minden udvarnak van; s a város közepét a helytartó basa palotája és egy nagy mosé ékesítik. — *Damaskusban*, mely keletnek egyik legrégibb városa, mert róla már a biblia úgy emlékezik, mint Babylonról, Ninivéről, stb., s mely soha el nem pusztított: természetesen olly építészeti régiségeket lehet látni, melyek korosabbak, mint a romaiak vagy szaraczenusok által tett építmények. Kereskedése nagyszerű, miután az itteni bazarokban a világ minden részeiből vannak felhalmozva portékák. Az itteni fegyverművesek még most is jó kardokat csinálnak, de az igazi damaskusi fegyverek, melyek egész világon elhíresedtek, eredeti jelességében többé fel nem találhatók. A mosék és mecsetek száma körülbelül 1000-re felmegy, melyek közül a nagy mosé, melyet Heraklius keresztény templomnak építtetett, s melyben nyug-

szik eltemetve a törökök állítása szerint keresztelő Szent János, különös említést érdemel. Van itt továbbá 1 görög, 1 maronita, 1 katolikus, 1 örmény szentegyház, 8 zsinagóga, 1 mathematicai tanintézet, 60 kisebb nagyobb iskola, pompás karavánlakok, khánok, fürdők, kávéházak, stb. Népeisége 140,000 lélek, kik közt 100,000 muzulman, 25,000 keresztény, 15,000 zsidó. Damaskustól egy napi járó földre fekszik.

Mesarib, a Mekkába zarándokolók első állomása. A damaskusi hasa, kinek előjoga van a bucsusokat kísérni, itt szokta bevárni a gyülekezőket, s innentörténik aztán az elindulás.

Hama, régen *Epiphania*, város Damaskustól északra 20 mértföldnyire, 30,000 lakossal. Fekszik az Orontes (Aasi) folyó mellett, melyből roppant kerekék hajtják a vizet be a város utczáiba. Kereskedése a pusztai arabokkal nem megveendő. 1822-ben sokat szenvedt a földrengéstől.

Homs, régen *Emesa*, melyből jelenleg nem maradt több fen, mint egy kastélynak alapköve, egy sirbolt, s néhány gránit szobrok. A város, mely kőfallal és sánczokkal vétetik körül, számlál 10,000 lakost, kiknek $\frac{1}{5}$ keresztény. Készítenek különféle kész ruhadarabokat, melyeket az arab köznép szokott viselni.

A romokban heverő dicső *Palmyra*, mely hajdan Zenobia királynő székvárosa volt, jelenleg egy nagy homoksivatag közepén van elszórva, s helyén egy csekély *Tadmor* nevű falu áll. A palmyrai pompás emlékek sokat hasonlítanak a felső egyiptomi *thebei* romokhoz; sőt ezeknél szebbek és szabályosabbak, hanem nem olly nagyszerűek. Innen egypár mértföldnyire esik az ugynevezett *Sósvölgy* is, melyben Dávid a syrusok hadseregét megverte. Az itteni terméketlen föld meglehetősen mélységig sós részekkel van megtelve, melyek nagyobb esők alkalmával felolvadnak, s ha a föld megszárad, jegesedésbe mennek át, s az arabok által összesepertetnek. Különös megjegyzést érdemelnek még az itteni homok pusztaságokon találtató *kénforrások*, melyek az araboktól sok féle nyavalyák ellen használatnak.

Jerusalem, törökül: *Soliman*, arabul: *Khoddes* (a szentség), fekszik nyugotra 5 mértföldnyire azon helytől, hol a Jordan a Vöröstengerbe merül. E várost jelenleg csupán a szent hagyományok, melyek e névhez, s az őskornak e régi városához kapcsolvák, teszik nevezetessé. Régi pompájából

mi sem maradt fen. Csak kevés tornyot, minaretet, s többnyire lapos tetejű, minden czifraság nélküli házakat láthatni. A föld, mellyen fekszik, köves és terméketlen; a környező hegyek kopárok, mellyeket lombos fák vagy zöldellő pázsitok nem ékesítenek. Belső tekintete nem kevesebb szomorú, mint külseje. Utcái szűkek, egyenetlenek, mellyeken majd porban, majd kavicsok közt gázol az ember. Egyik háztól a másikig nagy vászonkendők feszítettvén ki, ezek még jobban elhomályosítják a különben is sötét ösvényeket. — Mostani körülete a városnak nem tesz egészen egy órai járást, s felét sem foglalja el azon térnek, mellyen a zsidók, romaiak, s középszázadbeliek Jerusaleme feküdt. Kőfalait a nagy Szoliman szultán, Selim fia építteté fel újra, ki Syriát s Jerusalemet elfoglalván, e szent helyek azóta török birtok alatt vannak. E kőfalak szép nagy sárgás négyyszögekővekből rakattak össze, és számos négyyszögletes tornyokkal ékesítvék. Kapuja 6 van. A hetediket, az Aranykaput (Porta aurea vagy speciosa) már régen befalazták a törökök, mert azt hiszik, hogy a keresztények egykor e kapun fognak bejönni, s a várost elfoglalni. — Mosé van 11, mellyek közt legnagyobb és legnevezetesebb az *el Haram* moséja a *Moriah* hegyen, melly a mekkai és medinaihoz hasonlólag szentnek tartatik, s az ide tett bucsujaratok érdemes cselekedetnek tekintetnek a muhamedanusoktól. A keresztények *Salamon* moséjának hívják, mert azon véleményben vannak, hogy Salamon temploma e helyen állott legyen. A rendes lakosok száma nem megy többre 8000 főnél, kiknek fele keresztény, és zsidó fele muhamedanus. Hanem idegen utasok és ajtatoskodók sokszor 2—5000-en is jönnek ide, különösen karácsonról húsvétig legtöbbször szoktak lenni. Ezeken kívül muhamedanus zarándokok is szép számmal meglátogatják Jerusalemet. — Keresztény szentegyház és zárda 20 van, mellyekből 1 katolikusoké, 1 koptusoké, 1 maronitáké, 6 örményeké, a többi görögöké, egy görög apácza zárdával, 12 apáczával. Jerusalemben egyszersmind székhelye egy görög patriarchának, ki alatt 12 ázsiai püspök áll. A többi kisebb keresztény felekezetek szinte birnak itt egyházi főnököket. Legközelebb protestans püspökség is állíttatott. Feltűnő, ám-bár megmagyarázható azon tünemény, hogy a keresztény felekezetek sehol a világon egymást úgy nem gyűlölik és üldözik, mint épen a kereszténység bölcsője helyén, Jerusalemben.

A r. katolikusok zárdája, melyet sz. Ferencz rendi szerzetesek laknak, a város észak-nyugoti szegletében fekszik, s a hozzá tartozó *szent sir templomában* a mondott szerzetesek végzik az isteni szolgálatot. E zárda kiválólág „szent föld kolostorának“ czimeztetik, s a többi palaestinaí és syriai zárdák ennek vannak alávetve, miután főnöke egyenesen a pápától függ. A szerzetesek részint olaszok, részint spanyolok. Van a zárdának két keresztény tolmácsa, kik Konstantinápolyból küldetnek, két muhamedanus katonája, egy arab öszvérpásztora, ajtónállója, s több férfi cselédje, kik mindnyájan keresztény arabok. Maga az épület komor tekintetű, de szilárd anyagból építettett, s olly tágas, hogy 100 egyént is kényelmesen befogadhatna.

A *szent sir temploma*, különös vegyülete a nyugoti és keleti építészeti izlésnek, hanem általjában külseje tiszteletgerjeszt. Egy része e szentegyháznak 1807. oct. 12-kén leégett, hanem ismét felépítettett, ámbár nem olly szépen és pompásan mint azelőtt. Azonban a szent helyek elrendezése egészen a régi maradt. E szent helyek körülményes leírását itt ismételni feleslegesnek tartjuk, miután ezt már annyian leírták. Csak azt említjük meg, hogy miután e hely sok ideig a kereszténységnek mélyentisztelt szentsége volt, pogány oltárrá változtatott az által, s a Megváltó helyét Jupiter szobra foglalá el. Később Konstantin ledöntötte a bálványt. De Chosraes perzsa király a Konstantin építményét alapostól felforgatá és elpusztítá. Heraclius a keresztet visszaállítá; hanem megjelentek a szaraczenusok, és szétrombolák azt. Ezt követve az europai keresztiesvitézek legdrágább vérüket onták azért, hogy e szent helyet a hitetlenek kezeiből kiragadhassák; mi egy időre sikerült is nekik, miglen a győztes muhamedanus fegyverek azt végképen hatalmukba keríték. — Minő viszálokodások fejlődtek ki a keleti és nyugoti keresztény egyházak képviselői u. m. az oroszok és francziák közt a *szent sir* tárgyában: fentebb a török birodalom történetében előadtuk.

Az örmények szinte birnak Jerusalemben egy szép zárdát, melly sokkal gazdagabb és nagyobb, mint akarmellyik felekezet kolostora, s egyszerre több száz zárandokot befogadhat és élelmezhet. — Különös, hogy a jerusalemi zsidók közt három annyi nő, mint férfi találtatik. E körülmény ugy magyarázható, hogy ide csak olly zsidó férfiak jöhetnek, kik vagy

elszánták magukat holtig szegénységben maradni, vagy eléggé vagyonosok, hogy pénzeik kamatjaiból élélhetnek. Ugyanis az itteni izraeliták nem kereskednek, semmi életmódot nem folytatnak, hanem egyedül ajtatosságra vagy szent történetek olvasására fordítják idejüket. Ellenben özvegyek akárminő számmal jöjenek ide, bizonyosok lehetnek, hogy az izraelita község által illendően kitartatnak. Általában a buzgó izraeliták legfőbb óhajtasukat látják beteljesedve, ha Jerusalemben halhatnak meg, és a *Josafáti* völgyben temettethetnek el.

Jerusalem lakosai főleg szent képek, ereklyék, olvasók készítésével foglalatoskodnak, úgyhogy e készítményekkel néha egész hajók mennek Spanyol, Portugal, Olaszországok kikötőibe. — A szent siron, és a Salamon templomán kívül, még igen számos helyek, épületek, emlékek vannak mind ben Jerusalemben, mind környékén, melyek a bibliai történetből ismeretesekek, s azért az utazók figyelmét magukra vonják.

Betlehem, arabul *Beit el Ham*, fekszik Jerusalemtől 1 mértföldnyire, egy kis dombon. Mind keresztény lakja, mintegy 500 család. A görög zárdához tartozó szentegyház alatt van azon barlang, melyben Krisztus urunk született.

Richa vagy *Raha*, falu, közel a Jordan torkolatjához, Jerusalemtől keletre. Itt feküdt hajdan a szentírásból ismeretes *Jericho* városa, mellynek jelenleg kevés romjai láthatók. A Jerusalemtől ide vezető ut csupa sziklalabirinth, s e tájon legveszedelmesebbnek tartatik a rablók miatt.

A Holttengertől keletre láthatók *Ammon* város nagyszerű romjai, mint például több templom, s egy nagy és szép szinkör omladécai.

Nablus, a Bibliában *Sichem*, derék városka Jerusalemtől északra 9 mértföldnyire, 10,000 lakossal, 6 moséval, 1 görög templommal. Megjegyzendő, hogy itt samaritanus zsidók is laknak.

Közel ide fekszik *Santorri*, melly a régiségbuvárok véleménye szerint a régi *Samaria*. Itt még most is lehet látni nyomát a Hyrcanus által szétrombolt, s Herodes királytól felépített *Sebastä* városnak.

Ramla (hajdan Arimathia), a Jerusalemtől Jaffába vezető utban, 8000 lakossal, több moséval, egy görög templommal, sz. ferenczi zárdával.

Jaffa (régen Joppe), fekszik egy 150 láb magas hegy fo-

kon, a tenger mellett, 1000 házzal, 3 moséval, 1 katolikus zárdával, és 1 görög templommal. Van három kis várdája, de elhanyagolt állapotban. Kikötőjét a sziklák miatt csak kisebb hajók látogathatják meg. E város már a keresztes háborúk alkalmával nagy szerepet játszott; az újabb korban pedig Bonaparte táborozásáról lett nevezetes.

C) AFRIKAI TÖRÖKBIRODALOM.

I. E g y p t o m.

Határos keletre Arabiával, mellyel a Suezi szoros álta áll összefüggésben; délre Nubiával; nyugotra Sahara és Barka sivatagokkal; északra a földközi tengerrel. Fekszik az északi szélesség 23° — 32° s a keleti hosszúság 45° — 52° közt. Hossza az országnak 120, legnagyobb szélessége 100 mértföld.

Kiterjedése 8800 □ mértföld, de ebből csak 765 □ mértföld van művelés alatt.

Éghajlata s levegője az évnek legnagyobb részében egészséges; hanem a Nilus árvizének lefutása után az ártalmas kigőzölgések sok betegséget okoznak; s azért az ősz egészségtelenebb, mint a tavasz, nyár és tél. April és Majus havakban gyakran három napig is forró déli szelek (Khamasin) uralkodnak. Ezek a növényeket, mellyek télen is vigan zöldellenek, elhervasztják; s mind az emberekre, mind az állatokra leverő hatást gyakorolnak. A dögmirigy is ez időszakban leginkább uralkodik. A Khamasin szeleken kívül a „Samum“ meleg szél is egyik átka e szép tartománynak, csakhogy ez nem olly tartós és nem is annyira nyomasztó. Ez rendesen délkeletről, és keletdélről jön, s egész por és homok felleget hajt magával. Illyenkor a finom homokszemek még az épületekbe is behatnak, s a butorokat belepik. És hogy Egyiptomban a vakság olly gyakori betegség, e körülménynek tulajdonítható. A hőmérő a leghűvösebb télen 50° és 60° , s a legmelegebb nyáron 90° — 100° közt változik.

Földterülete a földközi tenger szomszédságában legalacsonyabb, s dél felé mind inkább emelkedik. Keletről a Nilus vize és az arabiai tengerből közti tért egy nem magas hegyláncz (*Kebel Mokatam*) foglalja el, melly kopár kősziklákból áll, és sok keresztvölgygyel szakíttatik át. Nyugotra a *Libiai* hegység terül el, s ágazataival majd közelebb, majd távolabb

huzódik a Nilus völgyéhez. Földjének legnagyobb része sivatag homok; csak a Nilus völgye és a torkolatai által képzett Delta nagyon termékeny.

Folyóvize egyetlenegy van, ugymint a pompás *Nilus*, Afrikának legnagyobb folyama. Ered ez az abyssiniai havasokban, s Egyptomot egész hosszában, 2—3 mértföldnyi széles völgyében át folyván, két torkolattal a földközi tengerbe ömlik. A két torkolat közti tér kepezi a termékenységről híres *Deltát*. Vízömegét tekintve, vele egy európai folyam se vetélkedhetik. Így már Luxornál szélessége 1300 láb, Montfalontnál 2800, s tovább a laposabb síkságon, hol medrét hegyek össze nem szorítják, 3800 láb. Egész hosszában hajókázható, s rajta 2—3 vitorlás bárkák járnak. E folyóvíz Egyptomnak megbecsülhetetlen áldása, mert nem csak környékét termékenyíti meg áradásaival, hanem számtalan kisebb mellék csatornák segédelmével a távolabb eső földek is megöntöztethetnek, mi ezen esőtlen tartományban kimondhatlan jótétemény.

A földek Egyptomban két részre osztályoztatnak, ugymint olly földekre, mellyeket maga a Nilus szorgalom hozzájárulása nélkül megtermékenyít; és másodszor olyanokra, mellyek csatornák és szivattyuk, s így kézi öntözés által tétetnek termő földekké. Az első rendű földeket évenként egyszer vetik be, midőn tudniillik az árvíz leszalad, (october végén) rendesen búzával, árpával, lencsével, búkkönynyel, borsóval, stb. Ellenben a mesterségesen öntözött földek évenként három aratást adnak. Először, mint az első rendű földek búzával és árpával vettetnek be; másodszor tavasszal köles, indigo, gyapot, s más illy növényekkel vettetik el a föld; s végre harmadszor midőn már a Nilus áradni kezd (azaz jun. 17.—septemberig), ismét köles, tengeri, dohány, stb. jön a földbe. — Felső Egyptom legnagyobb részében cukor, s a laposabb mezőkön rizs is termesztetik. A Nilus völgye már a régieknél messés termékenységről volt nevezetes; s ez jelenleg is bámulandó gazdag. Terem itt a fennemlítettéken kívül: kender, len, nemes gyümölcs, sáfrány, szőlő, aloe, sesám, s mindenféle zöldség. A lóhere és luczerna olly buján tenyészik, hogy a marhák alig látszanak ki belőle. Van szarvasmarhája, juha, igen nagy és erős szamara, öszvérje, tévéje, dromedárja, bivalya, ibise, selyembogara, a Nilusban krokodilja, sok hala, méhe és vadállatja. A régi egyiptomiak azon szokását, misze-

rint a tyuktojásokat mesterségesen költették ki, a mostaniak szinte gyakorolják. Így az egész országban e célra saját intézetek állítottak, mellyek tulajdonképen számos apró kemencékből összefüzdött épületből állanak, s tőzeggel fűtetnek. Illy intézet van jelenleg Egyiptomban 164, s ezekbe a földművelők évenként közepszámítás szerint 50,000,000 tojást visznek be. Ki nem kelt tojásokra $\frac{1}{4}$ rész számíttatik, s a tojásoköltő intézet birtokosa rendesen minden két tojásért egy csibét ad ki.

— Ásványokból van: szalmiak, salétrom, só, széksó, kősen, porphyr, granit, márvány. Erdőben azonban nagy hiányt szenved; hanem a pálma, platán és ákáczfák jól diszlenek.

Népessége mintegy 2,000,000 lélek: névszerint arab van 1,750,000, török 10,000, koptus 150,000, syrus 5000, görög 5000, örmény 2000, zsidó 5000. A koptusok, syrusok, zsidók rendesen arab nyelven beszélnek, s a koptus (régii egyiptomi nép faj) nyelv csak egyházi könyvekben és szertartásoknál használtatik. — Vallást illetőleg a koptusok igen kevés kivétellel jakobita keresztények vagy monophysiták; az arabok, törökök pedig muhamédanusok.

Egyiptom lakosai főleg földműveléssel foglalatoskodván, nem csuda, hogy a műipar gyenge lábon áll, s legfeljebb durva gyolcs készítésben, és cserépedények égetésében határozottatik. Mehemed Ali ugyan a műipart is virágzásba akarván hozni, sok és mindenféle gyárt állított, még pedig maga költségén, és kizárólag. De hogy illy intézkedés nem jövedelmet, hanem veszteséget okozott, igen természetes. Azért a mostani helytartó Abbas basa, e példát nem követvén, az említett gyárak kevés kivétellel mind elenyésztek.

Ellenben kereskedése felette fontos és roppant jövedelmet hajtó. Fő *behozatali cikkek* Európából e következők: posztó (főleg Franciaországból), egyszerű musselin, skót gyári musselin turbánokra, selyemkelmék, bársony, sálók (angol, skót és francia), írópapiros Velenczéből, fegyver, kard (Németországból), a nubiaiak számára; órák, üvegek (Csehországból), mindenféle vasművek, deszkák, érczek, gyöngyök, borok. Konstantinápolyból: fejér rabszolgák, selyemkelmék, pipák és pipaszárak, papucskok, rézművek. Kis-Ázsiából: szőnyegek, fige; Syriából: dohány, nehéz selyemkelmék, szappan, gypuszövetek; Arabiából: kávé, fűszerek, gyöngyök; Abyssiniából: rabszolgák, arany, elefántcsont, strucctoll, hippopotamus

bőrből korbács, mézganemek. *Kiviteli cikkek*: Európába buza, tengeri, rizs, főzelék, gyapot, len, kender, indigo, kávé, fűszer, strucz toll, senna, elefántcsont; Törökországba: olajsárga és néger rabszolgák, rizs, kávé, fűszerek, henna; Arabiába: főleg gabona. A kereskedést előmozdítják a földközi tengeren levő jó kikötők, a hajózható Nilus, a telegraphi vonal. Most pedig a földközi tengert a vörös tengerrel az ugynevezett suezi szoroson át vasuttal akarják összekötni, s ez már munkába is vétetett.

Egyiptom az újabb időkben nagy politikai változáson ment keresztül, s kevés hja volt, hogy Mehemed Ali helytartó basa magát egészen függetlenné nem tette a portától, mint ezt a török birodalom történetében előadtuk. A mostani alkirály, Abbas basa, elismeri a magas porta kegyuraságát; annak a szokott évi adót megfizeti; szerződésnél fogva háboru idején tartozik 40,000 főből álló segédsereget adni; s végre köteles a birodalom alaptörvényeit megtartani. Különben az országot minden tekintetben függetlenül kormányozza; saját hadsereget és hajóhadat tart; s a közjövödelmeket és kiadásokat maga szabja meg. Száraz hadiereje áll 45,000 gyalogból, 10,000 lovasból és 5000 tüzérből s mérnöktesti katonából. Flottája 6 sorhajót, s ezenkívül 28 kisebb nagyobb hadi vitorlás hajót és gőzöst számlál. — Az államjövödelme 30 millió pengő forintra becsültetik. Ennek fele egyenes földadóból, és a földesgazdák által teljesítendő természetményi adóból jön be; másik fele a vámokból, fekvőjavakból, a pálmafákra vetett taksából (évenként 1 millió p. forintot behoz), s némelly egyedáruságból telik ki. — Egyiptom, Mehemed Alinak, minden zsarnoksága daczára igen sokat köszönhet. Ő a földmívelést csatornák ásása által előmozdította; minden nemű gyárakat állított; a kereskedést különböző kereskedelmi törvények hozása, vámok szabályozása, hajózás előmozdítása, s más intézkedések által nagy virágzásba tette; a vallási türelemnek utat egyengetett; s iskolák állítása által az értelmet és felvilágosodást láthatólag elősegíté. Azonban olly gyökeres reformot egy ágában sem tett a közigazgatásnak, mint a honvédelmi szervezetben. Ő hadseregét mind fegyelemre, mind gyakorlatra és értelemre nézve egészen európai lábra állítá, annyira, hogy az egyiptomi sereg jelenleg is akármelyik művelt európai állam hadával megmérkőzhetik. S hogy e célját elérhesse, Angol, Franczia, Németországból tanult

katonatiszteket vett fel seregébe, s azokat pazarul fizette. Ezenkívül állított akademiát, 1 mérnöki, 1 tüzéri, 1 hajózási, 1 orvosi tanintézetet, lovaglóiskolát stb.

Egyiptom közönségesen 3 részre osztatik, u. m. *Alsó, Közép és Felső-Egyiptomra*. Nevezetesebb helyek

Alsó-Egyiptomban : *Alexandria*, vár és kereskedőváros egy földcsucson, melly a Mareotis tavat a földközi tengertől választja el, 10 mértföldre a Nilus nyugoti ágától, mellyel csatorna köti össze. Van 15,000 lakosa, tengerészeti kórháza és biztosító intézete, két tágas és biztos kikötője, mellyet évenként ezernél több hajó látogat meg. Régente 800,000 lakost is számlált, s dicső előkorának most is több nagyszerű romjait mutathatja. Illy régi emlékek : a katakombák; a 88 láb magas Pompejus szobra a legszebb és legkeményebb granitból; a Kleopatra obeliskja, melly 63 láb magas. Környéke Alexandriának terméketlen pusztaság. — *Rosette* vagy *Raschid*, termékeny vidéken a Nilus nyugoti ága mellett, törökszilva és narancs erdőktől, rizsföldektől és pompás kertektől környezve, 14,000 lakossal, kik gyapot és lenszövet-készítésből, s Alexandria és Kairo közt átmeneti kereskedésből táplálják magukat. *Abukir*, falu, egy várkastélylyal és révvel a földközi tenger mellett. Nevezetes az 1798-iki tengeri ütközetről. *Tanta*, város a Nilus deltájában, 10,000 lakossal. Egy itten eltemetett muhamedanus szentnek pompás sírjához nagy buszjárások történnek. *Damiette*, kereskedőváros, a Nilus keleti ága mellett, igen termékeny vidéken, melly különösen rizset gazdagon terem. Van 16,000 lakosa, és egy kikötője.

Közép-Egyiptomban : *Kairo* vagy *Kahira*, székhelye az egyiptomi alkirálynak, Afrikának legnagyobb városa, a kopasz Mokatam hegy tövében, $\frac{1}{2}$ órányira a Nilustól. Főutczája egy csatorna mentiben húzódik, melly az egész várost keresztülmetszi. Házai nagyobb részt kőből épültek s 2—3 emeletesek. Utczái szűkek és görbék. 400 moséja közt a Hassan szultán moséja legjelesebb épület, egy pompás kuppal és méltóságteljes csarnokkal. Számlál 240,000 lakost; s ide tartozik még *Ó-Kairo* vagy *Fostatt* külváros a Nilus mellett 4000 lakossal, és *Bulak* külváros, 16,000 fő népességgel és egy kikötővel. Van itt 140 iskola, nagy könyvtára az alkirálynak (30,000 könyvvel), melly mindenkinek nyitva áll; 1265 khan, 46 köztér, 11 bazar, 300 közönségi vízvezető, egy katonai, egy mérnöktesti,

egy tűzéri-, 1 orvosi akadémia; 1170 kávéház, 65 nyilvános fürdő, több gyapot-, vászon-, bőr-gyárak; Bulakon muhamedanus nagyobb tanintézet jeles könyvtárral. Az alkirály palotája egészen új, s európai ízlésre épült; s a Mokatam hegynék egyik különvált sziklacsucsán áll a fellegvár, az úgy nevezett József palotával, és egy 275 láb mély kuttal, mely egészen kösziklába van bevésve. — Kereskedése Kaironak nagy fontosságu, s az európai tengerészeti hatalmasságok közül mindenik tart itt consult vagy ügyviselőt. — *Rodah* vagy *Raudah*, a Nilusnak egyik szigete, melyet kertészek laknak, s melyben áll a Nilus vizét mérő oszlop (Mekias). *Suez*, kereskedőváros egy homokos pusztaságban, az arabiai tengeröböl mellett, kikötővel, várdaművekkel, 10,000 lakossal. A vasut innen fog menni a pusztákon keresztül a földközi tengerig, melyet angol társaság épít. *Gizeh*, város a Nilus mellett, Kairóval átellenben, a régi Memphis romjaival, s 4 nagy gulával, melyből a legnagyobb mindenik oldalon 710 láb terjedelmű, s egyenes magassága 448 láb. Ugyan itt látható a világhírű *Sphinx* szobra, mely egy szikladarabból faragtatott és 27 láb magas; és a *Mumiamész*, mellyen mértföldekre terjedő földalatti üregek, s azokban mumiák (bebalzsamozott holttestek) vannak. *Sakhara*, város, Gizétől délre, számos katakombákkal és 30 kisebb rendű gulával.

Felső-Egyptomban: *Girge* vagy *Dsirdse*, város a Nilusnak nyugoti igen magas partján, élénk kereskedelessel. *Siut*, fővárosa Felső-Egyptomnak, a Nilustól $\frac{1}{4}$ órányira, 15,000 lakossal. Van egy csatornája a Nilusból, élénk kereskedése és a környéken sok barlang találtatik. *Achmim*, város a Nilus keleti partján, az országban legszebb koptus szentegyházzal. *Luzor*, falu a Nilus mellett, a régi *Theben* város nagyszerű romjaival és emlékeivel. *Karnak*, falu a Nilus partján, szinte dicső régi műemlékeiről nevezetes. Van itt többek közt egy boltozott folyosó, mely 47,000 négyszög lábnyi tért foglal el, és roppant szikladarabokból összerakott tetejét, 134 szobor tartja. *Denderah*, falu, jó karban megmaradt nagyszerű régi műemlékekkel. *Genneh*, a Nilus mellett, szemközt az előbbi faluval, 10,000 lakossal, kik sok agyagkorsót készítenek. *Assuan*, legdélibb városa Egyptomnak, hol a Nilus vízrohamat képez, és az *Elephantine* szigettel együtt, legregényesebb tája az országnak; mert itt erdők, kertek, csatornák, malmok,

patakok, kősziklák egymást váltogatva, kellemesen lepik meg a homokpusztákról érkező utast.

2. Tripolis.

Fekszik a Földközi tenger mentiben, s Egyiptomtól Tunisig terjedvén, nagysága 7000 □ mértföldre, s népessége 2,000,000 főre becsültetik, kik többnyire arabok, kevés törökkel és zsidóval keverve. Földe a tenger mellékén igen termékeny, s ez délnek mindig emelkedik egész a *Fissato* és *Gharrian* hegyekig, mellyek az *Atlas* hegység ágazatai. E hegyeken túl mérhetlen sivatag pusztaságok terülnek el, mellyek közt termékeny területek, csak mint szigetek tűnnek fel. Folyóvizei mind parti folyók. Éghajlata forró, de egészségesebb, mint Egyiptomé. Termékei: gyapot, rizs, buza s más gabonanemek, dohány, mindenféle déli gyümölcsök, édes gyökerek, festőszerek; állatok országából: oroszlány, tigris, hyéna, hiuz, teve, szamár, öszvér, nemes vérű lovak, kevés szarvasmarha, sok bivaly és juh, s a vad és szelid madarak mindenféle nemei nagy bőséggel, mellyek közül csak a strucz madarakat emeljük ki.

E tartományt egy basa kormányozza korlátlanul, ki a porta fermánja által erősített meg, s ennek köteles adót és háboru idején segédsereget küldeni. Rendes katonaság itt több nincs egy gyalog és egy lovas török ezrednél, mellyek 4000 embert tesznek; hanem szükség esetében a beduinok (nomád arabok) 10,000 lovast és 40,000 gyalogot kiállíthatnak. Hajóhada 20 kisebb nagyobb hajóból áll.

Fővárosa: *Tripolis*, kívülről csinos város a földközi tenger partján. Van itt egy várkastély, mellyben a helytartó basa lakik; egy védelmezhető rév, 12 mosé, több bőr- és gyapotgyár, 3 synagóga és 15,000 lakos. Kereskedése élénk, de ez egészen zsiók kezében van, kik itt 2000 számmal laknak. *Lebida*, régen *Leptis magna*, falu a tenger mellett, nagyszerű romokkal, mellyek 1½ órái hosszúságban és 1 órái szélességben terülnek el. *Mesurata*, város a tenger mellett, pálma és olajfák közepette. Innen karavánok szoktak járni egész Tomboktuig, Afrika szívéig.

A *barkai* homokpuszta legalább is 4000 □ mértföldet foglal el, mellyből csak a tengerparti vidék művelhető. Nevezetesebb helyei: *Derne*, öt faluból összeolvadt város a tenger mellett, 6000 lakossal, kikötővel. *Bengazi*, ronda tengerparti

város, termékeny síkságon, 5000 lakossal, és kikötővel, mely csak kisebb hajókat vehet be. *Grenna* (hajdan *Cyrene*), köszik-lán fekvő kis város, hajdani dicsősége romjaival.

3. T u n i s.

E helytartóság szinte Afrika északi részén, a földközi tenger mellett, Tripolis és Algir közt fekszik. Nagysága 3400 □ mértföld, melyen 1,000,000 ember lakik. Uralkodó nyelv az arab; azonban törökök és zsidók is találtnak. Az *Atlas* hegy ágazatai az egész országot átfutják. Földje termékeny, különösen a *Medscherda* folyam mentiben, hol jó művelés alatt is tartatik. Termékei ugyan azok, melyeket Tripolisnál láttunk. — A helytartó basa korlátlanul kormányozza az országot; de a török portának adót fizet, s háboru idején segédsereget tartozik adni. Rendes katonasága törökökből, névszerint egy gyalog és egy lovas ezredből, összesen 4000 fegyveresből áll; hanem háboru idején a beduinokból 50,000 ember is felkelhet, kik többnyire lovasok. Flottája csekély.

Fővárosa: *Tunis*, egy tó mellett, mely Goletta tenger-szoros által a tengeri kikötővel összeköttetésben áll. Kőfállal kerítettik körül, s e mellett még egy fellelgyárral védelmeztek. Van 150,000 lakosa (köztök 30,000 zsidó), tágas és biztos kikötője, több gyapjuszövet gyára, melyekben turbánok és süvegek készülnek. Kereskedése élénk, s innen Afrika bel-sejébe népes karavánok indulnak. *Mersa*, város, a hajdani *Carthago* romjaival. *Monastir*, kereskedőváros a tenger mellett, 15,000 lakossal, több gyapjuszövet-gyárral. *Kabes*, a hasonnevű tengeröböl mellett, 30,000 lakossal, kik selyem, gyapjuszöveteket, takarókat, köpenyeket, sálakat készítenek, és élénk kereskedést folytatnak. *Kairuan*, népes város, 50,000 lakossal. Van egy jeles moséja, mely 500 granitoszlopon nyugszik, s Afrikában legszentebb imaháznak tartatik.

Tunishoz tartozik még *Biled-ul-Gerid* tartomány is, mely „törökszilva föld“ neve alatt ismeretes, minthogy ez itt bőséggel és kitünő minőségben terem. Földje részint természetlen kopárság, részint gazdag termékenységgű. Van egy nagy kiszáradt tava *Faraun* vagy *Shibkah el Loodeah* nevű, melynek területét finom fövény nagy mélységre fedi, annyira, hogy az átmenők benne nyakig lesüppednek. Lakosai részint földműves, részint vándor beduinok.

A t. cz. előfizetők névsora.

Szabó János Pesten.

Hajós János Dabason.

Hajós József.

Pataky János M. Szigeth.

**Baloghy Gábor gyűjtő
Devecseren.**

Sebestyén Pál.

Szabó János.

Csehák Károly.

Németh József.

Nagy Imre.

Szabó Pál.

Lekulohász Miksa.

Baloghy Gábor.

**Tavaszi Antal gyűjtő
M. Pécskán.**

Parlaky Lőrincz.

Bosnyák Károly.

Birinter.

Tavaszy Antal.

Dávid Alajos gy. Bián.

Durián Pál.

Fintér Antal.

Lang Aladár.

Dávid Alajos.

Kárász kisasszony.

**Blázy Lajos Kis-körösn
gyűjtő.**

Zlinszky Béla.

Záborszky.

Csafáry.

Sárkány József.

Sümeghy Zelizen.

Keller Alajos.

Szakáll József Baján.

A jankováczi olvasó tár-
saság.

Molnár.

Latinovics Sigmond.

A bajai Casinó.

Szakáll József.

Pajor Titus.

Mares István.

Fáy Ignác.

Takács Mihály.

**Szabó Péter harkányi
ref. lelkész.**

Farkas Lajos márfai pap.

Szakács József matyi lel-
kész.

Szalay István urod. ker-
tész.

Hüttel Márton 2.

Edelman Károly 14.

**Ujj Károly urod. szám-
vevő Keszthelyen.**

Pintér Endre.

Dézszy József.

Ujj Károly.

Szalos Mihály.

Svastits apát.

Ambrus Mihály.

Laskay Elek.

Horváth Imre.

Keszthelyi társas kör.

Lengyel Sándor.

Hencz Károly.

Beck Kálmán.

**Hornyik János Kecse-
méten.**

Balogh Imre.

Cseh Lajos.

Horváth Pál.

Tóth Lajos.

Kiss Miklós.

Rhuz Pál.

B. Kiss Mihály.

Horváth József.

Gyenes Ferencz.

Szabó József.

Gumpén Lajos.

Mády Sándor.

Fórián György.

Ferenczy László.

Battlay János.

Bagi László.

**Matolai Etele Homon-
nán.**

Reviczky Imre.

Gerzanits János.

Kendrey János.

Gr. Sztáray Ferdinánd.

Gr. Sztáray Tivadar.

Hankoczy Mihály.

Reviczky Ágoston.

Dr. Veiszberg.

**Kubay Károly Gracz-
ben.**

Gr. Somssich József.

Pivány Ignác.

Kubay Károly.

Ringvald József.

**Posta József Gáborjá-
non.**

Kis Mária város.

Farkas Imre.

Csapó Lajos.

Tóth László.

Jaross Károly.

**Simon József boldvai
lelkész.**

**Id. Szathmáry Király Jó-
zsef.**

Szathmáry György.

Mariassy László.

Lossonczy Károly.

Hant József.

**Lengyel Ferencz Rima-
szombatban.**

Fáy Gusztáv Nyustán.

Rimaszombati casinó.

Zaborszky Ersi k. a.

Szabó Márton.

Borbély László.

Michnai István Osgyánban.

Szentmiklóssy Antal.

Kovács Imre N.-Váradon.

Thurzó János.
Somosy Lajos.
Sántha László.
Hrehuss József.
Riskó Ignác.
Premontreiek N. - Váradon.

Parola Ferencz.
Petrus József.
Csorba Endre.
Liehr István.
Makay Kálmán.
Kovács Imre.

Krascsenics János Királyfán.

Krascsenics János.
Tnaminak Antal.
Cserháty János.
Nagy Antal.
Krascsenics György.
Novotha Ferencz.

Kornis Antal.

Pálmaffy László.
Karais Gábor.
Ritter István.
Kornis Antal.

Szójko Sámuel Szécsényben.

Borbás István.
Fáy Józsefné.
Haynald István.
Pokornyi Pál.
Novottnyi Pál.

Horváth Károly.

Rába István N.-Károlyban.

Sánta Imre.
Lipcey Kálmán.
Szerdahelyi Pál.
Pikó László.
Nagykarolyi olvasó egy-
let.

Babics István Egerben.

Lévay Sándor nagypré-
post.
Babics János.
Egri cassino.
Naidhart Antal.

Czizmazia Mihály Érsekujvárott.

Bogár Zsigmond negyedi
ref. lelkész.

**Hadffy Döme Török Be-
csén.**

Péterffy Antal Török Be-
csén.
Haudinger Ignác.
Karácsonyi Márton.
Biringer Andor.

**Simon Vincze tanár
Szombathelyen.**

Dr. Szabadfy János.
Molnár István.
Hetey Benedek.
Premontrei tanár testület.
Mittermayer Alajos.
Szegedy Sándor.

**Kaszap Antalsoroksári
jegyző.**

Nell István kerül. esperes.
Tóth György.
Kontha Benő.
Kaszap Antal.

**Nemesik Károly Pá-
tyon.**

Nemesik Károly.
Zelovics Gábor.

**Jankó József F. Var-
sánd.**

Jankó József.
Vörös Pál.

**Lakatos Ferencz Vá-
rad Olasziba.**

Zilahy Lajos.

Pajor József.

Bessenyei Boldizsár.
Kálmán Sigmund.
Komlóssy Pál.
Cserepes Károly.
Keszthelyi Izabella.
Muoldan Vincze.

Fekete Károly Ónedon.

Czanich.

**Kallós Lajos Debre-
czenben.**

Kallós Lajos.
Guthy Ferencz
Örvényi Vilmos.
Rickl Antal.
Hatvani Gábor.
Debreczeni polgári cassino.

**Nyíró József Nagybá-
nyán.**

Szendi János.
Szilágyi István.
Vásárhelyi István.
N. bányai cassino.
Fülel József.
Kettnei Mihály.
Csasz Bogdán.
Hosszu László.

**Tóth József Űrmény-
ben.**

Szilágyi Jenő.
Lynor Gáspár.
Tomann János.
Csemer László.
Csiszár János.
Lantay Iván.
Tóth Vilmos.
Szunyogh Jenő.
Váncsary Pál.
Tomcsányi Mihály.
Stephán István.
Dámon Pál.

**Kraszna György Bog-
dányban.**

Kraszna György.